

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De Europeanisering van belangengroepen en politieke partijen in Nederland 1990-2000

Rooyen, E.A.L. van

Citation

Rooyen, E. A. L. van. (2009, April 22). *De Europeanisering van belangengroepen en politieke partijen in Nederland 1990-2000*. Pallas Publications - Amsterdam University Press, Amsterdam. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/13790>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/13790>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De Europeanisering van belangengroepen en politieke partijen in Nederland

Afbeelding omslag: Elly Roelofs, naar 'Europe and the Bull' van Joseph Turner
Ontwerp omslag: Maedium, Utrecht
Lay out: JAPES, Amsterdam

ISBN 978 90 8555 006 8
NUR 754

© E. van Rooyen / Pallas Publications – Amsterdam University Press, 2009

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De Europeanisering van
belangengroepen en politieke partijen
in Nederland

1990-2000

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. P.F. van der Heijden,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op woensdag 22 april 2009
klokke 15.00 uur

door

Edwin Adrianus Leonardus van Rooyen

geboren te Hillegom,
in 1969

Promotiecommissie

Promotores: Prof. dr. R.B. Andeweg
Prof. dr. P. Mair

Referent: Prof. dr. R.A. Koole

Overige Leden: Prof. dr. J. Beyers
Prof. dr. R.T. Griffiths
Prof. dr. M.O. Hosli

Everyone Sang

Everyone suddenly burst out singing;
And I was filled with such delight
As prisoned birds must find in freedom,
Winging wildly across the white
Orchards and dark-green fields; on–on–and out of sight.

Everyone's voice was suddenly lifted;
And beauty came like the setting sun:
My heart was shaken with tears; and horror
Drifted away ... O, but Everyone
Was a bird; and the song was wordless; the singing will never be done.

Siegfried Sassoon, 1919

Inhoud

<i>Woord vooraf</i>	9
<i>Tabellen</i>	11
<i>Afkortingen</i>	13
<i>Inleiding</i>	17
1 Europeanisering en organisatieverandering	23
1.1 Inleiding	23
1.2 Belangengroepen en politieke partijen	24
1.3 Europeanisering	27
1.4 Organizatieverandering	33
1.5 Europese integratie: theorievorming	40
1.6 Slot	45
2 Het onderzoek	47
2.1 Inleiding	47
2.2 Nederland als casus	48
2.3 Het onderzoek	51
2.4 Slot	55
3 Belangengroepen en hun kenmerken	59
3.1 Inleiding	59
3.2 De Europese omgeving	59
3.2.1 Algemeen	59
3.2.2 Nederlandse organisaties	65
3.2.3 Operationalisatie	66
3.3 Kenmerken	67
3.3.1 Leeftijd	67
3.3.2 Verwevenheid in besluitvorming	69
3.3.3 Afhankelijkheid van nationale hulpbronnen	71
3.3.4 Structuur van politieke mogelijkheden	75
3.3.5 Positie koepelorganisatie	86
3.3.6 Conclusies	93
4 Belangengroepen en hun aanpassing aan Europa	95
4.1 Inleiding	95
4.2 Organisatorische aanpassing	95
4.3 Strategische aanpassing	107
4.4 Samenvatting	120
4.5 Conclusies	122

8	<i>Inhoud</i>	
5	Politieke partijen en hun kenmerken	127
5.1	Inleiding	127
5.2	De Europese omgeving	128
5.2.1	Algemeen	128
5.2.2	Nationale politieke partijen	134
5.2.3	Operationalisatie	136
5.3	Kenmerken	138
5.3.1	Leeftijd	138
5.3.2	Verwevenheid in besluitvorming	139
5.3.3	Afhankelijkheid van nationale hulpbronnen	140
5.3.4	Structuur van politieke mogelijkheden	142
5.3.5	Positie partijgroepen en partijfederaties	144
5.4	Conclusies	148
6	Politieke partijen en hun aanpassing aan Europa	151
6.1	Inleiding	151
6.2	Organisatorische aanpassing	151
6.3	Strategische aanpassing	180
6.4	Samenvatting	184
6.5	Conclusies	185
7	Conclusies	189
7.1	Inleiding	189
7.2	Resultaten en hypothesen	189
7.3	Theorie	197
7.4	Praktijk en toekomst	207
	<i>Bronnen</i>	213
	<i>Literatuur</i>	243
	<i>Summary</i>	257
	<i>Register</i>	279
	<i>Curriculum Vitae</i>	293

Woord vooraf

‘Als kleine jongen ging ik al naar grafstenen kijken. Dat vond ik interessant. Je wordt nieuwsgierig en wilt er meer van weten. Zo werden in de Middeleeuwen de rijkere mensen uit geloofsoverwegingen in de kerk begraven. Ze waren dan dichterbij God. Later werd uit ruimtegebrek en door de stankoverlast buiten begraven. Men dacht toen dat die stank rechtstreeks gif was.’ Vandaar dat mensen met geld ‘rijke stinkerds’ werden genoemd, meldt De Hillegommer van 12 september 1990. Aan het woord is de bekende streekhistoricus de heer Hulkenberg, die op de Open Monumentendag een rondleiding gaf door de Maartenskerk en gelukkig ‘eventjes tijd had’ om de krant te woord te staan.

Dromend van een bestaan als journalist schreef ik diverse stukjes voor lokale en regionale huis-aan-huisbladen in de Bollenstreek. Journalisten hebben een avontuurlijk leven, ze spreken interessante mensen en maken spannende dingen mee. Dat wilde ik ook. Niet lang na mijn bezoeken aan afscheidsrecepties, jubileumfeesten, fietscrosskampioenschappen en voetbalwedstrijden kon ik een studie beginnen aan de Academie voor Journalistiek en Voorlichting in Tilburg. Sindsdien schreef ik artikelen voor het Haarlems Dagblad, het Rotterdams Dagblad en NRC Handelsblad. De opleiding in Brabant bood mij het gereedschap om me in het ‘journalistieke ambacht’ te bekwamen. De intensieve kennismaking met het nieuws wakkerde in mij een dringender besef van nationale en internationale gebeurtenissen aan.

Na een afstudeerproject in Zuid-Afrika kreeg ik de kans om de wereld achter de krantenberichten te verkennen. Ik ging internationale betrekkingen (politicologie) studeren aan de Universiteit van Amsterdam. De colleges die ik volgde en de boeken die ik las, gaven mij boeiende perspectieven op de alledaagse werkelijkheid, de werkelijkheid zoals ik die had leren kennen. Een waar intellectueel avontuur. Ik rondde mijn studie af met een scriptie over de toekomstige verdragsrelatie tussen ontwikkelingslanden in Afrika, het Caraïbisch gebied en de Stille Oceaan en de Europese Unie.

De honger naar grondige kennis en analyse was gewekt. Gelukkig kreeg ik van de Universiteit Leiden de kans om in de politicologie verder te gaan, waarmee het journalistieke bestaan werd ingeruild voor het bestaan van onderzoeker. Dankbaar heb ik van deze mogelijkheid gebruik gemaakt. Aan de Leidse universiteit heb ik me als wetenschapper kunnen ontwikkelen, zoals ik later aan De Haagse Hogeschool vaardigheden als docent en projectleider heb opgedaan.

De promotie op dit proefschrift is in meerdere opzichten een belangrijk moment voor mij. Natuurlijk omdat er een bijzondere prestatie te vieren valt. Maar ook omdat de gebeurtenis de route markeert die ik heb afgelegd van beginnend journalist naar universitair onderzoeker en docent. Dat ik deze route heb afgelegd, en nu nieuwe uitdagingen kan aangaan, geeft mij een voldaan gevoel. Ik heb keuzes

kunnen maken die ik echt wilde maken. Met dank aan mijn ouders, die me hierin altijd hebben gesteund.

De voldoening is mooi, maar een promotie schept ook verplichtingen. Ik hoop eraan te kunnen bijdragen dat generaties na mij zich óók gestimuleerd voelen om het beste uit zichzelf te halen. Mijn kinderen, mijn neefjes en nichtjes, de studenten met wie ik werk, ze mogen mij hieraan houden.

Dit woord vooraf is vooral bedoeld om mensen te bedanken. Aan het welslagen van mijn onderzoek naar de Europeanisering van belangengroepen en politieke partijen in Nederland hebben in belangrijke mate bijgedragen Koos Anderson, Hans van Baalen, Arjen Berkvens, Thijs Cuijpers, Petra Ginjaar, Willem Jan van Grondelle, Ralph Hallo, Jan Henselmans, Christian Hey, Adam Jaarsma, Farah Karimi, Jos Kester, Rogier Klimbie, Wibo Koole, Joost Lagendijk, Fred Lempers, Henk Letschert, Jules Maaten, Jim Murray, Esther Ossewijer, Ed Slinger, Harke Smits, Frans Timmermans, Vincent Triebert, Risto Volanen, Sabine Voogt, Roger van de Wetering, Jan Marinus Wiersma, Reinout Wijbenga en Richard Wouters. Met hen heb ik prettige, informatieve en vaak stimulerende vraaggesprekken gevoerd. Ook wil ik bedanken Erik Bal, Jeannette van Beuzekom, Mathieu Borsboom, Willem Harlaar, Frans Janssen, Michel Meerts, Adrienne Nijenhuis, Guida Oliveira en Isabelle Van-koekenbeek. Zij zijn erg behulpzaam geweest bij het speurwerk naar ledentallen, jaarcijfers, vacatures, jaarverslagen, projectbeschrijvingen, briefwisselingen, bestuursverslagen, nota's, werkplannen, rapportages, interne notities, statuten, rapporten, nieuwsbrieven en andere publicaties. Het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen in Groningen verdient vermelding vanwege het vele archiefmateriaal dat ik daar heb kunnen raadplegen.

Uiteraard ben ik ook dank verschuldigd aan collega's in binnen- en buitenland. Vaak heb ik op een prettige manier met hen te maken gehad. Hun inhoudelijke inbreng is, ook in algemene zin, erg belangrijk gebleken. Als wetenschappelijk onderzoeker heb ik ervaren dat succesvol onderzoek niet kan bestaan zonder dialoog, zonder de kritische beoordeling, tips en adviezen van anderen.

Dit onderzoek komt voort uit een onderzoeksproject van het departement Politieke Wetenschap, dat eerder al dissertaties van Ellen Mastenbroek, Rob de Rooij en Maarten Vink heeft opgeleverd. Het 'Europaproject' stond onder leiding van Rudy Andeweg en Peter Mair. Ook Ruud Koole was enige tijd bij het project betrokken. Dankzegging aan het College van Bestuur is hier op zijn plaats. Zonder een bijdrage uit het Stimuleringsfonds van de Universiteit Leiden had dit proefschrift nooit geschreven kunnen worden.

Degenen die het meest voor mij betekenen, wil ik persoonlijk bedanken. Ik laat ze hier ongenoemd. Een uitzondering maak ik voor Elly, Joke en Leo.

Oegstgeest, juni 2008

Tabellen

Tabel 1.1	Situationele invloeden contingentietheorie	34
Tabel 3.1	Herkomst financiële middelen Stichting Natuur en Milieu 1994 t/m 1999	72
Tabel 3.2	Herkomst subsidies 1997 t/m 1999 Stichting Natuur en Milieu	72
Tabel 3.3	Herkomst financiële middelen Consumentenbond 1989 t/m 1999	73
Tabel 3.4	Herkomst financiële middelen LTO-Nederland 1996 t/m 2000	74
Tabel 3.5	Waarden oorzakelijke factoren LTO-Nederland, Consumentenbond en Stichting Natuur en Milieu	94
Tabel 5.1	Inkomstenbronnen GroenLinks 1990 t/m 2000	141
Tabel 5.2	Lidmaatschappen Raden van Ministers en Europese Raad 1989-2002	143
Tabel 5.3	Aandeel PES, ELDR en Greens in Europees Parlement 1989, 1994, 1999	143
Tabel 5.4	Verbindingen tussen partijfederatie en Europese instellingen (jaren '90)	145
Tabel 5.5	Participatie Europees-Parlementsleden in plenaire stemmingen	147
Tabel 5.6	Waarden oorzakelijke factoren PvdA, VVD en GroenLinks	149

Afkortingen

ACEP	Adviescommissie voor Europese Politiek (PvdA)
AER	Assembly of European Regions
AMS	Alfred Mozer Stichting (PvdA)
ANEC	European Association for the Coordination of Consumer Representation in Standardisation
ANWB	Algemene Nederlandsche Wielrijders-Bond
AVS	Anne Vondeling Stichting (PvdA)
BEUC	Bureau Européen des Unions de Consommateurs
CB	Consumentenbond
CB/KK	Consumentenbond/Konsumenten Kontakt
CBT	Centraal Bureau van de Tuinbouwveilingen
CCC	Consumer Consultative Council
CDU	Christelijk-Democratische Unie
CEA	European Confederation of Agriculture
CEA	Commissie Europese Aangelegenheden (SER)
CEMR	Council of European Municipalities
CGE	Coördinatiegroep Europa (PvdA)
CI	Consumers International
CLO	Centrale Landbouw Organisatie
COFACE	Confederation of Family Organisations in the European Community
COGECA	General Committee for Agricultural Co-operation
COPA	Confederation of Professional Agricultural Organizations
CPN	Communistische Partij Nederland
COREPER	Committee of Permanent Representatives
CPV	Comité van Permanente Vertegenwoordigers (COREPER)
DG	Directoraat-Generaal
EC	Europese Commissie
ECAS	European Citizens Action Service
EEB	Europees Milieubureau / European Environmental Bureau
EEG	Europese Economische Gemeenschap
EFA	Europese Vrijheidsalliantie / European Free Alliance
EFGP	Europese Federatie van Groene Partijen / European Federation of Green Parties
EFTA	Europese Vrijhandelsassociatie / European Free Trade Association
EG	Europese Gemeenschap
EGKS	Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal
ELDR	Europese Liberale en Democratische Partij / European Liberal Democratic Reform Party
EMU	Economische en Monetaire Unie
EN	Europe of the Nations (partijgroep in EP)
EP	Europees Parlement
EPP	European People's Party

14 *Afkortingen*

ERA	European Radical Alliance (partijgroep in EP)
ERT	European Round Table of Industrialists
ESC	Economisch en Sociaal Comité / Economic and Social Committee
EU	Europese Unie
EURO-C	Consumer Unit of the ETUC
EUROCADRES	Council of European Professional and Managerial Staff
EUROCHAMBRES	Association of European Chambers of Commerce and Industry
EURO COOP	European Community of Consumer Cooperatives
ETUC	European Trade Union Confederation
EVA	Europese Vrijhandelsassociatie
EVI	Europees Vakbondsinstituut
EVP	Europese Volkspartij (EPP)
EVP	Evangelische Volkspartij
EVV	Europees Verbond van Vakverenigingen (ETUC)
EZ	Economische Zaken
FE	Forza Europa (partijgroep in EP)
FoEE	Friends of the Earth Europe
GATT	General Agreement on Tariffs and Trade
IEIC	European Inter-regional Institute for Consumer Affairs
IFAP	International Federation of Agricultural Producers
IGC	Intergouvernementele Conferentie
IOCU	International Organization of Consumer Unions
IPO	Interprovinciaal Overleg
KC	Kamercentrale (VVD)
KK	Konsumenten Kontakt
KNBTB	Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond
KNLC	Koninklijk Nederlands Landbouwcomité
LBS	Landbouwschap
LI	Liberale Internationale / Liberal International
LMO	Landelijk Milieu Overleg
LNV	Landbouw, Natuurbeheer en Visserij
LSP	Liberale Staatspartij
LTO-Nederland	Land- en Tuinbouworganisatie Nederland
MKB-Nederland	Midden- en Kleinbedrijf Nederland
NCBTB	Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond
NCDO	Nationale Commissie voor Internationale Samenwerking en Duurzame Ontwikkeling
NCR	Nationale Coöperatieve Raad voor Land- en Tuinbouw
NFU	National Farmers' Union of England and Wales / Scotland
PBO	Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie
PES	Partij van de Europese Socialisten/Sociaal-democraten / Party of European Socialists
PPR	Politieke Partij Radicalen
PSP	Pacifistische Socialistische Partij
PvdA	Partij van de Arbeid
PvdV	Partij van de Vrijheid
RCO	Raad van Centrale Ondernemersorganisaties

RDE	Rassemblement Démocratique Européen (partijgroep in EP)
SER	Sociaal Economische Raad
SI	Socialistische Internationale / Socialist International
SDAP	Sociaal Democratische Arbeiderspartij
SDS	Stichting Duurzame Solidariteit (GroenLinks)
SEPLIS	European Secretariat of the Liberal, Independent and Social Professions
SNM	Stichting Natuur en Milieu
STAR	Stichting van de Arbeid
STEP	Stuurgroep Europese Politiek (PvdA)
T&E	European Federation for Transport and Environment
UEL	Union of the European Left (partijgroep in EP)
UNICE	Union of Industrial and Employers' Confederations of Europe
V&W	Verkeer en Waterstaat
VDB	Vrijzinnig-Democratische Bond
VN	Verenigde Naties
VNG	Vereniging Nederlandse Gemeenten
VNO-NCW	Verbond van Nederlandse Ondernemingen-Nederlands Christelijk Werkgeversverbond
VROM	Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
WBS	Wiardi Beckman Stichting (PvdA)
WEU	West-Europese Unie
WICA	Wergroep Internationale Aangelegenheden (SER)
WNF	Wereld Natuur Fonds

Inleiding

Wat is de Europese Raad? Welke functie vervult de Europese Commissie? Hoeveel lidstaten telt de Europese Unie? Wie deze vragen stelt aan voorbijgangers in de grootste winkelstraat van Leiden, de Haarlemmerstraat, die realiseert zich het geringe ‘Europese besef’ van de meeste Nederlanders. ‘De Europese Raad? Dat is een orgaan binnen het Europees Parlement. Net zoiets als de Eerste Kamer in Nederland’, zegt een shagrokende twintiger. Twee snackende dames van middelbare leeftijd hebben geen idee van wat de Europese Raad is. ‘Dat zal wel één of andere commissie zijn die zaken regelt. Rechtszaken, denk ik.’ Drie schoolmeisjes schatten het huidige aantal EU-lidstaten op 13. De Europese Commissie is naar hun idee ‘een groepje vertegenwoordigers die interessant proberen te doen’.

In de sfeervolle Zuilenzaal van Felix Meritis, het achttiende-eeuwse gebouw van het zogeheten Europees Centrum voor Kunsten en Wetenschappen in Amsterdam, vond op 17 juni 2003 een discussiebijeenkomst plaats over de uitkomsten van de Europese Conventie (‘Conventie over de Toekomst van Europa’), de vergadering van Europese en nationale politici die de conceptversie van het Europees grondwettelijke verdrag had voorbereid. Een jaar later, in juni 2004, zouden 25 EU-lidstaten over dit verdrag een akkoord bereiken.¹ Frans Timmermans, toen Tweede-Kamerlid voor de PvdA en lid van de Europese Conventie, hield een gloedvol pleidooi om in Nederland een referendum te houden. De volksraadpleging over de Grondwet zou de betrokkenheid van burgers bij het ‘Europese project’ vergroten. Politici zouden nu eens écht gedwongen worden hen het belang van de Europese samenwerking uit te leggen. Europa zou een groter draagvlak krijgen: niet alleen de politieke elites, ook de minder direct betrokkenen gingen zich nu met de inrichting van de Europese Unie bezighouden.

De wens van Timmermans ging in vervulling, maar het in 2005 gehouden referendum resulteerde in een ‘nee’ tegen het Grondwettelijk Verdrag, voor hem en veel andere politici een schokkende gebeurtenis. Hoe moest de EU nu de toekomst tegemoet treden, zonder de sterkere institutionele basis die zij zo hard nodig heeft? Het heeft lange tijd geduurd voordat Nederland, net als de Europese Unie, een antwoord op deze vraag wist te formuleren. Inmiddels hebben de EU-lidstaten een nieuw Europees Verdrag gesloten.²

1. Per 1 mei 2004 was de Europese Unie uitgebreid met Estland, Letland, Litouwen, Tsjechië, Slovenië, Slowakije, Hongarije, Polen, Malta en Grieks-Cyprus. Deze vijfde uitbreidingsronde werd op 1 januari 2007 voltooid met de toetreding van Bulgarije en Roemenië.

2. Dit verdrag is op 13 december 2007 te Lissabon ondertekend en moet op 1 januari 2009 in werking treden.

Europa is met het referendum van 2005 gepolitiseerd geraakt, maar op een andere manier dan de voorstanders zich hadden voorgesteld.³ In hun reactie op de uitslag uitten ze vanzelfsprekend hun teleurstelling, maar ze bestempelden het initiatief óók als een succes, vanwege de opkomst. Het doel om burgers meer bij Europa te betrekken zou hiermee zijn geslaagd. In werkelijkheid zullen veel Europees gezinde politici zich gegijzeld hebben gevoeld: het leek moeilijk ontkoombaar, politiek gezien, dat elk volgend voorstel voor de herinrichting van de Europese Unie aan een nieuw referendum zou worden onderworpen. Tegelijkertijd waren de marges voor besluitvorming in Europees verband smal, zoals dat vaak het geval is. Het realiseren van een eigen, voor de Nederlandse bevolking mogelijk acceptabele oplossing was daarvoor buitengewoon moeilijk. Nederland leek ‘klem’ te zitten.

De binnenlandse afwikkeling van de kwestie heeft laten zien dat de politieke druk in Nederland op nieuwe Europese verdragsafspraken inderdaad groot is geworden. Pas na een opmerkelijk advies van de Raad van State, onenigheid in het kabinet, grote twijfels in de Tweede-Kamerfractie van de PvdA en forse kritiek van zowel linkse als rechtse oppositiepartijen (die uiteindelijk onvoldoende steun kregen voor een initiatiefwetsvoorstel om een nieuwe volksraadpleging te houden), kon premier Jan Peter Balkenende met een gerust hart naar Lissabon afreizen.⁴

De recente ontwikkelingen in de Europese politiek van Nederland geven aan dat de Europese gezindheid, die altijd hoog werd ingeschat, onder druk staat. Nederland, één van de oprichters van de EEG, nam als klein, exportgericht land gewoonlijk een coöperatieve houding aan. Steun aan het voortgaande (economische) integratieproces werd in het belang van Nederland beschouwd. Onderzoek naar aanleiding van de uitslag van het referendum heeft aan het licht gebracht dat in Nederland altijd al, vanaf begin jaren vijftig, zoiets als ‘eurosepsis’ heeft bestaan, óók onder politici en hun partijen (zie Vollaard en Boer, 2005). Vanaf de jaren negentig is deze sepsis zichtbaar geworden in de standpunten die politieke partijen in Nederland over Europese samenwerking innemen (zie Voerman, 2005). De recente ontwikkelingen in de Europese politiek zeggen ook iets over het veranderde nationale politieke klimaat, waarin veel ruimte bestaat voor populistische kritiek, én over het toegenomen gewicht van de Europese Unie. Gesteld kan worden dat er een ‘stille revolutie’ heeft plaatsgevonden, waarvan de betekenis langzaam maar zeker doordringt. Het overgrote deel van de nieuwe Nederlandse wet- en regelgeving wordt op de één of andere manier door de Europese Unie beïnvloed. Bestuurskundigen, politicologen en juristen verschillen van mening over het percentage van de wet- en regelgeving

3. Voor een bespreking van de achtergronden bij het referendum in Nederland, zie Aarts en Van der Kolk (2005).

4. De Raad van State vond het niet nodig een referendum te houden, omdat het nieuwe verdrag geen grote invloed zou hebben op de Nederlandse Grondwet. Vier jaar eerder was dit gegeven voor de Raad juist een van de voornaamste argumenten geweest om geen bezwaar tegen een referendum te hebben. Vier deskundigen op het gebied van het Europees bestuur waren evenwel van mening dat de ‘oude’ Europese Grondwet en het ‘nieuwe’ Hervormingsverdrag in juridisch opzicht bijna als twee druppels water op elkaar lijken (NRC Handelsblad, 13 en 21 september 2007).

dat een Europees aandeel heeft, maar de stelling van Van Schendelen dat het steeds moeilijker wordt om wetten en regels te vinden die *niet* de sporen van Brussel dragen,⁵ valt nauwelijks te weerleggen.

Europa (lees: de Europese Unie) heeft geleidelijk aan steeds meer betekenis gekregen. Het integratieproces zelf is veelomvattend en ingewikkeld. De decennialange samenwerking in de Europese Gemeenschap en latere Unie kent elementen van ‘verdieping’ en ‘verbreding’, behelst ‘negatieve’ en ‘positieve’ integratie en draagt kenmerken van intergouvernementalisme en supranationalisme.⁶ Elk beleidsgebied heeft een geheel eigen samenstel van relevante spelers (actoren) en machtsrelaties, wat gevolgen heeft voor de richtingen die de samenwerking neemt en de intensiteit waarmee dit gebeurt. Kenmerkend voor het integratieproces is dat het fases van optimisme en relatief snelle voortgang (‘euroforie’) kent en van pessimisme en stagnatie (‘eurosclerose’).⁷ De periode van ‘pas op de plaats’ na de tweede, Franse afwijzing van het Grondwettelijk Verdrag is dan ook geen uitzondering in de integratiegeschiedenis –al is de directe rol van (een deel van) de Europese bevolking hierbij wél nieuw.

De Europese samenwerking kent een geschiedenis van bijna zestig jaar en heeft in die periode een enorme groei –verdieping– doorgemaakt. Na de drie oprichtingsverdragen uit 1951 (Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal) en 1957 (Europese Gemeenschap voor Atoomenergie, Europese Economische Gemeenschap) volgde onder meer de totstandkoming van het gemeenschappelijk landbouwbeleid (1962), de voltooiing van de douane-unie (1968), de oprichting van de Europese Raad (1975), de invoering van het Europees Monetair Stelsel (1979), de overeenstemming over het interne-marktprogramma (Europese Akte, 1986) en de uiteindelijke

5. NRC Handelsblad, 1 oktober 2004.

6. Met verdieping van de Europese integratie wordt bedoeld op samenwerking tussen lidstaten die steeds verdergaande consequenties heeft, zoals bijvoorbeeld het interne-marktprogramma (1986) dat volgde op de voltooiing van de douane-unie (1968). Met verbreding wordt bedoeld op de uitbreiding van de samenwerking tussen lidstaten, zoals in 2004 met tien landen uit Midden- en Oost-Europa. Negatieve integratie heeft betrekking op beleid dat tot doel heeft tarieven, kwantitatieve restricties en andere barrières voor handel weg te nemen of obstakels voor vrije en ongestoorde concurrentie. Positieve integratie verwijst naar regels ten gunste van een systeem van economische regulering (Scharpf, 1999: 45). Intergouvernementalisme heeft betrekking op de interactie tussen of te midden van staten op basis van soevereine onafhankelijkheid. Supranationalisme houdt het bestaan in van een autoriteit die ‘hoger’ is dan die van de nationale staat en haar wil aan die staat kan opleggen (Heywood, 2007: 153)

7. Halverwege de jaren zestig leidde een crisis over het gemeenschappelijke landbouwbeleid ertoe dat Frankrijk uit de Raad stapte. De toetreding van Groot-Brittannië tot de toenmalige Gemeenschap zorgde eveneens voor politieke spanningen (Dinan, 2005: 40-57). Eind jaren zestig, ten tijde van de top van staats- en regeringsleiders in Den Haag (1969), ontstond een sfeer van optimisme over voortgaande Europese samenwerking (p. 48-60). Na de lancering van intensievere economische en monetaire samenwerking in 1972 en de eerste uitbreiding in 1973 kregen halverwege de jaren zeventig conflicten weer de overhand. Deze hadden onder meer betrekking op het zogeheten Werner Plan, een uitwerking van een Economische en Monetaire Unie die in 1980 geïmplementeerd zou moeten zijn (Kenen, 1995: 5). Pessimisme over de Europese samenwerking maakte daarna halverwege de jaren tachtig weer plaats voor optimisme. De Europese Gemeenschap onderging met de overeenstemming over de Europese Akte een ‘buitengewone metamorfose’ (Dinan, 2005: 97).

introdactie van één munt ('Maastricht', 1992) en de uitbreiding van samenwerking op het gebied van politie en justitie ('Amsterdam', 1997). De EU heeft daarnaast een 'institutionele' ontwikkeling doorgemaakt waarbij de Europese Commissie en het Europees Parlement aan betekenis wonnen. De Commissie verwierf enige uitvoerende bevoegdheden en het exclusieve recht van initiatief op de meeste beleidsterreinen, het Parlement kreeg in veel gevallen medebeslissingsbevoegdheid.⁸ De Europese Raad ging steeds vaker over tot besluitvorming met gekwalificeerde meerderheid in plaats van met unanimitieit. De Europese samenwerking kreeg in de loop der jaren vat op een veelheid aan beleidsterreinen, uiteenlopend van transport-, energie-, telecommunicatie-, visserij- en industriebeleid tot regionaal beleid en cultuur-, onderwijs- en consumentenbeleid.

Het contrast tussen deze steeds ingrijpendere Europese samenwerking en de geringe betrokkenheid hierbij van politici en burgers op nationaal niveau is groot. Het referendum lijkt hier nauwelijks of geen verandering in te hebben gebracht. De Tweede-Kamerverkiezingen van 2006 mogen in dit opzicht illustratief heten. Europa was in de verkiezingscampagne, ondanks de dringende vragen over Europa's toekomst en het plechtige voornemen van partijen om met de bevolking 'in gesprek te gaan', geen *item*. Europese kwesties kwamen in enkele debatten tussen ingewijden aan de orde, en daar bleef het bij.⁹ Voor partijpolitieke standpunten over nieuwe lidmaatschappen van de Europese Unie, de wenselijke Europese taken of de toekomst na het Grondwettelijk Verdrag bestond geen belangstelling. Politieke partijen met een internationale oriëntatie werden vervolgens de verliezers van de verkiezingen, terwijl partijen met een nationaal ('provinciaal') gerichte blik als winnaars uit de stembusstrijd tevoorschijn kwamen. Deze uitslag deed Van den Berg opmerken dat de uitslag deprimerend is 'voor kosmopolieten en voor wie begrip heeft voor politiek en politici en hun worsteling om het vertrouwen van de burgers'.¹⁰ Op een eerder moment wezen de Europees-Parlementsverkiezingen van 2004 al uit dat Europa de kiezers behoorlijk onverschillig laat: 38 procent van het electoraat nam de moeite zijn stem uit te brengen, tegenover 80 procent bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 2006.¹¹

Hiermee dient zich een interessant vraagstuk aan. De aandacht voor Europa in de nationale politieke arena is gering, terwijl spelers in de Nederlandse beleids- en besluitvorming (of ze nu op ministeries werken, voor bedrijven actief zijn of voor politieke partijen of belangengroepen) zich geconfronteerd zien met de almaar relevanter wordende Europese bestuurslaag. Ze hebben zich moeten buigen over de vraag hoe ze inhoudelijk ten opzichte van de Europese Unie staan. Zijn we voor of tegen een nieuwe richtlijn die boeren milieubewuster moet laten werken? Willen we wel

8. De medebeslissingsbevoegdheid betekent dat het grootste deel van de Europese verordeningen en richtlijnen alleen na bemoeienis en met toestemming van het Europees Parlement tot stand kan komen. De medebeslissingsprocedure, waaraan ook de Europese Commissie en de Raad van Ministers deelnemen, wordt ook wel aangeduid als de codecisieprocedure.

9. NRC Handelsblad, 16 november 2006.

10. NRC Handelsblad, 23 november 2006.

11. NRC Handelsblad, 14 juni 2004 en 28 november 2006.

of niet dat de nationale belastingstelsels worden geharmoniseerd? Geven we Europese organen meer eigen bevoegdheden of niet? Maar ook hebben ze voor vragen van strategische en organisatorische aard gestaan. Hoe voorkomen we dat Europese regels worden vastgesteld die tegen onze beleidsvoorkeuren ingaan? Kunnen we onze positie op nationaal niveau versterken door slim op Europese ontwikkelingen in te spelen? Hoe zorgen we ervoor dat we die ontwikkelingen voldoende kennen?

Over welke veranderingen zich in de Nederlandse wereld van politiek en beleid hebben voorgedaan, is weinig bekend. De regering zou terrein hebben gewonnen op het nationale parlement, doordat deze in Europese kwesties een grote informatievoorsprong heeft. De rechtsprekende macht zou terrein hebben gewonnen op de wetgevende en uitvoerende macht, vanwege de veelheid aan Europese wet- en regelgeving die toegepast dient te worden. Belangrijk aandachtsgebied in de ‘Europeanisering’ van Nederland vormen de politieke partijen en belangengroepen. Deze organisaties vervullen in onze liberale democratie een uiterst relevante functie: ze verwoorden de wensen van burgers voor het overheidsbeleid, spelen een rol bij de socialisatie van burgers én bevorderen de politieke participatie (Woerdman, 2004: 182). Politieke partijen en belangengroepen zijn de belangrijkste ‘linkage pins’ tussen burgers en overheid en daarmee dé centrale verbindende mechanismen. ‘Interest group activity creates a system of functional representation operating alongside electoral representation’, schrijven Hague en Harrop (2007: 213). Politieke partijen zijn in hun woorden ‘a necessary instrument in shaping the collective interest’ (p.231).¹²

In hoeverre hebben deze partijen en belangengroepen zich nu aangepast aan de Europese Unie? En op welke manier? Hebben ze zich in strategische zin aangepast, of in organisatorische zin? Of in beide opzichten? Het is van wezenlijk belang om op deze vragen antwoord te krijgen: partijen en belangengroepen die de afstand naar de Europese Unie weten te overbruggen, verkleinen daarmee mogelijk ook de afstand tot de burgers. In een corporatistisch land als Nederland is het Europese gedrag van belangengroepen des te belangrijker, omdat zij een betrekkelijk groot aandeel hebben in de totstandkoming en uitvoering van beleid. De mate van aanpassing aan de Europese Unie van belangengroepen zegt daarom mogelijk ook iets over hoe de overheid met Europa omgaat: door hun aandeel in de nationale beleids- en besluitvorming geven ze mede vorm aan de standpunten die overheid en politiek over het ‘Europese project’ innemen. Interessant is het te zien of een belangengroep in Ne-

12. ‘Parties’, schrijft Sartori (1976), ‘are the central intermediate and intermediary structure between society and government’ (p. ix). Ze vervullen een expressieve functie (p. 28), een kanaliserende functie (p. 41) en een politieke communicatiefunctie (p. 56). Volgens De Bruyn (1976) worden partijen vanwege hun communicatiefunctie ook wel aangeduid als ‘het gehoorapparaat van de regering en de microfoon van de burger en omgekeerd’ (p. 174). Zie Koole (1995) voor een actuelere bespreking van de functies van politieke partijen. Zie ook de uiteenzetting van Poguntke (2002) over ‘party organizational linkage’ en ‘direct party linkage’. Scholten (1976) noemt het ‘de belangrijkste functie van pressiegroepen dat zij communicatiekanalen tussen de individuele burgers en de gezagsdragers vormen’ (p. 214). Zie ook Hill in zijn bespreking van het pluralisme (2005: 27-8).

derland, als die nationaal een sterke positie inneemt, geneigd is zijn blik naar de EU te verplaatsen. Komt die sterke positie daarmee niet in gevaar?

Dit onderzoek richt zich op de Europeanisering van politieke partijen en belangengroepen in Nederland. De vraag in hoeverre deze actoren zich in organisatorische en strategische zin aan de EU hebben aangepast, staat hierin centraal. De uitkomst van het onderzoek zou kunnen bevestigen dat de Europese samenwerking bijdraagt aan een 'uitholling' van de nationale staat, een proces van verlies aan politiek-bestuurlijke zeggenschap door de verplaatsing van bevoegdheden naar andere bestuurlijke niveaus en andere oorzaken (zie 1.3). In andere onderzoeken uit het Leidse 'Europaproject' heeft deze vraag naar de afnemende relevantie van de nationale staat door de EU ook meegespeeld.¹³

13. Zie De Rooij (2003), Vink (2003) en Mastenbroek (2007).

1

Europeanisering en organisatieverandering

1.1 Inleiding

Politieke partijen en belangengroepen zijn niet zomaar het voorwerp van dit onderzoek, zo heeft de inleiding duidelijk gemaakt. Als ‘linkage pins’ tussen burger en overheid spelen zij in westerse democratieën een cruciale, onmisbare rol. Bedrijven, onderzoeksinstellingen, ministeries of andere organisaties zijn niet in staat een dergelijke intermediaire functie te vervullen. Een overheid zou zonder de inbreng van politieke partijen en belangengroepen niet kunnen functioneren. Dit geldt ten aanzien van lokale aangelegenheden, regionale, nationale en zeker ook Europese, omdat deze de staatsgrenzen overschrijden. Europese beleids- en besluitvormingsprocessen zijn op een grotere afstand geplaatst.

Dat politieke partijen en belangengroepen hun brugfunctie met elkaar gemeen hebben, neemt niet weg dat ze ook verschillend zijn. Partijen vervullen deels andere functies en kennen een andere organisatorische opbouw. Het ligt voor de hand dat aanpassing aan de Europese Unie voor partijen iets anders zal betekenen dan voor belangengroepen. Daarom is het, voordat de aandacht zich richt op ‘Europeanisering’ en aspecten daarvan, het verschijnsel dat in meer of mindere mate vat heeft gekregen op belangengroepen en politieke partijen, nodig dat eerst de vraag wordt beantwoord waarin politieke partijen en belangengroepen van elkaar verschillen. Welke consequentie hebben de onderlinge verschillen voor de te verwachten mate van aanpassing aan de Europese Unie? En kan al bij voorbaat worden gezegd dat het ene type organisatie zich meer zal hebben aangepast dan het andere?

Dit onderzoek past in een reeks onderzoeken naar Europeanisering. De term is in de jaren negentig al in de wetenschappelijke literatuur geïntroduceerd, maar het is pas sinds de laatste jaren dat veel publicaties over aan de Europese Unie gerelateerde veranderingen op nationaal niveau verschijnen. Ten behoeve van dit onderzoek moet de vraag worden beantwoord wat onder Europeanisering wordt verstaan en welke inzichten het al verrichte onderzoekswerk heeft opgeleverd. Hoe kan het begrip Europeanisering worden gedefinieerd? Welke processen kunnen hiertoe wel worden gerekend en welke niet? Hoe ontstaat Europeanisering? Welke mechanismen liggen hieraan ten grondslag? Is het inderdaad zo, zoals in de inleiding gesuggereerd, dat op nationaal niveau slechts wordt gereageerd op wat zich op Europees

niveau afspeelt? Of is het ook zo dat nationale actoren de Europese Unie mede vormgeven? In welke gevallen spreekt men dan van Europeanisering?

Een volgende reeks vragen begint met wat onder organisatorische aanpassing en strategische aanpassing wordt verstaan. En hoe, door welke factoren, veranderingen in organisaties tot stand komen. Twee richtingen in het sociologisch denken over organisaties bieden belangrijke aanknopingspunten: het contingentiedenken en het neo-institutionalisme. In dit hoofdstuk zal kort kennis worden gemaakt met de ideënwêrld van beide richtingen, zodat daaruit vijf voor het onderzoek geschikte veronderstellingen kunnen worden afgeleid.

Behalve de context van andere nationale casus in de Europeaniseringsliteratuur, waar het volgende hoofdstuk op zal ingaan (zie 2.2), is er nog een andere belangrijke context waarbinnen dit onderzoek zijn plaats heeft. Het organisatorische en strategische gedrag van de te onderzoeken belangengroepen en partijen kan namelijk niet los worden gezien van het Europese integratieproces zelf. Kunnen, op grond van de aard van het integratieproces, veel of weinig aanpassingen aan de EU worden verwacht? ‘Veel’ is hierop het voor de hand liggende antwoord. De Unie heeft immers een grote betekenis gekregen als centrum van beleids- en besluitvormingsprocessen. Dit antwoord verdient echter nuancering, in die zin dat de veronderstelde aanpassingen verschillende richtingen op kunnen gaan. Iemands wetenschappelijke verwachting hierover volgt niet alleen uit hoe hij het verschijnsel Europeanisering bezieet, maar ook uit zijn karakterisering van het Europese integratieproces zelf. Auteurs verschillen flink van mening over hoe de eenwording begrepen moet worden. Wat is de aard van het integratieproces, hoe kan het verloop van dat proces worden verklaard? Hierover is een ‘rijke’ literatuur ontstaan, waarin lidstaten en transnationale actoren als aan elkaar strijdige verklarende eenheden worden opgevoerd. Afhankelijk van de benadering die iemand verkiest, kan men verwachten dat nationale belangengroepen en partijen zich zelfstandig zullen manifesteren in de Europese omgeving of dat ze zich juist gaan concentreren op samenwerking op nationaal niveau. Stel dat vervolgens blijkt dat partijen en belangengroepen zich in sterke mate aan EU hebben aangepast en daarbij de mogelijkheden van Brussel optimaal benutten, dan zegt dit iets over deze actoren zelf, maar ook weer over de Europese eenwording, over de aard daarvan.

1.2 Belangengroepen en politieke partijen

Waarin verschillen belangengroepen en politieke partijen nu precies van elkaar? Een belangengroep wordt omschreven als ‘een groep individuen die gezamenlijk optreden om een gemeenschappelijk belang te behartigen’ (Scholten, 1976: 203). Een politieke partij, volgens de definitie van Sartori (1976: 64), is ‘any political group that presents at elections, and is capable of placing through elections, candidates for public office’. De kandidaatstelling geldt algemeen als het cruciale verschil tussen politieke partijen en belangengroepen of andere organisaties. Partijen en belangengroepen hebben met elkaar gemeen dat ze het beleid van andere organisaties proberen te beïnvloeden. Beïnvloeding van politieke besluitvormingsprocessen hebben ze

niet *per se* met elkaar gemeen, omdat niet alle belangengroepen rechtstreeks door overheidsbeleid worden geraakt of vinden dat de overheid behulpzaam moet zijn bij het behartigen van hun belangen. Sommigen spreken daarom liever van *pressie*-groepen als belangengroepen zich wél actief met overheidsbeleid bemoeien (zie Van Mierlo, 1988: 56-9). Anderen houden het erop dat als een belangengroep het overheidsbeleid probeert te beïnvloeden, zij tijdelijk een pressiegroep wordt (Woerdman, 2004: 176).

Partijen hebben in het publieke domein een andere rol dan belangengroepen. Ze houden zich vooral bezig met het tegen elkaar afwegen van belangen (aggregatie), daar waar belangengroepen zich juist concentreren op het formuleren van eisen op bepaalde deelgebieden (articulatie). Niet voor niets produceren politieke partijen beginselprogramma's en verkiezingsprogramma's, waarin ze over vele en uiteenlopende maatschappelijke thema's hun visie verwoorden. Mede door hun aggregatiefunctie, én doordat ze meer onderdeel zijn van politieke besluitvorming, nemen politieke partijen een centralere positie in politiek-maatschappelijke discussies in dan belangengroepen. Partijen kunnen worden gezien als 'handelaren in meningen', terwijl belangengroepen eerder de 'leveranciers' van die meningen zijn. Het verschil in functies die politieke partijen en belangengroepen vervullen, impliceert dat zij ook verschillende organisatorisch-functionele logica kennen.

De organisatorische opbouw van politieke partijen is wezenlijk anders dan die van belangengroepen. Hoewel klassieke massapartijen niet meer bestaan,¹ is de organisatiestructuur van massapartijen wel behouden gebleven. De politieke partij is geen eenheid, maar een veelheid aan organen en verwante organisaties.² Een partij heeft doorgaans lokale afdelingen, regionale bestuursorganen, een partijraad, een congres, een nationaal bestuur, een secretariaat, commissies, een vormings- en scholingsafdeling, een wetenschappelijk bureau, een instituut voor buitenlandse betrekkingen, een vrouwenorganisatie, een jongerenorganisatie, een bestuurdersorganisatie en daarnaast vertegenwoordigingen in gemeenteraden, Provinciale Staten, Tweede Kamer, Eerste Kamer en Europees Parlement (zie Koole, 1992: 144-5). Belangengroepen kennen een eenvoudigere organisatiestructuur, waarin vaak plaats is voor een algemeen bestuur, een dagelijks bestuur, een managementteam, beleidsafdelingen en subnationale organisaties. Ze kennen normaliter geen verwante organisaties met eigen bevoegdheden en middelen, zoals de wetenschappelijk bureaus en jongerenorganisaties van politieke partijen.

Aangenomen mag worden dat vanwege hun organisatorische en logistiek-functionele verschillen het aanpassingsgedrag van belangengroepen en politieke partijen vaak ook verschillende patronen zal vertonen. Beleidsmedewerkers van belangengroepen, bijvoorbeeld, hebben vermoedelijk een grotere autonomie dan medewer-

1. Massapartijen zijn sterk gecentraliseerde organisaties van veel leden. Kaderpartijen kennen een losse organisatievorm die voornamelijk door notabelen wordt gedragen. Een moderne kaderpartij kent een klein partijkader met een interne democratie (zie Koole, 1992).

2. In de woorden van Duverger (1954): 'A party is not a community but a collection of communities, a union of small groups dispersed throughout the country and linked by co-ordinating institutions' (p. 17).

kers van politieke partijen, omdat de politici voor wie de laatsten werken zelf de inhoudelijke verantwoordelijkheid dragen. De patronen in hun aanpassingsgedrag zullen daardoor ook verschillend zijn. Belangengroepen kunnen volstaan met aanpassingen binnen één organisatie. Politieke partijen kennen meerdere geledingen die over aanpassingen aan de Europese Unie tamelijk zelfstandig kunnen beslissen. Als een beleidsafdeling van een belangengroep bepaalde aanpassingen heeft gedaan, kan het lastig zijn om binnen een partij een plek aan te wijzen waar dezelfde aanpassingen verwacht kunnen worden: het partijsecretariaat noch een Tweede-Kamerfractie kent een beleidsafdeling die daarmee te vergelijken valt.³ Lobbyactiviteiten van een belangengroep in Brussel laten zich moeilijk vergelijken met partijpolitieke bijeenkomsten aldaar.

Het is belangrijk om in dit onderzoek onderscheid aan te brengen tussen belangengroepen en politieke partijen, ook omdat anders in de uitwerking (operationalisatie) van de oorzakelijke factoren (variabelen) problemen zouden ontstaan.⁴ Het gaat hier om de factor afhankelijkheid van nationale hulpbronnen (zie 1.4), die onder belangengroepen en partijen verschillend is opgebouwd. Belangengroepen zijn vaak aangewezen op subsidies, meestal afkomstig van de overheid, en contributies van leden. Ook partijen zijn afhankelijk van overheidsgelden en ledenbijdragen, maar daarnaast ook –in belangrijke mate– van hun kiezers. Zij bepalen de grootte van hun vertegenwoordigingen op lokaal, provinciaal, landelijk en Europees niveau en beslissen daarmee in belangrijke mate over de menskracht en financiën van een partij. De stemmen van hun kiezers moeten ze in de nationale politieke arena verdienen, door profilering in (sub)nationale politiek-maatschappelijke debatten. Bij gebrek aan Europese opinievorming heeft de afhankelijkheid van de nationale context ook betrekking op de verkiezingen voor het Europees Parlement (zie 5.2.1).

Behalve voor de uitwerking en beschrijving van het aanpassingsgedrag, hebben de verschillen tussen belangengroepen en politieke partijen ook gevolgen voor de te verwachten mate van Europeanisering van beide typen organisaties. Van politieke partijen kan bij voorbaat een kleinere mate van aanpassing aan de Europese Unie worden verwacht dan van belangengroepen. Politieke partijen verkeren namelijk per definitie in een andere, minder stimulerende Europese omgeving. Poguntke, Aylott, Ladrech en Luther (2004) voeren hiervoor twee redenen aan. De eerste reden is dat politieke partijen, anders dan nationale overheden en belangengroepen, niet rechtstreeks worden beïnvloed door Europese regels.

It might be questioned whether or not national parties are suitable subjects to come under the lens of Europeanization analysis. After all, there is no EU legislative output that *directly* impacts on the freedom or manoeuvrability of parties in their respective national operating environments. Unlike national administrations, which must, to some

3. Een beleidsafdeling van belangengroepen bestaat vaak uit meerdere subafdelingen ('teams') die elk onder leiding van een hoofd ('teammanager') een bepaald beleidsgebied afdekken. Een dergelijk vertakt stelsel kennen de verschillende geledingen van politieke partijen over het algemeen niet.

4. Deze bespreking loopt vooruit op de uitwerking van de onderzoeksopzet in paragraaf 2.3.

degree, adapt their internal decision-making processes to better translate EU directives and regulations into national law, or particular interest and industry groups whose sectoral interests are formally affected by EU regulatory output, national parties have neither direct resources that emanate from the EU that are considered crucial to their existence or core activities, nor are they subject to the regulation of their activities in their national arenas by EU legislative or judicial decisions. Indeed, resources, legal definitions and regulatory norms as they impact upon national parties are intimately tied into the constitutional order of their respective national political systems (p. 4).

De tweede reden heeft betrekking op de kleinere mogelijkheden die politieke partijen hebben om op Europees niveau invloed uit te oefenen. Belangengroepen worden niet gehinderd door belemmeringen om zich te wenden tot de Commissie en het Europees Parlement. Politieke partijen daarentegen ‘may have specific complaints or desired policy positions they would like adopted in the EU legislative process, but their ability to participate is limited to influencing their agents, i.e. national delegations within EP groups and ministers bargaining in the Council of Ministers’ (p. 6-7).⁵

1.3 Europeanisering

Nu met belangengroepen en politieke partijen als typen organisaties is kennisgemaakt en de verschillende uitgangssituaties van beide bekend zijn, kan de aandacht zich richten op ‘Europeanisering’. Onderzoekers naar dit verschijnsel zijn geïnteresseerd in de vraag welke gevolgen het voortgaande integratieproces heeft op het niveau van de lidstaten. Als de Europese instellingen steeds meer bevoegdheden naar zich toetrekken en steeds meer beleid een Europese herkomst heeft, wat gebeurt er dan in de landen zelf? Hoe passen binnenlandse actoren zich aan en hoe veranderen ideologieën en beleidsopvattingen? Hoe ver gaat de verplaatsing naar het Europese niveau precies? En hoe ver reikt de Europese invloed op nationaal niveau? In deze denktrant wordt de Europese Unie gezien als een oorzakelijke factor, als iets wat veranderingen teweegbrengt, en niet als iets wat ergens een gevolg van is, zoals in de integratietheorieën (zie 1.4). De Europese Unie leidt tot veranderingen in binnenlandse systemen, dat is het uitgangspunt.⁶ Zoals gezegd is

5. Vergelijk 3.2.1 en 5.2.1. Meer dan belangengroepen zijn politieke partijen gedwongen in Europees verband een ander ‘spel’ te spelen.

6. Zie Hix en Goetz (2000). In hun introductie komen zij tot twee veronderstellingen over hoe Europese integratie van invloed zou kunnen zijn op binnenlandse politieke systemen (actoren en instituties): ‘1) the delegation of policy competences to the European level and the resulting political outcomes constrain domestic choices, reinforce certain policy and institutional developments, and provide a catalyst for change in others; and 2) the establishment of a higher level of governance institutions provides new opportunities to exit from domestic constraints, either to promote certain policies, or to veto others, or to secure informational advantages’ (p. 10). Deze laatste veronderstelling ligt in het verlengde van het model dat Marks en McAdam (1996, zie 1.3) hebben ontwikkeld.

er de laatste jaren een grote hoeveelheid studies verschenen. ‘Having spent intellectual energy in seeking to understand the ‘nature of the beast’, schrijven Bulmer en Radaelli (2004: 3), ‘that is, the nature of European integration, political scientists have now realised that a EU political system is in place, produces decisions, and impacts on domestic policies in various guises. Hence the focus has shifted to studying those impacts.’

Het Europeaniseringsvraagstuk heeft een nieuw onderzoeksgebied doen ontstaan, waarin nog volop wordt gediscussieerd over definities, kenmerken en afbakeningen (de onderzoeksagenda).⁷ Gezegd kan worden dat Europeanisering als ‘middle-range theory’ (vergelijk de ‘grand theories’ in 1.4) in ontwikkeling is. Onderzoekers proberen inzicht te krijgen in uiteenlopende veranderingen op binnenlands niveau, bijvoorbeeld op het gebied van beleid, gedrag en organisatie, en te ontdekken welke eenheden uit het nationale domein een Europese dimensie kennen. Een belangrijk doel van deze inspanningen is, of zou moeten zijn, het beantwoorden van de vraag in hoeverre de nationale staat als gevolg van het Europese integratieproces ‘erodeert’ (zie Vink, 2002).⁸ Een probleem hierbij is dat ook ontwikkelingen als globalisering en internationalisering bijdragen aan het proces van ‘uitholling’ van de staat en de Europese invloed daardoor moeilijk is vast te stellen.⁹

Europeanisering werd en wordt als conceptueel raamwerk toegepast in ‘liberal intergovernmentalism’, ‘new institutionalism’, ‘multi-level governance’ en ‘policy networks’ (zie Featherstone, 2003; zie 1.4). Het verschijnsel kan, zoals gezegd, gedefinieerd worden als binnenlandse verandering veroorzaakt door Europese integra-

7. Wel zijn er op basis van het reeds verrichte onderzoek in zijn algemeenheid conclusies te trekken over de binnenlandse invloed van Europa. Börzel en Risse (2006) formuleren er drie: ‘1) European integration has had substantial effects on the policies, politics, and polities of the member states and beyond, irrespective of a country’s size or deeply entrenched history of institutions. (...) Yet, the EU penetration into the member states is neither universal nor uniform but is marked by diversity and asymmetry; 2) While a certain ‘misfit’ between EU rules, policies, and institutions, on the one hand, and domestic policies and institutions, on the other hand, is a pre-condition for domestic changes, it is by no means sufficient. (...); 3) The overall outcome of Europeanization is neither convergence across the board nor continuing divergence. Rather, ‘clustered convergence’ among countries and policy areas facing similar adjustment problems and similar mediating factors appears to be the overall result’ (p. 497).

8. Een voorbeeld van functieverlies van de nationale staat als gevolg van het Europese integratieproces levert Egeberg (2008). In dit geval is functieverlies ontstaan doordat Europese agentschappen bevoegdheden van de Europese Commissie gedelegeerd hebben gekregen. Egeberg baseert zich op studies die in vijf beleidsvelden zijn uitgevoerd: concurrentie, telecom, voedselveiligheid, milieu en statistiek (p. 247).

9. Met de introductie van het concept ‘hollowing out of the state’, toegepast op het Britse publieke bestuur, wilde Rhodes (1994) vier trends onder één noemer brengen: 1) ‘privatisation and limiting the scope and forms of public intervention’; 2) ‘the loss of functions by central and local government departments to alternative service delivery systems (such as agencies)’; 3) ‘the loss of functions by British government to European Union institutions’; en 4) ‘limiting the discretion of public servants through the new public management, with its emphasis on managerial accountability, and clearer political control through a sharper distinction between politics and administration’ (p. 138-9). Zie Peters en Pierre (2006) voor een kritische bespreking.

tie.¹⁰ Maar deze al te ruime definitie geeft onvoldoende houvast voor verder onderzoek. Ladrech, zich baserend op de casus-Frankrijk, leverde als een van de eersten een concrete omschrijving. Hij verstaat onder Europeanisering:

an incremental process reorienting the direction and shape of politics to the degree that EC political and economic dynamics become part of the organizational logic of national politics and policy-making.
(Ladrech, 1994: 69)

Ladrech betoogde dat 'organizations respond to changes in the perceptions of interest and value that occur in the principles, norm and institutional design of the regime in which they are embedded'. Het regime waarop organisaties reageren, bestaat uit reeds bestaande binnenlandse structuren en interne ontwikkelingen. Deze vormen de schakel tussen de 'externe' druk die uitgaat van de EU en de veranderende organisatorische logica, aldus Ladrech (1994: 71-2). Hij pleitte voor een 'bottom-up' benadering voor het begrijpen van de effecten van Europeanisering, die zich richt op 'national-specific adaptation to cross national inputs' (Ladrech, 1994: 86).

Ladrech beschouwt Europeanisering weliswaar als een proces dat zich in de breedte op nationaal niveau afspeelt, maar gaat ervan uit dat dit alleen in organisatorische logica tot uitdrukking komt. Cowles, Caporaso en Risse (2001) hanteren een veel bredere definitie, in die zin dat zij zich uitdrukkelijk ook richten op het Europese niveau zelf.

We define Europeanization as the emergence and development at the European level of distinct structures of governance, that is, of political, legal and social institutions associated with political problem-solving that formalize interactions among the actors, and of policy networks specializing in the creation of authoritative rules.
(Risse, Cowles en Caporaso, 2001: 3)

De drie auteurs richten zich op 'cross-level political interactions' met inbegrip van het nationale en subnationale niveau. Ze gaan hierbij uit van een 'top-down' benadering, zoals die ook wordt gehanteerd door Buller en Gamble (2002), Börzel en Risse (2003), Bulmer en Burch (2000), George (2001) en Radaelli (2000a). Claudio Radaelli's poging het concept van Europeanisering af te bakenen leverde de volgende omschrijving op:

10. In zijn bespreking van de boeken van Cowles, Caporaso en Risse (2001) en Featherstone en Radaelli (2003) benoemt Mair (2004) twee 'gezichten' van Europeanisering. 'On the one hand, as Cowles and her colleagues state, Europeanization necessarily encompasses the *institutionalization* of a distinctly European political system. That is, Europeanization involves the creation and consolidation of authoritative political institutions at the supranational European level. On the other hand, as Featherstone and Radaelli emphasize (...), Europeanization also encompasses the penetration of European rules, directives and norms into the otherwise differentiated domestic spheres' (p. 340-1). Dit onderzoek sluit bij deze tweede vorm aan.

Processes of (a) construction, (b) diffusion and (c) institutionalization of formal and informal rules, procedures, policy paradigms, styles, ‘ways of doing things’ and shared beliefs and norms which are first defined and consolidated in the making of EU decisions and then incorporated in the logic of domestic discourses, identities, political structures and public policies.

(Radaelli. 2000a: 4)

Radaelli heeft deze definitie later aangepast door ‘the making of EU decisions’ te vervangen door ‘the EU policy process’ en ‘identities’ weg te laten (zie Bulmer en Radaelli, 2004: 4). Radaelli’s definitie heeft een grotere reikwijdte dan die van Ladrech, met name doordat deze ruimte laat voor concrete en minder tastbare aspecten en voor uiteenlopende en brede variabelen als structuren, beleid en gedachtevorming. Een tekortkoming is de eenzijdige ‘top-down’ benadering, die ervan uitgaat dat Europeaniseringsprocessen zich van Europees naar binnenlands niveau voltrekken. Dit terwijl deze processen in werkelijkheid ook andersom kunnen plaatsvinden: behalve supranationale actoren kunnen ook (sub)nationale actoren bijdragen aan Europese samenwerkingsvormen die binnenlandse gevolgen hebben. Howell (2004: 3) karakteriseert Europeanisering treffend als een ‘two way proces’.

De typering van Europeanisering als ‘top-down’, ‘bottom-up’ of een combinatie van beide is een kwestie die de auteurs behoorlijk bezighoudt. Niet zozeer omdat over het interactieve karakter van Europeanisering twijfel zou bestaan –daarover is men het genoegzaam eens (zie de ‘Second Generation of Europeanisation research’, zoals beschreven door Dyson en Goetz, 2002). Maar omdat men het niet eens lijkt te zijn of beide richtingen ook in gelijke mate onderwerp van onderzoek moeten zijn en vooral vanwege de gevolgen voor het causale model.¹¹ Kunnen oorzaak en gevolg nog uit elkaar worden gehouden? Olsen meent dat ‘the language and logic of fixed dependent and independent variables, can become a strait-jacket preventing an adequate theoretical and empirical analysis of European dynamics of change’ (2002a: 21). Ook Bulmer en Burch, sprekend over ‘projection’ (‘bottom-up’) en ‘reception’ (‘top-down’), zien het probleem van het steeds moeilijker te maken onderscheid. ‘To dissect Europeanisation as reception and projection highlights our view of the relationship between the EU and member-government institutions as *iterative* and *interactive*. It is difficult to try to conceive of the relationship in conventional, positivist

11. In de discussie over welke richting in welke mate onderwerp van onderzoek moet zijn, is de inbreng van Holzhaecker en Haverland (2006) interessant. Zij spreken van twee ‘golven’ van onderzoek naar Europese samenwerking en integratie in de afgelopen vijf decennia. De eerste golf richtte zich op de Europese integratie, de institutionele opbouw en beleidsontwikkelingen op EU-niveau, de tweede golf op Europeanisering en nu is een derde golf gewenst. ‘What is now necessary is to link our understanding of these ‘bottom-up’ and ‘top-down’ processes of integration and Europeanization in the EU. This book argues that a third wave of research on the EU is needed to adequately understand the increased interconnectedness between the European and national political levels. We posit that this third wave should be sensitive to the temporal dimension of European integration and Europeanization. In particular, we seek to link the processes of European integration and Europeanization in a new way by asking the question: how has Europeanization affected current modes of integration and cooperation in the EU?’ (p. xi)

social science terms i.e. with independent and dependent variables and simple causality if analysis is to capture incrementalism and continuity' (Bulmer and Burch, 2001: 78).

Domeinen en mechanismen

Dit onderzoek naar Nederlandse belangengroepen en politieke partijen draagt een overwegend exploratief karakter (zie 2.3). Het richt zich in principe op alle traceerbare strategische en organisatorische aanpassingen aan de Europese Unie binnen de zes te selecteren organisaties; het gaat erom zoveel mogelijk 'Europese sporen' te achterhalen. Gegeven dit uitgangspunt ligt het niet voor de hand het onderzoek al bij voorbaat in te perken, bijvoorbeeld door mechanismen te selecteren die aan de aanpassingen ten grondslag zouden moeten liggen of door de casestudies bij voorbaat te richten op alleen processen van 'uploading' naar het EU-niveau door binnenlandse actoren of 'downloading' van het EU-niveau naar de binnenlandse arena's. Wel is er veel voor te zeggen om vormen van 'crossloading' uit te sluiten. Howell (2004: 5) verstaat hieronder Europeaniseringsprocessen die niet verticaal verlopen maar horizontaal, waarmee hij doelt op verplaatsing van beleid tussen lidstaten zonder inmenging van de Unie. Dergelijke processen vallen buiten het kader van het onderzoek, zoals dat ook geldt voor processen buiten de geografische grenzen van de EU.

Het probleem dat Olsen en Bulmer en Burch naar voren brengen, is minder groot dan het wellicht lijkt. De auteurs hebben gelijk dat het onderscheid tussen oorzaken en gevolgvariabelen soms moeilijk te maken is, mede doordat causale verbanden wederkerig kunnen zijn. Niettemin kan men voor het doel van wetenschappelijke analyse de Europese integratie, het politieke systeem van de EU, beschouwen als onafhankelijke variabele. De aanpassingen die zich als gevolg van die integratie op binnenlands niveau voordoen, vormen de afhankelijke variabelen. Deze aanpassingen kunnen, gegeven hun interactieve karakter, het karakter hebben van 'downloading' én 'uploading': partijen en belangengroepen kunnen zich door bijvoorbeeld regels gedwongen weten tot aanpassing, maar ze kunnen ook uit eigener beweging beslissen zich op Europees niveau te manifesteren. Dat aanpassingen die de weg van 'uploading' volgen zélf weer aan de Europese integratie kunnen bijdragen, is interessant, maar voor dit onderzoek niet direct relevant. Hier wordt immers op de eerste plaats onderzoek gedaan naar Europeanisering, naar de aanpassingen zoals die zich op nationaal niveau voordoen, en zo mogelijk in tweede instantie naar de geldigheid van de integratietheorieën, naar de veranderingen dus zoals die op Europees niveau zijn waar te nemen.

Het is duidelijk dat de te hanteren definitie van Europeanisering processen van zowel 'downloading' als 'uploading' moet omvatten. Een beter bruikbare versie van Radaelli's definitie zou daarom luiden:

Processes of (a) construction, (b) diffusion and (c) institutionalization of formal and informal rules, procedures, policy paradigms, styles, 'ways of doing things' and shared beliefs and norms which are developed in reaction to or anticipation of EU policy pro-

cesses and incorporated in the logic of domestic discours, political structures and public policies.

Waar, in welke domeinen, vindt Europeanisering plaats en welke mechanismen liggen hieraan ten grondslag? Afgeronde antwoorden op deze vragen bestaan in het 'disorderly field' (Olsen, 2002b: 922) nog niet, maar beginnen van antwoorden zijn er wel. Bulmer en Burch (2000) identificeren drie domeinen: 'policies' (bijvoorbeeld landbouwbeleid en monetair beleid), 'politics' (partijen, belangengroepen en 'discourse') en 'polity' (nationale instellingen). Radaelli (2000a: 7) onderscheidt twee domeinen, die van 'public policy' en 'domestic structures'. Tezamen hebben deze beide domeinen een grotere reikwijdte dan de door Bulmer en Burch aangewezen gebieden, iets wat gezien de ruime definitie van Radaelli overigens niet verbaast. Politieke partijen en belangengroepen vormen in Radaelli's schema de structuren van vertegenwoordiging. Men kan zich afvragen of de twee indelingen in domeinen niet incompleet zijn zolang daarin geen plaats is voor de Europeanisering van burgers, zoals Bomberg en Peterson (2000: 5) betogen.¹² Maar of de indelingen nu incompleet zijn of niet, duidelijk is in elk geval dat de twee organisatietypen uit dit onderzoek (politieke partijen en belangengroepen, zie hfd. 2) worden herkend als belangrijke onderwerpen van onderzoek. Wat overigens niet wegneemt dat de wetenschappelijke belangstelling voor deze onderwerpen in elk geval tot 2000 betrekkelijk gering was (zie Featherstone, 2003: 6).

Knill en Lehmkuhl, Radaelli en anderen (onder wie Börzel, 1999; Cowles e.a. 2001) hebben geprobeerd de patronen van Europeanisering te inventariseren. Waaruit bestaan de mechanismen van Europeanisering? Hierover is nog onvoldoende duidelijk. De meeste inzichten zijn gebaseerd op bestuurskundige studies naar processen die een 'downloading' karakter hebben. Knill en Lehmkuhl (1999: 1-2) noemden drie directe en minder directe mechanismen: 1) Europees beleid dat lidstaten dwingt zich aan concrete institutionele vereisten aan te passen; 2) Europese wetgeving die ertoe leidt dat binnenlandse 'opportunity structures' veranderen, wat tot een andere verdeling van macht en middelen tussen binnenlandse actoren leidt en 3) Europees beleid dat de 'beliefs and expectations' van binnenlandse actoren verandert, wat de strategieën en beleidsvoorkeuren van binnenlandse actoren kan beïnvloeden (zie ook Knill en Lehmkuhl, 2002). Radaelli (2000b) wees op mechanismen als 'coercion', 'mimetism' en 'normative pressures', begrippen die al langer door neo-institutionalisten in de organisatiekunde worden gehanteerd (zie 1.4). Recentere studies zullen een completer beeld geven van wat zich in de verschillende domeinen afspeelt.

12. In een latere indeling rekent Radaelli 'public policy' tot de 'structures of representation and cleavages'. In deze indeling is in elk geval ook ruimte voor 'identities' (horend bij 'cognitive and normative structures'). Bache en Jordan (2006) hanteren Radaelli's latere indeling in hun studie naar de Europeanisering van de Britse politiek.

Na de vragen over domeinen en mechanismen is de vraag belangrijk hoe vastgesteld kan worden of de te onderzoeken partijen en belangengroepen zich veel of weinig hebben aangepast aan de EU. Wanneer kan van een sterke aanpassing worden gesproken en wanneer van een zwakke? Zich baserend op werk van Héritier (1998), Héritier en Knill (2000), Börzel (1999) en Cowles, Caporaso en Risse (2000), onderscheidt Radaelli (2000a: 14-5) vier niveaus van verandering:¹³

1. 'inertia': een situatie waarin een gebrek aan verandering bestaat;¹⁴
2. 'absorption': binnenlandse structuren en het beleidsveld ('policy legacy') absorberen niet-fundamentele veranderingen, maar handhaven hun 'kern';
3. 'transformation': een paradigmatische verandering, waarbij de fundamentele logica van politiek gedrag verandert; en
4. 'retrenchment': nationaal beleid wordt minder Europees dan het was.

Ook in dit geval is het vizier gericht op bestuurlijke processen met een 'downloading' karakter. Beleidsgebieden en nationale instellingen zijn de eenheden van onderzoek. De vier typeringingen zijn hierdoor niet direct toepasbaar op het gedrag van belangengroepen en politieke partijen, maar een indicatie van mogelijke reacties geven ze wel. In oplopende volgorde kunnen er vier aanpassingsgradaties zijn: negatieve aanpassing, geen aanpassing, niet-fundamentele aanpassing en paradigmatische aanpassing. Het verschil tussen sterke of matige aanpassing aan de EU zou hierbij zitten in het wel of niet betrekken van essentiële organisatiefuncties in de Europese beleids- en besluitvormingscontext.

1.4 Organizatieverandering

Nu duidelijk is wat onder Europeanisering moet worden verstaan, kan de vraag worden gesteld hoe organisatorische aanpassing en strategische aanpassing moeten worden omschreven en welke factoren die verandering in organisaties veroorzaken. Zoals gezegd maken twee richtingen in het sociologisch denken over organisaties het mogelijk om geschikte veronderstellingen voor het onderzoek te formuleren, namelijk het contingentiedenken en het neo-institutionalisme.

Organisaties zijn onderwerp van onderzoek in de organisatiekunde, de toegepaste wetenschap die sinds de Tweede Wereldoorlog onder invloed van het sociologisch denken een veelzijdige ontwikkeling heeft doorgemaakt (zie Lammers, Mijs en Van Noort, 2001). Het bestaan van wisselwerkingen tussen organisatorische verbanden

13. Zie ook de vijf niveaus van binnenlandse beleidsverandering die Bache en Jordan (2006) onderscheiden, zich baserend op Börzel en Risse (2000, 2003) en Börzel (2005): 'inertia', 'retrenchment', 'absorption', 'accommodation' en 'transformation'. Van 'absorption' spreken Bache en Jordan wanneer staten EU-vereisten incorporeren zonder het nationale beleid substantieel te veranderen. 'Accommodation' verwijst naar staten die het bestaande beleid aan EU-vereisten aanpassen, maar de hoofdkenmerken ervan intact laten (p. 28).

14. Dit gebrek aan verandering is in zijn uiterste vorm aan de orde wanneer een organisatie noodgedwongen ophoudt te bestaan.

en hun omgeving is een essentieel onderdeel van het sociologisch denken over organisaties. Onderwerp van onderzoek is meestal *waarom* en *hoe* organisaties zich aan hun omgeving aanpassen. Welke factoren maken dat zij tot aanpassingen overgaan, op welke manieren vinden die plaats en met welke doelen? Worden veranderingen bewust of onbewust doorgevoerd? En hebben die veranderingen tot doel de effectiviteit te verbeteren of alleen om de legitimiteit te vergroten?

Contingentietheorieën hebben een doorbraak in het denken over organisaties veroorzaakt met de stelling dat de doelmatigheid en doeltreffendheid van een organisatie mede afhankelijk is van de mate waarin organisaties qua vorm en regime –de feitelijke onderlinge betrekkingen en verhoudingen– afgestemd zijn op de veranderlijkheid of stabiliteit van hun omgeving. Organisaties doen er, met andere woorden, verstandig aan zich verschillend in te richten al naar gelang hun taakstelling en omstandigheden (Lammers, Mijs en Van Noort, 2001: 289, 310). Wat contingentietheorieën met elkaar gemeen hebben, is de idee dat ‘situatiefactoren’ leiden tot organisatieverandering, die al dan niet volgens de ‘rationele adaptatielogica’ (effectiviteitsstreven) plaatsvindt. Lammers, Mijs en Van Noort benoemen tien van dergelijke factoren, die behalve uit externe ook uit interne invloeden bestaan (zie schema onder).¹⁵ De organisatiestructuur en het organisatieregime kunnen ten gevolge van deze invloeden veranderen. Contingentiedenkers geven er overigens rekenschap van dat dergelijke invloeden verandering ook juist kunnen bemoeilijken.¹⁶

Tabel 1.1 Situationele invloeden contingentietheorie

Externe situatiefactoren	Interne situatiefactoren
taakomgeving	bewerkings- en informatietechnologie
externe machts- en afhankelijkheidsverhoudingen	omvang
Nationale cultuur	ouderdom
institutionele cultuur	ondernemingsstrategie
omgevingsnis (van een organisatiepopulatie)	institutionele taakstelling

Bron: Lammers, Mijs en Van Noort, 2001: 599.

In de zienswijze van contingentiedenker Mintzberg kunnen externe machts- en afhankelijkheidsrelaties dermate sterk zijn dat organisaties geen andere keus hebben

15. Lammers, Mijs en Van Noort maken in hun bespreking van het contingentiedenken onderscheid tussen contingentietheorieën-in-enge-zin, waarbij veranderingen in dienst staan van doelmatigheid en doeltreffendheid, en contingentietheorieën-in-ruime-zin, waarbij de mogelijkheid bestaat dat die doelen ook minder duidelijk aanwezig zijn (p. 598-600).

16. Tot de contingentiedenkers behoren onder anderen Lawrence, Lorsch, Woodward, Hage, Aiken, Tannenbaum, Pugh, Mintzberg en Chandler. Zie voor een bespreking van het contingentiedenken Donaldson (1996) en ook Kieser en Kubicek (1992) en Pennings (1992). Pennings pleit voor een ‘refashioning of structural contingency theory’ (p. 304) en stelt voor om met de nieuwe concepten ‘organisatorische besluitvorming’ en ‘innovatie’ het onderzoek in de traditie van het contingentiedenken een impuls te geven. Donaldson constateert dat de populariteit van de ‘structural contingency theory’ is afgenomen en mogelijk zal opgaan in nieuwere benaderingen, zoals bijvoorbeeld de ‘institutional theory’ (p. 70).

dan zich aan te passen –zich naar de eisen van een externe partij te schikken. De invloed van afhankelijkheidsrelaties vormen in het contingentiedenken een belangrijk aspect. Congruentie tussen situatiefactoren en organisatiekenmerken kan behalve via rationele adaptatie ook via imitatie en eliminatie tot stand komen. Rationele adaptatie vindt meestal plaats wanneer een organisatieleiding of dominante interne coalitie reageert op markmechanismen. Imitatie bestaat uit het al dan niet bewust navolgen van succesvolle voorbeelden. Processen van eliminatie houden in dat organisaties ophouden te bestaan wanneer ze niet in staat zijn te veranderen.

Neo-institutionalisten zetten zich af tegen contingentietheorieën. Zij constateren wel verbanden tussen organisatie en omgeving, maar schatten die anders in. Organisaties zijn niet zozeer rationele actoren die doeltreffend en doelmatig reageren, maar eerder eenheden die slechts ‘passende’ antwoorden formuleren op normatieve invloeden. Soms zijn ze niet tot passende reacties in staat en pakken organisatorische veranderingen averechts uit. De reden dat organisaties zich conformeren aan externe regels, ook al conflicteren die met efficiëntie en effectiviteit, is omdat ze zich daarmee legitimiteit en hulpmiddelen kunnen verschaffen. Het verschil tussen neo-institutionalisten en contingentiedenkers-in-ruime-zin lijkt klein, omdat beiden aanpassingen voor mogelijk houden die onbewust plaatsvinden en niet altijd effectief of doelmatig zijn.

De verschillen in opvatting tussen neo-institutionalisten en contingentiedenkers hangen samen met het perspectief van waaruit ze wetmatigheden zoeken: de onderzoekseenheden van contingentiedenkers zijn voornamelijk ondernemingen (operend in een competitieve omgeving), die van neo-institutionalisten hoofdzakelijk organisaties zónder winst oogmerk (verkerend in ‘institutionele’ omgeving).¹⁷

De neo-institutionalisten Powell en DiMaggio (1983) stellen dat organisaties op elkaar gaan lijken, er vormgelijkheid (‘isomorphism’) optreedt,¹⁸ omdat ze zich aan dezelfde geïnstitutionaliseerde regels en normen aanpassen. Ze onderscheiden drie mechanismen die tot institutioneel isomorfisme leiden: dwang (‘coercive isomorphism’), imitatie (‘mimetic isomorphism’) en normatieve druk (‘normative isomorphism’).¹⁹ Afdwongen isomorfisme kan bijvoorbeeld door subsidievoorwaarden

17. Tot de neo-institutionalisten behoren Meyer, Rowan, DiMaggio, Powell, Scott, Zucker en Fligstein.

18. Lammers, Mijs en Van Noort (2001) vertalen ‘isomorfisme’ als het proces van homogenisering (p. 407).

19. ‘Coercive isomorphism’ is het resultaat van ‘both formal and informal pressures exerted on organizations by other organizations upon which they are dependent and by cultural expectations in the society within which organizations function. Such pressures may be felt as force, as persuasion, or as invitations to join in collusion’ (p. 150). ‘Mimetic isomorphism’ komt voort uit onzekerheid. ‘When organizational technologies are poorly understood, when goals are ambiguous, or when the environment creates symbolic uncertainty, organizations may model themselves on other organizations’ (p. 151). ‘Normative isomorphism’ vindt zijn oorsprong hoofdzakelijk in professionalisering. ‘The increased professionalization of workers whose futures are inextricably bound up with the fortunes of the organizations that employ them has rendered obsolescent (if not obsolete) the dichotomy between organizational commitment and professional allegiance that characterized traditional professionals in earlier organizations. Professions are subject to the same coercive and mimetic pressures as are organizations’

van de overheid ontstaan. Scott en Meyer (1991: 122-4) spreken van een technische en een institutionele omgeving, waarin een organisatie in meer of mindere mate kan verkeren. De omgeving waarin organisaties volgens Powell en DiMaggio opereren, bestaat uit interorganisationale velden ('organisational fields').

Theorievorming die tot het contingentiedenken wordt gerekend is de 'resource dependence perspective'.²⁰ Het uitgangspunt van auteurs in deze traditie (Knoke en Wood, 1981 en Pfeffer en Salancik, 1978) is dat organisaties op elkaar aangewezen zijn voor het verkrijgen van hulpbronnen. Deze afhankelijkheid stelt ze in staat macht over elkaar uit te oefenen.²¹ De machtspositie van een organisatie wordt bepaald door de ruilwaarde van de hulpbronnen waarover ze beschikt (zie Lammers, Mijs en Van Noort, 2000: 464). Deze benadering heeft een vervolg gekregen in de 'resource mobilization approach', die wordt toegepast bij de bestudering van sociale bewegingen. Hier houdt men zich bezig met de vraag hoe opkomst, ontwikkeling en ondergang van sociale bewegingen kunnen worden verklaard. McCarthy en Zald (1973) zijn van mening dat collectieve actie niet zozeer uit onvrede kan worden verklaard, maar uit de aanwezigheid van 'entrepreneurs' en 'resources'. Volgens hen draait alles om de vraag of het activisten lukt om voldoende hulpmiddelen te mobiliseren. Ze menen dat sociale bewegingsorganisaties meer geneigd zijn tot onderlinge samenwerking wanneer hun hulpmiddelen schaars zijn. Tilly (1978) ziet een belangrijke verklaring in de 'opportunity' van sociale bewegingen. Hiermee doelt hij op de mate waarin het politieke bestel ruimte biedt voor collectieve actie.²²

De neo-institutionalisten en aanhangers van de 'resource mobilization approach' leveren interessante inzichten die als basis dienen voor vijf centrale veronderstel-

(p. 152). Naast institutioneel isomorfisme onderscheiden Powell en DiMaggio overigens ook competitief ('competitive') isomorfisme (p. 149-50).

20. Al is de 'resource dependence perspective' volgens Zucker (1991) impliciet onderdeel geworden van de neo-institutionalistische visie op organisaties. Vandaar dat zij ervoor pleit om de neo-institutionalistische benadering te beperken tot cognitieve processen: zodoende kunnen werkelijk geïnstitutionaliseerde aanpassingen, dat wil zeggen vanzelfsprekend geworden gedragspatronen of organisatiepraktijken, onderscheiden worden van aanpassingen die alleen door externe druk tot stand zijn gekomen en niet 'geïnternaliseerd' zijn (p. 103-6).

21. Pfeffer en Salancik (1978) hierover: 'To survive, organizations require resources. Typically, acquiring resources means the organization must interact with others who control those resources. In that sense, organizations depend on their environments. Because the organization does not control the resources it needs, resource acquisition may be problematic and uncertain. Others who control resources may be undependable, particularly when resources are scarce. Organizations transact with others for necessary resources, and control over resources provides others with power over the organization. Survival of the organization is partially explained by the ability to cope with environmental contingencies; negotiating exchanges to ensure the continuation of needed resources is the focus of much organizational action' (p. 258).

22. 'Opportunity' beschrijft de relatie tussen de belangen van een groep en de 'current state of the world' eromheen. In het 'mobilization model' van Tilly bevat het begrip de elementen 'power', 'repression' en 'opportunity/threat' (p. 55). 'On the opportunity side, we have the extent to which other groups, including governments, are vulnerable to new claims which would, if successful, enhance the contender's realization of its interests. On the threat side, we have the extent to which other groups are threatening to make claims which would, if successful, reduce the contender's realization of its interests' (p. 133).

lingen in dit onderzoek naar de Europeanisering van politieke partijen en belangengroepen. De eerste twee worden geformuleerd aan de hand van de concepten van twee vormen van 'institutionele reproductie' (Powell, 1991: 190-4); volharding in bestaande praktijken kan haar oorzaak vinden in complexe interdependenties (onderlinge afhankelijkheden) en zogeheten padafhankelijke ontwikkelingsprocessen ('path-dependent development processes'). In het eerste geval gaat het om volharding wanneer een bepaalde structuur zo is ingebed in een netwerk van praktijken en procedures dat wijziging in elk aspect daarvan veranderingen vereist in vele andere elementen; door de wederkerige verbanden met andere organisaties, met name in hiërarchische relaties (bijvoorbeeld met hogere autoriteiten zoals de staat of met centraal coördinerende instanties), ontstaat een zekere resistentie voor pogingen tot verandering. In het tweede geval gaat het om ontwikkelingspatronen waarin aanvankelijke keuzes toekomstige opties uitsluiten; organisaties zijn geneigd voort te borduren op hun basale structurele eigenschappen zoals aangenomen ten tijde van de oprichting. Uit deze concepten volgt de veronderstelling dat:

(1) de jongere politieke partijen en belangengroepen in Nederland beter zijn afgestemd op het proces van Europese integratie dan de oudere, omdat zij later en dus in actuelere 'omgevingen' zijn opgericht, en dat:

(2) de organisaties met de grootste verwevenheid in Nederlandse interorganisatorische netwerken ('organisational fields') zich meer richten op het nationale politieke proces dan de organisaties die deze verbondenheid in mindere mate hebben.

De gedachte dat verwevenheid in nationale beleids- en/of besluitvorming belemmerend kan werken op het Europese aanpassingsgedrag van nationale actoren vindt aansluiting bij de bevindingen van Aspinwall, die culturele en historische verbanden tussen de staat en binnenlandse sociale groepen een 'indrukwekkende kracht' toedicht (1998: 207).

De derde en vierde veronderstelling worden afgeleid uit de idee dat de in hulpbronnen besloten liggende afhankelijkheidsrelaties het gedrag van organisaties bepalen en uit het concept van de structuur van politieke mogelijkheden. Marks en McAdam (1996) hebben een model ontwikkeld waarin de 'structure of political opportunities' is toegepast op de Europese omgeving waarin belangenorganisaties opereren. Hun centrale gedachte is dat de mogelijkheden die de Europese Unie deze organisaties biedt, afhangen van de op Europees niveau bestaande structuren en attitudes. Ze spreken van 1) de relatieve structurele toegang van een groep tot de EU-instellingen en 2) de algemene beleidsontvankelijkheid ('policy receptivity') van de Unie (met name de Commissie) voor onderwerpen die voor de groep belangrijk zijn (Marks en McAdam, 1996: 103). Hoe succesvol een organisatie vervolgens inspeelt op deze mogelijkheden, hangt af van de mate waarin zij nationaal georiënteerd is. Is een groep sterk gericht op het nationale wetgevingssysteem of juist niet? In hoeverre is zo'n organisatie nationaal (historisch) geworteld, zijn de hulpbronnen nationaal bepaald?

Uit de concepten hulpbronnen en structuur van politieke mogelijkheden volgt respectievelijk de veronderstelling dat:

(3) de organisaties die voor hun hulpbronnen nationaal afhankelijk zijn zich minder hebben aangepast dan organisaties die deze belemmering niet kennen; en dat:

(4) de organisaties die (transnationaal) een grotere toegang hebben tot EU-instellingen en die zich bezighouden met de voornaamste beleidsterreinen van deze instellingen zich meer aangepast hebben aan het integratieproces dan organisaties die een kleinere toegang hebben en zich richten op thema's waaraan EU-instellingen relatief weinig aandacht schenken.

De vijfde veronderstelling vloeit voort uit het gegeven dat nationale organisaties in Europees verband te maken hebben met buitenlandse zusterorganisaties en met koepelorganisaties of federaties, de transnationale organisaties. Deze organisaties zijn doorgaans gevestigd in Brussel, hebben een kantoor met medewerkers die tot de Europese, transnationale elite behoren, en tellen een reeks aangesloten nationale lidorganisaties (zie 3.2.1 en 5.2.1). Binnen deze Europese organisaties bestaat –in meer of mindere mate– een spanningsveld tussen de bevoegdheden op nationaal niveau en Europees niveau. Het is van belang te weten hoe de bevoegdheden tussen de transnationale organisatie en haar lidorganisaties zijn verdeeld. Hoe autonoom mag de transnationale organisatie optreden? Koepelorganisaties of federaties zijn actoren die in het aanpassingsgedrag van nationale belangengroepen en politieke partijen een rol spelen en daarom in het onderzoek betrokken moeten worden. Naarmate de 'structure of political opportunities' gunstiger is, zou de positie van de transnationale organisaties ten opzichte van de nationale organisaties sterker kunnen zijn en de onderlinge beïnvloeding daardoor groter. Gesteld kan worden dat:

(5) naarmate de transnationale organisatie een sterkere positie heeft en doeltreffender in de Europese arena opereert, deze een grotere invloed heeft op een politieke partij of een belangengroep en deze zich daardoor meer heeft aangepast aan de Europese Unie.

Nu vijf oorzakelijke factoren zijn aangewezen voor het onderzoek naar de organisatorische en strategische aanpassing van belangengroepen en politieke partijen, restte de vraag naar de definitie van beide aanpassingsvormen. Om hierop te kunnen antwoorden, moet eerst het begrip 'organisatie' worden uitgewerkt. In de theorievorming over organisaties zijn dermate veel definities naar voren gebracht, vanuit de verschillende benaderingen, dat het nagenoeg onmogelijk is om hieruit een neutrale omschrijving te destilleren (zie Jaffee, 2001: 1-2). De neo-institutionalist Scott (1987) noemt een aantal elementen die elke organisatie in zich heeft: een sociale

structuur, deelnemers, doelen, technologie en een omgeving.²³ Het element van de sociale structuur biedt voldoende houvast om tot een voor dit onderzoek bruikbare definitie van organisatorische aanpassing te komen.

De term sociale structuur verwijst naar die activiteiten, relaties en interacties die een regelmatig patroon vertonen. De formele sociale structuur bestaat uit de beschrijvingen die in deze activiteiten, relaties en interacties ordening aanbrengen, bijvoorbeeld in de vorm van functiebeschrijvingen en werk- of beleidsplannen. De informele sociale structuur omvat die steeds terugkerende activiteiten en relaties die op natuurlijke wijze ontstaan en door leden van de organisatie worden gecreëerd. Ze bestaan niet in geschreven documenten. In de woorden van Jaffee (2001: 2) is de sociale structuur de ‘fundamentele bouwsteen’ van een organisatie. Veranderingen die hierin optreden, raken de kern van de organisatie. Een onderzoek dat zich alleen op de formele of de informele sociale structuur zou richten, zou daarom incompleet zijn. Dit onderzoek omvat dan ook beide aspecten.

Uit Scotts benadering kan de volgende definitie van *organisatorische aanpassing* worden afgeleid:

Een verandering in de sociale structuur van een organisatie, waardoor het functioneren van de organisatie als zodanig verandert. Inherent aan haar karakter is de verandering blijvend van aard. De verandering heeft consequenties voor het interne functioneren van leden uit de organisatie, ongeacht het formele of informele karakter ervan.

Een strategie kan worden gezien als een plan om een doel te bereiken. Om van een strategische verandering te kunnen spreken, zou deze logischerwijs blijvend van aard moeten zijn. Dat wil zeggen, de verandering moet uit een bepaald patroon in de organisatorische plannen blijken. *Strategische aanpassing* kan zodoende worden gedefinieerd als:

Een verandering in de afwegingen die de organisatie maakt over het bereiken van haar doelen. Inherent aan haar karakter is de verandering structureel van aard.

Ook deze vorm van aanpassing heeft een formele en een informele component. Dit gegeven compliceert het onderzoek naar de strategische aanpassing van belangengroepen en politieke partijen aan de Europese Unie. Hoe te achterhalen dat de EU onderdeel is geworden van *informele* strategische afwegingen? En hoe de betrouwbaarheid van de waarnemingen vast te stellen? Het telefonisch afstemmen van op-

23. Een sociale structuur verwijst naar ‘the patterned or regularized aspects of the relationships existing among participants in an organization’ (p. 15); deelnemers zijn ‘those individuals who, in return for a variety of inducements, make contributions to the organization’ (p. 17); doelen worden met enige voorzichtigheid gedefinieerd als ‘conceptions of desired ends –conditions that participants attempt to effect through their performance of task activities’ (p. 18); met technologie wordt bedoeld op mechanismen ‘for transforming inputs into outputs’ (p. 18); en onder een omgeving verstaan de auteurs ‘the types of relations they [organizations] establish with the larger systems of which they are a part’ (p. 19).

vattingen over een Europese kwestie met zusterorganisaties behoort tot de strategische aanpassingen van een belangengroep of partij, maar het vaststellen van dergelijke aanpassingen is –binnen de grenzen van dit onderzoek– zeer moeilijk. Uitgangspunt is daarom dat een strategische aanpassing haar weerslag moet hebben in concrete stappen of structurele activiteiten. Hiermee zijn de waarnemingen niet alleen aanwijsbaar geworden, maar ook betrouwbaar: een organisatie kan plechtig in een jaarverslag verklaren Europa heel belangrijk te vinden, maar dit bewijst niet dat hier ook sprake is van een terugkerend Europees aspect in het repertoire aan strategische afwegingen –er is hooguit sprake van een aanwijzing. Het zitting nemen in besturen en werkgroepen op Europees niveau levert wel bewijs, omdat beslissingen hiertoe onderdeel van strategische afwegingen moeten zijn geweest.

1.5 Europese integratie: theorievorming

Zoals in de inleiding uitgelegd, kan het organisatorische en strategische gedrag van belangengroepen en partijen niet los worden gezien van het Europese integratieproces zelf. De Europeaniseringsliteratuur geeft hier een interpretatiekader voor, maar dat geldt ook voor de theorievorming over integratie. Uit verschillende theorieën over Europese integratie vloeien verwachtingen voort over de richting die de organisatorische en strategische aanpassingen op zullen gaan. Tegelijk zeggen de onderzoeksbevindingen ook iets over de geldigheid van deze theorieën en benaderingen.

Het denken over het Europese integratieproces kent in hoofdzaak twee theoretische stromingen, te weten het neofunctionalisme en het intergouvernementalisme. Het neofunctionalisme, waarvan het fundament is gelegd door Haas (1958) en Lindberg (1963),²⁴ concentreert zich rond het concept van supranationalisme, waarin samenwerkende staten niet altijd in staat zijn om onwelgevallige beslissingen tegen te houden. Centraal staat het belang van de eigen dynamiek van het integratieproces. De gedachte is dat, doordat economieën met elkaar verweven zijn of raken, integratie in een bepaalde sector leidt tot druk om aangrenzende sectoren in de samenwerking te betrekken ('functionele spillover'). Het toenemende belang van het integratieproces zou een verplaatsing van politieke zeggenschap naar het supranationale niveau met zich meebrengen ('politieke spillover'). Het intergouvernementalisme is een reactie op het neofunctionalisme, dat overigens een moderne variant heeft gekregen in 'supranational governance' (Stone Sweet en Sandholtz, 1998).²⁵ In het intergouvernementalistische model, afkomstig uit de leer der internationale betrek-

24. Zie voor een bespreking van deze auteurs De Vree (1972: hfd. 3 en 6). Zie Rosamond (2005) en Schmitter (2005) voor een actuele bespreking van Haas' neofunctionalisme.

25. Stone Sweet en Sandholtz zien in transnationale uitwisseling (handel, investeringen, ontwikkeling van Euro-groepen, netwerken en verenigingen) een belangrijke motor achter de voortgaande integratie. De drie samenstellende delen van hun theorie vloeien uit het neofunctionalisme voort: de ontwikkeling van een transnationale maatschappij, de rol van supranationale organisaties met betekenisvolle autonomie om 'integrative agendas' na te streven en de concentratie op Europese regelgeving ('rule-making') als oplossing voor internationale beleidsproblemen (p. 6).

kingen, behouden staten de controle over de samenwerking en wordt hun nationale soevereiniteit niet direct ondermijnd. De staten zijn de sleutelspelers; de interstate-lijke betrekkingen spelen zich af tussen nationale overheden. Het neofunctionalisme bleek het stokken van het integratieproces in jaren zestig, de ‘Gaullistische’ periode (zie Dinan, 2005: hfd. 2), niet te kunnen verklaren. Het intergouvernementalisme, vertegenwoordigd door bijvoorbeeld Hoffmann (1966), richtte in de ‘realistische’ traditie het vizier op het aandeel dat de staten hierin hadden.²⁶

Volgend op kritiek dat het intergouvernementalisme ten onrechte voorbij gaat aan het politiek-maatschappelijke spel binnen de staatsgrenzen, ontwikkelde Moravcsik (1993, 1998) een aangepast raamwerk, het ‘liberal intergovernmentalism’. In zijn model vindt een ‘two-level game’ plaats, waarbij op binnenlands niveau beleidsvoorkeuren worden vastgesteld (‘preference formation’) alvorens op Europees niveau strategische interstate-lijke onderhandelingen plaatsvinden. Hierna, en volgens sommigen hiermee (zie Hix, 1999: 14-6), werd afscheid genomen van de zogeheten ‘grand theories’, de theorieën over het algehele integratieproces, ten gunste van ‘middle-range theories’, de benaderingen waarmee wordt beoogd slechts onderdelen van het integratieproces te verklaren. De complexiteit en veelomvattendheid van het integratieproces, of beter: de EU als politiek systeem,²⁷ zouden hiertoe hebben genoopt. Het gaat hier met name om de netwerkbenaderingen en andere bij het neo-institutionalisme aansluitende studies.

In netwerkbenaderingen is de gedachte dat het type netwerk waarbinnen de besluitvorming plaatsvindt, uiteenlopend van sterk geïntegreerde gemeenschappen tot losse ‘issue networks’, de uitkomst van besluiten bepaalt (zie Peterson, 1995: 76-81). Het neo-institutionalisme is er in zijn algemeenheid op gebaseerd dat instituties ‘ertoe doen’ in het bepalen van politieke uitkomsten –een ogenschijnlijk triviale claim die uiteindelijk een reactie vormt op het behavioralisme en rational choice.²⁸ Deze instituties kunnen zowel formeel als informeel zijn en behelzen procedures, regels, gewoonten, normen, relaties en ideologieën (in concreto: verdragen, onderhandelingsstijlen, ambtelijke culturen en dergelijke). Ze oefenen dwingende invloed

26. Hoffman (1966) verkoos een meer geïntegreerde wereld, onder centraal gezag of via netwerken van regionale of functionele agentschappen, boven ‘the ballet of sovereign states’. ‘In the nuclear age, the fragmentation of the world into countless units, each of which has a claim to independence, is obviously dangerous for peace and illogical for welfare. The dynamism which animates those units, when they are not merely city-states of limited expanse or dynastic states manipulated by the Prince’s calculations, but nation-states that pour into their foreign policy the collective pride, ambitions, fears, prejudices, and images of large masses of people, is particularly formidable’ (p. 862). Waarom in West-Europa vergaande politieke eenwording uitbleef, was precies de centrale vraag in Hoffmans analyse.

27. Op de EU als politiek systeem wordt later in deze paragraaf ingegaan.

28. De politieke wetenschap richtte zich oorspronkelijk op het bestuderen van instituties. In de periode na de Tweede Wereldoorlog heeft het institutionalisme in belangrijke mate plaatsgemaakt voor het behavioralisme en de rationele keuze, twee theoretische benaderingen waarin het individu centraal staat. De voorkeuren van het individu worden in deze benaderingen geacht ‘exogeen’ te zijn aan politieke processen. In de jaren tachtig wonnen ‘institutionele’ verklaringen weer aan betekenis, leidend tot het ‘nieuwe’ institutionalisme waarin formele én informele regels een plaats hebben. Zie Peters (1999: hfd. 1 en 2) en Thelen en Steinmo (1992: 2-10) voor een uitgebreide bespreking.

uit –vormen ‘constraints’– op het gedrag van actoren, die doorgaans rationeel en strategisch handelen. Het neo-institutionalisme kent grofweg drie analytische benaderingen, te weten het historisch institutionalisme, rationele-keuze institutionalisme en sociologisch institutionalisme (zie Hall en Taylor, 1996), hoewel er goede redenen zijn om het onderscheid tussen ‘rational choice’- en ‘sociological’ benadering te beperken.²⁹ Deze drie benaderingen zijn alle uitgangspunt van studies naar de Europese Unie.

Bulmer (1998, zie ook 1994) en Pierson (1996) behoren tot de historisch-institutionalistische school. Bulmer wijst aan de hand van het in 1985 gelanceerde interne-marktprogramma (zie inleidend hoofdstuk) op het belang van aspecten als evolutie van beleid en verandering in bestuurlijk vermogen (‘governance capability’) op Europees niveau. Pierson wijst op het verlies aan controle onder lidstaten doordat deze bijvoorbeeld geheel vervuld zijn met korte-termijn aangelegenheden en ten gevolge van onbedoelde gevolgen (‘unintended consequences’) van eerdere beslissingen. Aspinwall (1998) kan men tot de rationele-keuze institutionalisten rekenen. Hij stelt dat de rol van Europese instellingen cruciaal is om te begrijpen hoe prikkels voor transnationale collectieve actie van belangengroepen totstandkomen, zich verspreiden en geïnterpreteerd worden. Checkel (1999), Jachtenfuchs (1995) en Kerremans (1996) zijn enkele vertegenwoordigers van de sociologische stroming.³⁰ Kerremans richt zich op de effecten van socialisatie in Europese besluitvorming, die eruit bestaan dat nationale percepties gaandeweg veranderen en bepaalde onderhandelings-opties komen te vervallen.

[S]ocialization has intensified a spirit of cooperation and the conviction that everyone ought to promote instead of hinder joint decisionmaking. A member state representative making too much trouble will lose the support of others which it needs in order to avoid becoming isolated. (...) Certain courses of action are out of the question not only because of formal rules but also as changes in the procedural consensus between the participants. Socializations means, therefore, that the range of what is allowed by this consensus has been narrowed. The effect of this is reinforced by what is called the effect

29. In hun bespreking van Hall en Taylors ‘three new institutionalisms’ constateren Hay en Wincott (1998) dat het historisch institutionalisme de achterliggende en elkaar uitsluitende ‘calculus’ en ‘cultural’ benaderingen van respectievelijk het rationele-keuze institutionalisme en het sociologisch institutionalisme combineert. Zij pleiten ervoor het onderscheid tussen agents en structures centraal te (blijven) stellen. ‘It is only if historical institutionalism can transcend the unhelpful dualism of institution and intention, context and conduct, structure and agency that it can be identified as a coherent and consistent approach to institutional analysis in its own right’ (p. 953).

30. Zie voor een uitgebreidere bespreking Jachtenfuchs (2001) en Hix (1998). Checkel onderzoekt de mate waarin Europese normen van invloed zijn op debatten over burgerschap en nationale minderheden in Duitsland. Hij constateert dat de door de Raad van Europa ontwikkelde normen tot dusver weinig effect hebben gehad. ‘[I]n the corporatist structure, a combination of societal pressure and elite learning will play an important role empowering such [CE-sponsored] norms. However, my evidence indicates that a number of elites are not learning, primarily because their preferences are shaped by historically constructed and institutionalized domestic norms’ (p. 106).

of coaptation in EU decision-making.
(Kerremans, 1996: 232-3)

Aspinwall en Schneider (2001) zijn van mening dat wetenschapstheoretische onenigheid ('epistemological disagreements') tussen de drie neo-institutionalistische benaderingen een goed begrip van de rol van instituties in Europese integratie in de weg staat. Studies in de traditie van het rationele-keuze institutionalisme zouden voornamelijk deductief zijn, gericht op formele aspecten en de bijzonderheden van individuele casus negeren, hetgeen tot conflicterende interpretaties van dezelfde gebeurtenissen heeft geleid.³¹ Studies in de traditie van het historisch en sociologisch institutionalisme zouden in hoofdzaak empirisch en 'case-study oriented' zijn, 'engaging in analytical induction and historically grounded comparisons' (p. 15). Dit zou hebben geleid tot een rijke verzameling van beschrijvende analyses van gebeurtenissen, maar tot geringe theoretische veralgemenisering ('generalisation'). De auteurs houden het voor mogelijk dat de methodologische verschillen tussen de concurrerende scholen worden overbrugd. In hun boek werken ze dan ook een nieuwe institutionalistische onderzoeksagenda uit (zie Schneider en Aspinwall, 2001: hfd. 8).

Nationale overheden

In de netwerkbenaderingen en andere neo-institutionalistische studies wordt het concept 'multi-level governance' veel gehanteerd, iets wat gezien de overeenkomstige uitgangspunten –de EU als horizontaal systeem, de relevantie van niet-staatelijke actoren– niet verrast.³² Het huidige wetenschappelijke debat vindt in essentie plaats tussen auteurs uit deze traditie en die uit de nieuwe intergouvernementalistische school. Deze laatsten krijgen het verwijt dat ze uitsluitend oog hebben voor belangrijke formele besluiten van lidstaten (de 'grand bargains'), terwijl daaraan voorafgaande (informele) beslissingen wel degelijk hun invloed hebben en ogenschijnlijk minder belangrijke besluiten er wel degelijk toe doen, al was het maar vanwege de eventuele onbedoelde gevolgen ervan. Ze onderschatten de rol van supranationale en transnationale actoren. Nieuwe intergouvernementalisten zouden neo-institutionalisten kunnen verwijten dat ze te weinig expliciet zijn over oorzaak-gevolgrelaties en te weinig wetmatigheden formuleren.

De fundamentele vraag die 'governance'-aanhangers en nieuwe intergouvernementalisten verschillend beantwoorden, betreft de rol van nationale overheden in de Europese politieke context. De nieuwe intergouvernementalisten stellen nationale overheden min of meer gelijk aan de nationale staten, in hun ogen de enigen die

31. Als voorbeeld worden hier genoemd de invloed van de codecisieprocedure sinds de verdragshervormingen van 'Maastricht' en 'Amsterdam'. Steunenberg, Crombez, Moser, Tsebelis en Garrett schatten de invloed van de Europese Commissie in vergelijking met het Europees Parlement verschillend in (zie Aspinwall en Schneider, 2001: 8).

32. Zie voor een kritische bespreking van dit concept Goetz (2008).

nodig zijn om Europese besluitvorming te verklaren. De ‘governance’-aanhangers daarentegen zien de nationale overheid, voor zover deze bestaat,³³ als één van meer actoren (belangengroepen, Commissie, subnationale overheden) die in de EU belangrijk zijn. Dat nationale overheden een grote betekenis hebben, wordt niet ontkend. Auteurs uit beide scholen dichten nationale overheden veel invloed toe, maar schatten deze invloed verschillend in. Men zou kunnen zeggen dat het hier om een vraagstuk van betekenis toebedeling gaat –tussen nationale overheden enerzijds en alle andere actoren anderzijds– die vanuit de twee perspectieven anders wordt beantwoord. De twee perspectieven hoeven elkaar niet uit te sluiten. Hier lijkt zich een parallel af te tekenen met het debat zoals dat voorheen plaatsvond tussen neofunctionalisten, die teveel de nadruk zouden leggen op de invloed van supranationale actoren, en intergouvernementalisten, die zich blind zouden staren op de rol van staten.

Het neo-functionalisme, het intergouvernementalisme (‘liberal intergovernmentalism’) en de ‘multi-level governance’-benadering geven elk een ander perspectief op het Europese integratieproces en leiden ook tot andere, verschillende voorspellingen over het Europese aanpassingsgedrag van nationale belangengroepen en politieke partijen. Zou vastgehouden worden aan de uitgangspunten van het ‘liberal intergovernmentalism’, dan zou men verwachten dat deze actoren ‘thuis’ blijven en alleen zaken doen met de nationale overheid, ook als de besluiten in EU-verband worden genomen. Zou men zich aansluiten bij het neofunctionalisme, dan zou wellicht enige vorm van ‘spillover’ kunnen optreden, bijvoorbeeld van overdracht van bepaalde bevoegdheden naar het Europese niveau. Ook zou het logisch zijn te verwachten dat de niet-staatelijke actoren zich laten gelden als ‘driving forces’ van Europese integratie. Zou ‘multi-level governance’ als concept adequaat zijn, dan zou men de nationale actoren intensief zelfstandig kunnen zien opereren in zowel nationale als Brusselse arena’s (beleidsnetwerken).

Interessant is overigens dat niet alleen over het Europese integratieproces, maar ook over de Europese Unie *als zodanig* verschillende karakteriseringingen bestaan. Simon Hix omschrijft de EU als een politiek systeem, omdat de Unie –tot op zekere hoogte– de vier klassieke kenmerken van zo’n systeem bezit: stabiele instituties voor besluitvorming, participerende burgers en sociale groepen, collectieve besluiten met verreikende gevolgen en interactie tussen de verschillende fases van besluitvorming (Hix, 1999: 2-5).³⁴ Op de vraag welke de beste typering voor het politieke

33. Het wegraken van besluitvorming uit handen van de centrale staat – ‘the unraveling of central state control’ – heeft kwesties van ‘jurisdictional design’ actueel gemaakt. Hooghe en Marks (2003) introduceren twee ‘types of governance’ die alternatieve reacties vormen op de ontstane coördinatieproblemen. Type 1: ‘*general-purpose* jurisdictions, *nonintersecting* memberships, jurisdictions at a *limited number of levels* en *systemwide architecture*’. Type 2: ‘*task-specific* jurisdictions, *intersecting* memberships, *no limit* to the number of jurisdictional levels en *flexible design*’ (p. 236).

34. Zie voor een uitgebreide bespreking Hix (2006). De auteur benoemt belangrijke tekortkomingen van de EU als regerings- of staatsvorm. ‘The basic institutional (‘constitutional’) architecture of the EU is extremely stable, and a myriad of checks-and-balances ensure that there are few losers from EU policies. Nevertheless, the design of EU constrains domestic policy choices, and it is difficult to change EU policies once they have been adopted. Direct democratic control on the EU is also extremely weak.

systeem zou zijn, bestaan in hoofdzaak twee antwoorden. De Unie kan vergeleken worden met een confederatie, een unie van voorheen soevereine staten die plaats biedt aan supranationale instellingen, die evenwel minder macht bezitten dan hun tegenhangers in federale systemen.³⁵ Daarnaast kan de veelomvattende en multi-dimensionale EU als een op zichzelf staand, uniek systeem worden beschouwd. Een systeem waarin de macht over verschillende niveaus is verdeeld, van het Europese tot het subnationale. Niet-hiërarchisch, beraadslagend ('deliberative') en a-politiek zijn enkele andere kenmerken, die overigens tot het moderne concept van 'multi-level governance' gerekend worden (zie Marks 1993; Bulmer 1994; Peterson 1995; Marks, Hooghe en Blank 1996; Kohler-Koch en Eising, 1999; en Hooghe en Marks 2001). Cruciaal in deze benadering is het inzicht dat besturen niet meer 'vastzit' aan de nationale overheden.³⁶

1.6 Slot

De contouren van het onderzoek naar de Europeanisering van belangengroepen en politieke partijen in Nederland zijn in dit hoofdstuk zichtbaar geworden. Er is een beeld gevormd van het verschijnsel Europeanisering, organisatorische aanpassing en strategische aanpassing zijn als begrip gedefinieerd, vijf veronderstellingen zijn afgeleid uit het sociologische denken over organisaties en er is kennis genomen van de theorievorming over Europese integratie. Hieruit vloeiden verschillende 'aanpassingsrichtingen' voor de nationale belangengroepen en politieke partijen voort. Het causale model voor dit onderzoek is stukje bij beetje ingevuld. Uitgangspunt is dat het Europese integratieproces (oorzaak) leidt tot Europeanisering (gevolg), en dat die Europeanisering door vijf factoren (interveniërende variabelen) wordt veroorzaakt: leeftijd, verwevenheid in nationale beleids- en besluitvorming, afhankelijkheid van nationale hulpbronnen, structuur van politieke mogelijkheden en positie transnationale organisatie. Deze oorzakelijke factoren (onafhankelijke variabelen)

As a result, in the coming years, the EU faces a challenge: how to undertake significant policy reforms in a system that does not provide a direct democratic mandate for such reforms' (p. 142).

35. Zie Warleigh (1998). Hij betoogt dat de door Forsyth (1981) beschreven 'confederation theory' beter helpt de Europese eenwording te verklaren dan de gangbare integratietheorieën. Zie Kelemen en Nicolaidis (2005) voor een analyse (op onderdelen) van de EU als federaal systeem.

36. In een tijd van neergaande hegemonieën na de Koude Oorlog introduceerden Rosenau en Czemieli (1992) de term 'governance without government'. De afzonderlijke begrippen verwijzen beide naar doelgericht gedrag, naar regelsystemen. '[B]ut government suggests activities that are backed by formal authority, by police powers to insure the implementation of duly constituted policies, whereas governance refers to activities backed by shared goals that may or may not derive from legal and formally prescribed responsibilities and that do not necessarily rely on police powers to overcome defiance and attain compliance' (Rosenau, 1992: 4). Het wegvallen van de bipolaire wereldorde had de politicologische belangstelling voor 'governance' vergroot. '[T]here is much to be learned about the nature, scope, and limits of governance in a context where the actions of states, their sovereignties and their governments, are not preconditions of how events unfold' (p. 29). Rhodes (1996) definieert 'governance' als 'self-organizing, interorganizational networks' (p. 660).

brenge organisatorische en strategische aanpassingen (afhankelijke variabelen) teweeg. Deze aanpassingen kunnen het karakter van 'uploading' hebben en van 'downloading'.

Er zijn grofweg vier aanpassingsgradaties mogelijk: negatieve aanpassing, geen aanpassing, niet-fundamentele aanpassing en paradigmatische aanpassing. Het verschil tussen sterke of matige Europese aanpassing zit hierbij voornamelijk in het wel of niet betrekken van essentiële organisatiefuncties in de Europese beleids- en besluitvormingscontext. De aanpassingsrichtingen bestaan uit de mogelijkheid dat de belangengroepen en politieke partijen 'thuis' blijven en alleen zaken doen met de nationale overheid, ook als de besluiten op EU-niveau genomen worden ('liberal intergovernmentalism'); de mogelijkheid dat 'spillover' optreedt in de vorm van overdracht van bepaalde bevoegdheden naar het Europese niveau en dat de actoren zich laten gelden als 'driving forces' van Europese integratie (neo-functionalisme); en de mogelijkheid dat ze intensief zelfstandig opereren in Brusselse beleidsnetwerken, zonder dat dit per se gepaard hoeft te gaan met een overdracht van bevoegdheden ('multi-level governance').

2

Het onderzoek

2.1 Inleiding

Nu Europeanisering, organisatorische aanpassing en strategische aanpassing zijn gedefinieerd en veronderstellingen uit de wetenschappelijke literatuur afgeleid, kan de onderzoeksopzet verder worden uitgebouwd. ‘Europeanisering’ is een nieuw onderzoeksgebied, waarin nog veel te ontdekken valt. Over het Europese aanpassingsgedrag van nationale belangengroepen en politieke partijen is nog maar weinig bekend (zie 3.2 en 5.2) en ook over de veranderingen in Nederland ten gevolge van de Europese Unie weet men nog maar weinig. Dit onderzoek draagt daarom een exploratief karakter: het is de bedoeling zicht te krijgen op de organisatorische en strategische aanpassingen van belangengroepen en politieke partijen in Nederland, zonder dat aan eerder, vergelijkbaar onderzoek kan worden vastgehouden. Uit de organisatieliteratuur zijn vijf veronderstellingen afgeleid. Deze veronderstellingen kunnen door onderzoek toetsbare hypothesen opleveren.

Om hypothesen te genereren, wordt gebruik gemaakt van kwalitatieve onderzoeksmethoden. Deze stellen de onderzoeker in staat vermoedens diepgaand te beoordelen en in te haken op onverwachte bevindingen. De strategie van dit onderzoek bestaat uit het doen van casestudies. In de empirie wordt op zoek gegaan naar regelmatigheden (patronen, wetmatigheden) die iets zeggen over wat toekomstig onderzoek naar andere casus kan opleveren. In de onderzoeksopzet moet nog wel een keuze worden gemaakt voor de tijdsperiode waarop het onderzoek betrekking heeft, het aantal casus, de casus zelf en de wijze van dataverzameling.

Voordat hierop wordt ingegaan, is het goed om nogmaals stil te staan bij de context waarbinnen dit onderzoek zijn plaats heeft. Wat zijn straks de onderzoeksbevindingen waard? Ze kunnen een bijdrage leveren aan volgend onderzoek en het wetenschappelijke debat over de aard en gevolgen van Europeanisering. Maar hoe verhoudt dit onderzoek zich tot bestaand en toekomstig onderzoek naar belangengroepen en politieke partijen in andere EU-landen? Voor welke andere gevallen kunnen de bevindingen voorspellende waarde hebben? Wil dit onderzoek in de context van andere onderzoeken naar Europeanisering worden geplaatst, dan zal Nederland als eenheid van onderzoek beschreven moeten worden. Hoe kan Nederland als casus worden gedefinieerd? Met welke landen kan Nederland het best worden vergeleken? Inzicht in de nationale kenmerken is belangrijk, omdat sommige eigenschappen van een lidstaat het binnenlandse aanpassingsgedrag beïnvloeden. Of het

nu gaat om processen van ‘uploading’ naar het EU-niveau door binnenlandse actoren of om ‘downloading’ van het EU-niveau naar de binnenlandse arena’s, in alle gevallen speelt het nationale stelsel een ‘mediërende’ rol, zoals Ladrech constateert (zie 1.3). Verscheidene studies hebben dan ook lidstaten als onderzoekseenheid.¹ Volgens Olsen (2002a: 10), in zijn bespreking van de Europeaniseringsliteratuur tot dan toe, reageren lidstaten verschillend op ‘adaptive pressures’ omdat ‘the (West) European political order is characterized by long, strong and varied institutional histories, with different trajectories of state- and nation-building, resources and capabilities’. Hierdoor zou in verschillende lidstaten in verschillende mate ingebouwde weerstand (‘in-built resistance’) tegen verandering bestaan.

2.2 Nederland als casus

Wat de te onderzoeken belangengroepen en politieke partijen met elkaar verbindt, is dat ze alle behoren tot de Nederlandse staat. Onderzoeken naar Europeanisering suggereren dat landen zich verschillend aanpassen: ze bieden binnenlandse actoren een verschillende gemeenschappelijke omgeving. Hoe kan Nederland, wetende dat nationale eigenschappen samenhangen met de vormen die Europeanisering aanneemt, worden getypeerd? Wat kenmerkt het Nederlandse politieke stelsel? In navolging van Lijphart wordt Nederland veelal aangeduid als een pacificatiedemocratie (‘consociational democracy’), een benaming voor landen waar sociale heterogeniteit samengaat met samenwerking op elite-niveau.² Politicologen lijken het erover eens dat deze benaming –uit Lijpharts typologie³– nog steeds het beste bij Nederland past, ondanks processen als ontzuiling (zie Koole en Daalder, 2002).

1. Zie bijvoorbeeld Meny, Muller en Quermonne (1996), Jordana, Levi-Faur en Puig (2006), Harmen (1999), Börzel (1999), Egeberg (2005), Kassim (2005), Bugdahn (2005), Tonra (2001), Bulmer en Burch (2001) en Knill en Lenschow (2001).

2. Het is de pacificatiepolitiek, aldus Lijphart (1992), die in de periode 1917-1967 verantwoordelijk was voor de stabiliteit van de Nederlandse democratie. ‘De pacificatiepolitiek was het proces, waarin de problemen die in de onderlinge betrekkingen tussen de zuilen grote spanningen opleverden, toch op vreedzame manier werden opgelost. Het was het schikken van twisten, die vanwege hun levensbeschouwelijke aard onoplosbaar leken. Het was het proces van vredestichting en de schepping van een zekere mate van consensus tussen de zuilen, waar oorspronkelijk weinig consensus bestaat. Het nationaal saamhorigheidsgevoel in Nederland was niet sterk, maar sterk genoeg om aan de centrifugale neigingen van de zuilen weerstand te bieden’ (p. 99). Lijphart (1977) noemt vier kenmerken van een pacificatiedemocratie of consociationele democratie: ‘1) government by a grand coalition of the political leaders of all significant segments of the plural society; 2) the mutual veto or ‘concurrent majority’ rule, which serves as an additional protection of vital minority interests; 3) proportionality as the principal standard of political representation, civil service appointments, and allocation of public funds; and 4) a high degree of autonomy for each segment to run its own internal affairs’ (p. 25). Zie Daalder (1989) voor een bespreking van het Nederlandse partijstelsel in het licht van Lijpharts model, Sartori’s model van extreem of gepolariseerd pluralisme en Kirchheimers verwachtingen omtrent de ontwikkeling van partijen tot ‘catch-all parties’.

3. Die bestaat uit karteldemocratie, pacificatiedemocratie, centripetale democratie en centrifugale democratie.

Nederland kent een meerpartijensysteem, als gevolg van het in 1917 ingevoerde stelsel van evenredige vertegenwoordiging. De Nederlandse beleidsvorming heet corporatistisch te zijn, doordat belangengroepen hierin via bijvoorbeeld publiek-rechtelijke bedrijfsorganisaties (zie 3.3.1) een actieve rol hebben.⁴ Centraal staat het begrip consensus: pacificatiepolitiek en corporatisme dienen ertoe om via overleg conflicten op te lossen of te voorkomen. Het ‘poldermodel’ is in dit verband een gangbaar begrip geworden.

Behalve Nederland kennen ook Oostenrijk, België en Zwitserland een consensusdemocratie. Andere landen met een (modern) corporatistische traditie zijn Duitsland, Zweden, Oostenrijk, Noorwegen en Finland.⁵ Het is de vraag hoe de gecombineerde eigenschappen –consensusdemocratie, corporatisme– de Europeanisering van Nederlandse binnenlandse structuren en beleid beïnvloeden. Bevorderen ze die, of juist niet? Gedacht kan worden dat de traditie van samenwerking behulpzaam is bij het reageren en anticiperen op ontwikkelingen in Brusselse arena’s. Aangenomen kan ook worden dat, de logica van de tweede veronderstelling over verwevenheid in nationale beleidsnetwerken volgend, de onderlinge gerichtheid belemmend werkt op een meer Europese houding. Andere eigenschappen, zoals de grootte van Nederland ten opzichte van andere landen, kunnen eveneens een rol spelen. Hanf en Soetendorp (1998), bijvoorbeeld, suggereren een verband tussen de grootte van staten en de Europeanisering van hun centrale overheden. Ze gaan ervan uit dat de overheden van kleine Europese staten zich anders aanpassen dan landen als Frankrijk, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk, omdat ze internationaal alleen effectief kunnen zijn als ze zich goed voorbereiden op het politiek-ambtelijke spel in Europa (Hanf en Soetendorp, 1998a: 4). Bewijs voor deze stelling ontbreekt echter. Katzenstein (1985), in zijn studie naar aanpassing aan veranderingen in de wereld-economie, verbindt ook consequenties aan het onderscheid tussen kleine en grote staten. Hij probeert aan te tonen dat kleine corporatistische staten in West-Europa, gedwongen door het open karakter van hun economieën, een strategie van flexibele industriële aanpassing hanteren, daar waar grote staten het zich kunnen permitteren een protectionistisch beleid te voeren.

De Europeaniseringsliteratuur telt meerdere studies waarin Nederland als casus wordt gepresenteerd. Hieruit komt een tegenstrijdig beeld naar voren. Enerzijds wordt Nederland genoemd als een van de lidstaten waar de EU-dimensie betrekkelijk ver is geïnternaliseerd in de binnenlandse besluitvorming (Hanf en Soetendorp, 1998b: 189). Het gaat in dit geval om lidstaten die mede-oprichters zijn van de Eu-

4. Voor een actuele bespreking van corporatisme in relatie tot de pacificatiepolitiek, zie Van Waarden (2002). Corporatisme kan het eenvoudigst als volgt worden gedefinieerd: ‘an empirical relationship between interest groups and the government that is based on exchange (influence for support), and on cooperation rather than competition’ (Andeweg en Irwin, 2005: 49). Voor een bespreking van verschillende definities, zie Hill (2005: 63-7).

5. Zie de speciale editie van *Acta Politica* over ‘consociationalism and corporatism in Western Europe’ (2002) met bijdragen van Van Waarden en Koole en Daalder (Nederland), Deschouwer en Jones (België), Steiner en Armingeon (Zwitserland), Pelinka en Crepaz (Oostenrijk), en Lehmruch en Manow (Duitsland).

ropese Gemeenschappen ten opzichte van lidstaten die later zijn aangesloten. Nederland is –net als België– altijd voorstander geweest van versterking van de Europese instellingen, al kwam daar in de tweede helft van de jaren negentig geleidelijk verandering in. Nederland behoorde tot de meer pro-actieve kleine lidstaten, die ad hoc-coalities proberen te vormen met grote lidstaten (idem: 192). Afgaande op deze bevindingen kan men verwachten dat Nederlandse actoren zich in hun algemeenheid betrekkelijk veel hebben aangepast aan de Europese Unie.

Tegelijkertijd blijkt uit onderzoeken van Hanf en Soetendorp (1998c) en Beyers, Kerremans en Bursens (2001), die overigens beide het grote belang van binnenlandse structuren en tradities als mediërende factor bevestigen, dat Nederland, en in het bijzonder de Nederlandse centrale overheden, zich juist moeizaam aanpast. Het omzetten van Europese richtlijnen in nationale wetgeving verliep in de jaren negentig omslachtig en langzaam, onder meer door problemen in de coördinatie tussen verschillende nationale actoren (Hanf en Soetendorp, 1998: 191).⁶ Het bestaan van dit soort problemen brengen Beyers en zijn mede-auteurs, die hun onderzoek richten op de voorbereiding van Europees beleid en de omzetting en implementatie van Europese regels in de Benelux-landen, tot de suggestie dat consensusdemocratieën minder geneigd zijn tot aanpassing aan Europa dan landen die niet zo consensusgericht zijn. ‘The domestic political structures of the Benelux countries are typical examples of consociational democracies, where the political process aims to build consensus within societies in which myriad political and societal actores are involved. A political infrastructure that is functionally designed to achieve consensus within a national domestic and cleavage system is not necessarily suitable for taking an active part in EU decisionmaking and/or implementation’, aldus Beyers, Kerremans en Bursens (2001: 83).

Héritier en Knill (2000) komen tot eenzelfde inzicht. Zij onderzochten de binnenlandse invloed van de EU op twee terreinen van liberaliserend beleid (‘market-making policy’), te weten vrachtvervoer over de weg en het spoor, in Nederland en ook in Duitsland, Italië, Frankrijk en Groot-Brittannië. Zij constateren weliswaar dat binnenlandse hervormers Europa gebruiken als een middel om hun economische en politieke belangen te bevorderen, maar zien ook dat de Nederlandse traditie van corporatistische beleidsvorming, waarin rekening wordt gehouden met ‘factual veto players’ zoals vakbonden, het invoeren van nieuw Europees beleid bemoeilijkt (Héritier en Knill, 2000: 31-2, 36).

Zoals eerder in de inleiding aangegeven, is over processen van Europeanisering binnen Nederland weinig bekend. Enig zicht hierop wordt verder –naast de zojuist beschreven studies– geboden door De Rooij (2002) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP, 2004). De Rooij heeft onderzoek gedaan naar de invloed van de EU op Nederlandse lokale overheden. Hij komt tot de conclusie dat de aanpassing aan Europa van gemeente tot gemeente verschilt. Hoe groter de gemeente, en moge-

6. Onderzoek van Mastenbroek (2007) laat zien dat ook binnenlands-politieke weerstand in belangrijke mate de omzettingproblemen in Nederland verklaren. De auteur levert hiermee een kritiek op de zogeheten ‘goodness of fit’ hypothese (zie p. 59-67).

lijk hoe slechter haar sociaal-economische positie, hoe meer ze gebruik maakt van kansen op Europees niveau. Als gemeenten niet alleen in aanmerking komen voor EU-gelden maar die ook daadwerkelijk ontvangen, dan vinden organisatorische aanpassing plaats en in sommige gevallen pro-actieve pogingen om op Europees niveau invloed uit te oefenen (De Rooij, 2002: 464). Het SCP heeft verkennend onderzoek gedaan naar de brugfunctie van Nederlandse maatschappelijke organisaties (politieke partijen, vakbonden en ideële organisaties) tussen burgers en de Europese Unie. Een interessante bevinding is dat elk van de bestudeerde organisaties (vijf in getal) zich duidelijk op de EU zijn gaan richten. ‘Hoewel bij geen van de organisaties Europese zaken de hoogste prioriteit hebben, mag Europa zich bij alle organisaties in een groeiende aandacht verheugen’ (SCP, 2004: 36). Tegelijkertijd blijven ze zich ook op de Nederlandse politici en overheid richten. ‘In een vroeg stadium worden relevante ontwikkelingen opgepikt en vervolgens wordt actie ondernomen. Daarbij worden (...) zowel de Europese als de nationale wegen bewandeld’ (idem).

Het SCP vermoedt dat zijn verkenning in zijn algemeenheid iets zegt over de stand van de Europeanisering van het Nederlands maatschappelijk middenveld: ‘In de gesprekken met vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties kwam ook de situatie van gelijkgerichte organisaties uit dezelfde ‘branche’ aan de orde. Daaruit ontstond de indruk dat bijvoorbeeld de Europeanisering van het CDA niet erg afwijkt van de Europeanisering van de andere grote Nederlandse politieke partijen’ (p. 37-8). Hiermee introduceert het SCP een alternatieve oorzakelijke factor – grootte – in dit onderzoek naar belangengroepen en partijen. Deze variabele kan behulpzaam zijn bij het genereren van nieuwe hypothesen in de conclusies.

2.3 Het onderzoek

Dit onderzoek kan, zoals gezegd, pas van start gaan als beslissingen zijn genomen over de tijdsperiode waarop het onderzoek betrekking heeft, het aantal casus, de casus zelf en de wijze van dataverzameling. Dit onderzoek is zo ingericht dat het, gegeven de beschikbare tijd en middelen, zo goed mogelijk bij de in sociaal-wetenschappelijk onderzoek gangbare methoden en regels aansluit.⁷ In het kiezen van het aantal casus moet een balans worden gevonden tussen enerzijds het belang van vol-

7. Omdat elk onderzoek hooguit een deel van de werkelijkheid kan omvatten en dus onmogelijk compleet kan zijn, en omdat iedere onderzoeker door zijn persoonlijke ervaring, kennis en verwachtingen verschillend (subjectief) waarneemt, zijn onderzoekers op elkaar aangewezen willen zij enige mate van compleetheid (objectiviteit) bereiken. Elke wetenschappelijke (sub)discipline kent, om zo min mogelijk te hoeven vertrouwen op mogelijk onbetrouwbare oordelen van mensen, haar eigen paradigma. Een paradigma bestaat uit de algemene theoretische aannamen en wetten en de technieken om deze toe te passen, die leden van een bepaalde wetenschappelijke gemeenschap als uitgangspunt nemen (Chalmers, 1999: 133). In de sociale wetenschap draagt deugdelijk ontworpen onderzoek vier kenmerken: 1) het doel is inferentie; 2) de procedures zijn publiek; 3) de conclusies zijn onzeker; en 4) methode en regels worden toegepast (King, Keohane en Verba, 1994: 7-9).

doende casus om patronen en wetmatigheden te ontdekken en anderzijds het belang van beperking om diepgaand onderzoek mogelijk te maken. De politicologen King, Keohane en Verba (1994: 67) spreken in dit verband van een 'trade-off' tussen de bestudering van een enkele casus die veel waarnemingen bevat en een studie van bijvoorbeeld 25 casussen die uit slechts één waarneming bestaat. Het evenwichtspunt in dit onderzoek ligt op zes casus, een aantal dat zowel diepgang als het vinden van regelmatigheden toelaat. Per type organisatie is drie casus genoeg om regelmatigheden in het aanpassingsgedrag bloot te leggen. Vervolgens kan het aanpassingsgedrag van de belangengroepen en politieke partijen met elkaar worden vergeleken. Zoals het vorige hoofdstuk heeft laten zien, zijn belangengroepen en partijen te verschillend om ze direct met elkaar te kunnen vergelijken (zie 1.2).

Het doel van dit onderzoek, zo is in de inleiding gezegd, is hypothesen te genereren. Het gaat erom tot formuleringen te komen die een verwachting uitspreken over toekomstige onderzoeksresultaten. Of deze hypothesen een (bewezen) verklaring omvatten, dus of de oorzaken van het te verwachten aanpassingsgedrag bekend zijn of niet, dat is van ondergeschikt belang (King, Keohane en Verba, 1994: 86-7). In de vergelijking die uiteindelijk wordt gemaakt tussen de belangengroepen en politieke partijen, en tussen deze organisaties onderling, is het niettemin belangrijk dat wordt geprobeerd inzicht te krijgen in de factoren die bepalend zijn geweest voor het aanpassingsgedrag van de organisaties en welke niet, of in mindere mate –welke onafhankelijke variabelen in meerdere en mindere mate relevant zijn. Nagegaan kan worden of het mogelijk is het organisatorische en strategische aanpassingsgedrag (de afhankelijke variabelen) met behulp van één of twee beïnvloedende factoren (onafhankelijke variabelen) bij benadering te verklaren. Het streven is om vat te krijgen op een vermoedelijke 'key variable'. Stel dat dit de variabele 'leeftijd' zou zijn, dan kan later onderzoek zich richten op een groep jonge organisaties en een groep oude, waarvan wordt nagegaan of ze bepaald voorspeld Europees aanpassingsgedrag vertonen.

Als onderzoeksperiode is gekozen voor 1990-2000, waarbij het accent ligt op de tweede helft van de jaren negentig en de vrijheid bestaat om de tijdsgrenzen te overschrijden wanneer onderzoeksbevindingen daartoe aanleiding geven. Door de onderzoeksperiode zo te definiëren, kan in eerste instantie de aandacht uitgaan naar het aanpassingsgedrag zoals dat aan het eind van de jaren negentig bestond. Zodoende kan een beeld worden verkregen van waar de organisatorische en strategische aanpassingen toe hebben geleid. Uiteraard spelen praktische overwegingen in deze keuze mee: voor de geïnterviewden is de situatie in de laatste jaren vóór 2000 lang genoeg geleden om er met enige distantie over te kunnen spreken en kort genoeg om zich die situatie te kunnen herinneren. Belangrijk hierin is ook dat het in 1993 inwerkinggetreden Verdrag van Maastricht, één van de belangrijkste stappen in het integratieproces (zie inleidend hoofdstuk), zo deel uitmaakt van de te onderzoeken empirie. De keuze voor een relatief ruime periode van tien jaar biedt de mogelijkheid een vergelijking in de tijd te maken. Zo zouden de organisatorische aanpassingen van de VVD van eind jaren negentig afgezet kunnen worden tegen die van begin negentig.

Bij het selecteren van casus moet erop worden gelet dat de samenstelling van de casus voldoende variatie kent en de gemaakte keuze geen vertekening van onderzoeksuitkomsten in zich draagt. De selectie is gemaakt door te kijken naar de waarden van casus op één onafhankelijke variabele en in de overwegingen de belangrijkste onderscheidende kenmerken van de belangengroepen en partijen te betrekken. Het selecteren van casus op basis van één oorzakelijke variabele is niet bezwaarlijk, omdat hiervan geen invloed uitgaat op de uitkomst van het onderzoek – de variatie van de afhankelijke variabelen (zie King, Keohane en Verba, 1994: 127, 137). In vergelijking met de overige oorzakelijke factoren (onafhankelijke variabelen) kunnen de schattingen van de factor leeftijd makkelijk worden gemaakt, dat wil zeggen het best zonder de uitgebreide analyses uit de hoofdstukken 3 en 5: de leeftijd van een organisatie is eenvoudiger vast te stellen dan haar structuur van politieke mogelijkheden in Europees verband. Het belangrijkste onderscheid tussen politieke partijen is gelegen in het al dan niet hebben van een regeertraditie of ‘coalition potential’. Met betrekking tot belangengroepen is een onderscheid te maken tussen de groepen die ‘protective’ zijn en de organisaties die ‘promotional’ zijn (opkomen voor leden en voor een ideëel doel).⁸

De casus bestaan uit de politieke partijen PvdA, VVD, GroenLinks en de belangengroepen LTO-Nederland, de Consumentenbond en de Stichting Natuur en Milieu. In deze selectie zitten partijen die wel en geen regeertraditie kennen en belangengroepen die voor leden of een ideëel doel opkomen. Twee van de drie politieke partijen zijn relatief oud (PvdA, VVD) en twee van de drie belangengroepen vertegenwoordigen leden (LTO-Nederland, Consumentenbond). Uiteraard hebben ook hier, bij de keuze van deze casus, praktische overwegingen een rol gespeeld. Uiteindelijk is de keuze niet op VNO-NCW, FNV of Greenpeace gevallen, organisaties die wel in de voorstudie van dit onderzoek waren betrokken (zie bronnenlijst in de bijlage).⁹

Zoals in de inleiding gezegd, wordt in dit onderzoek gebruik gemaakt van kwalitatieve onderzoeksmethoden. Het gaat hierbij om het houden van interviews en het bestuderen van uiteenlopende schriftelijke bronnen. Deze methoden maken het mogelijk vermoedens diepgaand te beoordelen en laten ruimte om op onverwachte be-

8. De ‘governing potential’ of ‘coalition potential’ en de ‘blackmail potential’ zijn in de beoordeling van Sartori (1976: 122-3) de cruciale eigenschappen waarmee kan worden bepaald welke partijen relevant zijn in een partijstelsel (het geheel van partijen binnen een land). Hague en Harrop (2007: 212) maken het onderscheid tussen ‘protective’ en ‘promotional’ aan de hand van vijf kenmerken: ‘aims’, ‘membership’, ‘status’, ‘benefits’ en ‘focus’. ‘Protective groups’ verdedigen belangen, kennen een beperkt lidmaatschap, worden vaak geraadpleegd door de overheid, bieden alleen leden voordelen en willen de nationale overheid beïnvloeden in zaken die hun leden raken. ‘Promotional groups’ bevorderen een zaak, staan voor iedereen open, worden minder vaak geraadpleegd door de overheid, bieden leden én niet-leden voordelen en proberen nationale en mondiale lichamen te beïnvloeden in brede beleidskwesties.

9. Een van de problemen betrof de vergelijkbaarheid van de onderzoekseenheden: Greenpeace is een internationale organisatie met een kantoor in Nederland (geen Nederlandse belangengroep die een kantoor in Brussel blijkt te hebben) en de FNV is een federatie waarvan de lidorganisaties veel zelfstandigheid hebben.

vindingen in te haken. In het dataverzamelingsproces is vooraf géén selectie gemaakt van waarnemingen die wel of niet relevant zouden zijn. Omdat bij gebrek aan eerder relevant onderzoek onbekend is welke organisatorische en strategische aanpassingen in de belangengroepen en politieke partijen mogen worden verwacht, is ervoor gekozen het empirische materiaal richtinggevend te laten zijn: het onderzoek richt zich in principe op alle traceerbare strategische en organisatorische aanpassingen. Interviews, jaarverslagen, ledenpublicaties en andere vrij toegankelijke bronnen geven hiervoor aanwijzingen en bewijzen, net als notulen, memo's, interne notities en ander meer vertrouwelijk materiaal. De 'Europese sporen' kunnen zo in meerdere fases, volgens de zogeheten 'sneeuwbalmethode', in kaart worden gebracht. De kans dat met behulp van deze methode aanpassingen niet worden achterhaald en dus buiten de onderzoeksbevindingen blijven, is erg klein. Het bestaan van aanpassingen van enige betekenis impliceert dat daarvan aanwijzingen bestaan. Met de onderzoeksmethoden die hier worden gehanteerd en de veelheid en verscheidenheid van bronnen die worden geraadpleegd, kan het bijna niet anders dan dat die aanwijzingen ook in het onderzoeksproces te voorschijn komen.¹⁰

Een systematische verzameling én presentatie van waarnemingen is voor elk onderzoek van groot belang. King, Keohane en Verba (1994: 45) stellen dat vergelijkende casestudies systematisch moeten zijn om te kunnen beschrijven en verklaren. Wetenschappelijk onderzoekers moeten een procedure van 'systematische data-compilatie' hanteren, terwijl de 'structured-focused comparison' voorschrijft dat men van de verschillende onderzoekseenheden data verzamelt die op dezelfde variabelen betrekking hebben. Om in dit onderzoek de casus te kunnen vergelijken, is zoveel mogelijk nagegaan of een waarneming in de ene casus (bijvoorbeeld het inschakelen van Europese specialisten bij werkoverleggen in LTO-Nederland) een equivalent heeft in de andere casus (SNM, Consumentenbond). In sommige gevallen is studie gedaan naar verschijnselen waarvan geen vergelijkbare waarnemingen bestaan of waarvan die zeer moeilijk te achterhalen zijn. Zo zijn vrijwel alle vacatures voor beleidsmedewerkers van SNM en Consumentenbond uit de tienjarige onderzoeksperiode bestudeerd, maar niet die van LTO-Nederland.

De onderzoeksbevindingen worden systematisch 'over de grenzen van de casus heen' gepresenteerd. Niet de casus afzonderlijk zijn het uitgangspunt, maar de variabelen in het onderzoek. Per variabele worden de bevindingen voor elke afzonderlijke casus beschreven. Het voordeel van deze werkwijze, in vergelijking met het apart beschrijven van de casus, is dat de onderzoeker wordt gedwongen alleen de direct relevante onderzoeksgegevens te presenteren en de minder relevante onderzoeksgegevens achterwege te laten. Het nadeel hiervan kan wél zijn dat geïnteresseerden soms 'thick descriptions' missen. De gehanteerde procedure is dat eerst de organisatorische en strategische aanpassingen worden beschreven die de

10. Een compleet bronnenoverzicht is opgenomen in de bijlage. Van alle uitgebreide interviews bestaan bandopnamen en transcripties. Alle geïnterviewden zijn (herhaaldelijk) gevraagd om te reageren op de in het proefschrift verwerkte citaten. Ook is hen de mogelijkheid geboden de empirische delen van dit onderzoek inhoudelijk te beoordelen.

belangengroepen en politieke partijen met elkaar gemeen hebben. Hierbij wordt ook op gradatieverschillen ingegaan. Vervolgens worden de aanpassingen besproken die slechts in één of twee casus zijn aangetroffen. Het op deze manier presenteren van de onderzoeksbevindingen maakt het mogelijk de algemene patronen van aanpassing en tegelijkertijd de onderling verschillende maten van aanpassing inzichtelijk te maken.

Net als in de dataverzameling en presentatie van de onderzoeksbevindingen moet ook in de waardetoekenning aan waarnemingen, bijvoorbeeld het geconstateerde aanpassingsgedrag, zo systematisch mogelijk tewerk worden gegaan. Dit betekent dat waar mogelijk categorieën zullen worden gehanteerd: een organisatie heeft zich óf ‘sterk’, óf ‘matig’, óf in ‘geringe’ mate aangepast. Probleem hierbij is dat bepaald moet worden wanneer er sprake is van een sterke, matige of geringe mate van aanpassing. De meest voor de hand liggende methode is die van de onderlinge vergelijking: de ene organisatie heeft zich in vergelijking met de andere in sterke mate organisatorisch aan de Europese Unie aangepast. Deze methode zal ook worden gehanteerd bij de waardetoekenning aan de oorzakelijke factoren, dat wil zeggen bij het bepalen of een organisatie wel of niet jong is, of die wel of niet in sterke mate verweven is in de nationale beleids- en besluitvorming, of die wel of niet in sterke mate afhankelijk is van nationale hulpbronnen, en zo verder (zie 3.3 en 5.3).

Een zorgvuldige presentatie van de onderzoeksbevindingen brengt overigens met zich mee dat waarnemingen tot hun bronnen herleidbaar moeten zijn. De kwalitatief onderzoeker doet feitelijke constatering en interpreteert zijn onderzoeksgegevens. Meestal heeft hij ruimschoots bewijs voor zijn interpretaties, maar soms ook is dat bewijs in mindere mate aanwezig. Dit kan bijvoorbeeld een gevolg zijn van een beperkte toegang tot archiefmateriaal, een verwijdering van documenten uit een archief of een onmogelijkheid om zegspersonen te spreken te krijgen. Informatie is niet altijd te achterhalen, ook vanwege de begrensde beschikbaarheid van tijd en middelen. Het is daarom des te belangrijker dat feiten herleidbaar zijn en interpretaties van de onderzoeker volgbaar. Wanneer voor plausibele beoordelingen van situaties weinig steun bestaat, dan dient de onderzoeker af te wege of ze wel voor presentatie in aanmerking komen. Komt hij tot een bevestigend besluit, dan moeten de beperkingen aan de waarneming duidelijk naar voren worden gebracht: de onderzoeker kan ervoor kiezen een bepaalde beoordeling voor rekening van de geïnterviewde te laten.

2.4 Slot

De opzet van het onderzoek naar de Europeanisering van Nederlandse belangengroepen en politieke partijen is in dit hoofdstuk gepresenteerd. Het onderzoek draagt een exploratief karakter en heeft tot doel hypothesen te genereren. Het heeft drie beperkingen in zich. In de eerste plaats bevinden alle casus zich in één land. Dit kan worden gezien als een verstandige keuze, omdat mogelijk beïnvloedende factoren, zoals de duur van het EU-lidmaatschap, het partijstelsel en het bestuurlijke systeem van een land, zo constant worden gehouden. Dit betekent echter wel dat de

conclusies uit het onderzoek niet zonder meer over te hevelen zijn naar andere EU-landen. In de tweede plaats is er een beperking in de periode van onderzoek. Dit onderzoek heeft betrekking op 1990-2000, waarbij het accent ligt op de tweede helft van de jaren negentig. Deze keuze stelt de onderzoeker in staat zijn analyse te beginnen bij een bestaande situatie van organisatorische en strategische aanpassingen en houdt in dat het in 1993 inwerkinggetreden Verdrag van Maastricht deel uitmaakt van de te onderzoeken werkelijkheid. De derde beperking schuilt in de selectie van politieke partijen en belangengroepen. Vanzelfsprekend kunnen niet alle politieke partijen en belangengroepen in Nederland worden onderzocht. Gekozen is voor zes organisaties, een aantal dat diepgang van het onderzoek én het vinden van regelmatigheden toelaat. Op basis van de oorzakelijke factor leeftijd en de belangrijkste onderscheidende kenmerken van belangengroepen en politieke partijen is de uiteindelijk gemaakte keuze gemotiveerd. Een consequentie van de onderzoeksopzet is dat de generaliseerbaarheid van de conclusies beperkt is. Hier staat echter tegenover dat dit onderzoek plausibele hypothesen kan opleveren, op basis waarvan toekomstig kwantitatief en toetsend onderzoek kan worden verricht.

Het is belangrijk dat wordt geprobeerd inzicht te krijgen in welke factoren bepalend zijn voor het aanpassingsgedrag van belangengroepen en politieke partijen en welke niet, of welke in mindere mate. Hiertoe kan geprobeerd worden het aanpassingsgedrag met behulp van een of twee beïnvloedende factoren (onafhankelijke variabelen) te verklaren.

Wanneer hierna van elke organisatie de eigenschappen moeten worden vastgesteld (of de afhankelijkheid van nationale hulpbronnen groot of klein is, of de transnationale organisatie sterk of zwak is, en zo verder), dan wordt hiervoor de methode van vergelijking gebruikt. Deze methode wordt ook toegepast bij het beoordelen van de gevonden aanpassingen. De verwachting is dat politieke partijen zich minder zullen hebben aangepast dan belangengroepen, omdat zij –anders dan belangengroepen– niet rechtstreeks worden beïnvloed door Europese wet- en regelgeving en omdat ze minder mogelijkheden hebben om op Europees niveau invloed uit te oefenen. Omdat belangengroepen en politieke partijen teveel van elkaar verschillen om ze rechtstreeks met elkaar te kunnen vergelijken, zullen de onderzoeksresultaten eerst binnen elke categorie worden vergeleken. Daarna, in het laatste hoofdstuk, zullen ze met elkaar in verband worden gebracht.

Nederland kent een pacificatiedemocratie en corporatisme kenmerkt de binnenlandse beleidsvorming. België, Zwitserland en Oostenrijk worden ook tot de pacificatiedemocratieën gerekend. Landen met een corporatistische traditie zijn Duitsland, Zweden, Oostenrijk, Noorwegen en Finland. Omdat de traditie van samenwerking mogelijk belemmerend werkt op aanpassing aan de Europese Unie, kunnen de bevindingen binnen Nederland mogelijk bruikbare hypothesen opleveren voor onderzoek in genoemde pacificatiedemocratieën en corporatistische landen. Hoewel het empirische bewijs voor deze stelling nagenoeg ontbreekt, zou de grootte van Nederland ook van invloed kunnen zijn op het aanpassingsgedrag van binnenlandse actoren. De grootte van de organisaties zelf zou ook het aanpassingsgedrag kunnen beïnvloeden. Als oorzakelijke factor (onafhankelijke variabele) kan grootte

behulpzaam zijn bij het formuleren van alternatieve hypothesen op basis van de onderzoeksbevindingen.

3

Belangengroepen en hun kenmerken

3.1 Inleiding

De eerste groep actoren die onder de loep wordt genomen, bestaat uit de Stichting Natuur en Milieu, LTO-Nederland en de Consumentenbond. De eerder in hoofdstuk 1 vastgestelde vijf potentiële oorzakelijke factoren van hun aanpassingsgedrag moeten voor elk van deze belangengroepen nader worden uitgewerkt. Welke organisatie is jong en welke oud, welke is in sterke mate verweven in nationale besluitvormingsprocessen en welke in mindere mate? Een van de veronderstellingen waarop de vijf factoren zijn gebaseerd, heeft betrekking op de transnationale organisatie waarbij een politieke partij of belangengroep is aangesloten. Belangengroepen maken deel uit van doorgaans in Brussel gevestigde koepelorganisaties. Over de positie die deze organisaties in het Europese krachtenveld innemen en de doeltreffendheid waarmee zij opereren, is al een en ander bekend. In de jaren negentig verschenen studies naar de rol van Europese belangengroepen op EU-niveau en de betekenis die ze hebben voor hun nationale lidorganisaties. Voor nationale belangengroepen staan verschillende routes van en naar Brussel open, transnationale én nationale. Op zoek naar mogelijke aanpassingen van belangengroepen moet een idee worden gevormd van hoe deze routes eruit zien. Er is, zoals in hoofdstuk 1 aangegeven (zie 1.3), nog maar weinig onderzoek verricht naar de Europeanisering van (Nederlandse) belangengroepen. Uiteraard is het van belang om kennis te nemen van wat dat weinige onderzoek heeft opgeleverd.

3.2 De Europese omgeving

3.2.1 Algemeen

Georganiseerde belangen ('organized interests') in wat nu de Europese Unie heet, zijn al lange tijd onderwerp van studie. Eerst werd de rol en betekenis van transnationale belangengroepen betrokken in integratietheorieën (zie hoofdstuk 1), maar sinds de jaren negentig hebben Europese belangengroepen veel weg van een zelfstandig onderzoeksgebied dat onderwerp is van een gemeenschappelijke onder-

zoeksagenda (Greenwood, Grote en Ronit, 1992). De hernieuwde interesse in Europese belangengroepen ontstond in de aanloop naar 1992, het jaar waarin het interne-marktproject van de Gemeenschap voltooid moest zijn (zie inleidend hoofdstuk). Onderzoekers vroegen zich af of achter de heropleving van het economische integratieproces belangrijke bemoeienis van georganiseerde belangen schuilging. Een beter begrip van het integratieproces vereiste de bestudering van deze actoren. ‘Bookshelves are sagging under the weight of studies around the theme of ‘1992’ and the completion of the internal market under the Single European Act’, schreven Greenwood, Grote en Ronit (1992: 1). ‘Yet amidst this explosion of print concerning the economic, political, strategic and management dimensions of 1992, relatively little attention is being paid to the impact of organized interests upon the ‘Europeanization’ of markets and politics, and, in turn, of the effects of such ‘Europeanization’ on organized interests.’

Europese belangengroepen wonnen aan betekenis, gezien de toename van hun aantal sinds de jaren zeventig (zie Aspinwall en Greenwood, 1998: 1-2). Nationale belangenorganisaties gingen zich meer en meer op Europese beleids- en besluitvorming richten, hetzij rechtstreeks, hetzij indirect (via koepelorganisaties.¹ Greenwood, Grote en Ronit (1992: 23-4) concludeerden dit uit de studies in hun bundel. De vraag op dat moment was niet of transnationale routes naar Brussel de nationale zouden gaan vervangen –de twee kanalen werden gezien als complementair– maar hoe hun rollen veranderden (idem: 29). De toegenomen belangstelling van belangenorganisaties voor Brusselse strategieën was niet vreemd, gezien de voortgang van het integratieproces. ‘As the range of European policy-making has been extended, and as European legislation has become more technical and detailed, then so more interests have come to recognise that European public policy is a key feature of their organisational environment’, aldus Mazey en Richardson (1996: 206-7). Belangengroepen, leggen zij uit, zijn alert op elke verandering in de machtsverdeling tussen bestaande instellingen en tussen bestaande bestuursniveaus. Treden er veranderingen op, dan passen zij zich daaraan aan.

Hence, if supranational policy-making institutions emerge, there is an inherent ‘logic’ of interest-group behaviour which will lead interest groups to re-target their lobbying strategies to take account of the new distribution of power. Interest groups are thus an excellent ‘weather vane’ of the distribution of power in society; as the distribution of power shifts, interest groups follow. After a long process of European integration ... we see a process of ‘re-targeting’ of interest group strategies (...). If power has shifted to a new level of government, any sensible interest group is bound to attempt to influence policy-making at the new level. As one American interest group official put it, ‘you need to shoot where the ducks are!’.

(Mazey and Richardson 1996: 200)²

1. De Europese Akte van 1986 geldt als een katalysator van deze ontwikkeling.

2. Zie ook Richardson (2006).

Anders dan Mazey en Richardson suggereren, is het niet vanzelfsprekend dat belangengroepen zich aan de nieuwe situatie aanpassen. Of, hoe en onder welke omstandigheden organisatieverandering optreedt, is immers onderwerp van discussie tussen organisatiekundigen (zie hoofdstuk 1). Mazey en Richardson ontwaren niettemin een patroon in het aanpassingsgedrag van Europese belangengroepen: eerst pasten ze zich aan vanuit defensieve, risicomijdende strategieën, in een latere fase maakten deze steeds meer plaats voor een streven naar mogelijk profijt ('positive benefits') (Mazey en Richardson, 1996: 204-5).

Inmiddels zijn onderzoekers het erover eens dat op Europees niveau een geheel eigen systeem van belangenbemiddeling ('interest intermediation') is ontstaan. '[As] neofunctionalist theory predicted, a dense and mature European interest group system has, indeed, emerged', aldus Mazey en Richardson (1999: 107). Initiatieven van de Commissie en het Europees Parlement halverwege de jaren negentig om het lobbyen in de Europese Unie te reguleren, zouden het bestaan van zo'n systeem illustreren. De auteurs constateren dat het lobbyen zelf weliswaar volgens de normale 'regels van het spel' plaatsvindt, maar dat de omstandigheden anders zijn ('familiar rules in unfamiliar settings'). 'The Euro-policy process is unusually complex, unpredictable and unstable. Whilst multi-arena and nested games might be much more common in national policy systems than we used to believe, it is clear that the Euro-policy process exhibits this feature to a higher order' (Mazey en Richardson, 1996: 207). Het ontstaan van een Europees systeem van belangenbemiddeling bracht Aspinwall (1998) ertoe de 'logic of collective action' van dat systeem te onderzoeken.

Het is interessant om te zien hoe onderzoekers van Europese belangengroepen geleidelijk aan de kenmerken van de Europese beleidsvorming in kaart kregen, daarmee bijdragend aan de ontwikkeling van het concept 'multi-level governance' (zie hoofdstuk 1). Greenwood, Grote en Ronit (1992: 241) kwamen verschillende patronen van vertegenwoordiging op het spoor, die voortvloeiden uit verschillende maten van integratie in sectoren. Mazey en Richardson (1993: 253) stelden dat het toepassen van een netwerkanalyse 'quite useful' kan zijn, terwijl Greenwood en Ronit (1994: 31-2, 35) tot de conclusie kwamen dat verschillen tussen beleidsgemeenschappen het doen van algemene uitspraken in de weg staan. Cram (1998: 73) en Mazey en Richardson (1996: 209, 211) introduceerden begrippen als 'multi-institutional', 'multitrack' en 'multiple strategies', waarmee ze aangaven dat verstandige lobbystrategieën tegenwoordig gericht moeten zijn op meerdere beleidsniveaus en meerdere (Europese) instellingen. Wallace leerde uit de casestudies in haar bundel met Young dat Europese beleidsnetwerken een 'open' karakter hebben, dat door de afwezigheid van een Europese staatsvorm hiërarchische verhoudingen ontbreken, belangengroepen geneigd zijn adhoc-coalities te zoeken en in meerdere netwerken tegelijk actief te zijn én dat informele politiek door de veelheid aan structuren relatief veel te betekenen heeft. 'Opportunities to participate are not so much determined by the structures of the policy process as by the information, resources, and credibility of particular groups or actors' (Wallace en Young, 1997: 9-13).

Welke routes van en naar Brussel bestaan er nu precies? Zoals gezegd, kunnen belangengroepen kiezen voor transnationale en nationale routes. De transnationale routes kunnen rechtstreeks verlopen naar de Europese instellingen (in volgorde van

toegankelijkheid: Europese Commissie, Europees Parlement, Europese Hof van Justitie, Raad van Ministers),³ via koepelorganisaties of via platformen, adviesorganen en commissies (bijvoorbeeld het Economisch en Sociaal Comité). De nationale routes kunnen verlopen via het kabinet, ministeries, het parlement, adviesorganen en het Hof (zie Van Schendelen, 1993a: 19). In het volgen van de rechtstreekse, transnationale routes kan het hebben van een eigen kantoor in Brussel behulpzaam zijn. In de loop van de jaren negentig gingen steeds meer belangengroepen over tot het openen van zo'n kantoor. Het gebrek aan effectiviteit van koepelorganisaties –'lowest common denominator organisations'– heeft hierbij dikwijls een rol gespeeld.

Paradoxaal genoeg hebben nationale routes aan betekenis gewonnen dankzij het toegenomen belang van lobbyen op Europees niveau (Mazey en Richardson, 1996: 203): nationale overheden kunnen voor belangengroepen de meest effectieve manier zijn om beleidsbeslissingen op Europees niveau te beïnvloeden, bijvoorbeeld doordat zij toegang hebben tot het Comité van Permanente Vertegenwoordigers (COREPER) en via bewindspersonen tot de Raden van Ministers. Deze nationale routes zijn in de jaren negentig vermoedelijk ook toegankelijker en daarmee aantrekkelijker geworden voor belangengroepen.⁴ Beleidsmedewerkers hebben er in zijn algemeenheid belang bij contact te onderhouden met belangengroepen, vanwege de informatie die zij aanleveren, de waarschuwingen die zij afgeven voor 'ongelukken' en de steun die zij aan het gehele politieke systeem geven. Deze 'logic of negotiation' (Mazey en Richardson, 1996: 200) heeft ook betrekking op nationale

3. De Europese Commissie is de Europese instelling waarop zich de meeste lobby-aandacht vestigt. De Commissie neemt in de beleidsontwikkeling van de Europese Unie een sleutelpositie in en stimuleert de inbreng van belangenorganisaties actief (neem bijvoorbeeld de ontwikkeling van het gemeenschappelijk landbouwbeleid, zie 3.3.4). '[T]he Commission is at the centre of a complex and varied network of relationships and can act as a *'bourse'* (or garbage can) where problems, policies and interests are traded', aldus Mazey en Richardson (1999: 112). 'Thus, although the EU policy process is decidedly *'messy'* (multi-level and multi-arena), all policy proposals invariably have to pass through the Commission gateway and are subject to detailed *processing* at that institutional site. Moreover, much of the substance of European integration is about technical detail –standards, parameters, procedural rules, etc.– which can only be handled effectively in a bureaucratic/technical setting.' De auteurs zien in de Raad van Ministers de Europese instelling die het slechtst *direct* toegankelijk is (p. 116).

4. De mogelijk toegankelijker geworden nationale route via COREPER en ministeries zou een gevolg zijn van het toegenomen belang van de Europese beleidsvorming in combinatie met een zekere mate van afhankelijkheid in de relatie tussen de overheid en belangengroepen. Mazey en Richardson (1993) hierover: '[T]here is a recognition of mutual interests and interdependency in dealing with Europa, and a recognition that a common and co-ordinated strategy between group and national administrations is desirable. Intelligence is usually shared because both national officials and group leaders face the same problem –the need to obtain good advance warning of policy change emanating from the EC. Quite often, it seems, groups have better advance intelligence than do their own governments. In part this is due to the greater intensity of interest in European matters on the part of the groups (...). The relevant national ministries are, of course, affected too, but often not to the same degree as their clients. Also, groups in any one sector almost certainly place more resources in the field whereas COREPER officers are usually covering a rather broad waterfront and often cannot develop the specialist knowledge which is so necessary if the significance of early signals from Brussels is to be fully appreciated' (p. 247)

overheidsdienaren die functieverlies in de Europese context willen voorkomen. Er zijn aanwijzingen dat de Nederlandse situatie dit illustreert (Van Schendelen, 1993b: 142-3).⁵

Welke redenen kunnen belangengroepen hebben om nationale dan wel transnationale routes te kiezen? Overwegingen om transnationale routes te benutten, kunnen velerlei zijn:

- het is verstandig zoveel mogelijk beïnvloedingskanalen open te houden;
- transnationale routes kunnen directe toegang tot de Commissie verschaffen, omdat die bij voorkeur contact heeft met collectieve Europese organisaties (koepelorganisaties);
- nationale routes hebben als nadeel dat eigen belangen in een compromis met belangen van andere nationale actoren kunnen belanden;
- zelfs optimale benutting van nationale routes garandeert nog geen gunstige besluitvorming in de Raad, zeker niet sinds de afname van het aantal vetomogelijkheden;⁶
- het Europese beleidsniveau is te belangrijk geworden; en
- er bestaan veel mogelijkheden voor toegang tot de Commissie (zie Greenwood en Ronit, 1994: 42-3).

Overwegingen om nationale routes te volgen, kunnen zijn:

- de beslismacht op veel beleidsterreinen ligt nog steeds op nationaal niveau;
- er bestaat afhankelijkheid van de ‘eigen’ ministeries;
- het is belangrijk een gezamenlijke en gecoördineerde EU-strategie te volgen (Mazey en Richardson, 1993: 246);
- de implementatie van Europees beleid kan door lidstaten worden beïnvloed;
- de kanalen, actoren en regels van nationale routes zijn bekend (‘tried and test-ed’);
- nationale routes zijn voor kleine spelers beter toegankelijk;
- een Brusselse strategie kan niet slagen zonder binnenlandse steun;
- nationale routes geven de beste toegang tot de Raad; en
- contact met landgenoten in de Commissie kan voordelig zijn (Kohler-Koch, 1997: 60; Mazey en Ronit, 1994: 41-2).⁷

Op Europees niveau kent belangenbehartiging vele verschijningsvormen (bijvoorbeeld verenigingen, lunchclubs, bedrijven), die zich ook weer op basis van inhoud

5. Zie echter ook Van Schendelen (1993c: 312-3).

6. Gedoeld wordt op de in het inleidende hoofdstuk genoemde afname van het aantal besluiten dat de Raad met unanimiteit neemt.

7. Tussen belangengroepen en nationale overheid kunnen wederzijdse belangen en wederzijdse afhankelijkheid bestaan in het omgaan met Europa. Dit kan het volgen van een gecoördineerde en gezamenlijke strategie wenselijk maken. ‘Intelligence is usually shared because both national officials and group leaders face the same problem – the need to obtain good advance warning of policy change emanating from the EC’, aldus Mazey en Richardson (p. 247).

van elkaar onderscheiden (bijvoorbeeld vogelliefhebbers, farmacie, consumenten). Dit neemt overigens niet weg dat veruit de meeste belangengroepen het bedrijfsleven vertegenwoordigen.

Belangengroepen zijn vaak cross-sectorale organisaties (bijvoorbeeld UNICE, ERT, Eurochambres, EVV en Eurocadres) of cross-publieke organisaties (bijvoorbeeld EEB, ECAS, BEUC, COFACE, CEMR en AER) (zie Greenwood, 2007: 15-16).⁸ Europese koepelorganisaties zijn federaties of confederaties die de belangen van hun aangesloten nationale lidorganisaties vertegenwoordigen. In de regel hebben ze een bestuur waarin de lidorganisaties vertegenwoordigd zijn, een dagelijks bestuur en een directeur met stafmedewerkers. Nationale organisaties sluiten zich bij deze koepelorganisaties aan om zo informatie te verkrijgen over beleids- en besluitvormingsprocessen in Brussel en invloed uit te oefenen op het Europese beleid. Daarnaast kunnen er nog andere, minder dwingende redenen voor het lidmaatschap zijn (zie Greenwood en Ronit, 1994: 43-4; Aspinwall, 1998: 7). Koepelorganisaties kunnen op het Europese niveau veel invloed hebben, omdat ze een reeks nationale organisaties vertegenwoordigen. 'A well-organised Euro group can make itself indispensable to the Commission by bringing representative opinion and other resources from one source. The Commission far prefers this scenario to having to talk to a plethora of interests within the same field' (Greenwood, 1997: 4).

De effectiviteit van Europese belangengroepen is erg verschillend. Een deel – meestal vertegenwoordigers van het bedrijfsleven – geniet de status van 'insider'; andere groepen behoren tot de 'outsiders'. Mede bepalend voor de positie die belangengroepen zich weten te verweven, is de mate waarin het organisaties lukt 'interne coherentie' te bereiken. Voor organisaties die andere organisaties of individuele personen vertegenwoordigen is het vaak moeilijker om een samenhangend geheel (met een eenduidig 'programma') te vormen dan voor bedrijven, die alleen zichzelf vertegenwoordigen. Koepelorganisaties zijn dan ook meestal niet de effectiefste belangengroepen. Aanwijsbare oorzaken hiervan zijn hun gebrekkige (financiële) middelen, tekortschietende organisatiestructuur en onvoldoende capaciteiten voor coalitievorming (Greenwood, 1997: 74). Het stafbureau kan zwak ontwikkeld zijn en de organisatorische opbouw rommelig, waardoor het veel moeite kost om tot gemeenschappelijke inhoudelijke doelen ('common platforms') te komen. '[W]hereas an effective association will be guided by the knowledge of its officials about what is and is not achievable in the decision-making process, too many of the organisations are membership led: the logic of membership predominates over the logic of influence', constateert Grant (1995: 106, geciteerd in Greenwood, 1997: 63).

De vertegenwoordigers op Europees niveau (dagelijks bestuur en stafbureau) hebben meestal te weinig zeggenschap (autonomie) om in Brussel goed zaken te kunnen doen. Greenwood vindt daarom dat lidorganisaties meer macht zouden

8. UNICE, ERT en Eurochambres behartigen de belangen van ondernemingen in Europa. Het EVV en Eurocadres vertegenwoordigen werknemers. Het EEB is een van de Europese milieu-organisaties. ECAS, BEUC en COFACE vertegenwoordigen achtereenvolgens burgers, consumenten en families. CEMR en AER vertegenwoordigen lokale en regionale overheden. Zie de afkortingelijst.

moeten delegeren. 'The key to the effectiveness of federated structures appears to be the need to balance democracy with the capacity for effective decision-making' (idem: 66). Bekende voorbeelden van Europese koepelorganisaties die intern moeite hebben met het bereiken van inhoudelijke overeenstemming ('platformbuilding') en daardoor veel tijd kwijt zijn aan het bemiddelen tussen conflicterende ledenbelangen, zijn UNICE, Seplis, EVV, EEB, AER en CEMR (Greenwood, 1997: 268). UNICE kon begin jaren negentig omschreven worden als 'a loosely coupled network of transnational associational subsystems horizontally differentiated along sectoral lines' (Lanzalaco, 1992: 187). Niettemin is UNICE als onderdeel van 'the big business troika' en door inmenging van multinationale ondernemingen in de jaren tachtig 'pro-actiever' geworden (Cowles, 1997: 130-3; zie ook Cowles, 1998 en Collie, 1992). Het EVV onderging in 1991 hervormingen, als onderdeel van het zogeheten Stekelenburg-plan, maar daarmee was het nog geen slagvaardige organisatie geworden die kon beschikken over een onderhandelingsmandaat van de leden (Visser en Ebbinghaus, 1992: 222-3).⁹

3.2.2 Nederlandse organisaties

Het ligt voor de hand dat Nederlandse belangengroepen zich in de jaren negentig (of eerder) aan de Europese Unie hebben aangepast. Eerder werd gesproken over de 'stille revolutie' die op Europees niveau heeft plaatsgevonden en de onvermijdelijke gevolgen die dit moet hebben gehad voor belangengroepen en politieke partijen (zie het inleidende hoofdstuk). Hiervoor is duidelijk gemaakt dat de betekenis van belangengroepen in Europees verband sinds de Europese Akte van 1986 sterk is toegenomen en dat nationale belangengroepen tegelijkertijd meer en meer belangstelling hebben gekregen voor de transnationale routes naar Europa. Deze ontwikkelingen sluiten bij die verwachting aan. Enkele concrete studies naar de Nederlandse situatie wijzen in dezelfde richting.

Van Schendelen constateerde begin jaren negentig dat Nederlandse belangenorganisaties meer en meer naar Brussel gingen om daar te lobbyen. Eerst gingen de bedrijven, daarna volgden overheids- en non-profitorganisaties. Hij constateerde een toename van politieke zelfredzaamheid, of 'het in eigen hand nemen van de Europese belangenbehartiging' (Van Schendelen, 1993: 311). De FNV, zo blijkt, besloot in deze periode 'Europees te gaan'. Dit bracht de instelling van een interne werkgroep 'Europa' met zich mee, die was bedoeld om de werkzaamheden van beleidsmedewerkers op elkaar af te stemmen. De werkgroepleden vervulden een coördinerende functie binnen bepaalde beleidsgebieden of voor externe contacten (ESC, EVV). 'Het is een echt Europa-netwerk, dat bovendien door Europese generalisten wordt begeleid', rapporteerde Rens (1993: 186). In 2000 verscheen het rapport 'Nederland in Europa' van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), waarin verslag wordt gedaan van een verkennend onderzoek naar de internationale en Europese inbedding van Nederlandse maatschappelijke organisaties. 'Een aantal organisaties

9. Zie ook Rath (1994), Ebbinghaus en Visser (1997) en Abbott (1997).

lijkt zich goed bewust van het belang van Brusselse en internationale contacten om hun doelstellingen op de Europese agenda te krijgen of te houden', aldus het rapport. Andere organisaties onderhielden niet of nauwelijks formele internationale relaties in Europees verband. De conclusie luidt dan ook dat de internationalisering van politieke en economische betrekkingen de organisaties op het Nederlandse maatschappelijk middenveld in variërende mate heeft beïnvloed (SCP, 2000: 143).

3.2.3 *Operationalisatie*

Voordat waarden kunnen worden toegekend aan de Stichting Natuur en Milieu, LTO-Nederland en de Consumentenbond (zijn ze jong of oud), moeten de oorzakelijke factoren (onafhankelijke variabelen) eerst worden geoperationaliseerd. Hoe de kenmerken te onderzoeken? De leeftijd van een belangengroep laat zich betrekkelijk eenvoudig vaststellen, namelijk door het oprichtingsjaar te nemen, waarbij wél rekening moet worden gehouden met de ontstaansgeschiedenis. Wanneer twee organisaties na een periode van verregaande samenwerking hebben besloten te fuseren, dan ligt het voor de hand deze periode én de periode daaraan voorafgaand in de analyse te betrekken: mogelijk zijn de organisatorische eigenschappen zoals die na de fusie bestaan, al vóór de oprichting ontstaan.

Aangenomen mag worden dat de mate waarin een belangengroep verweven is in nationale beleidsnetwerken in belangrijke mate tot uitdrukking komt in haar verwevenheid in nationale besluitvormingsprocessen. Een sterke indicatie van hoezeer een belangengroep een rol in die besluitvormingsprocessen heeft, levert de mate waarin zij vertegenwoordigd is in de Sociaal Economische Raad (SER) en de Stichting van de Arbeid (STAR). De SER en de STAR behoren tot de belangrijkste advies- en overlegorganen van bestuurlijk Nederland. De SER wordt zelfs gezien als hét belangrijkste adviesorgaan (Andeweg en Irwin, 2005: 152). Nagegaan kan worden of een belangengroep in deze organen vertegenwoordigd is en zo ja, of die daarin een belangrijke of minder belangrijke positie inneemt. Dit laatste blijkt uit het aantal zetels dat de belangengroep in deze organen inneemt alsmede het aantal vertegenwoordigingen in commissies.

Een dergelijke wijze van operationaliseren van verwevenheid in nationale besluitvorming legt relatief veel nadruk op sociaal-economische betrekkingen. Gezien de dominantie van sociaal-economische verhoudingen in het Nederlandse overlegmodel is deze benadering echter goed verdedigbaar.

De afhankelijkheid van hulpbronnen van een belangengroep komt hoofdzakelijk tot uitdrukking in de herkomst van haar financiële middelen. Mogelijke financiële bronnen zijn contributies, subsidies, donaties en de verkoop van producten of diensten. Deze hulpbronnen zijn vaak afkomstig van degenen die de belangengroep vertegenwoordigt. De ANWB is bijvoorbeeld in hoofdzaak aangewezen op de bij hem aangesloten autobezitters. Een organisatie kan ook in belangrijke mate afhankelijk zijn van overheidssubsidies, zoals de Stichting Natuur en Milieu (zie 3.3.3). De hulpbron zelf geeft aan van wie een belangengroep afhankelijk is: van leden (contributies), van ambtenaren en politici (overheidssubsidies) of van andere financiers (donateurs en sponsors). Is de 'geografische' herkomst van de hulpbronnen bekend,

dan is ook duidelijk in hoeverre een belangengroep nationaal afhankelijk is en in hoeverre Europees. Een voorbeeld van een Europese hulpbron is een subsidie van de Europese Commissie.

Het door Marks en McAdam (1996) uitgewerkte concept van de 'structure of political opportunity' bestaat uit: de relatieve structurele toegang van een belangengroep tot de Europese instellingen (al dan niet via een transnationale organisatie) en de ontvankelijkheid van de Europese Unie, met name de Europese Commissie, voor onderwerpen die voor de groep belangrijk zijn (zie hoofdstuk 1). De onderzoeksvragen die de auteurs zich hierbij hebben gesteld, en die ook in dit onderzoek kunnen worden gehanteerd, zijn: 1) wanneer vond de eerste beleidsvorming plaats en van welke Europese instelling (Commissie of Raad) kwam het initiatief?; 2) welke Europese instellingen dienden als gesprekspartner en in hoeverre waren zij voor of tegen meer nadruk op de relevante beleidsterreinen?; en 3) welke positie nam de Commissie in, stimuleert zij inbreng van betrokken organisaties en heeft zij grote behoefte aan informatie op betreffende beleidsterreinen?

Gebleken is dat de effectiviteit van koepelorganisaties in Brussel mede afhangt van hun mate van interne coherentie, hoeveelheid beschikbare middelen en mate van autonomie. Wil men weten of belangengroepen in sterke of geringe mate door koepelorganisaties tot aanpassing aan de EU worden aangezet, dan is het zaak naar deze factoren te kijken. Concrete onderzoeksvragen zijn dan: 1) is de koepelorganisatie een sterke, krachtdadige organisatie die toegangsmogelijkheden bij de Europese instellingen benut?; 2) beschikt zij over veel of weinig middelen?; en 3) heeft zij veel of weinig eigen bevoegdheden (autonomie)? Bij deze laatste vraag kan gekeken worden naar de interne besluitvorming: hoe vindt stemming plaats (wel/geen gekwalificeerde meerderheid) en kunnen grote lidorganisaties deze naar hun hand te zetten –en daarmee de effectiviteit van een koepelorganisatie vergroten?

3.3 Kenmerken

3.3.1 Leeftijd

De invloed van leeftijd op organisaties is belangrijk, omdat organisaties geneigd zijn voort te borduren op hun structurele eigenschappen zoals aangenomen ten tijde van de oprichting en omdat haar omgeving op het moment van die oprichting van grote invloed kan zijn op de vorm die de organisatie aanneemt (zie 1.3). Voor LTO-Nederland en de Consumentenbond geldt dat ze relatief oude organisaties zijn, ontstaan in een heel andere institutionele omgeving dan de Stichting Natuur en Milieu.

LTO-Nederland is opgericht in 1994, maar kan onmogelijk een jonge organisatie worden genoemd. LTO-Nederland is ontstaan uit een fusie van het Koninklijk Nederlands Landbouwcomité (KNLC, 1884), de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond (KNBTB, 1896) en de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond (NCBTB, 1917). Deze drie centrale landbouworganisaties ('3 CLO's') werkten al met elkaar samen sinds de crisisjaren (1930). Als werkgeversvertegenwoordigers werkten ze vanaf 1954 samen met vakbonden in het Landbouwschap, een van

de talrijke publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties die Nederland kende (Andeweg en Irwin, 2005: 153).¹⁰ Het Landbouwschap groeide uit tot een belangrijk samenwerkingsorgaan voor de Nederlandse land- en tuinbouwsector, met een vooraanstaande rol in beleidsprocessen rondom het Nederlandse landbouwbeleid. Toenemende samenwerking tussen KNLC, KNBTB en NCBTB, mede gestimuleerd door de vorming van fusiepartij CDA (LTO-Nederland, 1999: mei), leidde in 1992 tot het in gebruik nemen van gezamenlijke huisvesting.¹¹ Het Landbouwschap, dat de drie boerenorganisaties belangrijke ondersteuning bood, kon in 1995 worden opgeheven (interview Jaarsma).¹²

Op basis van de gemeenschappelijke geschiedenis van de drie fuserende organisaties kan LTO-Nederland een relatief oude belangenorganisatie worden genoemd. De oprichting van LTO-Nederland is het vervolg op de onderlinge samenwerking sinds 1930. De organisatorische kenmerken van het nieuwe orgaan moeten uit deze samenwerking zijn voortgekomen en anders uit de eigenschappen van de afzonderlijke boerenorganisaties.

De Consumentenbond is in 1951 opgericht. De organisatie van consumenten kreeg zodoende gestalte in de naoorlogse, sterk corporatistische periode van wederopbouw in Nederland. De maatschappij was verzuild; werkgevers en werknemers waren eensgezind in hun streven de economie er bovenop te helpen. Overleg en afstemming vond plaats in de STAR, de SER en ook het Landbouwschap. De Europese integratie verkeerde nog amper in haar beginfase. Voor de nieuw opgerichte Consumentenbond, en ook voor de al eerder in het leven geroepen voorgangers van LTO-Nederland, hadden de ontwikkelingen op het Europese niveau dus geen directe betekenis.

De Stichting Natuur en Milieu is opgericht in 1972, onder wezenlijk andere maatschappelijke en politieke omstandigheden. SNM is niet uit een fusie ontstaan, maar is in het leven geroepen als een samenwerkingsorgaan van vier organisaties, te weten de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming, de Nederlandse Vereniging tegen Water-, Bodem- en Luchtverontreiniging, het Centrum Mi-

10. De kerngedachte achter de oprichting van publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties was dat bedrijfsgenoten (werkgevers, werknemers en zelfstandigen) zelf verantwoordelijk moeten kunnen zijn voor de sociaal-economische ontwikkeling binnen hun bedrijfstak/sector of bedrijfskolom. Deze PBO's kunnen zelf regels en verordeningen opstellen. Het Landbouwschap was een 'horizontale' PBO met alleen bedrijfsgenoten uit de primaire sector zelf (LTO-Nederland, 1999: mei).

11. Op 21 december 1994 hebben de CLO's hun belangenbehartigende taken formeel overgedragen aan de nieuwe landelijke organisatie LTO-Nederland. Een teruglopend ledental als gevolg van een afname in het aantal agrarische bedrijven had de drie centrale landbouworganisaties gedwongen tot meer efficiëntie en effectiviteit in de belangenbehartiging. 'Om de kosten te drukken en de onderlinge samenwerking te versterken besluiten de 3 CLO's hun landelijke secretariaten in één kantoor te huisvesten. Dat gebeurt in juli 1992. Op regionaal niveau is dan al een proces van fusies op gang gekomen' (LTO-Nederland, 1997b).

12. Het bestuur van het Landbouwschap bestond uit bestuurders van de drie centrale landbouworganisaties en de vakbonden. Het secretariaat van het Landbouwschap had een belangrijke rol in de beleidsvoorbereiding van de latere fusiepartners, maar het beleid werd door de besturen van deze drie organisaties bepaald.

lieuzorg en Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten in Nederland (Van Noort en Lammers, 1995: 182). In de jaren zeventig was het zelf actief deelnemen aan beleidsvorming door belangengroepen minder vanzelfsprekend dan in de onmiddellijke naoorlogse periode, hoewel Nederland tot in de volgende eeuw erg corporatistisch zou blijven (zie 2.2). Het proces van ontzuiling was volop gaande, terwijl de Nederlandse politiek een periode van polarisatie kende. In vergelijking tot de Consumentenbond en LTO-Nederland kan SNM een jonge organisatie worden genoemd, maar ook een organisatie die vanaf haar oprichting veel bewegingsvrijheid kende. Het Europese integratieproces had inmiddels volop betekenis gekregen. De eerste uitbreiding met Engeland, Denemarken en Ierland en de eerste afspraken over het gezamenlijke milieubeleid stonden op het punt gerealiseerd te worden.

3.3.2 Verwevenheid in besluitvorming

Corporatisme kenmerkt van oudsher de Nederlandse politiek-maatschappelijke verhoudingen (zie 2.2). De landbouw is een van de beleidssectoren waar de incorporatie van georganiseerde belangen in de beleidsvorming het sterkst is, enerzijds via adviesorganen en contacten met ambtenaren en ministers en anderzijds via contacten met parlementsleden (Andeweg, 1995: 363). LTO-Nederland is vertegenwoordigd in de SER en ook in de STAR. Anno 2000 heeft de land- en tuinbouworganisatie in de SER één zetel (van de in totaal 33) en in de STAR twee zetels (van de in totaal 16). LTO-Nederland is in de SER vertegenwoordigd in de commissies Algemeen sociaal-economisch beleid (twee subcommissies en een werkgroep), Economisch structuurbeleid (twee subcommissies, drie vertegenwoordigers), Arbeidsmarktvragestukken (een commissie en een werkgroep, drie vertegenwoordigers), Arbeid, Onderneming en Medezeggenschap (een subcommissie, een ad hoc-commissie), Arbeidsomstandigheden (een commissie), Sociale zekerheid en gezondheidszorg (twee commissies, een subcommissie), Pensioenen (een commissie, een werkgroep), Internationaal sociaal-economisch beleid (een commissie, drie werkgroepen, waarvan één ad hoc, zes vertegenwoordigers) (SER, 1999 en 2002).

Milieu- en consumentenorganisaties zijn ook onderdeel van nationale overlegstructuren. Ze werken onderling samen in het Landelijk Milieuoeverleg (LMO) en daarna het Strategisch Beraad en zijn in vele overheidsadviesorganen vertegenwoordigd (Hanf en Van de Gronden, 1998: 158; SNM, 1996).¹³ SNM, zelf een overlegorgaan voor de ongeveer 120 aangesloten milieugroepen,¹⁴ heeft met andere maatschappelijke organisaties jaarlijks in ongeveer vijftig nationale adviesorganen en samenwerkingsverbanden zitting, zoals het Bestrijdingsmiddelenoverleg, het Plat-

13. In het LMO werkten Nederlandse natuur- en milieuorganisaties samen sinds 1976. In 1996 is het LMO opgeheven. SNM heeft daarop de taak op zich genomen om de strategische beleidsafstemming voor de natuur- en milieuorganisaties te organiseren. Daartoe riep SNM het Strategisch Beraad in het leven, dat zich toelegt op informatievoorziening, analyse en het organiseren van discussie over zaken die van strategisch belang worden geacht voor het beleid van de natuur- en milieubeweging in het algemeen en van de deelnemende organisaties in het bijzonder (SNM, 1996).

14. Dit zijn voornamelijk lokale en regionale milieuorganisaties.

form Mest en Ammoniak, het Themaoverleg Mobiliteit, het Wateroverleg en de Initiatiefgroep Appèl Biologische Landbouw. Daarnaast zit SNM in ongeveer dertig adviescolleges en overlegorganen van de overheid, waaronder het Overlegorgaan Verkeersinfrastructuur V&W, het Afval Overlegorgaan VROM/IPO/VNG, de Planologische Werkcommissie EZ, de Werkgroep Vaarbelasting en de Consultatiegroep Project Mainportontwikkeling Rotterdam (SNM, 1996 t/m 1999).

SNM is niet vertegenwoordigd in de STAR, heeft geen zetel in de SER, maar zit sinds 1999 wel in een aantal SER-commissies, namelijk Economisch structuurbeleid (twee subcommissies, twee vertegenwoordigers), Internationaal sociaal-economisch beleid (een werkgroep, een vertegenwoordiger), Consumentenaangelegenheden (een werkgroep, een vertegenwoordiger) (SER, 1999 en 2002).

Gesteld kan worden, op basis van haar toetreding tot deze SER-commissies, dat SNM in de tweede helft van de jaren negentig meer betrokken is geraakt bij de nationale besluitvorming. Het ontstaan van een zogeheten 'groen' poldermodel eind jaren negentig wijst hier ook op. Naar het voorbeeld van het gestructureerde overleg op sociaal-economisch gebied spraken overheid (VROM), ondernemers (waaronder VNO-NCW en LTO-Nederland) en natuur- en milieuorganisaties (de Stichting Natuur en Milieu en Milieudefensie) over milieuwetgeving en grote infrastructurele projecten zoals de uitbreiding van Schiphol en de aanleg van een tweede Maasvlakte. Het lidmaatschap van SNM en andere natuur- en milieuorganisaties van SER-commissies hield rechtstreeks verband met het bestaan van dit groene poldermodel (SER, 1999: april). Opmerkelijk is dat dit 'tweede' poldermodel al instortte voordat het goed en wel van de grond was gekomen; de opvattingen en belangen aan ondernemerszijde en milieuzijde bleken te ver uiteen te liggen.

SNM is in de onderzoeksperiode niet zo verweven in de nationale besluitvorming dat het zwaarwegende adviezen kan uitbrengen aan de regering, zoals LTO-Nederland en andere leden dat via de SER kunnen. De Stichting Natuur en Milieu mag wel meepraten in de SER, maar heeft in de totstandkoming van de adviezen een relatief kleine inbreng.¹⁵ LTO-Nederland heeft in elk geval een zetel in de SER en staat qua belangen dicht bij VNO-NCW (7 zetels) en MKB-Nederland (3 zetels). Ze werken ook met elkaar samen in de Raad van Centrale Ondernemersorganisaties (RCO, zie 4.3).

De Consumentenbond bevindt zich in dezelfde situatie als SNM. De Bond heeft zitting in vele advies- en overlegorganen, waaronder de Stichting Geschillencommissies, de Adviescommissie Warenwet, de Stichting Vergelijkend Warenonderzoek, de Stuurgroep Zelfregulering en de Consumenten Commissie Europa, het Nederlands Consumentenplatform Normalisatie en de Stichting Samenwerking Consumentenbond/Konsumenten Kontakt. De Consumentenbond zit ook in de Nederlandse Patiënten/Consumenten Federatie, de Nationale Raad voor de Volksgezondheid, de Stichting Consument & Biotechnologie, de Raad voor Milieubeheer, de Stichting Milieukeur, het Afval Overlegorgaan, het Platform Biologische Land-

15. SNM heeft geen stem in de formele besluitvorming van de SER, maar oefent via de commissies wel invloed op de inhoud van conceptadviezen uit.

bouw en Voeding, de Raad voor de Certificatie en het Landelijk Overleg Scharrelproducten (Consumentenbond, 1994d, 1995b, 1996b, 1997b en 1998).

Maar net als SNM is de Consumentenbond niet vertegenwoordigd in de STAR en heeft hij geen zetel in de SER. Wel heeft de Bond –ook net als SNM– zitting in meerdere SER-commissies, namelijk Economisch structuurbeleid (een subcommissie, een vertegenwoordiger), Marktwerking (een subcommissie, een ad hoc-commissie, vier vertegenwoordigers), Internationaal sociaal-economisch beleid (een ad hoc-commissie, een vertegenwoordiger), Consumentenaangelegenheden (een subcommissie, twee werkgroepen, een coördinatiegroep, twaalf vertegenwoordigers) (SER, 1999 en 2002). Ook voor de Bond geldt dat hij wel mag meepraten in de SER, maar dat die in de totstandkoming van de adviezen slechts een beperkte inbreng heeft.

Afgaand op het lidmaatschap van de SER moet de conclusie zijn dat LTO-Nederland veel sterker verweven is in de nationale besluitvorming dan SNM en de Consumentenbond. Mogelijk geldt hier wat ook op Europees niveau geldt: behartigers van directe, eigen economische belangen zijn in de regel sterker georganiseerd en meer in de besluitvorming betrokken dan organisaties waarvan de belanghebbenden niet direct in het eigen economische bestaan getroffen kunnen worden (zie 4.1.4)

3.3.3 Afhankelijkheid van nationale hulpbronnen

Meer dan politieke partijen, die ook afhankelijk zijn van de kiezersgunst, zijn belangengroepen voor hun overleven aangewezen op hun financiële middelen (zie 2.4). Hoe groot is de afhankelijkheid van nationale hulpbronnen van SNM, LTO-Nederland en de Consumentenbond en waaruit zijn de inkomsten opgebouwd?

Zo goed als alle inkomsten van de Stichting Natuur en Milieu hebben in de periode 1994-2000 een nationale herkomst. Alleen de bijdragen van de Europese Commissie komen uit het buitenland, maar deze dragen in zeer geringe mate bij aan de totale inkomsten. Subsidies zijn veruit de belangrijkste inkomstenbron voor de Stichting: het aandeel in de totale baten ligt tussen 52.8% en 63.4% (zie tabel 3.1). Deze subsidies zijn grotendeels afkomstig van de Nederlandse overheid (zie tabel 3.2). Het ministerie van VROM is met afstand de grootste subsidieverstrekker, al is zijn bijdrage in de totale subsidie-inkomsten wat teruggelopen, van 74.5% (1997) naar 62.1% (1999). De op één na grootste subsidieverstrekker is LNV, dat ook zijn aandeel in de totale subsidies heeft verlaagd (van 18.8% naar 10.1%). Met V&W leveren deze ministeries tezamen 93.3% (1997), 80.0% (1998) en 76.1% (1999) van de totale subsidiebijdrage (respectievelijk 59.2%, 42.6% en 47.4% van de totale inkomsten). De overige subsidies zijn afkomstig van de Nationale Postcode Loterij (sinds 1998), Natuurmonumenten, particuliere fondsen, het Fonds VSB, NOVEM en de eerdergenoemde Europese Commissie.¹⁶

16. De financiering van bepaalde projecten illustreert dat SNM in sterke (weliswaar afnemende) mate afhankelijk is van overheids gelden. Het wel of niet doorgaan van bepaalde projecten –het wel of niet vervullen van vacatures– kan volledig afhangen van de bereidheid van ministeries om te subsidiëren.

Tabel 3.1 Herkomst financiële middelen Stichting Natuur en Milieu 1994 t/m 1999 (EUR 1.000)

Baten	1994*	%	1995*	%	1996*	%	1997*	%	1998	%	1999	%
Subsidies	2.053	55,5	1.811	52,8	3.505	62,3	2.687	63,4	2.917	53,2	2.859	62,3
Activiteiten	711	19,2	728	21,2	1.271	22,6	876	20,7	1.557	28,4	602	13,1
Projecten	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	441	8,0	598	13,0
Part. Steun	483	13,1	515	15,0	454	8,1	448	10,6	378	6,9	395	8,6
Jur. Proc.	29	0,8	35	1,0	19	0,3	65	1,5	84	1,5	51	1,1
Overige	422	11,4	340	9,9	374	6,6	163	3,8	107	2,0	81	1,8
Totaal	3.697	100,0	3.430	100,0	5.623	100,0	4.239	100,0	5.484	100,0	4.586	100,0

Bronnen: SNM, 1994b t/m 1999.

* Cijfers op basis van eigen berekeningen afgaande op vermoedelijke berekeningswijze uit 1997-1998. Subsidies is inclusief de post projecten in de vroegere overzichten van baten en lasten. Activiteiten bestaat uit acties, loterijgelden en jubileumactiviteiten dan wel uit acties, veldsymposia en PR en werving. Bij Particuliere steun is bijdrage exploitatietekort Postcode Loterij inbegrepen. Bij Overige zijn vacaties/adviezen inbegrepen alsmede diensten en verkopen. Doorberekende kosten zijn vermoedelijk vanaf 1998 uit het batenoverzicht weggelaten. Omwille van de vergelijkbaarheid is deze post ook weggelaten uit de hier vermelde totaalbedragen.

Tabel 3.2 Herkomst subsidies 1997 t/m 1999 Stichting Natuur en Milieu (EUR 1.000)

Bron	1997	%	1998	%	1999	%
Ministerie van VROM	2.003	74,5	1.798	61,6	1.775	62,1
Ministerie van LNV	505	18,8	510	17,5	288	10,1
Natuurmonumenten	36	1,4	163	5,6	162	5,7
Ministerie van V&W	0	0,0	27	0,9	110	3,9
Europese Commissie	0	0,0	14	0,5	0	0,0
Fonds VSB	0	0,0	54	1,9	54	1,9
Nationale Postcode Loterij	0	0,0	255	8,7	380	13,3
NOVEM	0	0,0	30	1,0	5	0,2
Particuliere fondsen	143	5,3	66	2,3	83	2,9
Totaal	2.687	100,0	2.917	100,0	2.859	100,0

Bronnen: SNM, 1998 en 1999.

ren. Het project 'Internationaal verkeer en vervoer' (1992) is hier een voorbeeld van. Zodra de subsidiëring van dit project rond was, is destijds in allerijl het formele traject opgezet. Een brief gedateerd 10 november 1992 ('spoed') aan negen medewerkers begint als volgt: 'Wij hebben vandaag de brief van VROM ontvangen met de subsidietoezegging voor het project 'internationaal verkeer en vervoer'. Ik stel voor onmiddellijk de wervings- en aanstellingsprocedure te starten.' Voor 1 februari 1993, zo is blijkens een inderhaast opgesteld tijdschema de bedoeling geweest, moest over de nieuwe collega een beslissing zijn genomen (SNM, 1992: nov. en vacatures 1992). De aangeschrevenen kregen twee dagen de tijd om te reageren. SNM had duidelijk naar de beslissing van VROM uitgekeken. Aan de vacatures voor projectmedewerker Broeikascampagne (1992), (Milieu)econoom (1990) en de beleidsmedewerker Internationale Zaken (1990) zijn eveneens subsidieaanvragen bij VROM voorafgegaan (SNM, 1990 en vacatures 1992).

De inkomsten van de Consumentenbond bestaan uit contributies, subsidies en productenverkoop, die allemaal een Nederlandse herkomst hebben. De leden vormen de belangrijkste inkomstenbron, zo laat hun aandeel in het jaarlijkse budget zien: de totale inkomsten bestaan voor 70% à 79% uit contributies (1989 t/m 1999, zie tabel 3.3). De afhankelijkheid van leden volgt min of meer uit het feit dat de Consumentenbond een vereniging is. Binnen de Consumentenbond wordt de afhankelijkheid van leden als groot ervaren: stagnatie en daling van het ledental zijn voor de Bond een van de belangrijkste redenen geweest om een interne reorganisatie door te voeren (Jaarverslag Consumentenbond 1998a: 25).¹⁷ Na contributies komen de meeste inkomsten uit de verkoop van 'producten', waartoe abonnementen, leden-service en losse publicaties worden gerekend. De opbrengst van producten is in 1989 t/m 1999 sterk toegenomen, uitkomend op 23.2% van de totale inkomsten (1999). Activiteiten voor derden, de derde inkomstencategorie, zijn hoofdzakelijk inkomsten uit subsidies, vermoedelijk meestal afkomstig van de overheid.¹⁸

Tabel 3.3 Herkomst financiële middelen Consumentenbond 1989 t/m 1999 (EUR 1.000)

	1989*	1990*	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Contributie	10.624	11.605	13.336	15.123	16.351	17.478	17.891	17.308	18.106	18.288	19.616
Producten	2.282	1.998	2.357	3.103	3.257	3.998	4.320	4.579	4.857	5.740	6.291
Derden	763	1.070	2.433	2.314	3.560	3.015	2.699	1.573	1.065	909	708
Overig	85	24	152	162	191	196	245	224	206	283	510
Totaal	13.754	14.697	18.277	20.702	23.359	24.687	25.154	23.684	24.234	25.219	27.125
<i>% van Totaal</i>											
<i>Contributie</i>	<i>77,2</i>	<i>79,0</i>	<i>73,0</i>	<i>73,0</i>	<i>70,0</i>	<i>70,8</i>	<i>71,1</i>	<i>73,1</i>	<i>74,7</i>	<i>72,5</i>	<i>72,3</i>
<i>Producten</i>	<i>16,6</i>	<i>13,6</i>	<i>12,9</i>	<i>15,0</i>	<i>13,9</i>	<i>16,2</i>	<i>17,2</i>	<i>19,3</i>	<i>20,0</i>	<i>22,8</i>	<i>23,2</i>
<i>Derden</i>	<i>5,5</i>	<i>7,3</i>	<i>13,3</i>	<i>11,2</i>	<i>15,2</i>	<i>12,2</i>	<i>10,7</i>	<i>6,6</i>	<i>4,4</i>	<i>3,6</i>	<i>2,6</i>
<i>Overig</i>	<i>0,6</i>	<i>0,2</i>	<i>0,8</i>	<i>0,8</i>	<i>0,8</i>	<i>0,8</i>	<i>1,0</i>	<i>0,9</i>	<i>0,9</i>	<i>1,1</i>	<i>1,9</i>

Bronnen: Consumentenbond, 1990, 1991c, 1992d, 1993c, 1994e, 1995c, 1996c, 1997c, 1998b en 1999.

* Cijfers in de kolom Producten zijn de som van Abonnementen, Ledenservice en Losse publicaties.

Het aandeel van overheidssubsidies in de totale inkomsten (zie 'derden') bedraagt hoogstens 4.4% (1997), 3.6% (1998) en 2.6% procent (1999). Deze percentages zijn

17. Deze reorganisatie werd eind jaren negentig gerealiseerd. In de jaren tachtig nam het ledental jaarlijks met dertig- tot veertigduizend toe. Vanaf 1989 is deze stijging aanmerkelijk kleiner geworden, om vanaf 1994 te veranderen in een daling. Binnen de Consumentenbond was grote bezorgdheid ontstaan over deze ontwikkeling. Het jaarverslag over 1997 meldt: 'De afgelopen jaren kampt de Consumentenbond met een stagnerend ledental, terwijl over 1997 zelfs een lichte daling moet worden geconstateerd. In het voorjaar van 1997 werd het voor het eerst echt helder en duidelijk. 's Werelds (relatief) grootste consumentenorganisatie redt het niet meer door enkel op de kleintjes te letten' (Consumentenbond, 1997b).

18. In de eerste helft van de jaren negentig financierde Economische Zaken de Stichting Samenwerking Konsumenten Kontakt/Consumentenbond. Dit verklaart waarschijnlijk de substantieel hogere inkomsten uit activiteiten voor derden in deze periode.

naar de maatstaven van de Bond zelf enigszins laag: volgens een interne regel mag 6% van de totale omzet uit overheidssubsidies afkomstig zijn (interviews Smits en Koole).¹⁹

De Consumentenbond, en dan met name de afdeling Onderzoek, heeft plannen om op Europees niveau subsidies te gaan verwerven. Tot 2000 heeft de Bond ‘een enkel keertje’ met EU-gelden gewerkt. ‘We zullen wat meer aan Europese subsidies moeten doen’, zegt afdelingshoofd Smits (interview). Hij denkt dat ‘wij in zijn algemeenheid subsidiemogelijkheden laten liggen. Ik wil onderzoeken wat we nog meer kunnen doen.’ Volgens hem is de Consumentenbond niet ‘gespitst’ op het verwerven van Europese financiële steun. ‘Onbekend maakt onbemind. We hebben gewoon te weinig kennis van het hele subsidievelde.’

Vrijwel alle inkomsten van LTO-Nederland zijn afkomstig van haar leden (zie tabel 3.4). Ook de voorlopers van LTO-Nederland, de drie centrale landbouworganisaties, werden hoofdzakelijk met contributiegelden gefinancierd (interview Jaarsma). De leden van LTO-Nederland dragen tenminste 93.8% bij aan de totale inkomsten. De hoogte van de contributies is afhankelijk van de omvang van de aangesloten bedrijven (uitgedrukt in standaardbedrijfseenheden, sbe’s). In de tweede helft van de jaren negentig is het aantal bestaande boerenbedrijven teruggegaan, met name in de veehouderij, waar varkenspest en gekke-koeienziekte grote schade aanrichtten. Het aantal bij LTO-Nederland aangesloten bedrijven is in 2000 gedaald ten opzichte van 1999 (61.862 respectievelijk 65.494). Deze achteruitgang komt evenwel niet tot uitdrukking in lagere inkomsten uit contributies (zie tabel). De bedrijven zijn het sterkst vertegenwoordigd in de melkveehouderij (6.046.488 sbe’s), glastuinbouw (3.463.323), akkerbouw (1.992.428) en varkenshouderij (1.440.483) (LTO-Nederland, 2002: april).

Tabel 3.4 Herkomst financiële middelen LTO-Nederland 1996 t/m 2000 (EUR 1.000)

Bron	1996	%	1997	%	1998	%	1999	%	2000	%
Contributie	4.418	96,5	4.968	96,7	5.292	97,1	5.670	94,6	5.836	93,8
Rente	8	0,2	22	0,4	32	0,6	72	1,2	121	1,9
Overig	152	3,3	146	2,8	127	2,3	249	4,2	266	4,3
Totaal	4.578	100,0	5.136	100,0	5.450	100,0	5.991	100,0	6.223	100,0

Bronnen: LTO-Nederland, 1996 t/m 2000.

19. De vastgestelde grenswaarde van 6 procent betekent met terugwerkende kracht dat de afhankelijkheid van overheidssubsidie in periode 1991 tot en met 1995 –volgens de Bond zelf– te groot was. Alleen al de steun van Economische Zaken bedroeg in 1995 8.3 procent van de totale omzet. De wenselijkheid van een kleinere afhankelijkheid van de overheid kwam bij de reorganisatie al ter sprake. ‘Een terughoudend beleid ten aanzien van overheidsfinanciering van bondstaken is gewenst’, meldde het Beleidsplan 1996-1999 (p.19). ‘Voor specifieke ledenoverstijgende activiteiten, dan wel in de aanloopfase van nieuwe projecten is subsidiëring aanvaardbaar en soms wenselijk, mits deze de onafhankelijkheid van de Bond niet in gevaar brengt.’

LTO-Nederland ontvangt in de regel geen overheidssubsidie. Incidenteel krijgt de organisatie een bijdrage van het ministerie van LNV, zoals in 1995 ten behoeve van het zogeheten SEV-bureau (178.336 euro, LTO-Nederland, 1995b). Een particuliere begunstiger in dezelfde orde van grootte is de Rabobank, die om en nabij 227.000 euro heeft betaald in 1995 en 1996 (LTO-Nederland, 1996). In de tweede helft van de jaren negentig zijn enkele kleine projecten met overheidssubsidie uitgevoerd onder verantwoordelijkheid van LTO-Nederland, zoals dat ook is gebeurd na de eeuwwisseling. Deze projecten zijn met gelden van de overheid, productschappen en andere organisaties opgezet voor bedrijven in de land- en tuinbouwsector.²⁰

SNM, de Consumentenbond en LTO-Nederland zijn, zo kan worden vastgesteld, nagenoeg volledig afhankelijk van nationale hulpbronnen. Inkomsten uit Europese bronnen bestaan niet of vrijwel niet. De afhankelijkheid van nationale hulpbronnen is verschillend opgebouwd. LTO-Nederland is bijna compleet afhankelijk van haar leden, die tenminste 90% van de totale kosten financieren. De overheid is voor deze belangengroep onbelangrijk. De Consumentenbond bevindt zich in een vergelijkbare situatie: leden leveren 70 à 80% van de inkomsten en de overheid niet meer dan 8%, met uitzondering van de periode 1991 t/m 1995 (hoogstens 15%). De Stichting Natuur en Milieu verkeert in een bijna tegenovergestelde situatie: de overheid draagt 40 à 60% bij, terwijl er geen inkomsten uit contributies bestaan.

3.3.4 Structuur van politieke mogelijkheden

Op basis van de relatieve structurele toegang van een belangengroep tot de Europese instellingen en de 'ontvankelijkheid' van de Europese Unie, met name de Europese Commissie, kan de 'structure of political opportunity' van elke belangengroep in kaart worden gebracht (zie 3.2.3). Duidelijk moet worden wanneer de eerste beleidsvorming plaatsvond en van welke Europese instelling (Commissie of Raad) het initiatief kwam, welke Europese instellingen als gesprekspartner dienden en in hoeverre zij voor of tegen meer nadruk op de relevante beleidsterreinen waren, en welke positie de Commissie innam –of zij de inbreng van betrokken organisaties stimuleerde en grote behoefte had aan informatie op betreffende beleidsterreinen.

Gesteld kan worden dat door de aard van de Europese integratie, met de nadruk op economische aspecten, de structuur van politieke mogelijkheden op Europees niveau veruit het gunstigst is voor de grote economische spelers: de producenten.²¹ Organisaties als UNICE en de European Round Table (Greenwood, 1997: 112), maar ook multinationals als Philips (zie Grahl en Teague, 1990: hfd. 4) hebben niet voor niets een belangrijke rol gehad in de totstandbrenging van de interne markt.²² Ook producenten uit de landbouwsector nemen Europees een sterke positie in.

20. Hierbij gaat het om projecten als 'KPA certificering op bedrijfsniveau', 'Gewasbescherming glastuinbouw' en 'Integraal milieubeleid rundveehouderij' (LTO-Nederland, 2002: april).

21. De geschiedenis van de Europese integratie laat zien dat de samenwerking in hoofdzaak gericht is geweest op economische en monetaire samenwerking (zie inleidend hoofdstuk).

22. De belangrijke rol van multinationals en organisaties als de ERT en UNICE komt ook naar voren in de Cowles' bespreking van de opkomst van industriële coalities in de Europese Unie (Cowles, 1997).

Hierop wijst alleen al het feit dat het overgrote deel van het Europese budget lange tijd bestemd is geweest voor het gemeenschappelijk landbouwbeleid (1970: 91.2%, 1980: 71.2%, 1987: 65.4% en 1993: 53.7%, zie Fligstein en McNichol, 1998: 71). De EU staat veel minder open voor vertegenwoordigers van publieke belangen, de spelers die geen economische inbreng hebben. Ter illustratie: voor milieu- en consumentenbeleid had de Europese Unie in 1991 en 1992 respectievelijk 0.176 en 0.01 procent van haar budget gereserveerd (Maier, 1993: 361).

Vergeleken met de grote economische spelers vervullen milieu- en consumentenorganisaties slechts een bijrol in het Europese integratieproces. Behalve uit de aard van dit proces kan dit worden verklaard uit het verschil in financiële draagkracht tussen publieke en private belanghebbenden: multinationals als Philips en Shell hebben vele malen meer te besteden dan organisaties zonder winst oogmerk (Greenwood, 1997: hfd. 3). Een derde verklaring schuilt in de verdeling van de kosten en baten van Europees beleid. Wie profiteert van een beleidsmaatregel en wie draagt de lasten? Afhankelijk daarvan kiezen belanghebbende actoren hun strategieën. Daar waar de (verwachte) voordelen van bepaald beleid wijd verspreid zijn en de kosten sterk geconcentreerd, zoals bij EU-maatregelen voor de veiligheid van consumenten, is er voor de belangenvertegenwoordigers veel ruimte om de publieke arena van de besluitvorming te betreden, zo constateert Young (1997: 208). Het benaderen van het Europees Parlement, niet het machtigste orgaan op Europees niveau, ligt dan voor de hand. Behalve voor consumentenbeleid geldt dit ook ten aanzien van milieubeleid. Wanneer de voordelen van voorgesteld beleid geconcentreerd (zullen) zijn en de kosten verspreid, zoals bij landbouwbeleid, domineert 'clientele politics'.²³ Hiermee doelt Young op contacten met de Raden van Ministers en de Europese Commissie.

'Iron triangle'

De omvang van het (gemeenschappelijk gefinancierde) landbouwbudget geeft al aan dat het gemeenschappelijk landbouwbeleid een bijzondere of zelfs uitzonderlijke plek had en (in mindere mate) heeft binnen de Europese Unie. Het landbouwbeleid was ook het beleid dat na de oprichting van de drie Gemeenschappen in de jaren vijftig het duidelijkst werd ontwikkeld, waardoor landbouw vanaf begin jaren zestig het meest geïntegreerde Europese beleidsterrein werd. De lidstaten delegeren

Stone Sweet (2006) laat zien hoe de transnationale zakengemeenschap erin is geslaagd in de EU een nieuw wettelijk systeem te ontwikkelen, de 'Lex Mercatoria'.

23. 'When the expected benefits are widely dispersed and the costs narrowly concentrated, as is usually the case with consumer safety measures, there is a place for a policy entrepreneur to publicize the issue and move it into more public arenas of policy-making. This is a role often played by the European consumer associations and by the European Parliament, particularly its Committee on the Environment, Public Health, and Consumer Protection. When benefits of a proposed policy are likely to be concentrated and costs dispersed—as is the case with agricultural price support, external trade barriers, and exemptions from competition rules—clientele politics are likely to dominate', schrijft Young (1997: 208), voortbordurend op werk van Lowi en Wilson.

den een groot deel van hun bevoegdheden aan de Europese Commissie, die voor de uitvoering van het gemeenschappelijke beleid (de marktordeningen) verantwoordelijk werd.²⁴ De EU had zodoende meer bevoegdheden over landbouwbeleid dan over welk ander beleid ook (McCormick, 1999: 188). Het verschil met het milieu- en consumentenbeleid is groot. Zoals zal blijken werd dat pas ontwikkeld vanaf begin jaren zeventig, en voor dat beleid bestond zelfs lange tijd geen wettelijke basis. Die basis kwam pas met de Europese Akte van 1986. Tot die tijd moesten besluiten van de Europese Raad worden gebaseerd op de artikelen 235 en 100 EEG en konden daardoor alleen met unanimitieit worden genomen. Dit in tegenstelling tot beslissingen in de Landbouwrap, waarop gedeeltelijk gekwalificeerde meerderheid van toepassing was. Ook had de Commissie inzake milieu- en consumentenbeleid weinig tot geen bevoegdheden van de lidstaten toebedeeld gekregen.

Zoals gezegd zijn het in de eerste plaats de lidstaten geweest, verenigd in de Raad van Ministers en de Europese Raad, die een Europees landbouwbeleid wensten. Het gemeenschappelijk landbouwbeleid was een instrument om de nationale landbouwsectoren tegen overzeese agrarische exporteerders te beschermen. De zes oprichtende staten wilden hun protectionistische beleid handhaven. Door sterke Amerikaanse druk in GATT-verband om hun landbouwmarkten te openen, was het opnemen van landbouw in de EEG de laatste mogelijkheid die nog voor de nationale staten openstond (Rieger, 2000: 187). Het duurde daarna tot de Ronde van Uruguay (1986-1993) voordat het gemeenschappelijk landbouwbeleid in GATT-onderhandelingen betrokken werd. Voor de creatie van het landbouwbeleid was destijds een afspraak nodig tussen de Duitsers en de Fransen. In ruil voor invoering van een gezamenlijke markt voor industriële goederen, die in Duits voordeel zou zijn, zou Frankrijk profiteren van een agrarisch systeem dat zijn inefficiënte landbouwsector tegen te veel concurrentie zou beschermen. Nederland was een groot voorstander van deze bijzondere –want niet op vrije marktprincipes gebaseerde– beleidsstatus (Nugent, 1999: 414).

De eensgezindheid onder de lidstaten nam in de jaren tachtig af. Door onbedoelde effecten van het landbouwbeleid –het ontstaan melkplassen, wijnplassen, boterbergen, vleesbergen– en begrotingsproblemen moest tot hervormingen worden overgegaan. Deze hervormingen impliceerden keuzes, die maakten dat de nationale belangentegenstellingen verscherpten. De lidstaten moesten het eens worden over zaken als quota, prijsverlagingen en budgetverlagingen. Uiteindelijk werd in 1992 overeenstemming bereikt over verregaande maatregelen op het gebied van markttoegang, exportsteun en interne steun (de zogeheten MacSharry-hervormingen). Op basis daarvan kwamen de Europeanen met de Amerikanen tot een akkoord (dat van ‘Blair House’), wat een succesvolle afsluiting van de Ronde van Uruguay mogelijk maakte (zie Skogstad, 1994). De EU-lidstaten gingen het landbouwbeleid in deze

24. De invoering van het gemeenschappelijk landbouwbeleid hield onder meer in dat voor de belangrijkste basisproducten (zware marktordeningproducten) zoals boter, magere melkpoeder en graan referentieprijzen kwamen waardoor een gegarandeerde (prijs)bodem in de markt kwam (LTO, 1999: mei).

jaren kritischer bekijken, hetgeen tot uitdrukking kwam in de geleidelijke opbouw van aan landbouw gerelateerde wetgeving. Een voorbeeld hiervan is milieubeleid dat voorwaarden stelt aan de bedrijfsuitoefening van boeren.

De Europese Commissie was altijd een groot voorstander van het gemeenschappelijk landbouwbeleid. Zij kreeg veel bevoegdheden en kon haar zeggenschap over agrarische producten geleidelijk aan uitbreiden. Maar ook de Commissie zag in dat het beleid verandering behoefde. Het landbouwbeleid kwam onder druk te staan, ook vanwege nieuwe Amerikaanse pogingen om de steun onder de lidstaten te breken (Skogstad, 1994: 250). De Commissie, in de persoon van Landbouwcommissaris MacSharry, deed voorstellen voor hervormingen en was zich ook meer gaan richten op andere beleidsterreinen, om daar de Europese zeggenschap uit te breiden. Het Europees Parlement speelde in dit proces nauwelijks een rol: op besluiten van de Landbouwrap was slechts de consultatieprocedure van toepassing.²⁵

De Europese Commissie heeft landbouworganisaties vanaf het begin een belangrijke rol in de beleidsvorming gegeven. Dit was om praktische redenen logisch, omdat de Commissie door haar ruime en verregaande taken grote behoefte had aan informatie en steun. De landbouworganisaties waren de belangrijkste leveranciers hiervan, ook doordat het Europees Parlement –de partijen die daar deel van uitmaakten– niet als intermediair kon optreden.²⁶ Belangrijker was dat de Raad van Landbouwministers zijn bevoegdheden voor het implementeren van marktordeningen in belangrijke mate aan de Commissie had gedelegeerd, op voorwaarde dat zij commissies zou raadplegen (ter goedkeuring) die de nationale belangen vertegenwoordigden. Er valt daarom veel voor te zeggen dat, zoals Rieger stelt, de belangengroepen hun belangrijke politieke invloed niet hebben afgedwongen, maar aangereikt hebben gekregen.

In de woorden van Rieger (2000: 191), verwijzend naar Averyt (1977), waren de agrarische belangengroepen vanaf het begin een ‘integraal deel’ van het beleidsproces. De banden tussen de belangengroepen, de Commissie en de Raad van Landbouwministers waren erg nauw. Zozeer zelfs dat Hix (1999: 253) in dit verband spreekt van een ‘iron triangle’. Senior Nello rekent tot deze gesloten groep overigens ook de Landbouwcommissie van het Parlement. Zij spreekt van ‘an isolated political circuit of pressure groups, client ministers and civil servants as well as specialists in parliament’ (Senior Nello, 1989: 105). Grote nationale landbouwgroepen hadden volgens Nugent (1999: 414) de status van ingewijden (‘insider status’) bij hun nationale overheden. Meer dan andere belangenbehartigers zouden ze zo indirect toegang hebben gehad tot de Raad van Ministers. Later is de positie van de landbouworganisaties zwakker geworden (zie 3.3.5). De MacSharry-hervormingen, die zij niet wilden, illustreren dit. De Commissie hechtte in deze periode minder belang

25. In de consultatieprocedure wordt het Europees Parlement uitsluitend om advies gevraagd en heeft het verder geen formele rol. Voor een bespreking van het Europees Parlement, zie Versluis (2007), Dinan (2005: hfd. 9) en Nugent (2006: hfd. 12).

26. Het Europees Parlement had jarenlang beperkte bevoegdheden en speelde daardoor nauwelijks een rol van betekenis (Rieger, 2000: 185).

aan de inbreng van de boeren, iets wat de positie van milieu- en consumentenorganisaties ten goede kwam.

Groene staten

Het eerste Europese milieubeleid en consumentenbeleid is ontstaan in de eerste helft van de jaren zeventig. De aanzet tot het milieubeleid kwam in 1973, een jaar na de VN-conferentie in Stockholm (over 'Human Environment'). De lidstaten besloten toen het milieu als zelfstandige beleidsdoelstelling in het EEG-Verdrag op te nemen. Kort daarna verscheen het eerste milieuactieprogramma, geschreven door de Europese Commissie. Bevoegdheden om het programma uit te voeren kreeg de Commissie echter niet. In het verdrag waren überhaupt geen bevoegdheden voor het realiseren van milieubeleid opgenomen. De lidstaten kenden de bevoegdheden pas toe in 1986, middels de ondertekening van de Europese Akte. Beleid dat aan de interne markt gerelateerd was, viel vanaf dat moment meestal onder de bepalingen van gekwalificeerde meerderheid in de Raad van Ministers en de samenwerkingsprocedure van het Europees Parlement. In het Verdrag van Maastricht werd geregeld dat gekwalificeerde meerderheid ook op ander –niet aan de interne markt gerelateerd– beleid van toepassing was. Later, in het Verdrag van Amsterdam, was de samenwerkingsprocedure grotendeels vervangen door de procedure van codecisie (Sbragia, 2000: 297).

De Raad van Milieuministers was blijkens zijn besluitvaardigheid een groot voorstander van gezamenlijk milieubeleid. In de periode 1973-1999 werden meer dan 700 wettelijke maatregelen genomen, waarvan tenminste 200 in de vorm van richtlijnen (McCormick, 1999: 193; Butt Philip, 1998: 264; Nugent, 1999: 341). De milieuregels kwamen betrekkelijk snel tot stand –de meeste dateren van de jaren zeventig en tachtig– en waren ook behoorlijk ambitieus, hetgeen Sbragia (2000: 301) verklaart uit een langzaam besef van de werkelijke kosten en reikwijdte ('intrusiveness') van die regels. Duitsland, Nederland en Denemarken, de zogeheten 'groene staten', hadden al veel milieubeleid en wilden dat 'externaliseren' om nadelige effecten (concurrentieverlies) op de interne markt te voorkomen. In de jaren tachtig was de coalitie sterk genoeg om scepsis van zuidelijke lidstaten te overwinnen, waarbij ze enig gemak hadden van bepaalde 'verplichtingen' tegenover de VN (Freestone en McLoughlin, 1997: 186-7; Butt Philip, 1998: 262). In de jaren negentig lukte het doorvoeren van milieuregels in steeds mindere mate, vooral doordat Duitsland niet langer in staat was zijn leiderschapsrol te vervullen (Sbragia, 2000: 301). De toetreding van Zweden, Finland en Oostenrijk, allemaal voorstander van krachtig milieubeleid, bracht hier geen verandering in.

Milieu behoorde (evenals consumentenbescherming) tot de als 'nieuw' opgenomen beleidsterreinen in het Verdrag van Maastricht, waarvoor gold dat het Europese beleid hoofdzakelijk aanvullend mocht zijn. Er werd –volgens het principe van subsidiariteit– gekozen voor een terughoudender benadering. Tegelijkertijd ontstonden tussen lidstaten tegengestelde opvattingen over welk type regels wenselijk waren. Moesten die zich richten op de bronnen van mogelijke milieuschade of op de milieudoelen die bereikt moesten worden? Duitsland ('controls over the means') en het

Verenigd Koninkrijk ('targeting of ends') namen in deze strijd het duidelijkst stelling (Sbragia, 2000: 308-10). Op de achtergrond speelde mee dat de implementatie van milieuregels gebrekkig verliep; er was sprake van een 'implementation deficit' (Butt Philip, 1998: 265, 271).²⁷

De Commissie stond positief tegenover milieubeleid, hoewel onduidelijkheid bestaat over in hoeverre zij beleidsvorming nastreefde. Sbragia suggereert dat in de jaren zeventig de Commissie milieubeleid onbelangrijk vond. Men zag het als 'at best vogueish and at worst politically irrelevant' (2000: 294). Pas veel later zou de Commissie het milieu zijn gaan zien als een belangrijk onderdeel van de beleidsportefeuille van de EU. Anderen daarentegen zien in de Commissie de motor achter het Europese milieubeleid. Zij zou erin zijn geslaagd de meeste van de door haar gewenste maatregelen door de Raad te krijgen, ondanks de unanimiteitsvereiste. 'The Commission, its room for manoeuvre in many policy areas blocked by disagreements among the member states, notably in realising the common market itself, found that it was pushing at an open door in developing an environmental agenda for the EC in the 1970s', aldus Butt Philip (1998: 261).

Vermoedelijk had de Europese Commissie *als geheel* inderdaad aanvankelijk aarzelingen over de invoering van milieuregels. Maar dat nam niet weg dat het in haar belang was om van milieubeleid serieus werk te maken en bijvoorbeeld snel na het besluit van de Raad in 1973 met een actieprogramma te komen. Doordat de 'groene staten' Europese regels wilden, kon het milieubeleid vooruitkomen. De Commissie kreeg de kans daarmee haar voordeel te doen. Misschien was zij niet helemaal overtuigd van het nut van dergelijk beleid, maar dan toch zeker geïnteresseerd om haar invloed uit te breiden. De groene staten en de Commissie, met op de achtergrond het Europees Parlement, hadden een gezamenlijk doel. Dat maakte dat de Commissie redelijk makkelijk successen kon behalen. Mogelijk dat door de toenemende omvang van het Europese milieubeleid dit onderwerp ook binnen de Commissie als geheel een belangrijker plek kreeg. Daaraan moet zeker het oordeel van het Europese Hof van Justitie uit 1985 hebben bijgedragen, dat milieubescherming een van de hoofddoelstellingen van de Gemeenschap was en dus niet ondergeschikt gemaakt mocht worden aan andere aspecten van integratie, zoals het streven naar een gemeenschappelijke markt (Pisuisse en Teubner, 1994: 190).

Het Europees Parlement gold als een 'natuurlijke bondgenoot' van de in Brussel gevestigde milieuorganisaties. Europees-Parlementsleden, het publieke belang dienend en gevoelig voor de wensen van het electoraat, steunden de toename van beleid (Greenwood, 1997: 191). Het Parlement kreeg in de loop der jaren een grotere rol, doordat het over steeds meer bevoegdheden ging beschikken (zie inleidend hoofdstuk). Het kon hierdoor strengere regels eisen –een 'groenere lijn' aanhouden– dan de Commissie of de Raad wilde (Sbragia, 2000: 302). Binnen de Commissie, stelt Greenwood, hadden industriële belangen een grotere invloed op het milieubeleid dan de milieuorganisaties. Desondanks zijn zij erin geslaagd om, via het Parlement, van milieu een onderwerp van blijvende politieke aandacht te maken. Zo hebben ze

27. Het begrip 'implementation deficit' wordt in voetnoot 90 toegelicht.

hun onderwerp weten te politiseren, aldus Greenwood (1997: 192), iets wat de consumentenorganisaties niet is gelukt.

Dichte deur

Het consumentenbeleid is aanmerkelijk minder ontwikkeld dan het milieubeleid. In 1975 nam de Raad een door de Europese Commissie voorgestelde resolutie aan over consumentenrechten. Na dit 'inleidende' programma volgde in 1981 het tweede programma voor Europees beleid ter bescherming van consumenten. De parallel met het Europese milieubeleid is opvallend. Expliciete bevoegdheden om maatregelen te nemen ontbraken in het EEG-Verdrag, totdat consumentenbescherming werd gedefinieerd in de Europese Akte (1986). Tot die tijd hadden ook de voorstanders van consumentenbeleid te maken met het unanimitetsvereiste in de Raad. Vanaf 1987 konden beslissingen met gekwalificeerde meerderheid worden genomen. In het Verdrag van Maastricht kreeg de Europese Unie de bevoegdheid een 'veelomvattend' consumentenbeleid te ontwikkelen, maar alleen voor zover dat het nationale beleid kon aanvullen.

Opvallend genoeg lijkt de Commissie aan de invoering van consumentenbeleid harder te hebben gewerkt dan aan het realiseren van milieubeleid. Ze nam haar eerste initiatieven al aan het begin van de jaren zestig, toen Commissaris Mansholt consumentenorganisaties voor het eerst op Europees niveau bijeen liet komen (1961) en een Contact Committee for Consumer Questions werd opgericht (1962). Een aantal jaren later, in 1968, bracht de Europese Commissie een eenheid Consumentenzaken onder in DGIV (concurrentiebeleid). Anders dan in het geval van milieu, toen de Commissie pas in actie kwam na het Raadsbesluit van 1973, had de Commissie zélf het voorstel gedaan om tot consumentenregels te komen. Ze wachtte dus niet af, maar probeerde de Raad tot het nemen van maatregelen te bewegen.²⁸

Niettemin is van het consumentenbeleid minder terechtgekomen dan van het milieubeleid; in tegenstelling tot het milieu werden voor consumentenzaken weinig maatregelen genomen. In 1985 had de Raad slechts vier 'substantiële' voorstellen gedaan die voortvloeden uit de twee consumentenprogramma's. De Europese Commissie concludeerde dan ook dat de resultaten van het consumentenbeleid ver achterbleven bij de verwachtingen (Young, 1997: 210-1). In de periode 1990-1993 werden wel veel maatregelen genomen. Die concentreerden zich op gebieden die voor het vrije verkeer van goederen en diensten van belang waren. Daarna, na de inwerkingtreding van het Verdrag van Maastricht, ging de beleidsvorming in het lage tempo verder.

De lidstaten, de Raad, hadden weinig belangstelling voor consumentenbeleid. Het was voor hen niet meer dan een bijzaak. Pas vanaf 1983 werden consumentenzaken in een eigen Raad van Ministers besproken. Daarvoor vielen ze toe aan de

28. Het is wel zo dat de Raad van Ministers al in 1971 een eerste richtlijn aannam die tot doel had de verschillende nationale consumentenwetgevingen te harmoniseren, in dit geval de namen van textiel (Young, 1997: 210).

Economische en Financiële Raad. In de meeste regeringen waren onderministers verantwoordelijk voor consumentenzaken. Vaak bezochten ze de Consumentenraad niets eens: in plaats van zelf te komen, stuurden ze hoge ambtenaren. Deze situatie bestond in elk geval tot 1997 (Young, 1997: 222). Daarnaast was er de steeds terugkerende financiële kwestie. De Raad wilde niet meer dan het minimum aan consumentenbeleid uitgeven. In 1992 en 1994 wilde hij het budget van de Consumer Policy Service, de voorloper van DGXXIV,²⁹ verkleinen tot 60 procent van het door de Commissie voorgestelde bedrag. Deze maatregel zou volgens Maier (1993: 361) de ‘consumenteninfrastructuur’ hebben doen instorten; de Consumer Consultative Council, het belangrijkste adviesorgaan van de Commissie, had opgeheven moeten worden. De lidstaten weigerden verantwoordelijkheid af te staan voor gezamenlijke consumentenbescherming, omdat ze niet overtuigd waren van het nut van een Europese benadering. In landen met hoge niveaus van consumentenbescherming, met name in Duitsland, bestond de vrees dat hun normen verloren zouden gaan (Young, 1997: 220-1).

Na haar aanvankelijke welwillendheid in de jaren zestig en zeventig stond de Europese Commissie later ambivalent tegenover een Europees consumentenbeleid. Aan de ene kant vond zij zulk beleid aantrekkelijk, omdat dat haar verantwoordelijkheden zou verbreden en, in de woorden van Young, omdat het appeleerde aan haar karakteristieke geest (‘ethos’) om het Europese project vooruit te brengen. Aan de andere kant verhield consumentenbescherming zich slecht met het doel van economische groei, dat de Europese integratie moest bevorderen (Young, 1997: 223). Belangrijker was het unanimitetsvereiste in de Raad, dat in deze portefeuille wél een hindernis bleek –de Commissie duwde tegen een *dichte* deur.

De behoefte van de Commissie aan informatie was kleiner dan in het geval van het landbouw- en ook het milieubeleid. Behalve de omvang van het milieubeleid voedde ook de gebrekkige omzetting in nationale regels (implementatie) deze behoefte.³⁰ Ten tijde van de Europese Akte trok de interesse van de Europese Commissie aan. Ze realiseerde zich dat Europese consumenten, burgers, het interne-markt-project makkelijker zouden accepteren als er een volwaardige bescherming van hun groep tegenover zou staan (Maier, 1993: 357). De periode dat plotseling veel consumentenbeleid werd gerealiseerd, de periode 1990-1993, viel samen met de opwaardering van de Consumers Consultative Committee tot Council en de oprichting van de Consumer Policy Service, waarmee het consumentendepartement zijn zelfstandigheid kreeg, zij het niet als directoraat-generaal maar als ‘dienst’ van de Com-

29. De aanduiding voor het directoraat-generaal Consumentenzaken. Later in deze paragraaf wordt op dit directoraat-generaal ingegaan.

30. Richardson (1996) spreekt in dit verband van een ‘implementation deficit’ (p. 288). ‘In the EU case’, schrijft hij (p. 280), ‘there is often a considerable lack of consensus both over policy content and policy processes. Even though this conflict is usually resolved by resort to a compromise solution, the EU lacks some of the necessary attributes, as a political system, to ensure that the ‘acceptance’ of these compromises is carried out beyond the Euro-level arena in which they are reached.’ Knill (1998) constateert een verband tussen de effectiviteit van de implementatie van Europese regels en de verschillende bestuurstradities op nationaal niveau.

missie. Na het Verdrag van Maastricht, dat weinig ruimte gaf voor verder Europees consumentenbeleid, luwde de interesse van de Commissie. Pas in juli 1995 –het Verdrag werd in december 1991 overeengekomen en trad in november 1993 in werking– deed de Commissie haar eerste voorstel voor een richtlijn op basis van de nieuwe verdragsregels. Niettemin nam de Europese Commissie het consumentenbeleid sindsdien serieuzer dan tien à vijftien jaar eerder (Greenwood, 1997: 202).

Het Europees Parlement was tot op zekere hoogte ook een bondgenoot voor de consumentenorganisaties. Het Parlement speelde een tamelijk belangrijke rol in de vorming van het Europese consumentenbeleid; het werd gezien als de consumentvriendelijkste Europese instelling (Young, 1997: 223). Zijn rol werd belangrijker naarmate het meer bevoegdheden toebedeeld kreeg. Met name sinds 1989 was het een actieve speler in consumentenzaken. Het had verscheidene belangrijke richtlijnen ten gunste van consumenten geamendeerd (Young, 1998: 166). Het Parlement was er ook verantwoordelijk voor dat genoemde bezuiniging van de Raad op het consumentenbudget niet doorging. De Committee of Environment, Public Health and Consumer Affairs (opgericht in 1976) was een van de grootste en invloedrijkste commissies van het Europees Parlement (Sbragia, 2000: 299; McCormick, 1999: 203). Met de Parliamentary Intergroup on Consumer Affairs bood deze commissie mogelijkheden om informatie uit te wisselen, bondgenoten ('fellow travellers') te identificeren en, uiteraard, om het Parlement te stimuleren zijn bevoegdheden te gebruiken. De consumentenorganisaties waren daar behoorlijk succesvol in, net als overigens de milieuorganisaties (Greenwood, 1997: 203; Young, 1998: 166).

Dat de consumentenorganisaties succesvol waren in het beïnvloeden van het Europees Parlement, wil niet zeggen dat het ook altijd hun kant koos. Inzake het gemeenschappelijk landbouwbeleid steunde het traditioneel de landbouwers en niet de consumenten. Young (1997: 222) verklaart dit uit het grote belang dat de stemmen van boeren hebben voor nationale politieke partijen.

Beleidsversnippering

Illustratief voor het belang dat de Europese Commissie in landbouw enerzijds en milieu en consumenten anderzijds stelt, is haar interne organisatie. De organisatorische structuur reflecteert haar gerichtheid op producenten. Om te beginnen hebben DGIII (industriebeleid) en DGVI (landbouwbeleid) veel meer middelen dan DGXXIV (consumentenbeleid) (Young, 1997: 212). DGVI heeft anno 1999 9 directoraten en 42 afdelingen, terwijl DGXXIV er maar 3 respectievelijk 16 heeft (Nugent, 1999: 111-2). DGVI is ontstaan in 1958 en is het op een na grootste departement van de Commissie. Alleen DGIX (Personeel en Administratie) is groter: een departement zonder specifieke beleidssector (Nugent 1999: 413; McCormick, 1999: 188). Tot 1981 bestond voor milieu- en consumentenbeleid helemaal geen directoraat-generaal. Er was slechts een *dienst*, opgericht in 1973, de Environment and Consumer Protection Service. In 1981 veranderde deze in DGXI. Consumentenzaken waren (bleven) in dit departement sterk ondergeschikt aan het onderwerp milieu (Maier 1993: 360, Young, 1998: 166). Het heeft daarna tot 1995 geduurd voordat DGXXIV ontstond. Daarvóór had de Commissie in 1989 de verantwoordelijkheid

voor consumentenbescherming losgemaakt van DGXI en de Consumer Policy Service opgezet (zie Maier, 1993: 360-2).

De organisatorische structuur van de Europese Commissie is bepaald ongunstig voor vertegenwoordigers van milieu- en consumentenbelangen. DGXXIV (consumenten) behoort tot de kleinste DG's en geldt als zwak (Greenwood, 1997: 201). Daarmee is hun toegang tot de (gehele) Commissie ook zwak. Daar komt bij dat buiten DGXXIV veel beleid wordt geformuleerd dat direct de belangen van consumenten raakt. Verschillende directoraten-generaal nemen de leiding op verschillende beleidsgebieden: terwijl DGXXIV verantwoordelijk is voor voorstellen over de toegang van consumenten tot rechtspraak, ontwerpt DGIII (industrie) voorstellen voor eisen die aan veiligheid van auto's kunnen worden gesteld en overziet DGVI (landbouw) de voedselprijzen (Young, 1997: 208). Deze versnippering maakt beïnvloeding praktisch lastig. Pas sinds eind jaren negentig is DGXXIV in staat de ontwikkelingen in andere directoraten-generaal adequaat te volgen, waarmee ook voor de consumentenorganisaties een overzichtelijker situatie is ontstaan. Het komt ook voor dat hetzelfde beleid bij verschillende DG's terecht komt. Sbragia (1993: 347) noemt het beleid inzake broeikasgassen als voorbeeld. Hierbij waren de DG's I, II, III, VI, VII, VIII, IX, XII, XVII en XXI betrokken. De versnippering bemoeilijkt het lobbyen ook nog op een andere manier: het consumentenbelang is bij een 'vreemde' DG onvermijdelijk een deelbelang, dat wil zeggen ondergeschikt aan het centrale sectorale belang van de betreffende DG.

DGXI (milieu) is weliswaar sterker dan DGXXIV, maar niettemin veel minder machtig dan bijvoorbeeld DGIII (industrie) en DGVI (Sbragia, 2000: 299). Ook in het geval van milieubeleid bestaat het probleem van beleidsversnippering. Sbragia's voorbeeld wijst daar al op. Pogingen van DGXI om de beleidsinitiatieven op milieugebied te coördineren, zijn mislukt. De machtigere DG's hebben de bemoeienissen van DGXI aangegrepen om zélf invloed op hem uit te oefenen.

De organisatorische opbouw van de Commissie maakt het milieu- en consumentengroepen moeilijker hun doelen te bereiken, moeilijker in elk geval dan voor de landbouworganisaties. De toegang van milieu- en consumentenorganisaties tot andere dan de 'eigen' directoraten-generaal is over het algemeen beperkt. Af en toe wordt melding gemaakt van goede contacten, zoals bijvoorbeeld in het geval van DGIV, waartoe consumentenkoepelorganisatie BEUC goede toegang zou hebben (Young, 1997: 224). Een optimale toegang tot de 'eigen' departementen is overigens allerminst vanzelfsprekend. Volgens McCormick (1999: 202) hebben bedrijven een betere toegang tot DGXI dan de milieu- en consumentengroepen, hetgeen hij verklaart uit hun financiële overmacht.

Al met al kan worden gesteld dat de structuur van politieke mogelijkheden in de Europese Unie voor landbouworganisaties veruit het gunstigst is. In zijn algemeenheid geldt dat de Unie veel meer open staat voor belangen van producenten dan voor publieke belangen. Haar ontvankelijkheid voor landbouwbeleid is zeer groot. De eerste beleidsvorming vond al plaats in 1962, terwijl het eerste milieu- en consumentenbeleid van de jaren zeventig dateert. Een bijzonder groot deel van het Europese budget wordt aan landbouwbeleid besteed, tegenover een miniem deel aan

milieu- en consumentenbeleid. Het landbouwbeleid is gemeenschappelijk, het verst geïntegreerd van al het Europese beleid. De Europese Commissie heeft veel bevoegdheden om dat beleid uit te voeren. Dit in tegenstelling tot het milieu- en consumentenbeleid. Tot 1987 bestond daarvoor zelfs geen wettelijke basis.

Ook wat betreft de structurele toegang tot Europese instellingen bevinden de landbouworganisaties zich in een vele malen gunstigere positie. De toegang tot de Raad en de Commissie –met de belangengroepen de ‘iron triangle’– is voortreffelijk. De lidstaten zijn van oudsher zeer welwillend om landbouwbeleid op Europees niveau te regelen. Ze besloten op eigen initiatief tot het gemeenschappelijk beleid, en ze namen hun besluiten gedeeltelijk met gekwalificeerde meerderheid. De Commissie is van oudsher een groot voorstander van het landbouwbeleid en heeft de landbouworganisaties vanaf het begin een belangrijke rol gegeven in haar voorbereidingen.

Het meest in de buurt van deze uiterst gunstige positie komen nog de milieuorganisaties. De Raad, tot 1987 beslissend op basis van unanimiteit, is duidelijk voorstander geweest van meer milieuregels. Ook in dit geval kwam het initiatief van de lidstaten zelf. De Commissie had aanvankelijk haar twijfels, maar werd niettemin de motor achter het Europese milieubeleid. De inbreng van milieuorganisaties in de Commissie moet echter als relatief klein worden ingeschat, gegeven haar organisatorische structuur en interne machtsverhoudingen.

Voor de consumentenorganisaties geldt dat zij wel in de Commissie een medestander heeft gehad, maar niet in de Raad. De Commissie stelde zich waarschijnlijk opener op tegenover consumenten- dan tegenover milieubeleid. Blijkens haar initiatieven was ze duidelijker voorstander van dergelijk beleid. De lidstaten zagen echter weinig in gezamenlijke consumentenbescherming en gaven het een lage prioriteit. Een coalitie van voorstanders, zoals bij milieu, ontbrak. Opvallend is de andere gevolgtrekking die hierdoor aan eenzelfde probleem werd gegeven: zag met name Duitsland Europese regels als een middel om de eigen hoge milieunormen veilig te stellen, om de eigen hoge consumentenbescherming te handhaven wilden de Duitsers het beleid juist nationaal houden. De Raad bleef terughoudend over het Europese consumentenbeleid en de opstelling van de Commissie draaide om: van een weifelende naar een duidelijke voorstander van milieubeleid en van een vermoedelijk enthousiast voorstander van consumentenbeleid naar een scepticus. De behoefte van de Commissie aan informatie van belangengroepen was overeenkomstig het belang van de betreffende beleidsterreinen: enorm groot inzake landbouw, groot inzake milieu en klein als het gaat om consumentenzaken.

Milieu- en consumentenorganisaties hebben in het Europees Parlement hun grootste medestander. Op hun terreinen heeft het Parlement dikwijls hogere eisen aan wetgeving gesteld dan de Raad of de Commissie. Dat hun toegang tot deze instelling het best was en niet tot de Raad en Commissie, illustreert hun positie ten opzichte van de landbouworganisaties. Die hadden juist een betere toegang tot beide machtigere instellingen. Tot de Parlementscommissies met een actieve rol in de beleidsvorming behoort behalve die van milieu en economische/monetaire zaken ook die van landbouw (Hix, 1999: 79). Wetende dat het doorgaans landbouwbelan-

gen verkoos boven consumentenbelangen, moet de toegang tot het Europees Parlement voor de boerenorganisaties redelijk goed zijn geweest.

Van de publieke belangenbehartigers is de structuur van politieke mogelijkheden veel gunstiger voor milieu- dan voor consumentenorganisaties: er is veel meer beleid gemaakt op hun terrein, in de Raad hadden ze een medestander, ze waren voor de Europese Commissie een belangrijkere informatiebron, de aandacht binnen de Commissie voor milieuzaken was groter en milieuzaken werden in het Europees Parlement over het algemeen belangrijker gevonden dan consumentenzaken.

In de jaren negentig zijn in bovengeschetste situatie veranderingen opgetreden. Het gemeenschappelijk landbouwbeleid werd hervormd en kwam onder druk te staan. Toch zijn er weinig redenen om aan te nemen dat de toegang tot de Europese instellingen veel kleiner geworden is. De Raad en de Commissie bleven een sterk voorstander van het landbouwbeleid als zodanig, hoewel hier en daar wel over ‘renationalisering’ werd gesproken.³¹ Na de grote sprong voorwaarts in de jaren tachtig kwam het milieubeleid daarna weinig verder; de Raad raakte verdeeld. En hoewel het beleidsgebied ‘supranationaler’ werd –meer bevoegdheden voor het Parlement, meerderheidsbesluitvorming in de Raad– werd het tegelijk ook duidelijker afgebakend. Subsidiariteit en deregulering werden de leidende beginselen, wat de tekortkomingen in het beleid overigens eerder vergrootte dan verkleinde (zie Collier, 1997).

Over het geheel genomen, kijkend naar de veranderende structuur van politieke mogelijkheden, kan worden geconcludeerd dat de landbouwsector zich lange tijd in een zeer gunstige positie bevond, dat deze sector hiervan een deel heeft moeten afstaan, maar dat zijn positie in Europa nog altijd sterk is te noemen. Voor de milieuorganisaties geldt dat zij van een gunstige situatie in een minder gunstige situatie zijn terechtgekomen. Voor consumentenorganisaties zijn de omstandigheden ongeveer gelijk gebleven: zij bevonden zich eerder in een ongunstige dan in een gunstige positie. Per saldo moet de structuur van politieke mogelijkheden een positieve invloed hebben gehad op zowel de landbouw- als de milieuorganisaties, dat wil zeggen op hun aanpassingsgedrag in Europese zin. Een dergelijke invloed ontbreekt voor de consumentenorganisaties.

3.3.5 Positie koepelorganisatie

Om de effectiviteit van COPA (landbouw), het EEB (milieu) en BEUC (consumenten) te beoordelen, moet worden nagegaan of de koepelorganisaties sterke, krachtvolle organisaties zijn die hun mogelijkheden voor toegang tot de Europese instellingen goed benutten (zie 3.2.3).

31. Meer precies ging de discussie over renationalisatie van de *financiering* van het gemeenschappelijk landbouwbeleid. Belangrijkste punt van discussie was Agenda 2000, die de overgang betekende van een gemeenschappelijk markt- en prijsbeleid naar ontkoppelde steun (hectaretoeslagen ongeacht de productieomvang). Zie Dinan (2005: 366-70).

Op basis van middelen en menskracht bevindt COPA zich in veruit de gunstigste situatie. COPA heeft anno 1999 een staf van in totaal 45 à 50 mensen (COPA, 1999). Een grove rekensom leert dat de organisatie dat jaar over ongeveer 2.6 miljoen euro kon beschikken.³² Het EEB en BEUC moesten het allebei met ongeveer de helft aan mensen en middelen doen. Het EEB heeft in 1998/1999 een staf van 11 à 17 mensen en een budget van ongeveer 1.2 miljoen euro (EEB, 1999 en 2000; Webster, 1998: 179). BEUC heeft in 1999 15 à 19 mensen voor zich werken en kon ongeveer 1.4 miljoen euro besteden (BEUC, 1999a en 1999b). Anders dan in het geval van COPA worden de budgetten van beide organisaties niet door de aangesloten nationale organisaties alleen gefinancierd. De Europese Commissie hielp BEUC aan 35 à 40 procent van zijn inkomsten en financierde 40 à 55 procent van het EEB-budget. Het EEB ontving daarnaast 25 à 35 procent van nationale overheden.³³

Lange tijd nam COPA een zeer comfortabele positie in en functioneerde de organisatie zonder problemen. COPA was de enige koepelorganisatie van nationale landbouworganisaties op Europees niveau. Concurrerende belangenorganisaties waren er niet, net zo min als sterke tegenstanders. COPA had een duidelijk deel van de bevolking achter zich met helder omlinjnde (sectorale) belangen, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Europese milieu- en consumentenorganisaties (Nugent, 1999: 419). COPA had een zeer goede toegang tot de Europese Commissie, hetgeen tot uitdrukking kwam in een lidmaatschap van vijftig procent in haar adviescommissies voor de producten die het gemeenschappelijk landbouwbeleid omvatte (Grant, 1993: 38; zie ook Nugent, 1999: 311). Eind jaren tachtig, de periode waarin landbouwhervormingen nadrukkelijk op de agenda stonden, werden COPA's toegangsmogelijkheden minder ruim, maar waren die nog steeds goed te noemen (Senior Nello, 1989: 103).

Door de goede tot zeer goede toegang tot de Commissie hing de effectiviteit van COPA vooral af van het bereiken van gemeenschappelijke standpunten onder de lidorganisaties (Senior Nello, 1989: 102). Dit werd vanaf de jaren tachtig steeds moeilijker, doordat de leden onderling verdeeld raakten.³⁴ 'It is a huge task to create a common position', zegt Volanen, secretaris-generaal van COPA (interview), over de ontstane situatie. 'We are very diversified, have very different interests.'

Een toenemende hoeveelheid energie raakte COPA kwijt aan interne consultatie, resulterend in de bijna vijftig werkgroepen waaraan COPA-leden anno 2000 kunnen deelnemen (exclusief de COGECA-werkgroepen, zie 4.3). Per jaar organiseert het secretariaat ongeveer driehonderd bijeenkomsten voor de COPA-leden (COPA, 1999). Zijn interne gerichtheid gaat ten koste van COPA's externe, vertegenwoordigende functie. Uit vertrouwelijke stukken blijkt dat de leden, waaronder LTO Nederland, halverwege de jaren negentig klaagden dat COPA te veel vergaderde en het

32. Uit interne stukken van LTO-Nederland blijkt dat deze organisatie in 1996 ongeveer 400.000 gulden contributie betaalde aan COPA. LTO-Nederland droeg –volgens de regels in de statuten– 2/29e deel bij aan de totaal inkomsten van COPA. Het totale budget van de koepelorganisatie moet dan 5.8 miljoen gulden (2.6 miljoen euro) zijn geweest.

33. Gebaseerd op de financiële bijlage van de jaarverslagen 1998 en 1999 (EEB, 1998 en 1999).

34. Op de verdeeldheid binnen COPA wordt later in deze paragraaf ingegaan.

secretariaat te technisch en te weinig politiek functioneerde. Zoals zal blijken bestonden ook klachten over het functioneren van de toenmalige secretaris-generaal. De effectiviteit van de koepelorganisatie liep zodanig terug, dat lidorganisaties zich zelfstandig op Europees niveau gingen organiseren, wat vaak neerkwam op het openen van een eigen kantoor in Brussel. Deze ontwikkeling bemoeilijkte het werken voor COPA.³⁵

Hoewel in mindere mate, is ook het EEB een intern gerichte koepelorganisatie. Het EEB gaat volgens Greenwood (1997: 268) gebukt onder zijn federale structuur: het is veel tijd kwijt aan bemiddeling tussen conflicterende ledenbelangen. Het zoeken naar consensus gebeurde via de acht werkgroepen waarin vertegenwoordigers van lidorganisaties samenkwamen. Gegeven zijn interne gerichtheid is het niet verrassend dat het EEB als een 'reactieve' lobbyorganisatie te boek staat (idem: 187). Het milieubureau doet nauwelijks pogingen de prioriteiten van de Europese Commissie te veranderen, maar volgt hoofdzakelijk haar agenda. Hey, directeur van het EU Policy Unit van het EEB (interview):

Our agenda-setting power as a European federation is relatively limited. ...[N]aturally we try to tell the Commission on which subjects it should work. But to have a real agenda-setting oriented campaign is difficult, from the Brussels level. So, basically we look which opportunities are given by the agenda set by the Commission. And we identify the most interesting plans and focus very much on this. So it is more a reactive type of agenda identification than a proactive. We have sometimes attempts to act proactive, but to set up a European campaign which is really pushed forward by all our organisations, on the same issues, on the same moments, is extremely difficult. It sometimes succeeds, but it is rare.

Het EEB is niet de enige milieuorganisatie in Brussel. Aanvankelijk was dat wel zo, maar vanaf de late jaren tachtig kreeg het gezelschap van zeven andere milieuorganisaties, waaronder het Wereldnatuurfonds en Greenpeace International. Samen staan zij bekend als de Groep van Acht. Volgens Greenwood (1997: 187) heeft het EEB met de komst van deze organisaties aan invloed verloren, ondanks (of juist door) de onderlinge samenwerking en verdeling van taken die daarop volgden. Het EEB was de enige uit de Groep van Acht die zich in de breedte met het onderwerp milieu bezighield. Het had weliswaar de beste contacten met de Europese Commissie, maar die waren wel beperkt tot DGXI (zie 3.3.4). Wat het EEB binnen de Commissie kan bereiken, hangt af van wat dit directoraat-generaal kan bewerkstelligen

35. De Engelse lidorganisatie NFU stelde in januari 1999 dat COPA voor een fundamentele keuze stond: 'Do we want COPA to be a political organisation or a loose representational body?'. Ervan uitgaande dat de beslissing genomen zou worden dat COPA een politieke organisatie moet zijn, stelde NFU de volgende maatregelen voor: het aantal werkgroepen tot een minimum beperken; de algemene experts alleen op hoofdlijnen laten adviseren; het presidium minder vaak laten vergaderen; het presidium met meerderheid laten besluiten; en een selectie maken van thema's waarop COPA zich scherp kan profileren (NFU, 1999). Niet lang daarvoor had Henk Letschert namens LTO-Nederland deze en andere voorstellen bij NFU aangedragen (LTO-Nederland, 1998: dec.).

(Grant, 1993: 42). De machtspositie van het EEB geldt als zwak, zwakker dan de belangrijkste anderen uit de Groep. Mogelijk kan dit worden verklaard uit het feit dat het EEB geen activistische organisatie is, zoals WNF en Greenpeace. Die vertegenwoordigen grote aantallen burgers en weten makkelijker media-aandacht op zich te vestigen. Vermoedelijk ziet de Commissie het EEB als niet veel meer dan een handig adviesorgaan –een organisatie waar niet veel van te vrezen valt.³⁶

BEUC staat in de jaren negentig bekend als een goed functionerende lobbyorganisatie.³⁷ Het heeft toegang tot meerdere DG's, waaronder DGIV. In de jaren tachtig kende het nog een beperkte taakopvatting: BEUC diende slechts zijn leden te informeren (Senior Nello, 1989: 102-30). In de jaren daarna groeide belangenvertegenwoordiging uit tot dé taak van BEUC. Murray, directeur van BEUC sinds 1990 (interview):

People often think of BEUC as a federation of organisations. It is that formally speaking, but our core task is a representative one. We don't do things that other federations might do, like encourage co-operation among members or engage in managing projects which members are carrying out. We don't do any of these things. (...) This office was conceived as a political one. One whose job it is to try to influence policy.

Zoals COPA en het EEB een sterke interne oriëntatie kennen maar een zwakke externe, zo combineert BEUC zijn sterke externe gerichtheid met matige interne belangstelling. BEUC heeft niet meer dan één werkgroep. Verregaande consultatie vindt slechts af en toe plaats (Young, 1997: 225 en 1998: 160; interview Murray). Net als het EEB heeft BEUC een taakverdeling met andere in Brussel gevestigde organisaties,³⁸ maar met deze organisaties bestaat nauwelijks tot geen samenwerking. De consumentenorganisaties zijn onderling te verschillend om aan gemeenschappelijke belangenbehartiging te doen. Soms worden tijdelijke allianties aangegaan, maar BEUC is daartoe het minst geneigd (Young, 1998: 166; interview Murray). Alleen met COFACE, de organisatie die zich op zowel familie- als consumentenbeleid richt, bestaat regelmatig contact. De twee organisaties voeren het secretariaat van de Intergroup for Consumer Affairs van het Europees Parlement. BEUC is van de in Brussel gevestigde consumentenorganisaties de belangrijkste,

36. Volgens Ralph Hallo (interview) nam het EEB in elk geval in de tweede helft van de jaren negentig geen duidelijk zwakkere positie in dan de andere milieuorganisaties in Brussel.

37. Greenwood (1997) hierover, anderen citerend: 'COFACE, and in particular BEUC, have developed substantial relations throughout the European institutions for their consumer work. Gardner, for instance, describes BEUC as a 'vigorous force in Brussels' (...), Andersen considers it a 'professional, well organised lobbying organisation with a good strategic approach' (...), while Stern describes it as a 'highly active monitoring and lobbying body, respected for its efficient organisation and effective lobbying' (p. 200).

38. Er zijn vijf organisaties die consumentenbelangen op Europees niveau vertegenwoordigen: 1) coöperaties (EURO COOP); 2) vakverenigingen (EURO-C); 3) onafhankelijke consumentenorganisaties (BEUC); 4) familieorganisaties (COFACE); en 5) regionale organen (IEIC).

invloedrijkste organisatie. Daarmee neemt BEUC een geheel andere positie in ten opzichte van zijn Brusselse collega-organisaties dan het EEB.

Interne verdeeldheid

De lage dan wel verminderde effectiviteit van COPA en het EEB in de jaren negentig hangt samen met de samenstelling en omvang van hun ledengroepen en het interne functioneren van beide koepelorganisaties. Binnen COPA bestond halverwege de jaren tachtig nog een grote mate van eensgezindheid (Senior Nello, 1989: 102). Daarna is groeiende verdeeldheid ontstaan. Oorspronkelijk telde COPA niet meer leden dan die uit de zes lidstaten. De situatie was overzichtelijk en belangentegenstellingen, voor zover aanwezig, konden betrekkelijk eenvoudig worden overbrugd. Hierin kwam verandering na de uitbreidingen van 1973, 1981 en 1986, toen COPA 12 ledenlanden telde, en die van 1995, toen dat er 15 werden. Het aantal lidorganisaties is uiteindelijk opgelopen tot 29 in 2000 (interview Volanen).³⁹ Door het toenemend aantal leden werd het steeds moeilijker overeenstemming te bereiken, met name tussen de uit noordelijke lidstaten afkomstige organisaties en die uit zuidelijke lidstaten. In combinatie met de hervormingen in het gemeenschappelijk landbouwbeleid, waarvan het aandeel in het Europese budget steeds verder terugliep (Laffan en Shackleton, 2000: 238), zijn de belangentegenstellingen onontkoombaar aan de oppervlakte gekomen (Grant, 1993: 38). De stellingnames van de leden komen in grote lijnen overeen met de posities die hun lidstaten in de hervormingsonderhandelingen innamen.

Besluitvorming in COPA-verband is ingewikkelder geworden en komt moeizamer tot stand dan voorheen (Grant, 1993: 39). Weliswaar bestaat sinds 1973 de mogelijkheid van meerderheidsbesluitvorming, maar het streven naar unanimiteit is gehandhaafd gebleven (Senior Nello, 1989: 102). Dat binnen COPA zelden wordt gestemd, illustreert dat het vinden van consensus altijd voorop is blijven staan (interview Volanen). In theorie is binnen COPA vlotte besluitvorming mogelijk, doordat de grote ledenlanden (12) meer stemmen hebben dan de middelgrote (6) en kleine (4). De grote ledenlanden, Duitsland, Spanje, Frankrijk, Italië, Verenigd Koninkrijk, hebben tezamen 60 van de 80 benodigde stemmen (op een totaal van 110).⁴⁰ Met elkaar zouden ze de besluitvorming naar hun hand kunnen zetten, maar uiteenlopende belangen staan dit dus in de weg.

Het EEB heeft dezelfde problemen als COPA, maar dan in mindere mate. De milieuorganisatie telt een groot aantal lidorganisaties, die tezamen bepaald geen coherent geheel vormden. 'With 136 member organisations including 8 corresponding members in 25 countries, ranging from the Czech Academy of Sciences and the Romanian Rhododendron Club, through the Friends of the Earth regional branches, and 'establishment' organisations such as the Town and Country Planning Association and the Council for the Protection of Rural England, the EEB has suffered from

39. Dit zijn alleen de 'full-members': de 'associated members' zijn niet meegerekend.

40. Gebaseerd op de statuten van COPA zoals vastgesteld op 20 april 1995 (COPA, 1995).

the classic incoherence inherent in federated, peak umbrella organisations', aldus Greenwood (1997: 187). Het EEB heeft ook nog netwerkorganisaties als Climate Network Europe onder zijn leden. De diversiteit van het lidmaatschap vindt onder meer zijn weerslag in de verschillende culturen van de aangesloten organisaties, waaronder het radicalisme onder Duitse en de gematigdheid onder Engelse organisaties (Greenwood verwijzend naar Rucht, 1993).⁴¹

Niettemin lijkt het erop dat besluitvorming in het EEB eenvoudiger is dan in COPA. Organisaties uit de grote ledenlanden kunnen meer sturing geven, in de eerste plaats vanwege de stemverhoudingen. Als de organisaties uit het Verenigd Koninkrijk, Spanje, Duitsland, Frankrijk, België het ergens met elkaar eens over zijn, dan hebben zij samen voldoende stemmen. Hetzelfde geldt voor een coalitie van Verenigd Koninkrijk, Duitsland, België, Nederland, Luxemburg, Ierland en Denemarken.⁴² Van een Noord-Zuidtegenstelling zoals binnen COPA is geen sprake. De aangesloten organisaties delen een algemeen streven, bevordering van het milieu, waarin geen grote onderlinge belangentegenstellingen opgesloten liggen (Aspinwall, 1998: 200). Bovendien is het EEB door zijn beperkte middelen meer dan COPA afhankelijk van de inbreng van zijn leden (interview Hey). Actieve organisaties, in de regel afkomstig uit de grote ledenlanden, leveren menskracht en kennis, wat hen in staat stelt de koers van het EEB mede te bepalen (interviews Hey en Hallo).

Voor zover bekend, kent het EEB geen problemen van bestuurlijke aard, dit in tegenstelling tot COPA. Midden jaren negentig kende de laatste koepelorganisatie ernstige managementproblemen. De toenmalige secretaris-generaal werd verantwoordelijk gesteld voor gespannen relaties met de Europese Commissie, de Raad en tussen hem en het secretariaat. Ook was er sprake van financieel wanbeheer. De problematische situatie bemoeilijkte het functioneren van COPA gedurende enkele jaren, zo valt uit vertrouwelijke documenten op te maken.

In december 1995 stuurden leden van de COPA/COGECA-commissie Financieel Management een notitie naar de voorzitters en penningmeesters van COPA en COGECA. '[A]fter 14 months of new management there is still no proper efficient financial management system in place and explanations given by the Secretary General are unsatisfactory and inconsistent.' De notitie behandelde de volgende verwijten: 'entering into unfavourable agreements', 'lack of administration', 'lack of monitoring', 'minutes of F&M ignored', 'investment made without written quotations' en 'poor delegation without supervision' (LTO-Nederland, 1995: dec.). Daarnaast circuleerden binnen COPA/COGECA nog tal van andere klachten over de toenmalige secretaris-generaal. Die hadden betrekking op de verhoudingen met zijn

41. Nationale milieuorganisaties zijn op nationaal niveau in verschillende mate geïnstitutionaliseerd. Een vergelijkende studie naar milieuorganisaties in Duitsland, Nederland, Zwitserland en Frankrijk suggereert dat verschillen in de nationale structuren van politieke mogelijkheden ('political opportunity structures') deze verschillende mate van institutionalisering kunnen verklaren (zie Van der Heijden, 1997).

42. Gebaseerd op statuten van het EEB zoals geamendeerd op 27 november 1999 (EEB, 1999: dec.) en de ledenlijst per 2 december 2000 (EEB, 2000: 12 dec.).

politieke omgeving en de situatie ten kantore van COPA/COGECA. 'On the basis of both personal observation and talks which the undersigned has held with persons in the C/C's political environment,' aldus een ongedateerde brief, 'it may be stated that the C/C is losing much political influence rapidly through the General Secretary's fault.' Een reeks bevindingen werd besproken. Een daarvan bestond eruit dat medewerkers van Eurocommissaris Fischler (Landbouw, Plattelandsontwikkeling en Visserij) geen contact meer met de secretaris-generaal wilden onderhouden.⁴³ Uit interne correspondentie van LTO-Nederland valt op te maken dat de voorzitter van LTO-Nederland de klachten binnen COPA op hoog niveau aan de orde heeft willen stellen.

BEUC heeft geen last van interne, ideologische verdeeldheid, al verschillen de visies van organisaties uit landen met een hoge consumentenbescherming van die uit landen met een lage consumentenbescherming (Young, 1998: 160). BEUC kent weliswaar 32 aangesloten nationale organisaties (anno 2000), maar de diversiteit is niet zo groot als binnen het EEB –voor verschillende typen nationale consumentenorganisaties bestaan immers aparte Europese koepelorganisaties (Young, 1998: 149-50). Minstens zo belangrijk is het feit dat BEUC, net als het EEB en anders dan COPA, slechts in beperkte mate te maken heeft met sterke, directe eigen belangen van lidorganisaties. BEUC, het secretariaat, bezit 'a fairly high degree of autonomy' (Young, 1997: 225). Verder kent BEUC een duidelijke groep dominante lidorganisaties, waarvan de meeste afkomstig zijn uit noordelijke lidstaten. Zij leveren het overgrote deel van de contributiesom en weten zich op basis daarvan verzekerd van een sterke vertegenwoordiging in het dagelijks bestuur.⁴⁴ Het beperkte overleg dat vanuit BEUC met lidorganisaties wordt gevoerd vindt met deze dominante leden plaats (interview Murray).

Concluderend kan worden gesteld dat COPA aanvankelijk een sterke belangenorganisatie was, maar dat het in de jaren negentig veel van zijn kracht heeft verloren. COPA blijft een grote, belangrijke koepelorganisatie, maar als belangenvertegenwoordiger kan het zijn (externe) taken niet goed meer vervullen. Dit verklaart de gelijktijdige groei van het aantal in Brussel gevestigde nationale boerenorganisaties. COPA is sterker intern gericht geraakt dan het al was en is daardoor reactiever geworden. Anders gezegd, doordat het steeds moeilijker is geworden om eenheid te verkrijgen, is de effectiviteit gedaald (Nugent, 1999: 420).

43. De brief vermeldt het volgende: 'Members of the Fischler Cabinet have indicated that they no longer wish to maintain contacts with the GS. This most probably has to do with the way in which the GS communicates with the European Commissioner and his Cabinet: in response to the European Commission's intention to lower the C/C's subsidy for visits and training programmes, the GS wrote a disgraceful letter to Fischler referring to scandalous behaviour and saying that the GS does not wish to be hostage to the internal problems of the European Commission (...). The letter was also signed by the COPA and COGECA Presidents, but on facsimile. They were aware of the letter's content but not its style.'

44. Gebaseerd op statuten van BEUC zoals gepubliceerd op 21 april 1995 in 'Moniteur Belge' (BEUC, 1995) en ledenlijsten uit de jaarverslagen 1998 en 1999 (BEUC, 1998 en 1999).

Ook het EEB kent een sterk interne blik. Het neemt onder de in Brussel gevestigde Europese milieuorganisaties een zwakke positie in en heeft anders dan COPA weinig mogelijkheden om de Europese Commissie te beïnvloeden. Het is zo gezien een weinig effectieve organisatie, ook al wijst de omvang van het Europese milieu-beleid daar niet op. BEUC kan als een betrekkelijk sterke belangenorganisatie worden aangemerkt. Niet gehinderd door interne verdeeldheid kan het zich wijden aan zijn representatieve taak. De consumentenkoepelorganisatie lijkt een effectieve belangenbehartiger te zijn. Om dit met zekerheid te kunnen vaststellen, zouden de inspanningen van BEUC vergeleken moeten worden met de uiteindelijke resultaten daarvan. Op deze plaats volstaat de vaststelling dat BEUC in de jaren negentig naar verhouding veel beter functioneerde dan COPA en het EEB.

Kortom, de Consumentenbond heeft te maken met een koepelorganisatie die hem tot aanpassing aan de Europese Unie stimuleert. Voor de Stichting Natuur en Milieu, aangesloten bij het EEB, geldt dit juist niet. LTO-Nederland had in de jaren tachtig wel een stimulerende factor in COPA, maar in de jaren negentig is dit voordeel verdwenen.

3.3.6 Conclusies

Vastgesteld kan worden dat LTO-Nederland, de Consumentenbond en de Stichting Natuur en Milieu worden beïnvloed door zowel factoren die aanpassing aan de Europese Unie bevorderen als factoren die aanpassing belemmeren (zie tabel 3.5). Voor SNM zien de bevindingen voor aanpassing aan de EU er het gunstigst uit: een jonge leeftijd (+), een relatief geringe verwevenheid in nationale besluitvorming (+) en een gunstige structuur van politieke mogelijkheden in Europa (+). Als zou blijken dat SNM zich veel aan de EU heeft aangepast, dan moet de verklaring hiervoor in een of meerdere van deze oorzaken liggen. Als de Stichting zich juist weinig heeft aangepast, dan zou de verklaring moeten liggen in de afhankelijkheid van nationale hulpbronnen (-) of de zwakke koepelorganisatie (-), of een combinatie van die twee.

Voor de Consumentenbond geldt dat zijn mogelijke aanpassingsgedrag alleen positief wordt beïnvloed door een relatief geringe verwevenheid in de nationale besluitvorming en een sterke koepelorganisatie. Als zou blijken dat de Bond zich in sterke mate aan de EU heeft aangepast, dan moeten dit de verklaringen zijn. Als de consumentenorganisatie juist weinig op de aanwezigheid van de Europese bestuurslaag heeft gereageerd, dan zou dit verklaard kunnen worden uit zijn oude leeftijd, zijn afhankelijkheid van nationale hulpbronnen en de ongunstige structuur van politieke mogelijkheden op EU-niveau.

Zijn oude leeftijd, sterke verwevenheid in besluitvorming en sterke afhankelijkheid van nationale hulpbronnen moeten verklaren waarom LTO-Nederland zich relatief weinig zou hebben aangepast aan de Europese Unie. Een interessante constatering daarbij zou zijn dat de nationale factoren kennelijk een grotere invloed hebben op de organisatie dan de factoren op Europees niveau. Als de boerenorganisatie zich juist in relatief hoge mate zou hebben aangepast, dan moet de verklaring liggen in de gunstige structuur van politieke mogelijkheden en de aanvankelijk positieve invloed van haar Europese koepelorganisatie.

Schematisch zien de bevindingen er als volgt uit:

Tabel 3.5 Waarden oorzakelijke factoren LTO-Nederland, Consumentenbond en Stichting Natuur en Milieu

	Leeftijd	Verwevenheid	Hulp- bronnen	Structuur politieke mogelijkheden	Koepel- organisatie
LTO-Nederland	-	-	-	+	+/-
Consumentenbond	-	+	-	-	+
Stichting Natuur en Milieu	+	+	-	+	-

+ = *gunstige invloed op aanpassing aan de EU.*

- = *ongunstige invloed op aanpassing aan de EU.*

4

Belangengroepen en hun aanpassing aan Europa

4.1 Inleiding

Hoe en in hoeverre hebben de belangengroepen SNM, LTO-Nederland en de Consumentenbond zich aangepast aan de Europese Unie? Nu hun eigenschappen zijn vastgesteld en verwachtingen zijn geformuleerd over hun mate van Europeanisering, kan op het organisatorische en strategische aanpassingsgedrag van deze organisaties worden ingegaan. Welke veranderingen hebben zich voorgedaan die voor het interne functioneren van mensen uit de organisatie consequenties hebben? Uit welke concrete stappen of structurele activiteiten blijkt dat de organisaties andere, op Europa gerichte afwegingen maken over het bereiken van hun doelen?

4.2 Organisatorische aanpassing

De medewerkers van de Stichting Natuur en Milieu, de Consumentenbond en LTO-Nederland, kunnen het zich niet langer permitteren Europa te negeren, zo blijkt. Dit geldt voor de afdelingshoofden en in de regel ook voor hun beleidsmedewerkers. Van de beleidsmedewerkers, zo komt uit de gehouden interviews (zie bijlage) naar voren, wordt verwacht dat ze de Europese aspecten van hun beleidsgebieden *standaard in hun werk betrekken*. Los van de initiatieven of activiteiten die ze ondernemen, dienen ze hun werkterreinen in elk geval in hun Europese context te plaatsen. Ze moeten van de politieke en beleidsvoorbereidende ontwikkelingen in Europees verband op de hoogte zijn. 'Het begint met het plaatsen van het probleem in de internationale context, het zich verdiepen in de Europese regelgeving, de regelgeving in omringende landen, enzovoorts. De kansen op die manier inschatten, het krachtenveld op die manier analyseren', zegt Willem Jan van Grondelle van SNM. 'Ik verwacht van iedere medewerker dat hij weet wat er in Brussel speelt. Dus de internationale context kent, op z'n specifieke terrein. En ik verwacht dat hij de Brusselse ontwikkelingen volgt', zegt Thijs Cuijpers van LTO-Nederland. 'De hoofdlijnen van regelgeving komen allemaal uit Brussel tegenwoordig, op de meeste consumentengebieden. Er is weinig nationaal meer aan. Dus je focus moet ook echt op Brussel gericht zijn', aldus Wibo Koole van de Consumentenbond.

Van een aantal medewerkers wordt verwacht dat ze ook zelf internationale contacten onderhouden. Dit gaat voor verschillende medewerkers in verschillende mate op. Voor 'internationale' medewerkers is het onderhouden van buitenlandse contacten een zeer belangrijk en substantieel onderdeel van hun werk. Voor afdelingshoofden geldt dit vaak ook, maar bij hen beslaat dit een kleiner deel van hun activiteiten. Medewerkers die vanwege hun inhoudelijke specialisme in werkgroepen van koepelorganisaties zitting hebben, worden geacht de relaties in dit verband te onderhouden. Van de overige beleidsmedewerkers wordt iets dergelijks in de regel niet verwacht.

SNM en LTO-Nederland zijn in hun organisatorische aanpassingen verder gevorderd dan de Consumentenbond. Om te beginnen is de *informatieuitwisseling* tussen SNM en tot op zekere hoogte LTO-Nederland en hun respectieve *koepelorganisaties in Brussel* in de eigen organisatie 'ingedaald'. Bij SNM verloopt de informatieuitwisseling deels via het zogeheten Internationaal Programma¹ en deels via rechtstreekse verbindingen tussen beleidsmedewerkers. De directeur noch de voorzitter van SNM heeft zitting in het bestuur van het EEB en overigens ook niet in het bestuur van de Europese Federatie voor Transport en Milieu (T&E), Climate Network Europe of Environmental Law Network. Deze posities worden door de beleidsmedewerkers zelf ingenomen (SNM, 1994b t/m 1999; interviews Van Grondelle en Hallo). De voorzitter van LTO-Nederland is de vertegenwoordiger in het COPA-bestuur en neemt ook de bestuursfuncties in de European Confederation of Agriculture (CEA) en de International Federation of Agricultural Producers (IFAP) op zich (Landbouwschap, 1994: 17 mei; COPA, 1999; interviews Jaarsma en Cuijpers). Het hoofd afdeling Internationale Zaken (en daarvoor de internationaal secretaris) behoort tot het College van algemene experts van COPA, die de vergaderingen van het presidium van COPA –de voorzitters van de nationale boerenorganisaties– voorbereidt. De dagelijkse informatieuitwisseling in SNM en LTO-Nederland vindt plaats op het niveau van beleidsmedewerkers en afdelingshoofden, met actieve inmenging van de voorzitter.

Bij de Consumentenbond is de informatieuitwisseling met BEUC, de consumentenkoepelorganisatie, niet werkelijk in de organisatie ingedaald. De communicatie tussen beide speelt zich hier voor een belangrijk deel wél op het hoogste niveau af. Uitgaande documenten gaan van de directeur van BEUC naar de directeur van de Consumentenbond, die lid is van het BEUC-bestuur (en overigens ook van het CI-bestuur). Verantwoordelijkheden en taken zijn in mindere mate gedelegeerd dan bij SNM en LTO-Nederland, wat niet wegneemt dat beleidsmedewerkers van de Consumentenbond wel contact onderhouden met hun collega's in Brussel. Het 'centralistische' systeem van informatieuitwisseling wordt binnen de Consumentenbond als 'achterhaald' beschouwd (interview Koole).

Een ander verschil in de organisatorische aanpassingen van de onderzochte belangengroepen is dat zowel SNM als LTO-Nederland beschikt over een *apart aan-*

1. Het Internationaal Programma wordt later in deze paragraaf besproken.

spreekpunt voor buitenlandse zusterorganisaties, in tegenstelling tot de Consumentenbond. Wanneer bijvoorbeeld een Duitse milieuorganisatie met SNM wil overleggen over de Europese habitatrichtlijn, dan kan die allereerst bij de coördinator Internationaal Programma terecht. Hij is degene die weet wie binnen de organisatie met welke Europese zaken bezig zijn. Bij LTO-Nederland werd de functie van aanspreekpunt vervuld door de internationaal secretaris en wordt dat anno 2000 gedaan door het hoofd Internationale Zaken. De Consumentenbond kent een dergelijk aanspreekpunt niet. Zuster- of andere buitenlandse organisaties dienen zich te wenden tot de directeur, voor wie buitenlandse zaken slechts een deel van zijn werkzaamheden beslaan.

Een andere organisatorische aanpassing die SNM en LTO-Nederland hebben gedaan en die bij de Consumentenbond ontbreekt, is *het inschakelen van specialisten bij werkoverleggen*. Bij SNM vinden de wekelijkse werkvergaderingen van drie van de vier beleidsafdelingen ('themateams') standaard in de aanwezigheid plaats van een lid van het Internationaal Programma, wiens taak het is collega's te wijzen op Brusselse aangelegenheden en hen te helpen goed met de Europese aspecten van het werk om te gaan. Ook bij LTO-Nederland schuiven deskundigen op Europees terrein aan bij werkvergaderingen van beleidsafdelingen (twee van de vier), met als doel de aanwezigen te informeren over ontwikkelingen in Brussel en om vragen neer te leggen die een reactie namens de Nederlandse land- en tuinbouwers behoeven (interview Cuijpers). Zoiets bestaat bij de Consumentenbond niet. Sinds 1999 maken medewerkers van de beleidsafdeling deel uit van twee wekelijkse overleggen. Het ene overleg vindt plaats in aanwezigheid van de directeur, het eigen afdelingshoofd, het hoofd Communicatie en meerdere persvoorlichters. Dit overleg draagt een strategisch karakter. De Nederlandse én Europese stand van zaken worden hierin betrokken. 'Brussel komt daar altijd in terug', zegt Koole. 'Niet als vast agendapunt, maar gewoon: wat speelt er?' Het andere overleg is een werkbespreking met alleen het afdelingshoofd. Ook dit overleg kent geen inbreng van een speciale 'internationale' medewerker.

Vóór 1999 heeft het wekelijks overleg alleen plaatsgevonden in de afdeling Collectieve belangenbehartiging van de Consumentenbond (en niet in een algemener kader binnen de organisatie), waar Beleid toen deel van uitmaakte. Logischerwijs zijn bij dit overleg wel de achtereenvolgende medewerkers Internationale Zaken betrokken geweest.²

Brussels kantoor

De meest concrete organisatorische aanpassing gericht op Europa is de opening van een *eigen kantoor in Brussel*. LTO-Nederland is hier als enige van de drie belangenorganisaties toe overgegaan. Het zogeheten Bureau Brussel, ingesteld door de drie samenwerkende landbouworganisaties (3 CLO's, zie 3.3.1), het Landbouwschap en de NCR, startte in oktober/november 1993 en is aanvankelijk door één persoon be-

2. Deze medewerkers worden later in deze paragraaf besproken.

menst (LTO-Nederland, 1996: aug; NCR, 1996: nov.).³ Het functioneren van COPA, ontwikkelingen op Europees niveau en ontevredenheid van leden over de belangenbehartiging in Brussel zijn de belangrijkste redenen geweest om tot deze maatregel over te gaan.⁴ Na de start met Bureau Brussel zijn meer organisatorische aanpassingen doorgevoerd.

Van de nieuwe 'landbouwlobbyist' in Brussel verwachtte men bewust of onbewust dat hij het werk ging doen dat zijn collega's in Nederland in staat zou stellen om zichzelf zo weinig mogelijk met Europa te belasten. Een interne notitie vermeldt de volgende taakomschrijving:

In het algemeen kan de doelstelling zo worden geformuleerd, dat door het verrichten van lobby-activiteiten de Nederlandse belangen in de Europese besluitvorming op een evenwichtige wijze worden meegewogen. Om deze doelstelling te kunnen realiseren is het een van de belangrijkste taken van de lobbyist in een (zeer) vroegtijdig stadium van de beleidsvoorbereiding op Europees niveau de beschikking te krijgen over relevante informatie en, omgekeerd, de Europese beleidsmakers zo vroeg mogelijk te informeren over de Nederlandse opvattingen en belangen. Daarnaast is het een belangrijke taak van de lobbyist om naast informatievoorziening en -verwerving invloed uit te oefenen op de Europese beleidsvoorbereiding in sectoren, die voor het Nederlandse landbouwbedrijfsleven relevant zijn. Deze bevoegdheid tot beïnvloeding dient op een mandaat te berusten, dat aan de lobbyist door de verantwoordelijke bestuursorganen in Nederland is verleend. In directe samenhang hiermee is het van groot belang, dat de lobbyist zeer regelmatig contact heeft met de achterban in Nederland. Tenslotte is het van belang, dat de lobbyist voor een optimale uitoefening van zijn/haar taak regelmatig contact en overleg heeft met (Nederlandse) lobbyisten, die voor een specifieke agrarische sektor of bedrijfstak in Brussel werkzaam zijn. De landbouwlobbyist heeft met andere woorden een belangrijke coördinerende taak.

(Landbouwschap, 1993: mei)

3. Het Bureau Brussel heeft een driedelig doel: 1) het vormen van een coördinatiepunt voor het aan elkaar knopen van de netwerken in Nederland en het Europese circuit; 2) informatieverstrekking aan de Nederlandse organisaties over feiten en ontwikkelingen in het Brusselse EU-circuit; en 3) het uitdragen van opvattingen en standpunten van de Nederlandse organisaties over relevante Europese beleidsvoorstellen en -voorstellen met het doel de besluitvorming erover van de Europese instellingen te beïnvloeden (LTO-Nederland, 1996: aug.).

4. Het Landbouwschap schrijft hierover: 'In de loop van 1993 hebben het Landbouwschap, de CLO en de NCR besloten de directe belangenbehartiging in de EG te versterken. De motieven die aan dit besluit ten grondslag liggen zijn divers: de ontwikkelingen in Europa (interne markt, EMU, de EPU, Midden- en Oost-Europa), de afnemende invloed van COPA/COGECA als Europese behartiger van boeren- en tuindersbelangen en de gebrekkige coördinatie van de buitenlandse werkzaamheden die vanuit en voor diverse landbouwsectoren worden verricht' (Landbouwschap, 1993: nov.). Elders noemt het Landbouwschap (1993: mei) ook hervormingen van het EG-landbouwbeleid als belangrijke ontwikkeling op Europees niveau. Het Landbouwschap was eerder al bekend met 'steeds sterker' wordende geluiden vanuit het landbouwbedrijfsleven om ten behoeve van een effectievere belangenbehartiging in Brussel het 'lobbymechanisme' te versterken (Landbouwschap, 1992: aug. en nov.).

Het Bureau Brussel, niet meer dan een kantoor in onderhuur bij het Productschap Vee en Vlees, was onderdeel van de afdeling Buitenland van het Landbouwschap (Landbouwschap, 1994: jan; LTO-Nederland, 1996: aug.). Tot deze afdeling zijn aanvankelijk ook gerekend de twee à drie personen die namens de drie samenwerkende landbouworganisaties deelnamen aan de COPA-vergaderingen van algemene experts⁵ en later, vanaf 1994, de internationaal secretaris met een beleidsmedewerker. Deze internationaal secretaris heeft de coördinatie tussen de boeren- en tuindersorganisatie en het Bureau Brussel op zich genomen, wat de lobbyist in staat moest stellen de verwachtingen in elk geval gedeeltelijk waar te maken.⁶

De ‘voorpost’ in Brussel is in 1997 tot twee personen uitgebreid. Die is toen –na de oprichting van LTO-Nederland– onderdeel geworden van Internationale Zaken, een formeel nieuwe afdeling (interview Letschert).⁷ De reden voor de uitbreiding lag in de enorme hoeveelheid te verrichten werk. Later is nog een derde persoon bij het bureau aangesteld, in deeltijd (LTO-Nederland, 1999: nov.).⁸ In deze periode is ook de staf Buitenland geformeerd, die bestaat uit de voorzitter, de secretariaatshoofden en de in Den Haag en Brussel gevestigde medewerkers Internationale Zaken. Wekelijks vergaderen zij over de overkoepelende Europese onderwerpen (interviews Jaarsma en Cuijpers).

Het onderlinge contact tussen genoemde personen is in de loop der jaren steeds intensiever geworden. Aanvankelijk was er de landbouwlobbyist aan wie Europa goeddeels was uitbesteed; uitwisseling met zijn collega’s op nationaal niveau vond slechts in beperkte mate plaats (interview Cuijpers). De lobbyist zou afwisselend om de week schriftelijk en mondeling verslag uitbrengen aan zijn collega’s in Den Haag (Landbouwschap, 1993: nov.). Bij het tweewekelijkse mondelinge overleg in Den Haag waren echter alleen de internationaal secretaris en enkele medewerkers van het Landbouwschap betrokken. De afzonderlijke landbouworganisaties werden op deze manier nauwelijks bereikt. ‘Hem heb ik eigenlijk nooit ontmoet. Dat geeft al aan hoe het zat. Die zag je bijna nooit. Die zat in Brussel, en af en toe waren daar contacten mee’, zegt Cuijpers.

5. Op deze vertegenwoordigers wordt later in deze paragraaf ingegaan.

6. De secretaris Internationale Zaken, Henk Letschert, heeft de volgende taken in portefeuille: 1) coördineren van het buitenlandbeleid binnen LTO-Nederland; 2) ontwikkelen van beleid ten aanzien van horizontale onderwerpen (WTO, MOEL, GLB, ontwikkelingssamenwerking); 3) vertegenwoordigen LTO-Nederland bij derde organisaties, zowel in Nederland (VNO/NCW, LNV, andere ministeries, buitenlandse organisaties/bezoeken) als daarbuiten (o.a. COPA, CEA, IFAP, OESO); 4) onderhouden van contacten met relevante organisaties en personen (bijv. ministeries, landbouwattachés, landbouworganisaties in het buitenland); en 5) voeren van het secretariaat van de ‘afdeling’ internationale zaken van LTO-Nederland (LTO-Nederland, 1997: dec.).

7. De NCR verdween in dat jaar uit het Bureau Brussel. Het Landbouwschap, dat tot dan toe de internationaal secretaris op de loonlijst had staan (hoewel die zijn werk deed als functionaris van de drie CLO’s en formeel ook door de drie organisaties werd aangestuurd), hield op te bestaan.

8. De hoofdactiviteiten van Bureau Brussel zijn anno 2000 als volgt verdeeld: Berend Pastoor is eerste aanspreekpunt voor tuinbouw, milieu, ESB, levensmiddelen, energie en platteland- en regionaal beleid; Martin van Driel is eerste aanspreekpunt voor veehouderij, akkerbouw, biotechnologie, veevoer en veterinaire en phyto-sanitaire zaken; de lobbyist in deeltijd neemt de vertegenwoordigingen in de ESC op zich.

De opvolger van de landbouwlobbyist is het wel gelukt zo nu en dan bij verschillende werkoverleggen in Den Haag aanwezig te zijn (interview Wijbenga). In deze periode was LTO-Nederland inmiddels opgericht. Met de uitbreiding van het Bureau Brussel is het onderlinge contact nog verder verbeterd. De zojuist genoemde staf Buitenland werd geformeerd, wat de verbinding tussen de mensen in Den Haag en Brussel meer structuur heeft gegeven. Dit overleg vindt wekelijks plaats, zoals gezegd in de aanwezigheid van de voorzitter en de afdelingshoofden. Daarnaast nemen de medewerkers Internationale Zaken deel aan de werkoverleggen van beleidsafdelingen, in elk geval die van Veehouderij en Plantaardige sectoren (interview Cuijpers).

De oprichting van het Bureau Brussel heeft al met al een ontwikkeling in gang gezet waarbij Europa steeds verder de organisatie van LTO-Nederland binnendrong. Aan deze ontwikkeling zijn evenwel eerdere organisatorische maatregelen voorafgegaan. De eerste maatregel is het *apart inhuren van deskundigen* die de belangrijkste vertegenwoordigende functies in Brussel op zich nemen. Deze maatregel dateert uit de tijd dat de eerste Europese beleidsinitiatieven op landbouwgebied werden genomen (interview Jaarsma). Elk van de drie landbouworganisaties had een eigen deskundige die op vergoedingsbasis werkte. De drie personen hadden zitting in de algemene expertsgroep van COPA en vervulden een coördinerende rol binnen de organisaties die ze vertegenwoordigden. De afstemming tussen de drie gebeurde in een overleg dat de 'afdeling Buitenland van de landbouworganisaties' heette. Later zijn de vertegenwoordigers in dienst gekomen van het Landbouwschap, al bleven ze formeel aangestuurd worden door de drie organisaties. Deze situatie is blijven bestaan totdat LTO-Nederland werd opgericht en Internationale Zaken ontstond (LTO-Nederland, 1996: 7 feb. en 1997: 11 dec.).

De onderlinge samenwerking en de samenwerking met het Landbouwschap is door KNLC, KNBTB en NCBTB als problematisch ervaren. Taken waren onvoldoende afgebakend en de inbreng in COPA en andere internationale organisaties was te onafhankelijk, zo luidde de klacht. De belangen van de landbouworganisaties, de productschappen en de NCR waren te weinig geïntegreerd om effectief te kunnen zijn (CLO, 1992). Er moest intensievere samenwerking worden opgebouwd onder leiding van de secretaris Buitenland, die de landbouworganisaties toen al in dienst hadden. Hij moest aan het hoofd komen van een buitenlandstaf van de landbouworganisaties, het Landbouwschap, de NCR en de productschappen tezamen. Het Landbouwschap zag in dat betere samenwerking dringend gewenst was, maar wilde niet verder gaan dan het uitbreiden van de eigen, al bestaande commissie Buitenland. De discussie die tussen de centrale landbouworganisaties en het Landbouwschap ontstond, heeft geen duidelijke uitkomst gekregen: zoals zal blijken mislukten op Europa gerichte organisatorische maatregelen, en ze kregen geen vervolg.

In dezelfde periode, in september 1992, begon een discussie over het wel of niet aanstellen van een lobbyist in Brussel. De beïnvloeding van het Europese landbouwbeleid, en 'daarmee ook de belangenbehartiging van het Nederlandse landbouwbedrijfsleven', vond op dat moment vooral indirect plaats. 'Gelet op de hiervoor genoemde Europese ontwikkelingen die zullen leiden tot een toenemende

verschuiving van de besluitvorming van het nationale naar het Europese niveau, en gelet op de relatieve zwakte van COPA als instrument van beleidsbeïnvloeding, zullen de Nederlandse landbouwbelangen in de toekomst ook op een meer directe wijze moeten worden behartigd', zo werd geconstateerd (Landbouwschap, 1992: sept.). Het dagelijks bestuur van het Landbouwschap besloot in het voorjaar van 1993, nog geen jaar na het begin van de discussie, tot de aanstelling van de landbouwlobbyist. Internationale Zaken en de staf Buitenland hebben later, zoals gezegd, een plek in de organisatie gekregen, waarmee de interne reikwijdte van Europa toenam. De afdelingshoofden raakten intensiever betrokken bij het overleg over Brusselse aangelegenheden. Hun grotere kennis daarvan stelt hen in staat hun medewerkers beter in het Europese werk te begeleiden. Daartoe draagt ook de deelname bij van medewerkers Internationale Zaken aan de wekelijkse werkvergaderingen bij.

Naast het inhuren van deskundigen voor vertegenwoordigende functies in Brussel, het aanstellen van een lobbyist en het opzetten van een kantoor in Brussel, zijn in de jaren tachtig en negentig ook nog andere organisatorische maatregelen genomen. Die waren erop gericht om vanuit de verschillende geledingen de Europese beleidsaspecten op elkaar af te stemmen. Er waren: 1) een EU-overleggroep,⁹ 2) contact- en werkgroepen van de centrale landbouworganisaties en 3) de commissie Buitenland van het Landbouwschap. Geen van deze organen heeft in de praktijk de functie gekregen die ze was toebedacht; op basis van bevindingen uit de bestudeerde interne documenten kunnen ze als mislukt worden aangemerkt. De EU-overleggroep bestond uit de hoofden van de sectorafdelingen en de directeuren ('algemeen secretarissen') van de drie centrale landbouworganisaties. Tezamen moesten ze zorgen voor een coherente opstelling inzake Europees en ander internationaal beleid (Landbouwschap, 1993: nov.). Deze doelstelling is onhaalbaar gebleken. Voor zover coördinatie plaatsvond, gebeurde dat niet tussen de verschillende sectoren, maar tussen de afzonderlijke sectorvertegenwoordigers en de afdeling Buitenland. De overleggroep ging zich hierdoor meer en meer richten op de hoofdlijnen van het internationale landbouwbeleid, zoals 'MacSharry' en 'GATT' (Landbouwschap, 1994: juni).

In de contact- en werkgroepen van de centrale landbouworganisaties zaten niet alleen bestuurders en afdelingsmedewerkers van de organisaties zelf, maar ook die van de NCR en het Landbouwschap. De contact- en werkgroepen waren geformeerd naar de producten die de Nederlandse land- en tuinbouw afzetten, zoals groente en fruit, aardappelen en granen. De groepen kwamen nauwelijks bijeen. 'Op de sector groente en fruit na worden deze groepen incidenteel bijeengeroepen wanneer 'cruciale' zaken in Brussel aan de orde komen', zo werd in 1994 met spijt geconstateerd (Landbouwschap, 1994: juni). Noch het middel van overleg (contactgroepen), noch dat van inhoudelijke verdieping (werkgroepen) bleek tot een betere afstemming te leiden.

9. Vóór 1992 EG-overleggroep geheten.

De commissie Buitenland moest in het Landbouwschap het eerstaangewezen orgaan worden voor de advisering van standpunten op het gebied van Europees en ander internationaal beleid. In de commissie hadden de zogeheten sectorbestuurders (de latere vertegenwoordigers van vakgroepen in het bestuur van LTO-Nederland) zitting en daarnaast bestuursleden van de centrale landbouworganisaties, de coördinator Buitenland en mogelijk ook de algemene experts –degenen die zitting hadden in de algemene expertsgroep van COPA (Landbouwschap, 1994: 26 mei).¹⁰ De meerwaarde van de commissie had moeten liggen in de integrale afweging van verschillende sectorstandpunten en de signalering van lange termijnontwikkelingen (Landbouwschap, 1994: juni). Informatievoorziening over actuele ontwikkelingen gold als een belangrijke functie van de commissie. Die is in haar streven echter niet zo succesvol gebleken.

Door verschillende geïnterviewden is aangegeven dat de Commissie Buitenland niet de beoogde meerwaarde bereikt die voor ogen stond. Als oorzaken worden genoemd de inbreng van de verschillende leden die sterk plaatsvindt vanuit een sectorvisie en de onbekendheid van een deel van de leden met het Brusselse besluitvormingsproces en de positie/mogelijkheden van Nederland in de discussies. In algemene zin wordt voor meerdere afdelingen/commissies aangegeven dat een deel van de leden niet/onvoldoende bekend cq geïnformeerd is over zaken als de wijze van besluitvorming en Nederlandse positie in Brussel, de landbouwpolitieke opvattingen in andere EU-staten en de structuur van de agrarische sector buiten Nederland. (Landbouwschap, 1994: mei)¹¹

Uit de aanbevelingen die in de notitie werden gedaan, kan begrepen worden dat het gebrek aan kennis over Brusselse besluitvorming met name sloeg op de sectorbestuurders, en dat de bestuurders van de centrale landbouworganisaties de stand van zaken in de land- en tuinbouwsectoren onvoldoende kenden.

Internationaal Programma

De Stichting Natuur en Milieu kent sinds een reorganisatie in 1995 een horizontale structuur die de samenhang en effectiviteit van het internationale werk moet vergroten, het zogeheten Internationaal Programma.¹² Alle beleidsafdelingen (de ‘thema-

10. Over het lidmaatschap van de algemene experts kan op basis van het beschikbare onderzoeksmateriaal geen stellige uitspraak worden gedaan.

11. In een eerder document van de drie centrale landbouworganisaties is expliciet gewezen op een gebrek aan integratie van uiteenlopende belangen tussen de CLO's, productschappen en coöperaties. Dit diende als consequentie de oprichting van een nieuw buitenlands samenwerkingsorgaan te hebben, 'in plaats van het herijken van de taak van de huidige LBS-Commissie Buitenland' (CLO, 1991: okt.).

12. Het algemeen bestuur van SNM besloot in december 1994 tot een reorganisatie over te gaan. 'SNM nieuwe stijl' werd georganiseerd rond thema's, die het werk moesten structureren en positioneren. Binnen de thema's werden prioriteiten, speerpunten en projecten geformuleerd (SNM, 1995: april). De reorganisatie stelde SNM in staat zich meer dan voorheen te concentreren op haar lobbyfunctie en een grotere rol in de uitvoering van beleid op zich te nemen. De geraadpleegde jaarverslagen wekken de

teams') zijn in principe in het Internationaal Programma vertegenwoordigd (SNM, 1995 en 1996). Een uitzondering is gemaakt voor Schone Stad, een afdeling die een vrijwel uitsluitend nationaal werkgebied heeft. Medewerkers uit Verkeer en Vervoer, Product en Bedrijf en Groene Ruimte komen regelmatig met de coördinator bijeen om te overleggen over internationale ontwikkelingen en de internationale werkzaamheden van genoemde afdelingen. De deelnemers zijn in hun afdelingen degenen die uitsluitend internationaal werken of daar anders de meeste ervaring mee hebben: een medewerker internationaal verkeer- en vervoersbeleid (Verkeer en Vervoer), een medewerker internationaal beleid duurzame landbouw en natuur (Groene Ruimte) en de manager van Product en Bedrijf, de afdeling die anno 2000 geen 'internationale' medewerker kent.

Het Internationaal Programma dient het internationale werk van de afdelingen te coördineren, bewaken, ondersteunen en te begeleiden. Het onderneemt geen eigen beleidsinhoudelijke activiteiten, tenzij ze themadoorsnijdende onderwerpen betreffen (SNM, 1997). De afdelingen voeren de internationale werkzaamheden zelf uit. 'Door de teams heen loopt de invalshoek 'internationaal'. De teams werken daaraan vanuit hun eigen prioriteitsstelling, en op de manier waarop ze denken dat die het meest efficiënt en effectief is', zegt afdelingsmanager Jan Henselmans (Product en Bedrijf). In hun afdelingen –in werkoverleggen en ook daarbuiten– functioneren de internationale medewerkers als een verlengstuk naar het Europese beleidsniveau. Alle beleidsmedewerkers dienen weliswaar de Europese dimensie als vanzelfsprekend in hun afzonderlijke werkzaamheden te betrekken, maar dat wil niet zeggen dat ze allemaal even goed zicht hebben op de Europese als de nationale beleids- en besluitvormingsprocessen. De kennis en ondersteuning van de specialisten maken een betere integratie van Europa in hun werk mogelijk.

De inbreng vanuit het Internationaal Programma is tevens bedoeld om medewerkers tot het inspelen op Europese ontwikkelingen te stimuleren en om strategische kennis te benutten. Mogelijkheden om daarin dwingend te zijn bestaan niet; het Internationaal Programma geldt als een 'lichte' horizontale structuur. 'Je moet mijn coördinerende taak niet al te zwaar zien, want ik kan dingen uitdragen maar ik kan geen dingen opleggen', zegt Ralph Hallo, coördinator van het Internationaal Programma. 'Ik ben niet de manager van andere medewerkers. Ik ben niet degene die bepaalt wat hun werkplan voor een bepaalde periode is of niet. Ik kan niet zeggen: 'Naar mijn idee is dit onderwerp zo belangrijk dat jij 25 procent van je tijd daaraan gaat besteden.' Ik kan wel zeggen: 'Dit en dit onderwerp lijkt mij heel erg belangrijk', en uitleggen waarom ik dat vind en waarom we daar effectief op in kunnen spelen.'

LTO-Nederland kent geen vergelijkbare, op Europa gerichte horizontale structuur in haar organisatie. De boerenbelangenorganisatie kent evenmin speciale medewerkers die in beleidsafdelingen uitsluitend internationaal werken. Beide constatering- en gelden ook ten aanzien van de Consumentenbond.

indruk dat de samenwerking met andere maatschappelijke (natuur- en milieu)organisaties en bedrijven sinds de reorganisatie aanmerkelijk is toegenomen.

Het Internationaal Programma van SNM heeft wel degelijk enige dwingende betekenis. De afdelingsmanagers zien erop toe dat Europa voldoende in het beleidswerk wordt betrokken, terwijl de ‘internationale’ medewerkers en ook de coördinator de Europese dimensie continue onder de aandacht houden. Daarnaast bestaat een directe verbinding tussen het Internationaal Programma en het managementteam, het besluitvormende orgaan dat bestaat uit alle managers van SNM en de directeuren. Een van de managementteamleden, een afdelingsmanager, is portefeuillehouder Internationale Zaken. Als een internationaal onderwerp op de agenda van het managementteamoverleg verschijnt, dan brengt hij de coördinator van het Internationaal Programma daarvan op de hoogte (interview Henselmans). Via hem kan de coördinator ook zelf onderwerpen agenderen. Gewoonlijk wordt het internationale werk van de beleidsafdelingen tenminste één keer per jaar geëvalueerd. De internationale oriëntatie van de beleidsafdelingen is volgens Henselmans in het managementteamoverleg een ‘belangrijk gespreksonderwerp’.

Behalve via de interne besluitvorming, oefenen de leden van het Internationaal Programma ook via concrete ondersteunende activiteiten invloed uit. De laatste jaren voor 2000 bestonden die uit een workshop over de internationale aspecten van ieders toekomstige beleidswerkzaamheden en een project om medewerkers en andere natuur- en milieuorganisaties meer bij Europese besluitvormingsprocessen te betrekken (SNM, 1998). De workshop sloot aan bij de totstandkoming van de zogeheten meerjarenwerkplannen, de plannen waarin de strategische visie van de afdelingen staat uitgewerkt. Vanuit het Internationaal Programma is geholpen de internationale componenten goed in deze plannen in te bedden. Er is een vragenlijst (‘Gereedschapskist voor EU-werk’) gepresenteerd die hierbij als hulpmiddel kan dienen.¹³ Het project (‘Brussel op je bord’) om eigen medewerkers en die van andere natuur- en milieuorganisaties meer bij Europese besluitvormingsprocessen te betrekken, is na minder dan een jaar opgeheven. SNM zelf en de andere organisaties werden geïnformeerd over de Brusselse politieke agenda’s en over de standpunten van de Nederlandse natuur- en milieugroepen. Het project had vooral een coördinerende betekenis voor de Nederlandse milieubeweging, of had dat moeten hebben (SNM, 1999: feb. en sept.).¹⁴

Stadia

Geconstateerd kan worden dat SNM, in sterkere mate dan LTO-Nederland, een evolutie heeft doorgemaakt waarbij Europa steeds dieper in de organisatie binnendringt. Een dergelijke ontwikkeling is ook bij LTO-Nederland waarneembaar, al is men daar Europa langere tijd als iets externs blijven zien –iets waarvoor vooral de specialisten in Brussel verantwoordelijk zijn. De beleidsmedewerkers van LTO-Nederland

13. Deze lijst bevatte vier hoofdvragen (met deelvragen) die medewerkers hielpen de wenselijkheid van het nemen van Europese initiatieven in te schatten.

14. Gezien het feit dat het project na minder dan een jaar weer is opgeheven, kan betwijfeld worden of het project inderdaad een coördinerende betekenis heeft gehad.

dienen weliswaar de Europese dimensie in hun werk te betrekken, maar de interne waarborgen voor een goede uitvoering van deze regel zijn in mindere mate aanwezig. SNM kent, anders dan LTO-Nederland, internationale medewerkers die binnen de afzonderlijke beleidsafdelingen actief zijn.

De evolutie die de Stichting Natuur en Milieu heeft doorgemaakt kent drie stadia. In het eerste stadium werd een speciale medewerker Internationale Zaken aangesteld, voor wie het EG-beleid als zodanig zijn werkterrein is. Voordat deze in 1990 in dienst kwam, had een aparte projectmedewerker zich al vanaf 1986 met internationale aangelegenheden beziggehouden. De medewerker Internationale Zaken kreeg tot taak de agenda van de Europese besluitvorming nauwlettend in de gaten te houden, een 'identificatie- en coördinatiepunt' te zijn voor relevante Europese informatie, actiestrategieën te ontwikkelen voor daartoe in aanmerking komende onderwerpen en op te treden als 'actievoordinator' voor onderwerpen die op de agenda van de Raad van Ministers stonden (SNM, 1990: april en mei).

In het tweede stadium zijn de 'internationale' medewerkers –de medewerker internationaal verkeer- en vervoersbeleid en de medewerker internationaal beleid duurzame landbouw en natuur– in dienst gekomen. Hun werk kende aanvankelijk een projectmatig karakter. Ze waren de uitvoerders ('projectmedewerkers') van het project 'Internationale aspecten verkeer en vervoer' en het project 'Internationale activiteiten natuur, landschap en landbouw'. De voorstellen voor beide projecten werden in 1991 ingediend bij het ministerie van VROM. De bijbehorende vacatures konden niet eerder dan in 1993 en 1994 worden vervuld. Ontwikkelingen op Europees niveau werden aangevoerd als aanleiding voor beide projecten (SNM, 1992: 10 nov, 21 nov. en 19 dec; 1994; 1994: 25 mrt.).

In het derde stadium, direct na de reorganisatie van 1995, werd de regel ingevoerd dat ook de andere beleidsmedewerkers de Europese dimensie in hun werk moeten betrekken, met dezelfde vanzelfsprekendheid als waarmee ze regionale en nationale onderdelen daarin opnemen. Voor een deel vormde dit de formalisering van een al bestaande praktijk. Voor alle beleidsmedewerkers, in elk geval die van Verkeer en Vervoer en Product en Bedrijf, geldt dat internationale aspecten een onvermijdelijk onderdeel zijn geworden van hun dagelijkse werkzaamheden.

Het Internationaal Programma volgde logisch op de samenwerking die tussen de medewerker Internationale Zaken en de 'internationale' medewerkers was ontstaan. In de horizontale structuur die SNM vóór haar reorganisatie in 1995 tot op zekere hoogte kende, met onder meer Afval, Water, Luchtvaart en Natuurbescherming als zelfstandige beleidsterreinen, moest de medewerker Internationale Zaken met alle collega's afzonderlijk overleggen. 'Vóór de reorganisatie probeerde ik zo'n beetje van persoon tot persoon een internationaal besef op te bouwen en samen te werken. Bij de een lukte dat goed en bij de ander wat minder', zegt Hallo, destijds de medewerker Internationale Zaken. Met de twee internationale medewerkers had hij vanzelfsprekend het meest contact. Met hen ontstond een regelmatig terugkerend informeel overleg, dat de basis legde voor het Internationaal Programma. Hallo:

Het Internationaal Programma was eigenlijk een etiket op de lopende gang van zaken. (...) Brussel lijkt wel heel groot en complex, maar erbinnen bestaan verschillende

kleine wereldjes die niet zo groot zijn. Wij komen steeds dezelfde mensen tegen. Het was dus wel handig dat wij onderling informatie uitwisselden en vertelden wat we aan het doen waren, met wie, wat je dan toevallig had gehoord. Er was al een informeel overleg, en dat werd geformaliseerd en een beetje uitgebouwd in het Programma.

Opleiding en training

De Consumentenbond heeft ook, net als SNM en LTO-Nederland, een medewerker Internationale Zaken gekend. De eerste kwam in 1992 in dienst en werd belast met het intern coördineren van beleidsmatige Europese aangelegenheden en het voorbereiden en uitdragen van commentaar en standpunten in zulke kwesties. Daarnaast kreeg hij tot taak contacten met relevante instanties en personen te onderhouden, zoals de Europese instellingen, de Nederlandse parlementsleden en de Nederlandse overheid. Ook de contacten met internationale samenwerkingsverbanden (waaronder BEUC) en buitenlandse zusterorganisaties kwamen voor zijn rekening (Consumentenbond, 1992: feb.). De medewerker kwam te werken op de afdeling Collectieve Belangenbehartiging. Zijn functie, met overheidssubsidie gefinancierd (zie 3.3.3), kwam na enkele jaren, in elk geval vóór 1996, te vervallen (interview Koole).

In 1996 stelde de Consumentenbond opnieuw een medewerker Internationale Zaken aan. Deze medewerker diende in de eerste plaats een verbindingspersoon te zijn tussen buitenlandse consumentenorganisaties en de Consumentenbond.¹⁵ Hij werkte onder de directe verantwoordelijkheid van de directeur. De coördinerende rol die zijn voorganger nog binnen de Bond vervulde, bestond niet meer. Achter dit feit kan een ontwikkeling schuilgaan die logisch aansluit bij de integratie van Europa in de afzonderlijke werkzaamheden van de beleidsmedewerkers. Deze integratie heeft volgens afdelingshoofd Koole vanaf 1993 geleidelijk aan plaatsgevonden. Gesteld kan worden, in navolging van Koole, dat met het standaard opnemen van internationaal gerichte werkzaamheden in het takenpakket van de beleidsmedewerkers de functie van medewerker Internationale Zaken overbodig is geworden. Verwijzend naar de casus-Stichting Natuur en Milieu kan men evenwel ook beweren dat met de gegroeide betekenis van Europese werkzaamheden de coördinerende rol van een specialist op internationaal terrein – zoals de coördinator van het Internationaal Programma – juist belangrijker zou moeten zijn geworden.

Nog minder dan LTO-Nederland kent de Consumentenbond interne waarborgen om de Europese dimensie in ieders beleidswerkzaamheden opgenomen te krijgen. Het ontbreekt de Bond niet alleen aan een coördinator, maar ook aan ‘internationale’ medewerkers die Europa onder de aandacht houden. De in 1996 gecreëerde functie

15. De personeelsadvertentie vermeldt: ‘De beleidsmedewerker internationale zaken analyseert de ontwikkeling van markten en overheidsbeleid, formuleert standpunten van de Consumentenbond, overlegt en onderhandelt met branche-organisaties, overheid, zusterorganisaties en vertegenwoordigt de Consumentenbond naar buiten. De beleidsmedewerker internationale zaken fungeert daarbij als verbindingspersoon tussen de internationale consumentenorganisaties en de Consumentenbond. Daarnaast ligt een deel van de werkzaamheden op nationaal economisch en/of juridisch vlak’ (Consumentenbond, 1996: sept.).

van medewerker Internationale Zaken, die ook een oplossing was voor personele overbezetting na de interne reorganisatie, werd in 1999 opgeheven (interview Koole).

De organisatorische maatregelen van SNM, LTO-Nederland en de Consumentbond overziend, kan allereerst worden vastgesteld dat alle drie belangengroepen zich in organisatorische zin hebben aangepast aan de Europese Unie. Vervolgens kan worden geconstateerd dat de structurele veranderingen in hun organisaties duidelijk verschillen in reikwijdte. De interne aanpassingen van de Stichting Natuur en Milieu en LTO-Nederland gaan het verst; de Consumentenbond heeft zich in de periode van onderzoek het minst verregaand aangepast. De Stichting Natuur en Milieu bezit geen eigen kantoor in Brussel, zoals LTO-Nederland, maar toch kan worden gesteld dat SNM zich in sterkere mate organisatorisch aan de EU heeft aangepast dan LTO-Nederland: de aanpassingen van SNM zijn structureler van aard en hebben verdergaande consequenties voor de medewerkers.

Dat de Stichting Natuur en Milieu het verst gevorderd is in de 'Europeanisering' van de eigen organisatie lijkt bevestigd te worden door het feit dat niet alleen aan internationaal werkzame, maar ook aan 'gewone' beleidsmedewerkers de eis wordt gesteld dat ze de Engelse taal beheersen. Deze eis is in iets minder dan de helft van het totale aantal vacaturebeschrijvingen in de periode 1994-1999 opgenomen. De Consumentenbond heeft de eis niet in zijn personeelsadvertenties vermeld, net zo min als –voor zover bekend– LTO-Nederland.¹⁶

Alle drie organisaties hebben overigens maatregelen genomen om ieders kennis van Europese besluitvorming te vergroten. SNM organiseert voor haar beleidsmedewerkers regelmatig excursies naar Brussel, waar bijvoorbeeld gesprekken plaatsvinden met de voorzitter van de European Federation for Transport and Environment (T&E) en met fractiemedewerkers en Europees-Parlementsleden van de Groenen en de socialistische fractie (interview Van Grondelle). De Consumentenbond verzorgt regelmatig een scholings- en trainingsprogramma over de EU, waarin medewerkers uitleg krijgen over de Europese besluitvormingsprocedures en de rollen van het Europees Parlement, de Europese Commissie en de Raad van Ministers. Ook worden rollenspellen gehouden die zijn gebaseerd op casus uit de praktijk. Verder gaan nieuwe personeelsleden een of twee dagen op werkbezoek bij BEUC (interview Koole). LTO-Nederland verzorgt voor haar afzonderlijke beleidsafdelingen soms een ééndaagse excursie naar Brussel (interview Wijbenga).

4.3 Strategische aanpassing

De Stichting Natuur en Milieu, LTO-Nederland en de Consumentenbond zien alle drie het nut en belang in van deelname aan internationale samenwerkingsverbanden.

16. Van LTO-Nederland is slechts een beperkt aantal personeelsadvertenties achterhaald.

Alle drie behoren ze tot de eerste, actief betrokkenen: ze zijn vaak de medeoprichters van die samenwerkingsverbanden. SNM was betrokken bij de oprichting van het European Environmental Bureau (EEB, zie 3.3.5) in 1974 en bij de oprichting van T&E in 1989 (interviews Hallo en Van Grondelle). De drie landbouworganisaties die later LTO-Nederland zouden vormen, het KNLC, de KNBTB en de NCBTB (zie 3.3.1), zetten in 1958 met hun collega's uit de toenmalige vijf andere lidstaten COPA op (COPA, 2002: nov.). De eerste statuten zouden zelfs door de Nederlanders zijn opgesteld (interview Jaarsma). De Nederlandse landbouworganisaties leverden meerdere keren de voorzitter van COPA en waren ook betrokken bij de oprichting van IFAP, de internationale koepelorganisatie (idem). De Consumentenbond behoort tot de oprichters van BEUC (1962), de IOCU (1960, de voorloper van de Consumers International) en ook van International Testing en ANEC, de Europese organisatie voor normalisatie (interview Koole).¹⁷

SNM, LTO-Nederland en de Consumentenbond participeren ook in het bestuur en werkgroepen van de Europese en andere internationale organisaties. SNM heeft zitting in het dagelijks bestuur van het EEB en zit in vijf van de acht werkgroepen (Landbouw, Chemicaliën, Industrie, Afval en Water). Bij wijze van uitzondering – normaal doen beleidsmedewerkers van het EEB dat – zit SNM één van die werkgroepen voor (interview Hey). SNM zit ook in het dagelijks bestuur en de werkgroepen van T&E, de belangrijkste andere Europese koepelorganisatie. Daarnaast is Natuur en Milieu vice-voorzitter van het European Habitatforum, een overlegorgaan van Europese natuur- en milieuorganisaties inzake de habitatrichtlijn (SNM, 1996 t/m 1999). LTO-Nederland is vertegenwoordigd in het bestuur van COPA en in bijna alle werkgroepen van de koepelorganisatie (interview Volanen). Samen met COGECA heeft COPA in totaal 57 werkgroepen.¹⁸ Overeenkomstig haar organisatorische grootte levert LTO-Nederland een of twee voorzitters voor die werkgroepen (idem). De Nederlandse lidorganisatie zit via COPA ook in raadgevende comités, waarvoor ze soms een voorzitter levert (COPA, 2000; 2001: januari en mei). Daarnaast leverde LTO-Nederland in de jaren zestig (Biesheuvel) en de jaren negentig (Doornbos) de voorzitter van IFAP (Robinson, 1961: 163; interview Jaarsma). De Consumentenbond zit in het dagelijks bestuur van BEUC en in zijn enige werkgroep (voedsel, interview Murray). De Bond was enige tijd belast met het voorzitterschap

17. ANEC is de in 1995 opgerichte Association pour la Normalisation Européenne des Consommateurs (European Association for the Coordination of Consumer Representation in Standardisation). ANEC, dat zich bezighoudt met de technische gelijkstelling van producten op de interne markt, bestaat uit vertegenwoordigers van consumentenorganisaties uit de EU-lidstaten en EVA-landen en vertegenwoordigers namens de Consumer Consultative Council (CCC) en de EVA-CCC (Young, 1998: 167). ANEC had een voorganger in SECO (Secrétariat de Coordination pour la Normalisation). Zie hierover Maier (1993: 366-7).

18. COPA is in de tweede helft van de jaren negentig een samenwerkingsverband met de General Committee for Agricultural Co-operation (COGECA) aangegaan. De twee organisaties hebben een gedeeld secretariaat. Zie Nugent (1999: 308) voor een overzicht van de organisatorische structuur van COPA. In 1994 was LTO-Nederland nog in 39 werkgroepen vertegenwoordigd, inclusief de groep van algemene experts (LTO-Nederland, 1994: 17 mei).

van BEUC en ANEC (Consumentenbond, 1995). Ook is de Bond vertegenwoordigd in het bestuur en de werkgroepen van Consumers International.

Lobbyen in Brussel

De drie belangengroepen zijn in verschillende mate Europees actief. SNM en LTO-Nederland zijn binnen de Europese koepelorganisaties actief betrokken bij het ontwikkelen van beleid. Via de werkgroepen nemen ze, op een breed scala van EU-beleidsterreinen, deel aan de gezamenlijke standpuntbepaling. Ze vervullen voorzitterschappen van werkgroepen, waaraan meerdere beleidsmedewerkers, met uiteenlopende specialismen, deelnemen. De Consumentenbond kent maar één beleidsterrein waarop in Europees verband over gezamenlijke opvattingen wordt nagedacht. Werkgroepvoorzitters levert de Bond niet, en het aantal betrokken beleidsmedewerkers is beperkt tot een of twee.

SNM en LTO-Nederland ontwikkelen ook, al dan niet met gebruikmaking van hun koepelorganisaties, rechtstreekse lobbyactiviteiten gericht op de Europese Commissie en het Europees Parlement. De coördinator van het Internationaal Programma, de 'internationale' medewerkers en de afdelingsmanagers van SNM zijn degenen die zich actief met het lobbyen in Brussel bezighouden. Ze richten zich concreet op (Nederlandse) Europees-Parlementsleden en ambtenaren en leden van de Commissie. Ze kunnen hierbij het voordeel benutten van de vooraanstaande positie die SNM, zoals zal blijken, binnen het EEB heeft verworven. 'Als je in Brussel alleen als nationale organisatie opereert, dan kom je niet zo ver in veel gevallen. Je hebt de hoed van een koepel nodig. Als ik ergens in mijn EEB-hoedanigheid kom, dan geeft dat een meer Europees karakter aan m'n boodschap', zegt Hallo (interview). 'Als lid van het EEB-bestuur kom ik eind deze maand weer bij de voorzitter van de Europese Commissie, en in diezelfde week zie ik de Milieucommissaris drie keer.' Dergelijke regelmatige ontmoetingen zouden een positieve invloed hebben op de contacten met de directoraten-generaal. 'Als mensen weten dat je de baas spreekt, dan verloopt het contact veel makkelijker. Het is dan belangrijker dat ik het EEB vertegenwoordig dan dat ik SNM vertegenwoordig.'

LTO-Nederland zoekt de contacten niet zozeer met behulp van de Europese koepelorganisatie, maar vooral op eigen titel: als vertegenwoordiger van de Nederlandse land- en tuinbouwsector, en dan met name de tamelijk omvangrijke melkveehouderij en akkerbouw, bedrijfsgroepen waarop de zware marktordening van toepassing is (interviews Wijbenga en Jaarsma).¹⁹ De in Brussel gestationeerde medewerkers en ook de anderen van Internationale Zaken proberen, al dan niet via de raadgevende comités, invloed uit te oefenen op ambtenaren en leden van de Europese Commissie. Afgaande op het beeld dat uit de geraadpleegde schriftelijke bronnen naar voren komt, hecht LTO-Nederland minder belang aan contacten met Euro-

19. Zie 3.3.4 voor een korte uitleg omtrent de zware marktordening.

pees-Parlementsleden.²⁰ De voorzitter van LTO-Nederland heeft ‘zeer regelmatig’ contact met de Landbouwcommissaris, die veel waarde toekent aan afzonderlijk overleg met de belangrijkste nationale landbouworganisaties (interview Cuijpers).

De Consumentenbond heeft slechts incidenteel (‘enkele keren per jaar’, ‘niet structureel’) contact met Nederlandse Europees-Parlementsleden. De lobbyactiviteiten in Brussel worden overgelaten aan BEUC, dat wordt gezien als ‘echt onze lobbyorganisatie in Brussel’, een organisatie die (lobby)werk uit handen neemt. Meediscussieën over de standpunten van BEUC volstaat, zo vindt men binnen de Bond (interview Koole). Zoals zal blijken, was de Consumentenbond in de eerste helft van de jaren negentig opvallend genoeg wél zelfstandig actief in het Brusselse lobbycircuit.

Europese initiatieven

De Stichting Natuur en Milieu anticipeert op ontwikkelingen in haar Europese omgeving, vanuit een eigen, zelfstandig opgestelde agenda. De organisatie neemt nadrukkelijk eigen Europese initiatieven en doet dat in een eerder stadium dan LTO-Nederland en de Consumentenbond. Al in de jaren tachtig heeft SNM zelfstandige Europese activiteiten uitgevoerd. De eerder besproken vacature van medewerker Internationale Zaken in 1990 vloeide voort uit een behoefte die uit deze activiteiten was ontstaan. SNM verrichtte lobbywerk over onderwerpen als de habitatrictlijn, het Europese wetlandsbeleid, de nitraatrictlijn, het gemeenschappelijk landbouwbeleid en een melkproductiestimulerend hormoon dat op de Europese markt zou worden toegelaten. Deze activiteiten richtten zich op de Raad van Ministers en de Europese Commissie (SNM, 1990: april en mei). SNM wilde deze activiteiten uitbreiden en wilde meer internationale samenwerking gaan zoeken. Op die manier zou zij haar effectiviteit vergroten; SNM diende zichzelf nadrukkelijker op de kaart te zetten.

Zeer onlangs heeft het Ministerie van VROM SNM toestemming verleend om de bureauformatie uit te breiden met een medewerker internationale zaken. Dit biedt de mogelijkheid om een begin te maken met de beoogde uitbouw (van de internationale ‘groene’ activiteiten, EvR). Daarbij zal prioriteit worden gegeven aan het creëren van een betere algemene infrastructuur t.b.v. het gehele bureau. Dit omvat onder meer een

20. Europees-Parlementsleden worden in de geraadpleegde documenten zelden genoemd als doel van de Europese lobby. Illustratief zijn de maandelijkse verslagen van de Brusselse medewerkers aan het bestuur van LTO-Nederland. In deze verslagen (‘Brussels Bericht’) wordt doorgaans veel aandacht besteed aan ontwikkelingen in de Landbouwwraad en de Europese Commissie, zoals het verslag van oktober 2000 illustreert: ‘Fransen zetten Europese Voedselmodel op agenda tijdens informele Landbouwwraad’, ‘Hervorming suikermarktordening: Commissie stuurt aan op status-quo voor suiker in 2001 en 2002’, ‘Etikettering houderijsystemen eieren wordt verplicht’, ‘Voorstellen interne promotie en exportpromotie’ en ‘De Commissie wil mogelijk deels terugvordering VAMIL voor 1998’. De aandacht voor het Europees Parlement is aanmerkelijk kleiner: ‘GMO Groenten en Fruit: stand van zaken discussie over Commissievoorstel’.

nauwgezette agendabewaking van hetgeen binnen de Europese Commissie aan beleid wordt voorbereid en bij de Raad van Ministers in behandeling is. Daartoe zal gewerkt moeten worden aan de uitbouw van een netwerk van persoonlijke contacten, zowel binnen de betrokken ministeries, de Europese Commissie en het Europees Parlement, als binnen de veelheid aan natuur- en milieubeschermingsorganisaties, en zal dagelijks kennis moeten worden genomen van de inhoud van het officiële Publikatieblad van de EG. Binnen deze algemene infrastructuur zullen –in nauw overleg met de meest betrokken beleidsmedewerkers en aangesloten organisaties– projectmatige onderwerpen moeten worden aangepakt. Daarbij is de besluitvorming door de Raad van Ministers van de EG als centraal aanknopingspunt voor actie genomen. (...) Naast schriftelijke en mondelinge lobby t.a.v. de ambtelijke voorbereiding en de politieke besluitvorming op dat vlak, zal binnen het netwerk van collega-organisaties in de andere EG-lidstaten actief moeten worden geopereerd.

(SNM, 1990: mei)

Binnen SNM was men zich bewust van de vele gebieden waarop (verdere) lobbyactiviteiten ondernomen moesten worden. Met andere Nederlandse natuur- en milieu-organisaties werd bekeken wie zich het beste op welke onderwerpen kon gaan richten (SNM, 1990: april en mei).

Voor de vertegenwoordigers van de Nederlandse land- en tuinbouwsector was het lange tijd gebruikelijk om ‘mee te draaien’ in de werkgroepen en het bestuur van COPA (en in de raadgevende comités). Men volgde COPA’s agenda en daarmee die van de Europese Commissie, en reageerde op de voorstellen die ter tafel kwamen. COPA was de organisatie die Europa ‘afdekte’, min of meer zoals BEUC hiervoor zorgde in het geval van de Consumentenbond.²¹ Pas ten tijde van de uitbreiding van het Bureau Brussel, in 1997, was het besef doorgedrongen dat LTO-Nederland veel actiever en zelfstandiger moest gaan lobbyen. De te passieve houding van LTO-Nederland in Europese zaken werd in een evaluatierapport over Bureau Brussel expliciet onder de aandacht gebracht:

Bestuurders en beleidsmedewerkers in Nederland geven in hun belangenbehartigende werk, begrijpelijk trouwens, hoge voorrang aan de nationale beleidsvorming in Nederland. Dit slokt echter zoveel van hun tijd en aandacht op dat de belangstelling voor en de betrokkenheid bij het Europese beleid vaak pas ontstaan wanneer dit het nationaal gewenste beleid dreigt, of zelfs al concreet blijkt, te doorkruisen. Deze wat nationaal

21. Illustratief in dit opzicht is dat een notitie over de coördinatie van de Europese belangenbehartiging binnen LTO-Nederland zich uitsluitend richtte op activiteiten in COPA-verband. ‘In deze notitie wordt een aantal suggesties gedaan om de coördinatie binnen LTO-Nederland op het gebied van de Europese belangenbehartiging verder te verbeteren. Deze suggesties hebben betrekking op de werkzaamheden van LTO-Nederland binnen COPA, omdat dit immers (nog steeds) het belangrijkste Europese kader is waarbinnen de behartiging van de belangen van de Nederlandse boeren en tuinders plaatsvindt.’ Contacten van beleidsmedewerkers met Bureau Brussel waren ‘meer uitzondering dan regel’ (LTO-Nederland, 1996: 6 dec.).

gerichte instelling staat de oriëntatie op een breder Europees beleidskader en de afstemming van het Nederlandse beleid daarop in de weg.

(LTO-Nederland, 1996: aug.)

Het onderwerp dat als eerste de exclusieve aandacht vroeg (naast de gebruikelijke aandacht voor kwesties inzake de zware marktordening) was de nitraatrichtlijn, waarvan de implementatie Nederlandse boeren grote problemen bezorgde (interviews Jaarsma, Cuijpers).²² LTO-Nederland ging vanaf die tijd nadrukkelijker op zoek naar gelegenheidscoalities.²³ Adam Jaarsma van Bureau Brussel (interview):

Dat gold ook voor Nederland zelf, hoor. Het ministerie, Van Aartsen, is toen ook begonnen. Van Aartsen was er voorstander van om gelegenheidscoalities te vormen. Voordien werden er, als het om strategische dingen gaat, veel minder zaken gedaan. We hadden toen pas echt een eigen kantoor in Brussel. De Denen, de Zweden, de Finnen, de Italianen, de Engelsen, die zaten er ook. Dan ga je op een hele andere manier met elkaar om. Dat begint al met het uitrusten van gegevens en al die dingen meer.

Het zoeken naar gelegenheidscoalities door LTO-Nederland gebeurt op zowel medewerkers- als voorzittersniveau. Van oudsher bestaat een jaarlijks strategisch overleg tussen de besturen van zusterorganisaties uit de noordelijke lidstaten, waaronder Duitsland en Denemarken. Doel hiervan is op belangrijke beleidsonderwerpen op één lijn te komen, om zo sterker te staan in Brussel. Sinds 1997 wordt dit overleg intensiever gevoerd (interviews Cuijpers en Jaarsma).

Consumentenbond/Konsumenten Kontakt

De Consumentenbond was in de tweede helft van de jaren negentig geen actieve speler in Brussel, maar in de eerste helft wél. De Bond had in deze periode direct contact met een of enkele directoraten-generaal, bracht rechtstreeks adviezen uit aan de Europese Commissie, had overleg met Nederlandse Europees-Parlementsleden en voerde daarnaast in samenwerking met BEUC lobbyactiviteiten uit (CB/KK, 1992c en 1994a). De inspanningen waren gericht op onderwerpen als de etikettering van levensmiddelen, de kleurstoffenrichtlijn, de liberalisering van post- en telecom-

22. Interessant in dit verband is dat het bestuur van LTO-Nederland niet eerder dan op 7 juli 1998 heeft besloten een projectgroep in te stellen die de mogelijke gevolgen van de nitraatrichtlijn inventariseert. 'De opdracht aan de gedelegeerden in de projectgroep is om een objectieve inventarisatie te maken, dat leidt tot verschillende opties met voor- en nadelen die daaraan vastzitten. Het bestuur zal de beleidskeuzes moeten maken' (LTO-Nederland, 1998: juli). Overigens besloot de Stichting Natuur en Milieu in hetzelfde jaar een civiele procedure voort te zetten om het mestbeleid conform de nitraatrichtlijn aangepast te krijgen (SNM, 1998).

23. LTO-Nederland was tot die periode geheel gericht op het Europese markt- en prijsbeleid in de landbouw. Dat bepaalde immers het inkomen van de boeren. Het kostte de internationaal secretaris veel moeite de leden, bestuurders en medewerkers van LTO-Nederland duidelijk te maken dat andere onderwerpen, die niet onder DGVI vielen, zeer belangrijk waren. 'Pijnlijk duidelijk is deze omissie geworden door onder andere de vogel-, nitraat-, habitat- en waterrichtlijn', aldus Jaarsma (interview).

municatiediensten en de richtlijn inzake grensoverschrijdende transacties. De Stichting Samenwerking CB/KK (zie hierna) noemt in haar eerste halfjaarrapportage de volgende, voor de Consumentenbond verrichte activiteiten:

- interpretatie en uitwerking van artikel 129A van het Verdrag van Maastricht (de titel consumentenbescherming): een bijdrage werd geleverd aan BEUC-notities hierover;
- de concept richtlijn vergelijkende reclame: o.a. in WICA-verband (Werkgroep Internationale Consumtenaangelegenheden van de SER, EvR) werd hierover een (verdeeld) advies voorbereid;
- GATT-onderhandelingen en landbouwbeleid: geparticipeerd werd in de IOCU/BEUC werkgroep GATT, met name bij de lobby op diverse instanties. Tevens werden reacties geformuleerd op de McSharry-voorstellen over hervorming van het landbouwbeleid en de beslissingen van de Raad hierover;
- de ontwerp-richtlijn oneerlijke contractsbedingen werd op verschillende niveaus aan de orde gesteld. De Raad nam eind juni een principe besluit, dat vanuit puur Nederlandse optiek acceptabel is, maar vanuit een Europese dimensie veel te wensen overliet;
- het voorstel en het uiteindelijke ontwerp voor de Richtlijn Verkoop of Afstand werden geanalyseerd en van reacties voorzien. Een commentaar zal later volgen;
- een bijdrage werd geleverd aan een uitgebreide BEUC-reactie ten behoeve van de zogenaamde Commissie-Sutherland, die over de gevolgen van de Interne Markt voor de consument later dit jaar zal rapporteren;
- ontwerp-richtlijnen over zoetstoffen en verpakkingen werden niet alleen van commentaar voorzien maar ook ingezet in de lobby naar verschillende betrokken instanties;
- een BEUC/Consumentenbond onderzoek naar telefoondiensten leverde veel publiciteit op en reacties van derden. In de nationale activiteiten op het gebied van post en telecommunicatie nemen internationale activiteiten een zeer belangrijke plaats in;
- ten behoeve van de ontwerp-richtlijn time-sharing werd de Europese Commissie van Nederlands materiaal voorzien;
- naar aanleiding van de aardbeving in Limburg werden bij de Commissie vragen gesteld over mededingingsbeperkende voorwaarden bij de verzekeraars met betrekking tot uitsluiting van dit soort rampen.

Door de CCE/KK-medewerker (Consumenten Commissie voor Europa, EvR) werden de activiteiten aan enkele lopende dossiers voortgezet, onder meer in het kader van de follow-up ten aanzien van de CCE-standpuntbepaling over de (ontwerp) EG-richtlijn inzake het verhuurrecht, het uitvoerrecht en andere met het auteursrecht verwante rechten. Voorts werden, deels als ESC-deskundige van de rapporteur, bijdragen geleverd aan de adviezen van het Economisch & Sociaal Comité over:

- het voorstel voor een EG-richtlijn inzake volledige zuigelingenvoeding bestemd voor uitvoer naar derde-wereldlanden;

- het voorstel voor een resolutie inzake de verkooppraktijken in ontwikkelingslanden van in de Gemeenschap gevestigde fabrikanten voor vervangingsmiddelen voor moedermelk (COM.(91)147 def.).

Eind juni is een aanvang gemaakt met het analyseren en becommentariëren van het EG-voorstel voor een Richtlijn betreffende de bescherming van de consument bij op afstand gesloten overeenkomsten (COM.(91)11 def. SYN 411).

(CB/KK, 1992a)

In belangrijke mate werkte de Consumentenbond samen met Konsumenten Kontakt. De twee organisaties beschikten over een gezamenlijke stichting die ‘ledenoverstijgende’ werkzaamheden op zich nam.²⁴ Deze stichting, in 1992 opgericht als opvolger van de Stichting Vergelijkend Warenonderzoek, de Stuurgroep Zelfregulering en de Consumenten Commissie voor Europa, was volledig afhankelijk van overheids gelden (Consumentenbond, 1991b en 1992c).²⁵ Uit deze stichting werd de medewerker ten behoeve van EG-werk gefinancierd die de Bond in 1992 aanstelde. Het werk dat de Consumenten Commissie voor Europa verrichtte, werd in deze stichting voortgezet en uitgebreid.²⁶

De Stichting Samenwerking CB/KK vervulde in de eerste helft van de jaren negentig een belangrijke coördinerende taak. Meer dan voorheen moest op Europees gebied aandacht worden gegeven aan: het volgen en signaleren van relevante internationale/Europese ontwikkelingen, het zelfstandig uitvoeren van projecten en publicaties met een sterke Europese dimensie voor beide organisaties, het optreden als interne vraagbaak of referent op dit vlak voor andere medewerkers, het zorgdragen voor adequate informatievoorziening en archivering, het onderhouden van contacten met de relevante Europese samenwerkingsverbanden van de twee organisaties, het zorgdragen voor participatie in ‘overlegsituaties’ op Europees niveau (ESC, CCC) en het coördineren van en zorgdragen voor nationale activiteiten die Europees gericht zijn, zoals het leveren van commentaar op Europese voorstellen voor de Ne-

24. Het maken van een afbakening vooraf tussen taken en Europese beleidsonderdelen en een daarmee gepaard gaande toerekening aan een van beide organisaties bleek moeilijk. Dit als gevolg van twee factoren: ‘In de eerste plaats geldt voor vrijwel alle hoofdbeleidsonderdelen van het EG-consumentenbeleid dat beide organisaties daaraan in even sterke mate belang hechten. Dit geldt bijvoorbeeld voor terreinen als: economische aangelegenheden (incl. financiële diensten); levensmiddelenbeleid; gezondheid en veiligheid; milieu en energie; en juridische bescherming van de consument. Verschil is slechts dat Konsumenten Kontakt extra belang hecht aan EG-beleidsmaatregelen die in hun uitwerking sterk raken aan de positie van de consument met een laag inkomen. (...) In de tweede plaats geldt dat een afbakening op voorhand ook niet altijd goed mogelijk is. De uit te voeren taken worden namelijk in belangrijke mate bepaald door de agenda van de Europese instellingen’ (CB/KK, 1993a).

25. Via de oprichting van de Stichting Samenwerking Consumentenbond/Konsumenten Kontakt probeerde de Bond ‘enige zekerheid te verkrijgen omtrent continuering van financiële overheidssteun voor ‘ledenoverstijgende’ activiteiten in de sfeer van productinformatie, marktwerking en consumenteneducatie/voorlichting, dit in het licht van de steeds dreigender en soms reeds gerealiseerde bezuinigingsoperaties van met name het ministerie van Economische Zaken’ (Consumentenbond, 1991b).

26. Het jaarverslag 1994 meldt dan ook dat de Europese pressie-activiteiten van de Bond ‘voor een groot deel’ plaatsvonden in het kader van de Stichting Samenwerking CB/KK (Consumentenbond, 1994d).

derlandse overheid en het participeren in nationale adviesorganen (CB/KK, 1992: mei en 1993a).

De Stichting Samenwerking CB/KK ging tamelijk zelfstandig te werk, hanteerde een eigen lijst met concrete Europese onderwerpen die prioriteit verdienden en begaf zich naar Brussel om op deze terreinen vooruitgang te bewerkstelligen. Met BEUC en buitenlandse zusterorganisaties werd volgens de Stichting zelf samengewerkt voor zover dat paste binnen de eigen prioriteitsstelling. Op haar eigen Europese agenda stonden behalve eerdergenoemde onderwerpen ook de cacaorichtlijn, de richtlijn inzake prijsaanduidingen, de richtlijn over oneerlijke contractbedingen en bijvoorbeeld het gemeenschappelijk landbouwbeleid. Jaarlijks stelden de medewerkers van de Stichting een lijst met dergelijke onderwerpen op. De planning van de werkzaamheden werd hierbij 'in aanzienlijke mate' bepaald door de agenda van de Europese instellingen (CB/KK, 1992: mei). Zoals men zich had voorgenomen, was de Stichting Samenwerking CB/KK ook op nationaal niveau actief, in adviesorganen (SER) en samenwerkingsverbanden.²⁷ Het coördineren van reacties op voorgestelde Europese richtlijnen behoorde tot de bezigheden op nationaal niveau. Eerder werd dit soort werk al door de Consumenten Commissie voor Europa verricht.

De oprichting van de Stichting, of beter gezegd: de opheffing van de Consumenten Commissie voor Europa, bracht met zich mee dat Europa een hogere plek kreeg op de interne agenda van de Consumentenbond. 'De nieuwe Stichting biedt zowel de Bond als KK mogelijkheden tot activering cq. intensivering van bepaalde beleidsonderdelen en tot een betere interne coördinatie van EG-gerelateerd werk', vermeldde een rapportage over de eerste helft van 1992 (CB/KK, 1992a). In een ander intern document staat:

Met het verdwijnen van de Consumenten Commissie voor Europa is het zaak dat binnen beide organisaties de Europese dimensie van het werk beter gecoördineerd wordt. Gelet op het feit dat EG-ontwikkelingen hun weerklank zullen vinden in bijna al het werk dat de consumentenorganisaties op zich nemen is het van belang dit veel duidelijker te verankeren binnen de organisaties. (...) Menig medewerker cq. menig project heeft inmiddels een Europese dimensie, zowel op het gebied van onderzoek als van beleidsvorming en -presentatie.

(CB/KK, 1992: mei)

Het behoorde tot de taken van de Consumenten Commissie voor Europa om op Europees niveau consumentenbelangen te behartigen, bijvoorbeeld door zitting te nemen in de ESC, en om dat ook op nationaal niveau te doen, bijvoorbeeld door haar lidmaatschap van de SER-Werkgroep Internationale Consumentenaangelegen-

27. Naast de directe beïnvloeding van departementen en andere instanties waren volgens Stichting Samenwerking CB/KK de activiteiten op nationaal niveau in belangrijke mate gericht op de SER-werkgroep Internationale Consumentenaangelegenheden (CB/KK, 1992a, 1992b, 1993b 1993c, 1994b en Consumentenbond 1995a).

heden (WICA). De Stichting werd in 1994 opgeheven, nadat Economische Zaken de subsidiëring had stopgezet. Konsumenten Kontakt hield per 1 januari 1994 op te bestaan.

Voortrekkersrol

Ten tijde van het Verdrag van Maastricht en het Verdrag van Amsterdam, in de aanloop naar de IGC's, hebben de Stichting Natuur en Milieu, LTO-Nederland en de Consumentenbond zelfstandig Europese strategische activiteiten ondernomen. De Nederlandse Voorzitterschappen in 1991 en in 1997 boden uitgelezen mogelijkheden om te proberen de Europese besluitvorming naar eigen hand te zetten. De ene organisatie speelde hier actiever op in dan de andere.

SNM leverde een aanzienlijke bijdrage aan EEB's memorandum aan het Nederlands Voorzitterschap in 1997 en coördineerde de inbreng bij het Voorzitterschap van de Nederlandse natuur- en milieuorganisaties.²⁸ In een eerdere fase had SNM een belangrijk aandeel in de totstandkoming van een gezamenlijk document van de Europese milieubeweging met daarin haar voorgestelde wijzigingen in het Verdrag van Maastricht (interview Hey). Dit document vormde het uitgangspunt voor haar lobbyactiviteiten vóór en tijdens de onderhandelingen over de verdragsherziening, die in 1996 startten. Ook in de aanloop naar het Verdrag van Maastricht zou SNM zich actief hebben ingezet. Christian Hey is behalve afdelingshoofd van het EEB ook onderzoeker. Over de rol van SNM destijds zegt hij (interview):

I think SNM was already at this time quite active. We did a case study on Greening the Treaty, and I think it was a priority of SNM, already in 1990. This was quite interesting in our study. Whereas German organisations still attacked the internal market, SNM was focusing on the Greening the Treaty debate. So the one was more ideological than the other. That was ten years ago quite visible, this difference between German and Dutch organisations. Which is perhaps nowadays less visible.

De casestudy waar Hey naar verwijst ('Binnenmarkt und Umwelt') maakt deel uit van een in 1994 gepubliceerd onderzoek naar de strategische en organisatorische activiteiten van Duitse, Britse, Nederlandse en Spaanse milieubewegingen op vijf Europese beleidsgebieden. 'Die Initiative zur Ökologisierung der römischen Ver-

28. Het jaarverslag 1997 meldt hierover: 'Tijdens het Nederlands voorzitterschap van de EU in de eerste helft van 1997 zorgde het Internationaal Programma voor de interne en externe coördinatie van de inbreng van Stichting Natuur en Milieu en de Nederlandse milieubeweging. Natuur en Milieu nam het initiatief voor een reeks gesprekken rond de milieuraden. Hieraan namen veel Nederlandse milieuorganisaties deel. Het ging om gesprekken met minister De Boer (voorzitter van de EU-Raad van Milieuministers) en met EU-commissarissen Bjerregaard (milieu) en Wulf-Mathies (regionaal beleid). Deze gesprekken werden benut om inhoudelijk commentaar te geven op onderwerpen die te maken hebben met het EU-(milieu)beleid. Daarnaast leverde Stichting Natuur en Milieu een grote bijdrage aan het 'Memorandum aan het Nederlands voorzitterschap van de EU' van het European Environmental Bureau' (SNM, 1997).

träge stößt in den Niederlanden und in Deutschland auf aktive Unterstützung', constateerden Hey en Brendle (1994: 466). 'In beiden Ländern fanden parallele Aktionen mit Stellungnahmen und Presseaktivitäten der Umweltdachverbände statt.'

LTO-Nederland volgde in 1991 en 1997 andere, indirectere routes. De eerste liep via de Raad van Centrale Ondernemersorganisaties (RCO), waarin werkgeversorganisatie VNO-NCW over het algemeen vaak het voortouw heeft. In de RCO, die verder bestaat uit MKB-Nederland en LTO-Nederland, werd ten tijde van beide Voorzitterschappen een gezamenlijk programma opgesteld. Dat programma werd onder de aandacht gebracht van de minister van Buitenlandse Zaken, de Kamercommissies en andere politieke actoren. In dit proces had VNO-NCW het grootste aandeel (interview Jaarsma). De tweede route liep via de SER. LTO-Nederland en daarvoor de drie centrale landbouworganisaties brachten hun wensen in bij de Commissie Europese Aangelegenheden (CEA), die adviezen uitbracht aan de regering.

Zoals gezegd was de Consumentenbond in de eerste helft van de jaren negentig veel actiever dan in de tweede helft. De Bond beweert dat het mede aan 'langdurig lobbywerk' van de Nederlandse organisatie zelf en BEUC te danken is dat in het Verdrag van Maastricht een consumentenparagraaf werd opgenomen (Consumentenbond 1991b). Bewijs dat deze bewering van de directie kan onderbouwen valt niet te achterhalen. In de context van het feit dat het op Europa gerichte werk van de Consumentenbond juist in deze periode een belangrijke impuls kreeg, in de vorm van de oprichting van Stichting Samenwerking CB/KK, en dat de Consumentenbond juist in dat jaar een internationale conferentie ('Consumer impact on European Standardization') organiseerde, is het niettemin aannemelijk dat de Consumentenbond een actieve bijdrage aan de opname van de paragraaf in het Verdrag heeft geleverd.²⁹

In de totstandkoming van afspraken in het Verdrag van Amsterdam had de Bond nauwelijks of geen aandeel. 'De lobby voor het Verdrag van Amsterdam is primair via BEUC gelopen, daar hebben wij als organisatie hier heel weinig mee te maken gehad', zegt Koole (interview). De Consumentenbond heeft niet intensief gelobbyd en evenmin een coördinatiefunctie vervuld voor de Europese koepelorganisatie. 'Ik weet niet eens of we zelfs wel brieven hebben verstuurd. Er zijn misschien wat informele contacten geweest tussen het hoofd Collectieve Belangenbehartiging en Economische Zaken.'

29. Genoemde conferentie vond op 25 en 26 november 1991 plaats in Amsterdam in het Ramada Renaissance Hotel en was opgezet door het Nederlands Consumentenplatform Normalisatie met steun van het ministerie van Economische Zaken en de Dienst Consumentenbeleid van de Europese Commissie. De eindverantwoordelijkheid berustte bij de Consumentenbond. De conferentie had tot doel een nieuwe impuls te geven aan de consumenteninvloed op de Europese normalisatie, de technische gelijk-schakeling van producten. De sessie waarin de aanpak op Europees niveau (na bijeenkomsten over de situatie in Nederland en de aanpak in diverse Europese landen) werd volgens een intern verslag bijgevoond door ongeveer honderd personen. De lezingen werden verzorgd door onder anderen: Kay Barlebo-Larsen (Europese Commissie), Yvonne van Rooy (Economische Zaken), Harald Ettl (Efta), Dick Westendorp (Consumentenbond) en Jan Simons (Unice) (Consumentenbond 1991a).

Kijkend naar de mate waarin SNM, LTO-Nederland en de Consumentenbond proberen met behulp van de Europese Unie hun doelen te bereiken, moet worden geconstateerd dat de Stichting Natuur en Milieu en LTO-Nederland zich in strategische zin het verst hebben aangepast. Vergeleken met de Consumentenbond houden deze belangengroepen zich intensiever met Europa bezig. Voor SNM geldt dit in nog sterkere mate dan voor LTO-Nederland: SNM anticipeerde meer op het bestaan van de Europese bestuurslaag dan de land- en tuinbouworganisatie.

Dat SNM zich actiever en directer in beleids- en besluitvormingsprocessen in Brussel heeft begeven dan LTO-Nederland en de Consumentenbond, lijkt tot uitdrukking te komen in hun rollen binnen de eigen Europese koepelorganisaties. De Stichting Natuur en Milieu beweert een 'voortrekkersrol in de Europese milieubeweging' te vervullen, bijvoorbeeld op terreinen als de toegang tot milieuinformatie, de herziening van de watterichtlijnen, het biodiversiteitsbeleid, de herziening van de Verdragen van Maastricht en Amsterdam ('greening the treaty') en de integratie van milieueisen in andere Europese beleidsterreinen, waaronder die van landbouw en transport (SNM, 1994a en 1999). De in de jaarverslagen vermelde activiteiten van SNM wekken inderdaad de indruk dat de organisatie in een aantal opzichten voorop heeft gelopen.³⁰ Hey, in reactie op de vraag of SNM inderdaad een voortrekkersrol vervult:

Yes, I think so. [W]e have quite a lot of SNM people in our networks. We have somebody in the waste group, in the agricultural group, the chemist group, the product policy group, in the board. Water is covered rather by the Waddenzeevereniging or Stichting Waterpakt. But I think this is due to the division of labour within the Dutch organisations. Air does not seem to be a full priority of SNM. Water is another issue where SNM is not present. But I think on all other issues SNM is present and has also key functions in the networks. Since when? I think this is quite historical, but it has been increasing the last few years. This is a continuous development. I cannot give you exact figures. The creation of Ralph Hallo's unit is important.

Ook secretaris-generaal John Hontelez van het EEB bevestigt dat SNM in een aantal opzichten voorop loopt. In zijn bespreking van de activiteiten van het EEB in 1999-

30. Over de activiteiten op het gebied van toegang tot milieu-informatie meldt het jaarverslag 1996 van de Stichting Natuur en Milieu het volgende: 'In 1996 begonnen twee belangrijke processen voor het recht op vrije toegang tot milieu-informatie. Ten eerste de evaluatie van de eerste vier jaar ervaring met de EU-richtlijn over toegang tot milieu-informatie, en ten tweede de opening van internationale onderhandelingen in VN-kader voor een verdrag over inspraak in milieubesluitvorming (public participation in environmental decision making) en toegang tot milieu-informatie. De Stichting Natuur en Milieu heeft over dit onderwerp in de afgelopen jaren in meer dan twintig landen veel expertise opgebouwd en informatie verzameld, en is daarom nauw betrokken bij beide processen. De Stichting Natuur en Milieu publiceerde over dit onderwerp het boek 'Access to Environmental Information in Europe: the Implementation and Implications of Directive 90/313/EEC.' Een overzicht van de ervaringen met de richtlijn werd op een hoorzitting van het Britse Hogerhuis gepresenteerd (SNM, 1996). In 1998 voerde de Stichting Natuur en Milieu 'high-level' gesprekken met de voorzitter van de Europese Commissie, de Milieucommisaris en de directeur-generaal Milieuzaken (SNM, 1998).

2000 noemt hij expliciet de 'lead role' van de Stichting Natuur en Milieu: 'SNM (Netherlands) provide invaluable support for Agriculture, Biodiversity and Access to Documents/Aarhus Convention activities' (EEB, 2000: 15 nov.). De actieve houding van SNM in Europees verband vindt haar weerslag in een tweedaagse workshop die SNM (met steun van VROM) organiseerde voor EU-coördinatoren van nationale milieugroepen en medewerkers van Europese samenwerkingsverbanden (SNM, 1998). De workshop had tot doel de samenwerking tussen de verschillende milieuorganisaties op een hoger plan te brengen:

At SNM, this development (environmental organisations that are paying increasing attention to EU matters, EvR) can be observed since 1990. SNM expanded and strengthened its capacity for EU work and it has undertaken a series of major activities aimed at influencing the decisionmaking in the EU, generally in cooperation with colleague organisations in the Netherlands and elsewhere. In the process, we have gained much experience with Brussels and how it works. Perhaps as important is the experience we have gained in organisational terms – within our own organisation, within the national environmental movement, and within the national political culture. Nonetheless, this process has not always been easy or smooth.

The contacts we have with our colleague organisations reveal that you too have, in many cases, followed a similar trail. You too have gained experience and developed methods and techniques for working on EU issues. The number of organisations with a considerable capacity for and experience with EU matters is, however, not large. We felt however that a meeting of representatives of the principal national organisations most active on EU issues could be useful, timely, and productive.

(SNM, 1998: 3-4 april)

Anders dan SNM kan LTO-Nederland zichzelf geen voortrekker in Europees verband noemen. LTO-Nederland behoort in COPA tot de nationale delegaties van middelgrote landen, die formeel aanmerkelijk minder zeggenschap hebben dan de delegaties van landen als Frankrijk, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk. Er zijn geen aanwijzingen dat LTO-Nederland informeel een belangrijker positie inneemt. Hooguit op het gebied van zuivel en varkenshouderij krijgt de Nederlandse belangenorganisatie een hogere status aangemeten dan haar formele positie rechtvaardigt (interviews Volanen, Jaarsma en Cuijpers).

De Consumentenbond vervult evenmin een leidende rol in zijn koepelorganisatie, al behoort zij wel tot de vier grootste lidorganisaties. Koole (interview):

Inhoudelijk hebben we altijd wel, ik weet niet of dat meer of minder is dan andere landen, maar altijd wel op internationale samenwerking ingezet. Die samenwerking hebben we altijd erg belangrijk gevonden. Maar of wij nou een voortrekkersrol hebben gespeeld, dat zou ik niet durven beweren. Helemaal niet in mijn periode. (...) De afgelopen zes jaar (de periode 1994-2000, EvR) hebben we gewoon ons werk gedaan in BEUC. Maar 'that's it'. Ons werk, dat is dan in het bestuur zitten, in de werkgroep, de samenwerking, etcetera. Maar een voortrekkersrol veronderstelt dat je voortdurend zegt

van 'nou jongens, we vinden dat we nu de discussie moeten gaan voeren of nu dat moeten gaan doen'. Dat is niet zo erg sterk het geval geweest.

4.4 Samenvatting

De bevindingen uit het onderzoek naar SNM, LTO-Nederland en de Consumentenbond leren dat eerstgenoemde belangengroep zich het meest heeft aangepast aan de Europese Unie, zowel in organisatorische als in strategische zin. Als enige bezit SNM een op het Europese werk gerichte, horizontale organisatorische structuur die tot op het medewerkersniveau is doorgedrongen. Het zogeheten Internationaal Programma loopt 'dwars door de beleidsafdelingen heen'. Onder meer door de aanwezigheid van 'internationale' medewerkers in die beleidsafdelingen is die structuur stevig in de organisatie verankerd. Ook LTO-Nederland kent een horizontale organisatorische aanpassing aan de Europese Unie, in de vorm van de staf Buitenland. Deze structuur is echter niet op de eerste plaats gericht op het vergroten van de eigen effectiviteit in de internationale, Europese omgeving. In het overleg worden de 'overkoepelende' internationale onderwerpen besproken, de onderwerpen die de grenzen van de afzonderlijke beleidsafdelingen overstijgen. De besprekingen vinden plaats op managementniveau, staan niet onder leiding van een persoon die zich op de eerste plaats met Europese en andere internationale zaken bezighoudt en zijn vooral gericht op het elkaar informeren, op het op elkaar afstemmen van standpunten. LTO-Nederland beschikt weliswaar over een eigen kantoor in Brussel, anders dan SNM, maar de interne consequenties daarvan zijn geringer: het kantoor blijft een 'extern' onderdeel van de eigen organisatie. Voor zover het bestaan van het kantoor interne gevolgen heeft, dringen die via de staf Buitenland en de afdelingshoofden door, en niet rechtstreeks.

Met haar 'internationale' medewerkers onderscheidt SNM zich eveneens van LTO-Nederland en de Consumentenbond, waar geen medewerkers op een specifiek internationaal, Europees beleidsterrein werkzaam zijn. Wel beschikken of beschikten beide belangengroepen, net als SNM, over speciale medewerkers voor internationale zaken, die als coördinator de interne informatiestromen zo goed mogelijk moeten laten verlopen. Dat SNM eerder over zo'n coördinator beschikte dan LTO-Nederland (het Landbouwschap), kan kenmerkend worden genoemd voor het onderlinge verschil. Ook de Consumentenbond had, in vergelijking met LTO-Nederland, zijn medewerker Internationale Zaken vroeg in dienst, maar de consumentenorganisatie heeft in de tweede helft van de jaren negentig weer afscheid genomen van deze functie. Het is zeer de vraag of deze maatregel als blijk van verdere integratie van Europa in de organisatie als geheel moet worden opgevat. Illustratief voor de grotere Europese gerichtheid van SNM, in vergelijking met zowel de Consumentenbond als LTO-Nederland, is de eis van Engelse taalbeheersing. Deze wordt niet alleen aan internationale medewerkers gesteld, maar vaak ook aan 'gewone' beleidsmedewerkers.

De Consumentenbond blijft achter bij SNM én LTO-Nederland. Zij heeft in haar organisatie geen horizontale, op het Europese werk gerichte structuur, kent geen

intern 'ingedaalde' informatieuitwisseling met de koepelorganisaties en heeft niet de beschikking over een apart aanspreekpunt voor buitenlandse zusterorganisaties.

Dat de Stichting Natuur en Milieu zich eveneens in *strategisch* opzicht meer heeft aangepast aan de Europese Unie dan LTO-Nederland en de Consumentenbond, blijkt in de eerste plaats uit de mate waarin de drie organisaties eigen, op Europa gerichte lobbyactiviteiten hebben ondernomen. SNM anticipeert op ontwikkelingen in haar Europese omgeving en doet dat vanuit een eigen, zelfstandig opgestelde agenda. De natuur- en milieuorganisatie onderneemt eigen initiatieven en benut daarbij de voordelen van samenwerking in Europese verbanden. Ditzelfde geldt voor de Consumentenbond in de periode dat zij in een stichting met Konsumenten Kontakt samenwerkte. Na de opheffing van deze stichting is de Bond zijn zelfbewuste houding in Brussel kwijtgeraakt. LTO-Nederland is op Europees terrein vooral volgzzaam geweest. De land- en tuinbouworganisatie en haar voorgangers lieten zich lange tijd leiden door de agenda van COPA; ze reageerden op de keuzes die in Brussel werden voorgelegd. Pas relatief laat in de jaren negentig ontwikkelde LTO-Nederland substantiële eigen (zelfstandige) lobbyactiviteiten.

In de tweede plaats blijkt de grotere strategische aanpassing van SNM uit de positie die ze inneemt in de voor haar belangrijkste Europese koepelorganisatie, het EEB. In de loop van de jaren negentig heeft SNM zich een betrekkelijk hoge positie in de interne hiërarchie verworven door haar actieve houding in de Brusselsse omgeving. Zo nu en dan vervult Natuur en Milieu binnen de koepelorganisatie een voortrekkersrol, met name door het nemen van beleidsinitiatieven. LTO-Nederland noch de Consumentenbond vervult binnen haar/zijn koepelorganisatie een dergelijke rol. Beide organisaties doen wat van hen wordt verwacht, maar niet veel meer dan dat.

Illustratief voor het verschil tussen SNM enerzijds en LTO-Nederland en de Consumentenbond anderzijds, zijn de al dan niet ondernomen activiteiten ten tijde van 'Maastricht' en 'Amsterdam'. SNM werkte samen met BEUC en coördineerde de inbreng van de Nederlandse milieubeweging bij het Nederlands Voorzitterschap. LTO-Nederland daarentegen probeerde op een andere, indirecte manier invloed uit te oefenen door zich te verlaten op de bestaande samenwerking in de RCO en de SER. De Consumentenbond heeft weinig tot niets ondernomen, althans niet ten tijde van 'Amsterdam'. In 1991 lijkt de Bond zich wel actief te hebben ingespannen. Deze constatering onderstreept de betekenis van de tijdelijke samenwerking tussen de Bond en Konsumenten Kontakt.

De organisatorische en strategische aanpassingen van de drie belangengroepen overziend, is de conclusie gerechtvaardigd dat SNM en LTO zich betrekkelijk sterk hebben aangepast aan de Europese Unie en de Consumentenbond betrekkelijk zwak. SNM op haar beurt heeft zich weer in sterkere mate aangepast dan LTO-Nederland. Er bestaat een duidelijk verschil tussen de pro-actieve, diepgewortelde Europese houding van SNM en de reactieve, ten dele geïnternaliseerde Europese houding van LTO-Nederland.

4.5 Conclusies

Eerder is vastgesteld dat op SNM, LTO-Nederland en de Consumentenbond factoren van toepassing zijn die de aanpassing aan de Europese Unie bevorderen, maar ook factoren die aanpassing belemmeren (zie 3.3.6). Voor SNM zagen de oorzakelijke factoren er voor aanpassing aan de EU het gunstigst uit, gezien haar jonge leeftijd, haar relatief geringe verwevenheid in de nationale besluitvorming en de gunstige structuur van politieke mogelijkheden in Europa. Mocht blijken dat SNM zich veel aan de EU had aangepast, dan diende de verklaring daarvoor in een of meerdere van deze oorzaken te liggen. Mocht blijken dat de Stichting zich weinig had aangepast, dan zou de verklaring daarvoor moeten liggen in haar afhankelijkheid van nationale hulpbronnen of haar zwakke koepelorganisatie of in een combinatie van die twee.

Voor de Consumentenbond gold dat zijn mogelijke aanpassingsgedrag alleen positief beïnvloed kon worden door zijn relatief geringe verwevenheid in de nationale besluitvorming en de sterke koepelorganisatie waaraan zij aangesloten is. Zou de Bond zich weinig aan de Europese Unie hebben aangepast, dan moesten zijn oude leeftijd, zijn afhankelijkheid van nationale hulpbronnen en de ongunstige structuur van politieke mogelijkheden dit verklaren. Als LTO-Nederland weinig gereageerd had op de aanwezigheid van de Europese bestuurslaag, dan moest de oorzaak daarvan liggen in haar oude leeftijd, haar sterke verwevenheid in nationale besluitvorming en haar sterke afhankelijkheid van nationale hulpbronnen. In dat geval moesten de nationale factoren een grotere invloed hebben gehad op de organisatie dan de factoren op Europees niveau. De gunstige structuur van politieke mogelijkheden en de aanvankelijk positieve invloed van haar Europese koepelorganisatie moesten een relatief hoge mate van aanpassing aan de EU verklaren.

De bevindingen uit het onderzoek naar het aanpassingsgedrag van de drie organisaties wijzen erop dat de verwevenheid in nationale besluitvorming en de structuur van politieke mogelijkheden in de Europese Unie de grootste verklarende waarde hebben. SNM is de organisatie die zich het meest aan de EU heeft aangepast, zowel in organisatorisch als in strategisch opzicht. De natuur- en milieuorganisatie herkent de mogelijkheden op Europees niveau om het Nederlandse milieubeleid uit te breiden, te verbeteren dan wel te bestendigen. Haar relatief geringe verwevenheid in de nationale besluitvorming heeft voorkomen dat SNM, zoals LTO-Nederland wel in belangrijke mate liet gebeuren, de Europese dimensie van haar belangenbehartiging liet opgaan in bestaande samenwerking met nationale actoren. In plaats daarvan bepaalde SNM nadrukkelijk haar eigen Europese agenda en ontplooidde de organisatie op basis daarvan uiteenlopende initiatieven in het Brusselse circuit. Haar afhankelijkheid van nationale hulpbronnen en de zwakke positie van haar Europese koepelorganisatie blijken daarbij geen blokkerende invloed te hebben gehad. Men kan zeggen dat deze factoren eerder een stimulerend effect hebben gehad.

SNM is sterk afhankelijk van overheidssubsidies, maar van deze afhankelijkheid gaat geen dwang uit om op de nationale arena gericht te blijven. Integendeel, de overheid heeft een Europesere houding van de belangengroep juist gestimuleerd door vacatures voor internationale medewerkers te financieren. De betrokken minis-

teries zien SNM vermoedelijk als helper bij het realiseren van hun beleidsdoelen op het Europese niveau.³¹ Het EEB is weliswaar een weinig krachtdadige Europese koepelorganisatie, het is er wel één die voor actieve participatie van lidorganisaties openstaat.³² Dit heeft SNM kansen geboden om met een 'EEB-hoed' op rechtstreeks invloed uit te oefenen in Brussel. Op deze manier kunnen koepelorganisaties klaarblijkelijk ook –behalve door effectief te opereren in Brussel– bijdragen aan of stimuleren tot een Europees gerichte houding van nationale belangengroepen.

In het geval van LTO-Nederland lijken de oorzakelijke factoren op nationaal niveau inderdaad, zoals eerder (in 3.3.6) als mogelijkheid naar voren gebracht, een grotere invloed te hebben gehad op deze organisatie dan de factoren op Europees niveau. Gegeven de zeer gunstige structuur van politieke mogelijkheden in de EU, en vergelijkend met de bevindingen in het geval van SNM, had van LTO-Nederland veel actiever en eerder begonnen aanpassingsgedrag verwacht mogen worden. Het moet met name haar verwevenheid in de nationale besluitvorming zijn geweest die de land- en tuinbouworganisatie hiervan heeft weerhouden. LTO-Nederland probeerde onder meer via samenwerking in de SER en de RCO haar belangen in Europees verband veilig te stellen. In de overheid, de nationale regering, heeft LTO-Nederland lange tijd een uitstekende bondgenoot gehad. Zolang die zich in Europa optimaal voor de Nederlandse land- en tuinbouwsector inspande, en COPA de besluitvorming in Brussel eveneens gunstig beïnvloedde, hoefde LTO-Nederland (het Landbouwschap en de drie centrale landbouworganisaties) niet meer te doen dan de gebaande paden te blijven volgen. De nationale structuren zélf pasten zich aan Europa aan, bijvoorbeeld in de vorm van de commissie Europese Aangelegenheden van de SER.

De omslag is gekomen toen de Nederlandse overheid de nationale land- en tuinbouwsector geleidelijk aan op afstand zette, in combinatie met twee andere ontwikkelingen. De structuur van politieke mogelijkheden in Europa verslechterde, gezien de teruglopende bestedingen aan het gemeenschappelijk landbouwbeleid en de telkens terugkerende hervormingen (zie 3.3.4). LTO-Nederland (de CLO's, het Landbouwschap), decennialang gewend aan een zeer gunstige politieke structuur in Brussel, werd hierdoor uitgedaagd. Daarnaast liep haar koepelorganisatie, COPA, min of meer vast (zie 3.3.5). De nationale lidorganisaties raakten meer op zichzelf aangewezen en kwamen voor de vraag te staan of ze hun belangenbehartiging meer

31. Dit vermoeden is gebaseerd op genoemde waarneming alsmede op het feit dat ook de Europese activiteiten ten behoeve van de Consumentenbond met overheidsgeld zijn gefinancierd en is ingegeven door wat Mazey en Richardson schrijven over de afhankelijkheid van de nationale overheid van belangengroepen (zie 3.2.1).

32. Gezien zijn beperkte financiële middelen is het EEB, om effectief te kunnen zijn, in betrekkelijk grote mate afhankelijk van de actieve inbreng van nationale lidorganisaties. In zijn 'mission and methods' spreekt het EEB dan ook van 'co-ordinated actions by EEB members'. Het Europese milieubureau stelt zich onder meer ten doel: 'to have adequate knowledge about the capacities and specific interests its members have and the role they can play in EEB co-ordinated activities' en 'to facilitate and promote an ongoing dialogue between the members and existing and potential allies on positions and strategies to influence the relevant EU policies' (EEB, 1998).

in eigen hand moesten nemen. Vele lidorganisaties zijn in de jaren negentig hiertoe overgegaan. Zo ook LTO-Nederland. Haar afhankelijkheid van nationale hulpbronnen is onveranderd groot gebleven en kan genoemde omslag dus niet helpen verklaren.

De naar verhouding weinige Europese aanpassingen van de Consumentenbond wijzen er niet op dat zijn geringe verwevenheid in de nationale besluitvorming geen aanpassingsgedrag zou bevorderen; de constatering laat zien hoe belangrijk een gunstige structuur van politieke mogelijkheden in Europa is. Een gunstige structuur ontbreekt nagenoeg voor de Bond, waardoor zij weinig reden kende om zich erg actief met Europese ontwikkelingen te bemoeien. De consumentenorganisatie beschikt in BEUC wel over een krachtdadige Europese koepelorganisatie, maar blijkbaar zet deze factor minder tot participatie aan dan de structuur van politieke mogelijkheden. Men kan zich voorstellen dat de Consumentenbond zich wellicht meer aan de EU zou hebben aangepast als de koepelorganisatie meer intern gericht zou zijn geweest en haar lidorganisaties tot grotere participatie zou hebben aangezet. Die grotere betrokkenheid van de Bond zou echter altijd in verhouding hebben gestaan tot de in Brussel aanwezige kansen om de beleids- en besluitvorming te beïnvloeden.

Net als bij SNM blijkt in het geval van de Consumentenbond de afhankelijkheid van nationale hulpbronnen niet per se een remmend effect te hebben op het aanpassingsgedrag. In de periode dat de Consumentenbond wél duidelijk Europees actief was, in de eerste helft van de jaren negentig, vonden veel van die Europese activiteiten plaats binnen het samenwerkingsverband met Konsumenten Kontakt. Dit samenwerkingsverband werd geheel met overheidsmiddelen gefinancierd. Toen de Stichting Samenwerking CB/KK wegviel, kwam daarmee ook een einde aan de Bonds zelfbewustere houding in Brussel. De structuur van politieke mogelijkheden zag er begin jaren negentig voor de Bond overigens aanmerkelijk gunstiger uit voor aanpassing aan de EU dan in de jaren daarna (zie 3.3.4). Mogelijk zou de Bond zijn inspanningen ook hebben geleverd als er geen subsidiegelden tegenover zouden hebben gestaan.

De kans dat afhankelijkheid van nationale hulpbronnen als factor een belangrijke verklarende waarde heeft voor de Bonds geringe aanpassingen aan de EU, is niet groot. Ook de afhankelijkheid daarvan van SNM en LTO-Nederland is groot, maar dat weerhield deze organisaties er niet van om méér met de EU te doen. De aard van de afhankelijkheid van nationale hulpbronnen kan wel relevant zijn, maar concrete aanwijzingen daarvoor zijn niet aangetroffen. Mogelijk zou SNM zich moeizamer aan de EU hebben aangepast als zij haar plannen niet aan ambtenaren, dat wil zeggen aan beroepsmatig geïnteresseerden, had moeten voorleggen, maar aan individuele burgers (leden), die sceptischer tegenover Europese beleids- en besluitvorming zouden hebben kunnen staan.

Evenmin zijn duidelijke aanwijzingen gevonden voor de verklarende waarde van de factor leeftijd. Deze kan een bepaalde rol hebben gespeeld, naast de verwevenheid in nationale besluitvorming en de structuur van politieke mogelijkheden in de EU. SNM heeft ten opzichte van LTO-Nederland en de Consumentenbond het voordeel een jonge organisatie te zijn, opgericht in een periode waarin het Europese

integratieproces al een eind gevorderd was en het direct relevante Europese beleid begonnen was tot stand te komen (zie 3.3.1). SNM diende hierdoor vanaf haar oprichting Europees ingesteld te zijn. Dit geldt niet voor LTO-Nederland en de Consumentenbond, die zich mogelijk daardoor in mindere mate aan de EU hebben aangepast. De mislukte initiatieven bij LTO-Nederland om intern adequaat met de Europese beleidsvorming om te gaan, zouden gestrand kunnen zijn op organisatorische inflexibiliteit als gevolg van dominerende oude patronen.³³ De oude leeftijd van LTO-Nederland en de Consumentenbond zou hun aanpassingsgedrag vertraagd kunnen hebben, maar heeft hun aanpassingen evenmin gedwarsboomd.

33. Dit speculeren is gebaseerd op de indruk dat LTO-Nederland vanaf haar oprichting organisatorisch niet erg slagvaardig functioneerde. Bij LTO-Nederland zijn regionale organisaties (bijvoorbeeld de Noordelijke Land- en Tuinbouworganisatie en de Gewestelijke Land- en Tuinbouworganisatie) aangesloten en landelijke vakgroepen die sectoren vertegenwoordigen (waaronder de Vakgroep LTO Rundveehouderij en de Vakgroep LTO Akkerbouw). Deze combinatie van geografische en sectorale belangenvertegenwoordiging lijkt het moeilijk te hebben gemaakt om binnen LTO-Nederland bestuurlijk op één lijn te komen (zie ter illustratie de problemen in de commissie Buitenland). In december 2000 ondertekenden 18 partijen een samenwerkingsovereenkomst 'LTO-concern', waarmee de lidorganisaties tot een nauwere samenwerking en betere afstemming wilden komen (LTO-Nederland, 2001: juli en 2002: apr.).

5

Politieke partijen en hun kenmerken

5.1 Inleiding

De tweede groep actoren die onder de loep wordt genomen, bestaat uit de politieke partijen PvdA, VVD en GroenLinks. De vijf factoren die hun aanpassingsgedrag veroorzaken, moeten ook voor elk van deze organisaties worden uitgewerkt, zodat over het te verwachten aanpassingsgedrag uitspraken kunnen worden gedaan. Politieke partijen zijn in de regel aangesloten bij Europese partijfederaties, wat vergeleken kan worden met het lidmaatschap van belangengroepen van in Brussel gevestigde koepelorganisaties. Partijfederaties nemen in vergelijking met die koepels echter een veel zwakkere positie in het Europese krachtenveld in. Partijgroepen in het Europees Parlement zijn in de Europese omgeving van politieke partijen aanmerkelijk belangrijkere spelers dan partijfederaties. Wanneer op de invloed van transnationale, Brusselse organisaties op het aanpassingsgedrag van partijen wordt ingegaan, is het dus verstandig de partijgroepen in de analyse te betrekken.

Evenals belangengroepen beschikken politieke partijen over transnationale én nationale routes naar de beleids- en besluitvorming op Europees niveau. Dit wil niet zeggen dat deze routes ook net zo doeltreffend zijn. Politieke partijen moeten in Europees verband een ander spel spelen dan ze op nationaal niveau gewend zijn, iets waar belangengroepen in veel mindere mate last van hebben (zie 1.2). In Europees verband hebben partijen veel minder invloed op de besluitvorming dan op nationaal niveau. Daarnaast zijn de mogelijkheden om de aandacht van kiezers te trekken in Europa veel kleiner. Met omstandigheden als deze moet in de verwachtingen van het aanpassingsgedrag rekening worden gehouden.¹ En voordat de organisatorische en strategische veranderingen binnen de PvdA, VVD en GroenLinks worden bestudeerd, moet natuurlijk duidelijk zijn of bestaand onderzoek naar de Europeanisering van politieke partijen aanleiding geeft om van de partijen meer of minder verregaande Europese aanpassingen te verwachten.

1. Denk ook aan de minder dwingende werking van Europese wet- en regelgeving (zie 1.2).

5.2 De Europese omgeving

5.2.1 Algemeen

Het kenmerk van politieke partijen in de Europese Unie, de zogeheten partijfamilies, is het bestaan van een driehoeksrelatie (Ladrech, 1996: 294). Elke partijfamilie kent drie geledingen: de nationale lidpartijen, de partijgroep (fractie) in het Europees Parlement en de transnationale partijfederatie, die een verbindende organisatie vormt. De partijfederaties houden zich van oudsher bezig met het coördineren van Europese verkiezingscampagnes en de partijgroepen met het behandelen van wetgevende kwesties. De twee geledingen vormen een bescheiden onderwerp van onderzoek. In 1996 constateerde Gaffney dat de literatuur over politieke partijen in de EU ‘minimaal’ was. ‘We can say [...] that very little of the literature on integration is on political parties, and very little of the literature on political parties is on integration’ (Gaffney, 1996: 1).² Het eerste onderzoek naar transnationale partijsamenwerking concentreerde zich op de organisatie van het electorale proces eind jaren zeventig (Hix, 1996: 309). In 1979 vonden de eerste directe verkiezingen voor het Europese Parlement plaats. De eerste partijfederaties werden in de aanloop naar deze verkiezingen opgericht.

De geschiedenis van de partijgroepen gaat terug tot 1948, toen nationale parlementaire partijen delegaties naar Straatsburg begonnen te sturen. Ze verzamelden zich daar elk halfjaar. De christendemocraten, socialisten en liberalen kwamen voor het eerst formeel bijeen in de Constituerende Vergadering van 1953, vlak nadat de EGKS was opgericht (Hix en Lord, 1997: 12). Het latere Europees Parlement bestond uit indirect gekozen leden, die een week per maand in Straatsburg verkeerden. De nationale parlementen nomineerden hen voor het zogeheten dubbelmandaat (Dinan, 2005: 264; Hix en Lord, 1997: 13). Ondanks hoge verwachtingen ontwikkelden de partijactiviteiten op Europees niveau zich traag, tenminste tot eind jaren zeventig. Met de eerste directe verkiezingen van 1979 ging het Parlement van 198 naar 410 leden. Daarna, ten tijde van de verkiezingen in 1984 en 1989, werden enkele nieuwe partijgroepen geformeerd, waaronder de Greens (Ladrech, 1996: 292).

Met de hervorming van de Europese instellingen kwam de ontwikkeling van transnationale partijactiviteiten in de jaren tachtig en negentig op gang (Hix en Lord, 1997: 14). De partijgroepen hebben in hun ontwikkeling twee fases doorgeemaakt (Ladrech, 1996: 303). In de eerste fase, gedurende de jaren zestig en zeventig, waren de partijgroepen doende zich autoriteit te verwerven in het wetgevingsproces

2. Inmiddels is de wetenschappelijke belangstelling voor politieke partijen in de Europese Unie toegenomen. Onderzoekers richten zich vaak op de verdeling van ideologische voorkeuren en beleidsvoorkeuren (‘political cleavages’) in de Europese partijpolitieke context, de invloed van de EU op de binnenlandse concurrentie tussen politieke partijen, de ontwikkeling van Europese partijfederaties (‘Europarties’) en de partijpolitieke dynamiek binnen en tussen partijgroepen in het Europees Parlement (dikwijls geoperationaliseerd in het stemgedrag van EP-leden). Zie voor een bespreking Raunio (2006).

van het Europees Parlement en in de betrekkingen met andere Europese instellingen. Daarna, na de verkiezingen van 1979, is geleidelijk aan onderlinge concurrentie op basis van partijprogramma's ontstaan en een links-rechtstegenstelling zichtbaar geworden.³ De partijgroepen kregen in deze fase meer grip op het politieke gedrag van hun Europees-Parlementsleden, doordat ze gingen beslissen welke fractieleden de sleutelposities in het Parlement mogen innemen (Hix, 1999: 176).

Zoals gezegd zijn de transnationale partijfederaties opgericht in de aanloop naar de verkiezingen van 1979. De partijgroepen besteedden hiermee het opstellen van de verkiezingsprogramma's uit. De partijfederaties waren aanvankelijk slechts 'losse' organisaties zonder samenhang. Ze stelden weinig voor doordat ze niet rechtstreeks aan 'een electoraal proces' of 'een parlementaire arena' verbonden waren – geen betrokkenheid hadden bij de dagelijkse politieke activiteit (Nugent, 1999: 223). Ze waren eenvoudige coördinatiestructuren, die tot op zekere hoogte vergelijkbaar waren met landelijke kantoren van nationale politieke partijen (Hix en Lord, 1997: 63). Een belangrijk verschil was dat zij hun financiële middelen van andere politieke organisaties kregen en niet van personen of publieke instellingen.

Vanaf de late jaren tachtig is enige verandering in deze situatie gekomen. De nationale partijleiders uit de partijfederaties kwamen steeds vaker bijeen in de aanloop naar bijeenkomsten van de Europese Raad. Deze Party Leaders' Meetings wonnen als coördinerend orgaan aan betekenis en werden in de federaties als centraal besluitvormingsorgaan geïstitutionaliseerd.⁴ De partijfederaties ontwikkelden zich zodanig, ook als 'extra-parlementaire' organisatie, dat Hix (1999: 174) ze inmiddels als 'Europese partijen' omschrijft. Hij wijst op de invloed die de partijfederaties via hun partijleidersbijeenkomsten hebben op de agendavorming van en standpuntbepaling in de intergouvernementele conferenties. Daarnaast hebben ze sinds de opname van een 'partij-artikel' in het Verdrag van Maastricht, nieuwe én coherente organisaties weten te vestigen. Het partij-artikel geldt als een erkenning van de rol die politieke partijen op Europees niveau spelen. Ladrech (1996L: 302):

The most significant contribution of Article 138a was the institutionalisation of relations between the party groups and the party federations. A secure base of funding derived from the Treaty allowed the party federations to consolidate and develop their activities beyond campaign co-ordination at EP elections. The daily legislative work of the party groups brought the supranational dimension into organizational contact with the problems and prospects of similar issues in national settings. Consequently, Article 138a provided a means for transmitting the work of the EP to the public through the strengthened position and activities of the transnational party federations.

Na de fases –ook hier – van aanvankelijk optimisme over de eigen rol in het institutionele Europese raamwerk en stagnatie na de eerste directe verkiezingen, zette de heropleving van partijfederaties zich in na de start van de IGC van december 1990.

3. Op deze ontwikkeling wordt later in deze paragraaf ingegaan.

4. Het gaat hier om de partijleidersbijeenkomsten van de PES, de EPP en de ELDR.

Het partij-artikel in het Verdrag van Maastricht getuigde van hernieuwde interesse in het werk en potentieel van de federaties. In de partijfederaties vond 'widening and deepening' plaats: toenemend lidmaatschap en organisatorische ontwikkeling. De partijleidersbijeenkomsten leidden ertoe dat de onderhandelingen over 'Maastricht' zich langs partij-ideologische in plaats van nationale lijnen afspeelden (Hix, 1996: 312).

Doordat partijfederaties de partijleidersbijeenkomsten een formele plek in hun organisatie hebben gegeven, hebben ze een zekere zelfstandigheid ontwikkeld, los van de originele statuten (idem: 324). Dit neemt echter niet weg dat partijfederaties nog altijd op de eerste plaats de optelsom zijn van nationale partijen. De congressen van partijfederaties kunnen het politieke gedrag van de deelnemende partijactoren niet sturen. Het congres van een federatie bestaat uit nationale en Europese parlementariërs,⁵ die verantwoording schuldig zijn aan het nationaal hoogste partijorgaan. Deze constructie impliceert dat de partijfederatie over haar activiteiten alleen indirect verantwoording schuldig is aan gewone partijleden (de deelnemers aan nationale partijcongressen), wat haar positie tegenover de nationale partijorganisaties verder verzwakt (Hix en Lord, 1997: 64-5).

Europees partijstelsel

Een vraag die sommige politicologen bezighoudt, is in hoeverre zoiets als een Europees partijstelsel bestaat. Voor politieke partijen is de situatie waarin zij op Europees niveau verkeren wezenlijk anders dan op het nationale niveau. Ze zijn daar niet de dominante politieke organisaties doordat ze tegen meerdere regeringen, vele belangengroepen en een sterk georganiseerd bedrijfsleven moeten opboksen. Ze zijn zo minder in staat hun strategische en institutionele omgeving te veranderen dan ze in de binnenlandse situatie gewend zijn (Hix en Lord, 1997: 22). Een belangrijk verschil is dat ze nationaal de strijd aangaan met betrekkelijk weinig andere politieke partijen en dat op dit niveau ook de regeringsformatie plaatsvindt (idem: 74).

De Europese partijfamilies en in het bijzonder de partijgroepen waar politieke partijen deel van uitmaken, zijn veel sterker intern verdeeld dan op nationaal niveau. Men kan stellen dat politieke partijen de georganiseerde uitdrukking zijn van de scheidingen ('cleavages') die in een samenleving bestaan (Gaffney, 1996: 3). Op Europees niveau heersen echter de ideologische scheidingen én nationale verschillen.

In partijfamilies zijn eeuwenoude scheidingen herkenbaar, waaronder die tussen kerk en staat, autoriteit en vrijheid, stad en platteland en eigenaren en arbeiders.⁶ Deze 'cross-cutting cleavages' hebben binnen die partijfamilies hun sporen nagela-

5. Afgezien van de Nederlandse afgevaardigden bij de socialisten (zie 6.2).

6. De oorspronkelijke geschilpunten in partijstelsels zijn volgens Rokkan ontstaan uit verschillende onderliggende 'cleavage structures', zelf de producten van staatsvorming en natievorming ('nation building processes'). Rokkan gebruikt de term 'cleavage structure' als een conceptuele schakel tussen sociale structuur en politiek systeem, die in beide richtingen werkt. 'Cleavage structures' zijn dynamisch, een product van ontwikkelingsprocessen en problemen (Flora, 1999: 35). Lipset en Rokkan onderschei-

ten.⁷ Op nationaal politiek niveau vinden de meeste scheidslijnen hun weerslag in een links-rechtstegenstelling, maar op Europees niveau was hiervan lange tijd geen sprake: de dominante tegenstelling bestond tussen voorstanders van verdere integratie en voorstanders van handhaving van de status quo of minder integratie (integratie vs. soevereiniteit). Deze tegenstelling ondermijnde de eensgezindheid in de Europese partijfamilies ernstig.⁸ Sinds eind jaren tachtig is in deze situatie enige verandering gekomen (Hix, 1999: 169; Hix en Lord, 1997: 26, 53). De toenemende bevoegdheden van het Europees Parlement veranderden de rol van de partijgroepen. Er vond politisering plaats, zichtbaar in een prominentere rol van deze partijgroepen en een toenemende articulatie van nationale belangen en partijpolitieke druk. Deze politisering – ‘a new wave of politization in the light of Maastricht’ – structureerde de links-rechtsverschillen op Europees niveau steeds duidelijker (Ladrech, 1996: 291). De belangrijkste partijfamilies zijn inmiddels redelijk coherent geworden op de links-rechtsdimensie (zie Hix en Lord, 1997: 49, 90). De ontstane coherentie betekent echter niet dat deze dimensie dermate sterk is geworden dat het publiek zich makkelijker met de Europese partijpolitiek kan identificeren (Ladrech, 1996: 295).

Naast ideologische verdeeldheid hebben de Europese partijfamilies ook te kampen met nationale tradities en verschillen. Alle politieke partijen in West-Europa hebben zich ontwikkeld in een volgens Gaffney ‘overstelpend’ invloedrijke omgeving van eigen nationale, linguïstische en politieke culturen.

Each of the political parties is [...] born of political traditions which distinguish it dramatically from every other party for reasons of the time of its emergence and development; its leadership, membership, constituency and language; the electoral system; the intensity of rival ideologies and organizations; economic developments; international relations; local experiences. [...] Its experience, responses, leadership and internal and external relationships will be different from those of all other parties.

(Gaffney, 1996: 5, 6)

Deze nationaal-traditionele verschillen hebben vanzelfsprekend consequenties voor de samenwerking op Europees niveau. De verdeeldheid in ideologisch en nationaal

den vier basale maatschappelijke scheidslijnen: centrum-periferie, natiestaat-kerk, eigenaren/werkgevers-arbeiders en stad-platteland (idem: 284-92).

7. Het gaat hier om scheidingen ‘[that] cut across each other, thus creating difficult mixed positions’ (Flora, 1999: 35).

8. ‘The question of more or less integration into a new European system is a manifest dimension of political conflict that seriously undermines the coherence of the traditional party families’, concluderen Hix en Lord (1997). ‘This is fundamentally because the institution of the political party is deeply rooted in the establishment of democratic institutions at the level of the nation state’ (p. 53). Na een eeuw van relatief stabiele democratische staatsstructuren in Europa vertegenwoordigen partijfamilies ideologieën over wie wat krijgt. ‘However, political interests about the question of European integration are more determined by national and cultural factors than by party affiliation. Consequently, whereas parties in different European states from the same party family tend to have similar views about the role of the state (the left-right question), they are likely to have different views as regards European integration’ (p. 26).

opzicht verkleint de coherentie binnen partijgroepen en heeft zodoende een verzwakkend effect (Nugent, 1999: 228).

Een ander groot verschil tussen de nationale en Europese omgeving waarin politieke partijen functioneren, is het goeddeels ontbreken van publiek debat. Een fundamentele eigenschap van politieke partijen is dat ze reageren op en appelleren aan de publieke opinie. Deze ontbreekt in de Europese context. Electoraten reageren ook in Europees verband in essentie op de nationale en lokale politiek. De campagne voor de Europees-Parlementsverkiezingen is in de regel een nationale campagne, uitgevoerd door nationale partijen (Nugent, 1999: 230). Europese verkiezingsprogramma's worden wel gebruikt, maar nationale thema's en debat over nationale gevolgen domineren. Er is geen Europese publieke opinie, wel een nationale opinie over Europa (Gaffney, 1996: 15).

De gevolgen hiervan zijn zichtbaar in het Europees Parlement, daar waar de partijgroepen samenkomen. De partijgroepen zijn niet in staat om, zoals Gaffney (1996: 17) beschrijft, een van de essentiële functies van de politieke partij te vervullen: die van verbinding (zie ook het inleidende hoofdstuk). Als het gaat om Europese kwesties vormen ze geen kanalen tussen belangen van burgers en gouvernementele en supragouvernementele instellingen. Het gevolg hiervan is dat Europese politieke partijen niet belangrijk worden gevonden. Lange tijd speelde hierin mee dat het Europees Parlement weinig bevoegdheden en een voornamelijk raadplegend karakter had. De opkomst bij verkiezingen ('second order') was laag en de legitimiteit van het Parlement daardoor klein.⁹ De toegenomen bevoegdheden hebben echter geen verandering teweeggebracht. Er is, in de woorden van Hix (1999: 167), geen model voor democratische concurrentie tussen partijen ontstaan. In zo'n model zouden politieke partijen voorafgaand aan Europese verkiezingen het debat aangaan over onderwerpen op de EU-agenda, zouden kiezers beslissen op basis van deze onderwerpen en zou de electorale keuze een vertaling krijgen in wetgevende en uitvoerende activiteiten op Europees niveau. Ladrech (1996: 294) constateert dat het Europees Parlement geen 'parlementaire identiteit' kent: partijgroepen doen geen pogingen de Europese beleidsvorming te implementeren of te beïnvloeden volgens een eigen programma.

Ladrech (1996: 293) is van mening dat een Europees partijstelsel niet bestaat. Mair (2000), beredenerend dat nationale partijstelsels in geringe mate Europeaniseren, stelt dat nationale politieke partijen hun rol van poortwachter ('gatekeeper') tot de Europese electorale arena gewoon hebben behouden. De ontwikkelingen op Europees niveau lijken geen effect te hebben gehad op de nationale basis van politieke partijen;¹⁰ de relatie van politieke partijen met hun partijgroepen in Europa heeft

9. Europese verkiezingen gaan in feite over nationale politieke kwesties, nationale politieke partijen en het gevecht om de nationale regeringsmacht. Ze worden niet als 'Europese verkiezingen' gezien, maar als 'second order national contests' (Hix, 1999: 180).

10. Dit neemt niet weg dat de ontwikkeling van een Europees niveau van besluitvorming wel indirecte invloeden kan hebben op nationale partijstelsels. Volgens Mair (2007: 159) heeft deze ontwikkeling een belangrijke rol gespeeld in de uitholling ('hollowing out') van de beleidsconcurrentie tussen

vanaf het begin een lage prioriteit gekregen.¹¹ Partij-elites zagen Europese kwesties als onbelangrijk voor de nationale beleidsvorming, waardoor de aandacht voor het Europees Parlement en de daarvan deel uitmakende partijgroepen beperkt bleef. Met name gold dit voor de leiders van politieke partijen die liever een beperkte rol zagen voor Brussel –een intergouvernementele benadering voorstonden (Ladrech 1996: 292-3). Interessant is de gedachte dat verandering in hun houding tegenover Europa ook een verandering te zien moet hebben gegeven in het belang dat hun partijen hechten aan de betrekking met de partijgroep. Een moeilijkheid voor partijen is dat ze over relatief weinig kanalen beschikken om goed geïnformeerd op Europese ontwikkelingen te kunnen reageren (zie Gaffney, 1996: 6). Dit brengt met zich mee dat specialisten in de partij veel invloed hebben.

Nationale politieke partijen verrichten een drietal activiteiten die aan het Europees Parlement gerelateerd zijn (Nugent, 1999: 230-1). In de eerste plaats moet worden besloten over de kandidaatstelling van de Europees-Parlementsleden. Zij zijn hierdoor verplicht zich in bepaalde mate rekenschap te geven van de in de partij bestaande belangen en opvattingen. Het is niet zo dat Europees-Parlementsleden zich de wet laten voorschrijven door hun nationale partij (binnenlandse instructies worden niet veel gegeven). Wel zullen ze in geval van conflicterende loyaliteiten altijd voor de nationale partij –en niet de partijgroep– kiezen (Hix en Lord, 1997: 60). De tweede manier bestaat uit het uitvoeren van de Europese verkiezingscampagnes. De derde uit het als nationale afvaardiging (delegatie) namens de partij zitting hebben in de partijgroep (fractie).

Welke routes naar Brussel staan nu precies voor politieke partijen open? Er zijn directe routes en indirecte. De directe routes worden belichaamd door partijleden in nationale vertegenwoordigende functies die tegelijkertijd zitting hebben in de Europese Raad en de Raad van Ministers. Deze routes zijn uiteraard gesloten voor oppositiepartijen. De indirecte routes lopen naar leden van de Europese Commissie, die weliswaar geen vertegenwoordigende rol vervullen maar wel afhankelijk zijn van de steun van ‘hun’ nationale partijleider en leden van het Europees Parlement. Tussen de Europees-Parlementsleden en de nationale partij bestaat een duidelijk wederzijdse relatie: de Europees-Parlementsleden spelen een rol in de binnenlandse politieke activiteit en de nationale partij oefent druk op hen uit. De laatste richting is het sterkst: Europees-Parlementsleden hebben een relatief lage status en zijn voor hun (her)verkiezing aangewezen op de nationale partij (Hix en Lord, 1997: 59). De partijfederaties bieden communicatiekanalen tussen spelers op nationaal en Europees niveau en zijn geen belangrijke schakel in de Europese partijpolitieke driehoek.

politieke partijen op nationaal niveau: de beschikbare beleidsruimte is kleiner geworden, net als het scala beschikbare beleidsinstrumenten en het beleidsrepertoire waarover partijen in nationale regeringen kunnen beschikken. Zie ook Mair (2000).

11. De nationale partijen hebben volgens Hix en Lord (1997: 15) ook nooit aangedrongen op Europese partijvorming. Onderzoek van Raunio (2000) laat zien dat Europees-Parlementsleden anno 1998 een tamelijk zelfstandige positie innamen binnen hun partijen. Die gaven hen slechts in geringe mate steminstructies.

Gegeven het feit dat individuele partijleden geen directe vertegenwoordiging hebben in de partijfederaties en de partijgroepen,¹² is het niet vreemd dat zij in geringe mate beseffen dat ze de facto ook lid zijn van de ‘partij op Europees niveau’. Hix en Lord (1997: 59) kijken er óók nauwelijks van op omdat in statuten en regels van nationale politieke partijen nergens een verwijzing voorkomt naar het Europees Parlement of de partijfederaties (zie Katz en Mair, 1992). Dit mag illustratief heten voor de geringe aandacht die nationale partijen in elk geval tot 2000 aan Europa besteedden.

5.2.2 Nationale politieke partijen

Het ligt voor de hand dat nationale politieke partijen zich hebben aangepast aan de Europese Unie: partij-elites (met name leden in vertegenwoordigende of bestuurlijke functies) kunnen niet meer beweren dat Europese besluiten onbelangrijk zijn voor de beleidsvorming op het nationale niveau. De Europeaniseringsliteratuur heeft ook op politieke partijen vat gekregen (zie 1.2). Als gastredacteur van een speciale editie van *Party Politics* heeft Ladrech de aanzet gegeven tot een systematische bestudering van de Europese veranderingen in partijen. Hij onderscheidt vijf mogelijke veranderingsgebieden: 1) programmatische verandering; 2) organisatorische verandering; 3) patronen in concurrentie tussen partijen; 4) veranderende betrekkingen tussen partij en regering; en 5) vernieuwde transnationale samenwerking met partijen uit andere lidstaten (Ladrech, 2002: 396-400). Zich aansluitend bij de stelling van Mair (2000) dat nationale partijstelsels weinig directe invloed van Europa hebben ondervonden, rekent Ladrech niet op spectaculaire onderzoeksresultaten. Als gevolg van twee indirecte invloeden van Europese integratie zou Europeanisering niettemin kunnen optreden. Raunio (2002: 414) suggereert dat Europese integratie de trend van toenemende autonomie van de partijleider en ministers (‘party leadership’) versterkt. Aylott (2002: 454) constateert dat in Scandinavië Europese kwesties hebben geleid tot het isoleren (‘compartementalization’) van de verschillende arena’s waarin partijen opereren om zo mogelijke schadelijke effecten voor de eenheid in de partij te voorkomen.¹³ Op basis van deze en andere onderzoeksgegevens komt Ladrech tot de conclusie dat nationale politieke partijen zich in organisatorische zin weinig hebben aangepast.

Organizationally, political parties are limited in their response to the impact of the European Union on national politics and policy-making. Finances, electoral strategies, relations with government and opposition status, are all based on national considerations. The increased relevance of the EU for domestic policies impacts on parties, but

12. Een uitzondering is, zoals gezegd, de afvaardiging van de PvdA in de PES (zie 6.2).

13. Aylott (2002) onderscheidt drie aparte arena’s: ‘the parliamentary arena, with other parties’ parliamentary groups; the electoral arena, with other parties’ campaigning tools and media profiles; and the intra-party arena, in which different levels of the party (national leadership, party bureaucrats, local and regional elites, activists, rank-and-file members and affiliated organizations) jostle to have their order of priorities adopted as the party’s official line’ (p. 442).

not in such a manner that a policy or institutional response route is clear.
(Ladrech, 2002: 400)

In 2007 zijn de resultaten van het eerste grote vergelijkende onderzoek naar de Europeanisering van nationale politieke partijen gepubliceerd. Dit kwalitatieve onderzoek, gehouden onder dertig partijen in Oostenrijk, Engeland, Frankrijk, Duitsland, Spanje en Zweden, had tot doel de effecten van de Europese Unie op de interne organisatorische dynamiek in kaart te brengen. De belangstelling ging voornamelijk uit naar de positie van partij-elites en EU-specialisten, in de eerste plaats bestaande uit Europees-Parlementsleden. De resultaten van dit onderzoek laten zien dat ingrijpende veranderingen in nationale politieke partijen inderdaad zijn uitgebleven, al zijn wel enkele ontwikkelingen waarneembaar.¹⁴ ‘Overall, our conclusion is that change induced by European integration has been limited and patchy. Not too much has really changed for national political parties, at least in terms of EU specialists’ presence and influence. The power of party elites, on the other hand, does seem to have been enhanced –even if only really in often-governing parties, and even if the effect of the EU is to accelerate an already ongoing process’, schrijven Aylott, Morales en Ramiro (2007: 208).

Een groot kwantitatief onderzoek in vijftien EU-lidstaten, het vervolg op het onderzoek in de zes EU-landen, laat zien dat met name de positie van kabinetsleden binnen partijen is versterkt. De enquête die is gehouden bevatte onder meer vragen over de mate van invloed van de verschillende posities in de partij, de mate waarin ‘partijactoren’ zich voorafgaand (‘ex ante’) en na (‘ex post’) Europese bijeenkomsten moeten verantwoorden en de mate waarin partijactoren vrijheid van handelen bezitten. De perceptie van de 334 respondenten is dat kabinetsleden in beperkte mate instructies krijgen, in hogere maar niet sterke mate uitleg over genomen besluiten moeten geven en veel handelingsvrijheid bezitten. Deze situatie wordt niet als wezenlijk anders ervaren dan tien jaar geleden. In combinatie met het toegenomen belang van de slechts beperkt democratisch gecontroleerde Europese besluitvorming hebben kabinetsleden zodoende een sterkere positie gekregen.¹⁵ Carter en Poguntke (2008) concluderen op basis van de onderzoeksbevindingen dat het debat over het Europese democratische tekort ‘not without empirical substance’ is. De auteurs denken dat nationale politieke partijen een ‘verloren strijd’ voeren als het

14. Een van die ontwikkelingen is dat Europees-Parlementsleden weliswaar niet in de belangrijkste besluitvormingsprocessen van de partij zijn opgenomen, maar wel in werkgroepen en commissies die zich met uiteenlopende beleidsvraagstukken bezighouden. Hun betrokkenheid bij het opstellen van verkiezingsprogramma’s blijft vaak beperkt tot de onderdelen die gaan over Europese integratie en de Europese instellingen (Aylott, 2007: 196-8).

15. Het democratisch tekort van de EU heeft een Europese en een nationale component. Het Europees Parlement heeft minder rechten dan de meeste nationale parlementen in de EU, ondanks dat het in de loop van de jaren wel aan invloed heeft gewonnen. De nationale component heeft betrekking op de geringe controle vanuit nationale parlementen op wat ‘hun’ ministers in Brussel (achter gesloten deuren) besluiten (Binnema, 2007: 228; Dinan, 2005: hfd. 9). Refererend aan de politieke implicaties voor bewindspersonen spreken Carter en Poguntke in dit verband van een ‘executive bias’.

gaat om het in bedwang houden van hun in Europese besluitvorming betrokken elites (kabinetsleden) en dat de afstand tussen deze elites en hun nationale partijen groeit. De resultaten van de in Nederland gehouden enquête wijken niet sterk van de gehele resultaten af (zie Van Rooyen, 2009).

Bomberg (1998, 2002) heeft zich ook beziggehouden met de Europeanisering van nationale politieke partijen, alleen vanuit een ander perspectief en minder gericht op het nationale niveau. Zij nam de Europese partijfamilie van de Groenen als uitgangspunt en onderzocht in deze context de veranderingen binnen partijen uit Finland, Duitsland, Zweden en het Verenigd Koninkrijk. Het ging haar om veranderingen, aanpassingen, in de transnationale partijactiviteit, dus om wat zich afspeelt buiten het ‘nationale territorium’: in de Europese omgeving van partijgroepen en federaties. Haar belangrijkste bevinding is dat, doordat de vertegenwoordigers van nationale politieke partijen in meer (partijgroepen) of mindere (federaties) mate gedwongen zijn tot gezamenlijke stellingnames, er zowel in ideologische als in institutionele zin een socialiserend effect optreedt in de richting van een compromiscultuur (Bomberg, 2002: 41).¹⁶ Verondersteld mag worden dat in andere nationale politieke partijen ook een dergelijk socialiserend effect optreedt of is opgetreden, omdat de onderzoekseenheden hier nog relatief jonge, ideologisch sterk van elkaar verschillende en soms radicale partijen zijn. Interessant is verder een onderzoek van Daniels (1998), waaruit blijkt dat de verandering in de Labour Party van grote vijandigheid tegenover Europese integratie, sinds de jaren vijftig, naar ‘positieve acceptatie’ van Europese integratie in de jaren tachtig, ingegeven was door binnenlandse politieke overwegingen. ‘In general terms, the ‘Europeanisation’ of the party may be seen as a response to its long exclusion from national office and as a key element of a broader electoral strategy designed to convey the image of a party which is modern, credible and fit to govern (Daniels, 1998: 79).

5.2.3 *Operationalisatie*

Voordat waarden kunnen worden toegekend aan de PvdA, VVD en GroenLinks – zijn ze in sterke of geringe mate verweven in de nationale besluitvorming, is de structuur van politieke mogelijkheden op EU-niveau gunstig of ongunstig en zo verder – moeten de oorzakelijke factoren (onafhankelijke variabelen) eerst worden geoperationaliseerd. Net als bij belangengroepen (zie 3.2.3) laat de leeftijd van een politieke partij zich betrekkelijk makkelijk vaststellen: gekeken kan worden naar het oprichtingsjaar, daarbij rekening houdend met de ontstaansgeschiedenis.

Ook de verwevenheid in nationale besluitvorming, als verbijzondering van de verwevenheid in nationale beleidsnetwerken, kan eenvoudig worden bepaald: een regeringspartij is sterker verweven in nationale besluitvormingsprocessen dan een oppositiepartij. De operationalisatie van deze factor kan bestaan uit het per partij

16. Met institutionele aanpassing doelt Bomberg (2002: 26-9) op: aanpassing in het interne debat, de interne structuur en praktijken en de betrekkingen tussen leden en partij-elite.

nagaan of en hoe lang zij in de periode 1990-2000 deel uitmaakte van een regerings-coalitie.¹⁷

De afhankelijkheid van nationale hulpbronnen kan worden vastgesteld door van elke partij, net als in het geval van belangengroepen, de inkomsten op een rij te zetten. Hieruit moet duidelijk worden in hoeverre een partij afhankelijk is van contributies, subsidies en andere inkomstenbronnen en in hoeverre deze bronnen een buitenlandse, Europese herkomst hebben.

Anders dan voor belangengroepen is voor politieke partijen in de Europeanse literatuur geen structuur van politieke mogelijkheden op EU-niveau geconceptualiseerd. Niettemin zijn er drie potentiële beïnvloedingskanalen aan te wijzen – en niet één, zoals Poguntke, Aylott, Ladrech en Luther (2004) stellen (zie 1.2): 1) de toegang tot de Raad van Ministers, via de eigen ministers; 2) de toegang tot de Europese Commissie, via de ‘eigen’ Commissaris; en 3) de toegang tot het Europees Parlement, via de partijgroep waarbij de Eurodelegatie is aangesloten. De grootte van de partijgroep, het aantal EP-zetels dat zij bezit, bepaalt hoe groot deze laatste mogelijkheid is. In hoeveel Raden van Ministers een partij is vertegenwoordigd en hoeveel Eurocommissarissen zij levert in de onderzoeksperiode zijn concrete vragen waarmee beide andere mogelijkheden kunnen worden ingeschat.

De positie van de transnationale organisatie, tenslotte, dient logischerwijs tweevoudig te worden uitgewerkt. Partijfederaties laten zich het beste vergelijken met koepelorganisaties van belangengroepen, omdat ze beide de officiële verbanden van samenwerkende zusterorganisaties zijn (zie 5.2.1). Gegeven het betrekkelijk geringe belang van partijfederaties (zie Bardi, 2002), valt de meeste beïnvloeding van nationale politieke partijen echter te verwachten van hun partijgroepen: daar worden beslissingen met (veel) verdergaande consequenties genomen. De operationalisatie van de positie van de transnationale organisatie moet daarom betrekking hebben op de relatieve sterkte van de partijfederatie én de relatieve invloed van de partijgroep. De sterkte van een partijfederatie kan worden afgemeten aan haar middelen, bevoegdheden, de ledensamenstelling en haar toegang tot de Europese instellingen. De invloed van een partijgroep op een Eurodelegatie kan worden vastgesteld op basis van haar stemgedrag in het Europees Parlement. Hix en Lord (1997) en anderen hebben hier onderzoek naar gedaan. Het stemgedrag van een partijgroep laat zien hoe groot de fractiecohesie is, daarmee een indicatie gevend van de fractiediscipline.

17. Er zou hier gekozen kunnen worden voor een langere tijdsperiode, omdat regeringservaring uit het verleden (een indicator van het ‘governing potential’, zie 2.3) ook iets zegt over de verwevenheid in de nationale besluitvorming van een partij. Wanneer in dit onderzoek een langere tijdsperiode zou worden toegepast, zou dat echter niet tot wezenlijk andere inschattingen leiden (zie 5.3.2).

5.3 Kenmerken

5.3.1 Leeftijd

GroenLinks is een aanmerkelijk jongere organisatie dan de PvdA en VVD. GroenLinks is opgericht in 1990, maar kan niet zozeer om die reden een jonge partij worden genoemd. GroenLinks is ontstaan uit een fusie van vier partijen: de Communistische Partij Nederland (CPN), de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP), de Politieke Partij Radicalen (PPR) en de Evangelische Volkspartij (EVP). De nieuwe partij was de voortzetting van deze vier partijen, en dan met name van PPR en PSP. De oudste van de vier partijen was de CPN, die in 1909 onder een andere naam was opgericht. De CPN speelde in de fusie niet de belangrijkste rol. De geschiedenis van de PSP gaat terug tot 1957, toen de partij werd opgericht door groepen uit de vredesbeweging. De PPR werd later opgericht, in 1969. Deze partij kwam voort uit de christen-radicalen geledingen van de drie confessionele partijen die later het CDA zouden vormen.¹⁸ Democratisering, armoede, ontwapening en milieubehoud waren de thema's die in de PPR centraal stonden (Lucardie, Van Schuur en Voerman, 1999: 35). De PSP en PPR waren vanwege hun 'postmaterialistische' belangstelling nauw verbonden met de nieuwe sociale bewegingen die in de jaren zestig en vooral zeventig van zich deden spreken. De neiging tot samenwerking tussen de PSP en PPR werd sterker na de Tweede-Kamerverkiezingen van 1977, die beide partijen in de oppositie deden belanden.¹⁹ Gesteld kan worden dat de oorsprong van GroenLinks in deze periode ligt. De CPN begon daarna de samenwerking met de PPR en PSP te zoeken. De CPN maakte zich als radicaal-marxistische vleugel los van de sociaal-democratie en kwam in de traditie te staan van wat in de literatuur 'Old Left' wordt genoemd. In de eerste helft van de jaren zeventig verkeerde de CPN nog in een geïsoleerde positie, terwijl de PPR en de PSP al op gemeentelijk en provinciaal niveau samenwerkten (idem: 40-1). De EVP is in 1978 opgericht en heeft in het fusieproces geen wezenlijke rol gespeeld.

De PvdA en de VVD zijn in een andere maatschappelijke omgeving opgericht dan GroenLinks, óók wanneer de in de jaren zeventig begonnen voorgeschiedenis van GroenLinks als referentiepunt wordt genomen. De PvdA en de VVD zijn vlak na de Tweede Wereldoorlog in het leven geroepen, achtereenvolgens in 1946 en 1948. De welvaartsstaat, in zekere zin de basis van waaruit genoemde sociale bewegingen zijn opgekomen, moest toen nog worden opgebouwd. De oorsprong van de twee partijen ligt nog eerder in de geschiedenis. De PvdA was de organisatorische voortzetting van de SDAP (Sociaal Democratische Arbeiderspartij, 1894), de CDU (Christelijk-Democratische Unie, 1926) en de VDB (Vrijzinnig-Democratische Bond, 1901). De VVD was het organisatorische vervolg op de PvdV (Partij van de

18. De christen-radicalen splitsten zich af van de Katholieke Volkspartij (KVP), die later in 1980 met de Christelijk-Historische Unie (CHU) en de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) samenging.

19. De PPR behoorde tot de 'progressieve drie' (PvdA, D66) die in het kabinet-Den Uyl (1973-1977) de macht deelden met de ARP en de KVP (zie Lucardie, Van Schuur en Voerman, 1999: 37).

Vrijheid, 1946), die zelf weer de voortzetting was van de LSP (Liberale Staatspartij, feitelijk de Vrijheidsbond uit 1921).²⁰

Omdat de oorsprong van de PvdA en de VVD uiteindelijk dus zelfs in de periode vóór de Eerste Wereldoorlog ligt, kunnen deze partijen –in vergelijking met GroenLinks– als ‘oud’ worden bestempeld. De geschiedenis van de sociaal-democraten en liberalen gaat overigens nog verder terug, tot 1882 (oprichting van de Sociaal-Democratische Bond) en 1885 (oprichting van de Liberale Unie).

5.3.2 Verwevenheid in besluitvorming

GroenLinks is in de jaren negentig veel minder verweven in de nationale besluitvorming dan de PvdA en VVD, omdat de partij toen geen regeringsverantwoordelijkheid droeg. GroenLinks, op dat moment nog een samenwerkingsverband, kwam in 1989 met zes zetels in de Tweede Kamer. In 1994-1998 had de partij vijf zetels en in 1998-2002 elf. In de formatieperiode na de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 was er even sprake van deelname aan een centrum-links kabinet, maar zo'n kabinet is niet tot stand gekomen. Strikt genomen was GroenLinks niet helemaal onbekend met de rol van regeringspartij, omdat de PPR een van de deelnemers was aan het kabinet-Den Uyl (1973-1977). Volgens Lucardie en zijn medeauteurs was de PPR ‘nogal bestuurlijk ingesteld’, ook ná haar regeringsdeelname (Lucardie, Van Schuur en Voerman, 1999: 35).

De VVD behoorde met GroenLinks tot de oppositiepartijen in 1989-1994. Dit wil niet zeggen dat de VVD-ers in deze periode ook even ver van besluitvormingsprocessen af stonden als de GroenLinksers. De VVD had 22 zetels (ruim drie keer zoveel als GroenLinks), kende een rijke regeringstraditie en had zojuist een periode van regeringsdeelname van zeven jaar achter de rug.²¹ In haar doen en laten moet de partij daarom ‘gouvernementeler’ ingesteld zijn geweest dan GroenLinks; voor belangengroepen die Haagse beslissingen wilden beïnvloeden was de VVD een interessantere partij. In 1994-2002 nam de VVD aan de kabinetten-Kok deel. In 1994-1998 beschikten de liberalen over 31 zetels in de Tweede Kamer, in 1998-2002 over 38.

De PvdA verschilt het meest van GroenLinks, doordat de sociaal-democraten gedurende de jaren negentig aan één stuk door regeringsverantwoordelijkheid droegen: eerst in het derde kabinet-Lubbers (1989-1994), daarna in de kabinetten onder

20. De PvdV ging samenwerking aan met de Groep-Oud, die bestond uit ontevreden leden van de Vrijzinnig-Democratische Bond. Deze ging samen met de SDAP op in de PvdA. Niettemin was de VVD organisatorisch de voortzetting van de PvdV en de LSP (Koole, 1995: 292).

21. De VVD heeft in de periode 1971-2002 in totaal 7.488 dagen geregeerd, waarvan 2.891 in de onderzoeksperiode. De PvdA heeft in 1971-2002 6.583 dagen geregeerd, waarvan 4.640 in de onderzoeksperiode. De VVD maakte deel uit van de kabinetten Biesheuvel I en II (400, 275), Van Agt I (1.362), Lubbers I en II (1.348, 1.212) en Kok I en II (1.442, 1.449). De PvdA nam deel aan de kabinetten Den Uyl (1.683), Van Agt II (260), Lubbers III (1.749) en Kok I en II (1.442, 1.449). (Genoemde aantallen dagen zijn gebaseerd op informatie afkomstig van het Parlementair Documentatie Centrum van de Universiteit Leiden, www.parlement.com).

leiding van de eigen partijleider (1994-1998, 1998-2002). De PvdA had in de achtereenvolgende periodes 49, 37 en 45 zetels in de Tweede Kamer. Op basis van deze gegevens, nog afgezien van de sociaal-democratische regeringstraditie, kan worden gesteld dat de PvdA in de periode van onderzoek sterk verweven was in de nationale besluitvorming. Dit geldt in mindere mate voor de VVD, die met (veel) minder zetels vertegenwoordigd was in de Tweede Kamer en in de eerste periode niet bestuurde.

5.3.3 *Afhankelijkheid van nationale hulpbronnen*

Zoals Poguntke en zijn medeauteurs (2004) suggereren, levert de Europese Unie geen middelen die onmisbaar zijn voor het voortbestaan van nationale politieke partijen.²² Middelen met een Europese herkomst dragen wel in enige mate bij aan de totale inkomsten van de drie Nederlandse politieke partijen, maar afgaande op de inkomsten van de partij waarvan de empirische gegevens het meest compleet zijn, GroenLinks, leveren Europese gelden slechts 8 à 13% van de totale inkomsten (zie tabel 5.1).²³ Deze gelden, ondergebracht in de Stichting GroenLinks in de EU, bestaan uit vergoedingen voor assistenten, vergoedingen van reis- en verblijfkosten (niet in 1999 en 2000), algemene vergoedingen, bijdragen van de Europese fractie en daarnaast afdrachten van Europees-Parlementsleden, rente, dividend en waardeverhoging van aandelen. Het aandeel van deze laatste, niet van de Europese overheid afkomstige middelen, ligt in totaal op 5 à 9% (1991, 1999). De omvang van de Europese inkomsten wordt grotendeels bepaald door het aantal zetels dat de partij in het Europees Parlement bezet. De zetelwinst in 1998 zorgde ervoor dat het budget van de Stichting GroenLinks in de EU met 77% steeg, van 403.000 naar 714.000 euro. In welke mate het Europese aandeel in de totale inkomsten van GroenLinks daardoor toenam, kan door het ontbreken van gegevens niet worden gezegd. Wanneer de ontvangsten van leden, rente, opbrengst van de uitgeverij, donaties en overige inkomsten in 2000 hetzelfde zouden zijn als in 1999, dan zou het aandeel van de Europese overheid op ongeveer 17% liggen.

Meer dan de helft van de inkomsten van de VVD (55%) en de PvdA (54%) bestond in 1995 uit contributiegelden (Koole, 1997: 173). Ook voor GroenLinks geldt dat de bijdragen van leden de belangrijkste inkomstenbron zijn, maar hun aandeel in het totaal lag met 35% een stuk lager. Koole geeft hiervoor als belangrijkste verkla-

22. Zie het citaat van Poguntke en anderen in 1.2.

23. Een politieke partij wordt in dit onderzoek beschouwd als het geheel van partijgeledingen en verwante organisaties (zie 1.2). Zoals deze organen en organisaties bijdragen aan het voortbestaan van de partij, zo dragen ook hun financiële middelen daaraan bij. Wie precies zeggenschap heeft over de verschillende gelden, de partijvoorzitter, partijleider of de voorzitter van een stichting, is in dit verband niet relevant –het gaat om de herkomst, niet om de besteding van de inkomsten.

ring dat GroenLinks inkomsten heeft uit de afdrachten van volksvertegenwoordigers en de VVD en PvdA minder (p. 172).²⁴

Tabel 5.1 Inkomstenbronnen GroenLinks 1990 t/m 2000 (EUR 1.000)

Omschrijving	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
<i>Nationaal:</i> ^a										
Ontvangsten van leden	875	919	982	1.058	1.100	1.167	1.217	1.433	1.631	-
Fractievergoedingen TK	380	395	411	427	372	375	420	779	985	1.052
Wetenschappelijk Bureau	154	215	165	173	170	167	208	197	217	223
Vorming/Scholing	121	128	139	158	137	162	188	208	231	266
Midden- en Oost-Europa	53	50	51	53	49	55	67	68	103	122
Dwars	-	-	-	-	-	-	-	-	55	50
SDS	-	-	-	-	-	40	44	37	37	53
Rente	8	35	48	22	17	39	40	35	37	-
Uitgeverij	1	9	6	4	10	5	5	7	11	-
Donaties	1	0	0	0	1	3	3	4	4	-
Overig	17	43	49	-	33	40	79	134	93	-
<i>Europees:</i> ^b										
Stichting EU	263	159	181	-	201	201	221	250	403	714
Totaal	1.873	1.953	2.032	1.895	2.090	2.254	2.492	3.152	3.807	2.480
% van Totaal ^c										
<i>Nationaal</i>	86,6	92,2	91,5	-	90,8	91,3	91,3	92,2	89,4	-
<i>Europees</i>	13,4	7,8	8,5	-	9,2	8,7	8,7	7,8	10,6	-

Bronnen: Vreeswijk 1990a-b, 1991a-b, 1992a-c, 1993a-c, 1994a-b; Stichting Vorming en Scholing, 1995 t/m 1999; Wetenschappelijk Bureau 1995 t/m 2000; Stichting Duurzame Solidariteit 1997 t/m 2000; Stichting GroenLinks in de EU, 1997 t/m 2000; afdeling Partijontwikkeling, 2000; Congreskrant 2, 1992 en 1993; Partijbestuur, 1995: mei, 1997, 1998: april en 1999: mei.

^a *Ontvangsten van leden bestaan uit contributies en afdrachten van politieke functionarissen. In 1999 hebben de leden daarnaast ook niet nader omschreven bijdragen gedaan. De bedragen voor fractievergoedingen Tweede Kamer zijn gebudgetteerde bedragen. De daadwerkelijke uitgaven liggen op 90 à 95 %. De inkomsten van het wetenschappelijk bureau bestaan hoofdzakelijk uit subsidies van Binnenlandse Zaken, bijdragen van GroenLinks en abonnementen op het eigen tijdschrift. De Stichting Vorming en Scholing heeft subsidies van Binnenlandse Zaken ontvangen en bijdragen van GroenLinks. De Stichting Duurzame Solidariteit heeft subsidies van de NCDO en GroenLinks ontvangen.*

^b *De inkomsten van Stichting GroenLinks in de EU bestaan bijna geheel uit vergoedingen van personeelskosten (assistenten), onkostenvergoedingen van EP-leden, vergoedingen van reis- en verblijfskosten (niet in 1999 en 2000) en bijdragen van de fractie in het Europees Parlement. Afdrachten van EP-leden leveren 3 à 4% van de inkomsten.*

^c *In de percentageberekeningen zijn de ontbrekende inkomsten van SDS geschat op 40.000 en die van Dwars op 50.000 euro.*

24. Door een andere samenstelling van cijfers komt de eigen berekening uit op een aandeel van 32.8% in 1995. Het hoogste aandeel contributies in de totale inkomsten van GroenLinks is 34.1% (1993) en het laagste 24.5% (1999).

Vermeldenswaard is dat de Nederlandse overheid voor meer inkomsten zorgt dan de Europese financiers. De Nederlandse overheid verstrekt subsidies voor radio- en televisieuitzendingen (partijkantoor), de wetenschappelijke bureaus, vorming en scholing, de jongerenorganisaties en de samenwerking met zusterorganisaties in Midden- en Oost-Europa. Daarnaast betaalt de Nederlandse overheid fractievergoedingen voor Eerste- en Tweede-Kamerleden (ten behoeve van hun ondersteuning).

In hoeverre de VVD en de PvdA in meer of mindere mate inkomsten hebben gehad uit Europese bronnen, is op basis van de beschikbare financiële gegevens niet te zeggen. De PvdA, bijvoorbeeld, beschikte in de onderzoeksperiode over meer zetels in het Europees Parlement dan GroenLinks en moet daardoor meer Europese gelden hebben ontvangen. Tegelijkertijd ontving de PvdA echter ook (veel) hogere vergoedingen voor haar Tweede-Kamerfractie. Vermoedelijk ligt het aandeel van de door de PvdA uit Europa ontvangen inkomsten eerder onder 8 dan boven 13%.

5.3.4 Structuur van politieke mogelijkheden

De structuur van politieke mogelijkheden op Europees niveau ziet er in de onderzoeksperiode voor de PvdA uitstekend uit. Voor de VVD is de politieke Europese omgeving ook gunstig, zij het in mindere mate. Vergeleken met de PvdA en de VVD zijn de Europese kansen voor GroenLinks juist erg klein.

De PvdA is gedurende de gehele jaren negentig vertegenwoordigd in verscheidene Raden van Ministers en in de periode 1994-2002 ook in de Europese Raad, de halfjaarlijkse bijeenkomst van de Europese staats- en regeringsleiders. De VVD heeft alleen in 1994-2002 zitting in de Raden, waarbij opvalt dat de liberalen vanaf 1998 een sterkere vertegenwoordiging hebben dan hun collega's van de PvdA. Afgaande op de portefeuilleverdeling in de achtereenvolgende kabinetten kon de PvdA aanspraak maken op 7, 6 en 5 plekken in de Raden en de VVD op 0, 4 en 11 (zie tabel 5.2). Of alle kabinetsleden daadwerkelijk in 'hun' Raden zitting hadden, is onbekend: ze konden zich door hun staatssecretarissen laten vertegenwoordigen.

De PvdA maakt in het Europees Parlement deel uit van de PES, de Partij van de Europese Socialisten. De PES behoort sinds de eerste zittingstermijn (1979-1984) tot de twee grootste partijgroepen in het EP. In de periode 1989-2004 bezetten de socialisten achtereenvolgens 180, 215 en 180 zetels, wat gelijk staat aan 29 à 35% van het totaal aantal zetels (zie tabel 5.3). De ELDR, de Europese Liberale en Democratische Partij waarbij de VVD is aangesloten, beschikt in genoemde periode over respectievelijk 49, 44 en 51 zetels, niet meer dan 7 à 10% van het totale aantal. De socialisten zijn in het EP dus met drie tot vier keer zoveel als de liberalen en democraten. Anders dan de PvdA beschikt de VVD anno 2000 wél over rechtstreekse toegang tot de Europese Commissie in de persoon van Frits Bolkestein, die vanaf 1999 Eurocommissaris was.

GroenLinks heeft als oppositiepartij in geen enkele Raad van Ministers gezeten. De Groenen, die in 1999 aansluiting kregen van de Europese Vrijheidsalliantie (EFA), beschikken in de periode 1989-2004 over 29, 28 en 48 zetels. Dit komt neer op 4 à 8% van het totaal aantal zetels. Alleen na de verkiezingen van 1999 hebben de Groenen zich in kwantitatieve zin met de liberalen en democraten kunnen meten.

Tabel 5.2 Lidmaatschappen Raden van Ministers en Europese Raad 1989-2002 (vermoedelijk) ^a

	PvdA			VVD			GroenLinks		
	1989 -94	1994 -98	1998 -02	1989 -94	1994 -98	1998 -02	1989 -94	1994 -98	1998 -02
Europese Raad		x	x						
Algemene Zaken (14) ^b									x
Landbouw (12)					x				
Economische Zaken/ Financiën (9)	x				x	x			
Sociale Zaken (5)		x	x						
Milieu (4)	x	x	x						
Transport (4)			x		x				
Telecommunicatie (4)									x
Visserij (4)					x				
Energie (3)									x
Interne Markt (3)									x
Justitie/Binnenlandse Zaken (3)	x		x						x
Industrie (3)									x
Ontwikkeling (3)									x
Onderzoek (3)	x	x							
Onderwijs (2)	x	x							x
Consumenten (2)									x
Cultuur (2)	x	x							x
Gezondheid (2)	x								
Totaal	7	6	5	0	4	11	0	0	0

^a Deze indeling is gebaseerd op de verdeling van ministeries in de kabinetten-Lubbers III, -Kok I en Kok II. De portefeuilles Telecommunicatie, Energie, Interne Markt, Ontwikkeling en Consumenten zijn alle toegerekend aan Economische Zaken.

^b Algemene Zaken bestaat uit de ministers van Buitenlandse Zaken. Tussen haakjes staat gemiddelde vergaderfrequentie in 1996 en 1997 (Nugent, 1999: 147).

Tabel 5.3 Aandeel PES, ELDR en Greens in Europees Parlement 1989, 1994 en 1999

Partijgroep	1989		1994		1999	
	Zetels	%	Zetels	%	Zetels	%
PES	180	34,7	215	34,3	180	28,8
ELDR	49	9,5	44	7,0	51	8,1
Greens(-EFA)	29	5,6	28	4,5	48	7,7

Bron: Nordsieck, 2004.

5.3.5 Positie partijgroepen en partijfederaties

De PvdA, de VVD en GroenLinks maken deel uit van Europese partijfamilies, die bestaan uit nationale partijen, partijgroepen in het Europees Parlement en partijfederaties. De partijgroepen en partijfederaties kunnen een stimulerende invloed hebben op het aanpassingsgedrag van deze partijen (zie 5.2.1). Onderzoek naar de betrokken partijgroepen en partijfederaties leert dat hun invloed binnen de PvdA en de VVD relatief groot moet zijn geweest en binnen GroenLinks betrekkelijk klein.

Het eerste dat opvalt, is de wezenlijk andere Europese partijomgeving waarin GroenLinks verkeert in vergelijking tot de PvdA en VVD. De Europese socialisten en liberalen zijn in de jaren zeventig begonnen zich te organiseren en beschikten halverwege de jaren negentig over een bescheiden netwerk dat gemeenschappelijk partijbeleid ontwikkelde over onderwerpen als de EMU, het Europese milieubeleid en het Europese sociaal beleid. Ze behoren tot de voornaamste Europese partijfamilies die een stevige nationale basis hebben en diep geworteld zijn in de Europese politieke tradities (Hix en Lord, 1997: 73-5; Hix, 1995: 543). Dit geldt nog het meest voor de socialisten, die met de christen-democraten en conservatieven de kern van het EU-partijstelsel vormen (Hix en Lord, 1997: 159). De Groenen zijn pas in de jaren negentig begonnen zich te organiseren en kenden geen beleidsnetwerk zoals dat van de socialisten en liberalen. Het ontbreekt de Groenen ook nagenoeg aan ondergrond op het nationale niveau, onder meer vanwege hun kleinere toegang tot financiële en andere middelen van binnenlandse overheden.

In de eerste helft van de jaren negentig hebben alle drie Europese partijfamilies een nieuwe federatie gekregen. Van deze drie neemt de PES (1995) de sterkste positie in. Afgaande op aannames van Bardi (1994: 362-4) heeft de PES anno 2000 ongeveer 800.000 euro in kas. Binnen de PES bestaan geen dominante lidorganisaties die de interne besluitvorming eventueel naar hun hand kunnen zetten. De federatie bezit wel een bepaalde mate van autonomie. De Party Leaders' Conference, bestaande uit de partijleiders van de lidorganisaties, kan bindende besluiten nemen en aanbevelingen doen aan de lidpartijen en de partijgroep in het Europees Parlement.²⁵ Het orgaan kan zijn besluiten met gekwalificeerde meerderheid nemen op alle terreinen waar door de Raad van Ministers meerderheidsbesluitvorming wordt toegepast. Als een lidpartij niet in staat is een besluit te implementeren, dient die dat vóór het stemmen kenbaar te maken. De PES kan uitvoering van besluiten afdwingen met financiële sancties of door uitzetting van een lidpartij (statuten PES 1992 zoals vermeld in Hix en Lord, 1997: 173). Ook beschikt de PES in de jaren negentig over redelijke goede toegangsmogelijkheden tot de Europese instellingen. Haar vertegenwoordiging in het Parlement kwalificeren Hix en Lord als 'hoog', die in de Commissie als 'middelmatic', die in de Raad van Ministers als 'middelmatic' en die tot de Europese Raad als 'hoog' (zie tabel 5.4).

25. De bevoegdheid om bindende besluiten te nemen was weggenomen van het congres en opgenomen in de inaugurele statuten van de PES (1992) (Hix en Lord, 1997: 172-3).

Tabel 5.4 Verbindingen tussen partijfederatie en Europese instellingen (jaren '90)

Partij	Omschrijving	Instellingen				
		Europees Parlement	Commissie	Raad van Ministers	Europese Raad	Alle instellingen
Socialisten, 1995	Vertegenwoordiging	Hoog	Middelmatig	Middelmatig	Hoog	Middelmatig
	Controle	Middelmatig	Laag	Middelmatig	Middelmatig	Middelmatig
Liberalen, 1993	Vertegenwoordiging	Hoog	Hoog	Middelmatig	Hoog	Hoog
	Controle	Middelmatig	-	Laag	Laag	Laag
Groenen, 1993	Vertegenwoordiging	Middelmatig	-	-	-	Laag
	Controle	Laag	-	-	-	-

Bron: Hix en Lord, 1997: 181.

De ELDR heeft in 2001 ongeveer 450.000 euro te besteden, bijna de helft minder dan de PES (ELDR Jaarverslag 2001: 4). Ook deze federatie kent geen dominante lidpartijen en kan belangrijke beslissingen nemen over het binnenlands beleid of dat van de partijgroep in het Europees Parlement. De Party Leaders' Meeting vormt het centrale besluitvormingsorgaan, al kan het congres –anders dan in de PES– aanbevelingen doen aan de lidpartijen. De partijleiders kunnen geen meerderheidsbesluiten nemen: ze dienen altijd de grootst mogelijke overeenstemming onder de lidpartijen na te streven (statuten ELDR 1993 zoals vermeld in Hix en Lord, 1997: 175-6). De ELDR kent in de onderzoeksperiode iets betere toegangsmogelijkheden tot de Europese instellingen dan de PES. Haar vertegenwoordiging in het Europees Parlement, de Commissie en de Europese Raad wordt gekwalificeerd als 'hoog' en die in de Raad van Ministers als 'middelmatig'.

De EFGP (de Europese Federatie van Groene Partijen, 1993) werkt aan het eind van de jaren negentig met een budget van maximaal 200.000 euro (EFGP, 1999 en 2000).²⁶ Dit is ongeveer de helft en een kwart van de budgetten van respectievelijk de ELDR en de PES. De federatie kent een minder sterke hiërarchische structuur dan de PES en de ELDR, met name doordat de EFGP geen orgaan van partijleiders kent die de belangrijke beslissingen kan nemen. Het congres neemt de belangrijkste politieke besluiten, zoals de aanpassing van het beginselprogramma en de vaststelling van het gemeenschappelijk manifest voor de Europees-Parlementsverkiezingen (interview Wouters). De ledensamenstelling van de EFGP is halverwege de jaren negentig opvallend te noemen, omdat de federatie ook openstaat voor partijen van buiten de EU (zie Schoen, 1994: 17). Het relatief grote aantal lidpartijen, waarvan een belangrijk deel uit niet-EU-lidstaten, moet de interne besluitvorming eerder

26. De EFGP werd formeel in 1993 opgericht. De eerste bijeenkomst van het congres vond echter pas in 1996 plaats (interview Wouters).

hebben bemoeilijkt dan vergemakkelijkt.²⁷ De EFGP kent in de jaren negentig nauwelijks toegangsmogelijkheden tot de Europese instellingen: alleen in het Europees Parlement is zij vertegenwoordigd, op een ‘middelmatig’ niveau.

Behalve de partijfederaties kunnen ook de fracties in het Europees Parlement, de partijgroepen, het aanpassingsgedrag van nationale politieke partijen beïnvloeden. De socialisten en liberalen in het EP verkeren in een omgeving met veel externe partijcontacten en invloed van de partijleiders. Verwacht mag worden dat deze partijgroepen een grotere invloed hebben op de aangesloten partijen dan de Groenen op GroenLinks en hun andere leden. De besluitvorming binnen de partijgroepen lijkt dit beeld te nuanceren. Ze kennen doorgaans een zogeheten ‘whipping system’, waarbij een fractielid de autoriteit bezit om de discipline onder zijn fractiegenoten te handhaven. Dit heeft dan met name betrekking op de aanwezigheid bij debatten en het stemmen.²⁸ Wil men weten hoe het met de discipline in de partijgroepen is gesteld, dan zijn de opkomst bij het stemmen en de cohesie in het stemgedrag daarvan bruikbare indicatoren (zie 5.2.3).²⁹ Het is hierbij belangrijk te nemen dat de prikkel om te gaan stemmen en gemeenschappelijke belangen voorop te stellen groter is voor leden uit grote partijgroepen (PES, EPP, in mindere mate ELDR) dan voor degenen uit kleine partijgroepen, waartoe in elk geval de Groenen behoren. ‘The politics of cohesion are very different amongst the larger and smaller groups. The incentive to cohere is very high among the former, whereas members of the latter know that they have very little chance of being able to influence parliamentary outcomes’, aldus Hix en Lord (1997: 143).

Het is daarom, vanwege de veel grotere prikkel om (overeenkomstig) te stemmen, niet verwonderlijk dat de PES midden jaren negentig de hoogste deelname aan ple-

27. Ten tijde van de oprichting telde de EFGP 23 lidpartijen. Anno 2000 had de federatie 31 partijen, uit 29 landen, van Ierland tot Georgië en van Malta tot Noorwegen (EFGP, 2001: okt.). De EU telde toen 15 lidstaten.

28. Hix en Lord (1997) over het systeem: ‘To ensure their own internal cohesion most parliamentary parties operate a whipping system. This, in turn, consists of two elements: an agreed guidance for voting and a system of political sanctions and rewards that is clearly linked to the loyalty of individual members’ (p. 134-5). Volgens de auteurs zou een partijgroep zonder zo’n systeem niet of nauwelijks kunnen functioneren. ‘For, without some mechanism to maximise the proportion of members who will follow an agreed line, a parliamentary party ceases to be a meaningful site for processes of political aggregation. MEPs are no different from representatives the world over in facing a trade-off whereby they may have to accept constraints on their voting in specific cases, if they are to ensure the broad success of their political preferences over some long-term average of political choices’ (p. 135). Het systeem kent wel zijn beperkingen: ‘The group whips are strong as mechanisms of political communication and coordination, but they are weaker than national party whips in terms of rewards and sanctions. MEPs have considerable scope to defy the whip, should they be minded to do so’ (p. 136).

29. De cohesie in het stemgedrag van partijgroepen kan worden gemeten aan de hand van de frequentie waarmee hun leden als één blok stemmen. Deze ‘roll-call’ analyse heeft echter haar beperkingen, omdat ‘roll-calls’ slechts in een minderheid van de stemmingen wordt toegepast; het besluit om een geregistreerde stemming aan te vragen is in zichzelf een politieke daad. Kennis dat zijn stemgedrag wordt gepubliceerd zal de manier waarop het Europees-Parlements lid stemt, beïnvloeden. De gemeten waarden voor cohesie kunnen dus een overwaardering in zich bergen (Hix en Lord, 1997: 155).

naire stemmingen van het Europees Parlement lijkt te kennen, met een score van 69% tussen juni 1994 en september 1995 (zie tabel 5.5). Opvallend is dat de Groenen (54%), na de PES en EPP, eenzelfde score behalen als de ELDR (55%), op dat moment de derde partij in het EP. De Groenen hebben van de kleinere partijgroepen veruit de hoogste score.

Tabel 5.5 Participatie Europees-Parlementsleden in plenaire stemmingen *

Groep	Participatie (%)	Grootte
PES	69,0	221
EPP	67,8	173
ELDR	54,5	54
Greens	54,4	26
UEL	46,4	31
RDE	41,0	25
EN	40,1	19
FE	35,3	29
ERA	33,4	19

Bron: Hix en Lord, 1997: 135.

* Berekend op basis van 66 rondes tussen juni 1994 en september 1995.

Onderzoeken naar de cohesie in het stemgedrag van partijgroepen in de derde zittingstermijn (1989-1994; Brzinski, 1995: 145) en vierde zittingstermijn (1994-1999; Hix en Lord, 1997: 158) geven een eenduidig beeld: de PES behaalt de hoogste scores (90% respectievelijk 89%), daarna de Groenen (85% respectievelijk 85%) en daarna de ELDR (71% respectievelijk 80%). Hieruit, en uit hun hoge participatiescore, kan voorzichtig worden afgeleid dat de discipline onder de Groenen betrekkelijk groot moet zijn geweest. Dit is minder verwonderlijk dan men misschien zou denken, aangezien de voorwaarden om gelijk te stemmen in deze partijgroep in grotere mate aanwezig zijn dan in de PES en de ELDR. In de Groenen zijn naar verhouding weinig lidstaten vertegenwoordigd (9, tegenover de PES 15 en de ELDR 13) en hebben de twee grootste delegaties verhoudingsgewijs een groot aandeel in het totale aantal zetels (64%, tegenover de PES 46% en de ELDR 27%). De conclusie dat de PES en de Groenen een grotere fractiediscipline kennen dan de ELDR zou aansluiten bij Brzinski's constatering dat linkse partijgroepen eenduidiger stemmen dan rechtse (Brzinski, 1995: 147).

Al met al lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat de verwachte invloed van de partijfamilies op het aanpassingsgedrag van de PvdA en de VVD als sterk moet worden aangemerkt en de verwachte invloed op het aanpassingsgedrag van GroenLinks als gering. De Groenen hebben in het EU-partijstelsel een positie aan de zijlijn. Ze zijn minder sterk georganiseerd dan de socialisten en liberalen: de federatie die de Groenen in 1993 oprichtten vertoont de kenmerken van de de socialistische en liberale federaties uit de jaren zeventig (Hix, 1996: 320). De federaties van de socialisten en liberalen bezitten meer autonomie en goede mogelijkheden voor toegang tot de Europese instellingen. Dit geldt niet voor de Groenen. Niet toevallig kennen de Groe-

nen een federatie met een afwijkende organisatie omdat die zich openstelt voor partijen van buiten de EU. '[T]he EFGP is part of the EU party system, but is an anti-system party in that it does not accept the territorial boundaries of the political system in which it operates', aldus Hix en Lord (1997: 177).

De discipline in de partijgroep van de Groenen lijkt weliswaar groter dan in de ELDR, per saldo is deze factor van kleine betekenis. Vermoedelijk zegt een grotere discipline van de Groenen meer over de relatieve sterkte van de liberale partijfamilie. Op basis van een kleinere discipline in de partijgroep, de wat kleinere autonomie en financieel minder sterke positie van hun federatie en wetende dat de PES in ideologische zin de enige stabiele partijgroep is in het Europees Parlement (zie Hix en Lord, 1997: 96), kan voorzichtig worden gesteld dat de invloed van de liberalen op de VVD minder groot is dan die van de socialisten op de PvdA.

5.4 Conclusies

Geconstateerd kan worden dat de PvdA, de VVD en GroenLinks alle worden beïnvloed door zowel factoren die aanpassing aan de Europeser Unie bevorderen als factoren die die aanpassing belemmeren (zie tabel 5.6). Hierbij is het interessant te zien dat voor de ene partij de factoren op nationaal niveau een gunstige invloed hebben op haar aanpassing aan de EU (GroenLinks) en dat voor de andere partijen dat juist de factoren in de Europese context zijn (PvdA en VVD).

Het duidelijkst van elkaar onderscheiden zich de uitgangssituaties van de PvdA en GroenLinks: de PvdA beschikt over een goede structuur van politieke mogelijkheden in Europa (+) en maakt deel uit van een sterke partijfamilie (+). Dit laatste onder meer vanwege de grote, decennialange vertegenwoordiging in het Europees Parlement en de relatief grote autonomie van de Europese partijfederatie. Voor GroenLinks is de Europese omgeving juist ongunstig voor aanpassing aan de EU. Maar daar staat tegenover dat GroenLinks, in tegenstelling tot de PvdA en de VVD, een jonge partij is (+) met een kleine verwevenheid in de nationale besluitvorming (+). De Europese structuur van politieke mogelijkheden en de sterkte van de Europese partijfamilie zijn voor de VVD wat minder gunstig –hoewel op zichzelf wel gunstig– voor aanpassing aan de EU dan voor de PvdA.

Als zou blijken dat GroenLinks zich veel aan de Europese Unie heeft aangepast, dan moet de verklaring hiervoor liggen in zijn leeftijd of verwevenheid in besluitvorming, of in een combinatie van deze beide factoren. Zou daarentegen blijken dat juist de PvdA zich veel aan de EU heeft aangepast, dan zou een grote verklarende betekenis kunnen worden toegedicht aan de Europese omgeving waarin de partij verkeert. Doordat de gevonden waarden voor de VVD dicht in de buurt liggen van de gevonden waarden voor de PvdA zou deze verklarende betekenis ook op die partij van kracht moeten zijn.

Schematisch zien de bevindingen er als volgt uit:

Tabel 5.6 Waarden oorzakelijke factoren PvdA, VVD en GroenLinks

	Leeftijd	Verwevenheid	Hulpbronnen	Structuur politieke mogelijkheden	Partijfamilie
PvdA	-	-	-	+	+
VVD	-	-	-	+	+
GroenLinks	+	+	-	-	-

+ = *gunstige invloed op aanpassing aan de EU.*

- = *ongunstige invloed op aanpassing aan de EU.*

6

Politieke partijen en hun aanpassing aan Europa

6.1 Inleiding

Hoe en in hoeverre hebben de partijen PvdA, VVD en GroenLinks zich aangepast aan de Europese Unie? Nu hun eigenschappen zijn geïnventariseerd en de verwachtingen over hun mate van Europeanisering op een rij zijn gezet, kan op het organisatorische en strategische aanpassingsgedrag van de organisaties worden ingegaan. Welke veranderingen hebben zich voorgedaan die voor het interne functioneren van leden uit deze organisaties consequenties hebben? Uit welke concrete stappen of structurele activiteiten blijkt dat de partijen andere, op Europa gerichte afwegingen maken met het oog op het bereiken van hun doelen?

6.2. Organisatorische aanpassing

De PvdA, de VVD en GroenLinks hebben met elkaar gemeen dat ze allemaal een *organisatorische structuur* kennen die, voortkomend uit of onder auspiciën gebracht van een stichting waaraan de Eurodelegatie is verbonden, *het contact met de partijachterban moet versterken*. De VVD heeft met de oprichting van de zogeheten Eurocontactgroep in 1984 als eerste zo'n structuur aangebracht. De Eurocontactgroep bestaat uit vertegenwoordigers van alle Kamercentrales, Europees-Parlementsleden en daarnaast genodigden onder wie de internationaal secretaris, VVD-leden van het Europees Comité van de Regio's en (overige) liberale Statenleden die Europa in portefeuille hebben (Hoofdbestuur, 1995c en 1998b). De groep komt vier à vijf keer per jaar bijeen. Aanleiding voor het in het leven roepen van dit orgaan waren problemen die de delegatieleden hadden om vergaderingen van de 18 (later: 19) Kamercentrales standaard bij te wonen. Europees-Parlementslid Florus Wijsebeek over het ontstaan van de Eurocontactgroep:

In de vorige mandaatsperiode, toen we nog met vijf VVD-leden in het Europees Parlement vertegenwoordigd waren, was het nog mogelijk beurtelings bepaalde Kamercentrale-vergaderingen bij te wonen. Daar deden we dan verslag van onze activiteiten in Brussel, Straatsburg en elders. Maar je hoorde ook nog eens wat er zo al in de regio en in

de partij speelde. Sinds 1984 passen wij met enig succes een andere formule toe via de Eurocontactgroep. Daarin komen vertegenwoordigers van elk van de Kamercentrales regelmatig met de drie EP-leden te Utrecht bijeen en bespreken daar de laatste ontwikkelingen van de Europese politiek. Met onze kwartaalberichten in de hand worden zij geacht een en ander weer in hun KC's door te geven. Dat werkt veel efficiënter, want het is doelgericht, geconcentreerd en brengt minder reizen met zich mee voor ons drieën, maar je mist wel veel van de nieuwtjes van de 'grapvine'.

(V&D, 1992: okt.)

In 1997 is de Eurocontactgroep onder toezicht gekomen van de Mr. H.R. Nordstichting, die zorg draagt voor de ambtelijke ondersteuning van de Eurodelegatie en het beheer van de door de Europese Unie beschikbaar gestelde gelden.

De PvdA kent sinds 1990 de Adviescommissie voor Europese Politiek (ACEP), die verbonden is aan de Anne Vondelingstichting. De ACEP vormt de voortzetting van de zogeheten EG-Commissie, die al in 1970 bestond.¹ De Adviescommissie diende aanvankelijk een tweeledig doel: de in de partij aanwezige expertise actiever gebruiken om de Europese discussie binnen de PvdA op een hoger, politieker niveau te brengen en het met elkaar in gesprek brengen van Europees-Parlementsleden en Kamerleden (WBS/AVS, 1999). De ACEP is voor dit laatste doel echter niet geschikt gebleken: de onderlinge afstemming vindt bilateraal tussen de parlementsleden plaats en binnen de zogenoemde Coördinatiegroep Europa.² De ACEP telt ongeveer vijftig leden, komt ongeveer eens in de zes weken in het Kamergebouw bijeen en kan gevraagd en ongevraagd advies geven aan het partijbestuur. De bijeenkomsten worden behalve door enkele Europees-Parlementsleden en Kamerleden ook bezocht door partijleden met specialistische kennis van Europa, onder wie ambtenaren uit Den Haag en Brussel, wetenschappers en zelfstandig ondernemers. 'Een hoogwaardig gezelschap', vindt Europees-Parlementslid Jan Marinus Wiersma (interview). De ACEP staat in de partij dan ook bekend als 'een club met groot gezag'.³ De Eurodelegatie gebruikt de bijeenkomsten om de achterban te consulteren en te informeren.

Uit de Stichting GroenLinks in de Europese Unie, een orgaan vergelijkbaar met de Mr. H.R. Nordstichting en de Anne Vondelingstichting, is in 1998 de Adviesraad Europa voortgekomen. De Adviesraad komt vijf keer per jaar bijeen en heeft een vaste kern van ongeveer dertig leden en niet-leden, allen deskundigen op het gebied van Europese zaken. In de bijeenkomsten worden actuele onderwerpen besproken, zoals 'behoorlijk bestuur', 'federaal Europa' en andere aan Europese integratie gerelateerde onderwerpen, maar bijvoorbeeld ook het Europese milieubeleid, het Eu-

1. Op de EG-Commissie wordt later in deze paragraaf ingegaan.

2. De CGE wordt later in deze paragraaf besproken

3. Iedereen kan zich voor de ACEP aanmelden, meldt het partijblad, maar niet iedereen wordt uitgenodigd om lid te worden. 'Een zekere deskundigheid en betrokkenheid bij de club' geldt als voorwaarde. Hans Wolters, secretaris: 'Men hoeft geen Europa-deskundige te zijn om lid te worden, in het geheel niet, maar gelet op het niveau van de discussies is enige betrokkenheid wel een voorwaarde om mee te doen' (PRO, 1997: dec.).

ropese voedselbeleid en de Europese strafrechtelijke samenwerking (interview Wouters). Ook voor de Europese delegatie van GroenLinks zijn de bijeenkomsten een manier om voeling te houden met de achterban in Nederland. ‘Het is een soort check of je hier in Europa nog wel een beetje de meningen van binnen GroenLinks vertegenwoordigt’, zegt Joost Lagendijk, delegatieleider van GroenLinks. Tegelijkertijd stelt de Adviesraad de Europees-Parlementsleden in staat zich ‘enigszins proactief’ op te stellen. ‘Voorstellen worden voorbereid, zodat je niet verrast wordt door onderwerpen waar je dan plotseling iets van moet vinden’, zegt de verbindingspersoon van GroenLinks, Richard Wouters. De Adviesraad Europa is ontstaan uit de Stichting GroenLinks in de EU om zo de inhoudelijke ondersteuning van de Eurodelegatie te scheiden van vergaderzaken op het gebied van personeel en financiën.

Internationaal secretaris

Een andere organisatorische aanpassing aan Europa die alle drie politieke partijen hebben gedaan, is de oprichting van een *stichting ten behoeve van hulpprojecten in Midden- en Oost-Europa*. Nederlandse politieke partijen krijgen van Binnenlandse Zaken subsidie om door middel van trainingen, seminars en conferenties bij te dragen aan de opbouw van zusterpartijen in Midden- en Oost-Europa. Zowel de PvdA als de VVD heeft in 1990 een dergelijke stichting opgericht: de Alfred Mozerstichting, die zelf de uitvoering van trainings- en scholingsactiviteiten op zich neemt, en de D.W. Dettmeyerstichting, die de uitvoering van projecten overlaat aan het internationaal secretariaat van de VVD (PRO, 1999: jan. en 2000: apr; Partijbestuur PvdA, 1990; V&D, 1994: dec. en 1996: dec; Hoofdbestuur VVD, 1990, 1995c en 1998b).⁴ GroenLinks kent pas sinds 1996 de Stichting Duurzame Solidariteit, die

4. ‘De Alfred Mozerstichting’, schreef het partijbestuur ten tijde van de oprichting, ‘heeft zich mede ten doel gesteld contacten op lokaal en regionaal niveau te stimuleren. Deze contacten zijn natuurlijk ook noodzakelijk om geestverwanten in Oost- en Midden-Europa te kunnen ondersteunen (Partijbestuur, 1990). Enkele jaren later wordt vermeld: ‘De Alfred Mozerstichting ontplooidde vele activiteiten gericht op ondersteuning van het democratiseringsproces. Daarbij werd samengewerkt met andere sociaal-democratische stichtingen uit West- en Noord-Europa (Partijbestuur, 1992). Een ongedateerde informatietekst (‘Informatie over de Alfred Mozerstichting’) noemt vier terreinen waarop zij actief is: 1) het geven van ‘zeer concrete’ hulp aan sociaal-democratische partijen en groeperingen in Midden- en Oost-Europa; 2) het uitbrengen van rapporten om zo een bijdrage te leveren aan de discussie en meningsvorming over de toekomstige relaties tussen de Europese landen; 3) het verzamelen van kennis en ideeën in landenwerkgroepen; en 4) het bevorderen dat door PvdA-afdeling contacten worden gelegd met afdelingen in Midden- en Oost-Europa.

De formele doelstelling van de D.W. Dettmeijerstichting luidt: ‘Het verrichten en doen verrichten, bevorderen en doen bevorderen van activiteiten, gericht op ontplooiing en ondersteuning van initiatieven in het buitenland in zaken het doen handhaven van de mensenrechten, het doen ontstaan van de parlementaire democratie, ter uitdraging van de liberale gedachte in het algemeen en ten bate van liberale groeperingen en instellingen in andere landen dan Nederland, in het bijzonder –zulks in overeenstemming met de Verklaring van de Rechten van de Mens van 10 december 1948 als vastgesteld door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties– in hun relatie tot en ten behoeve van de VVD’ (Hoofdbestuur, 1990). Volgens Volgens voormalig internationaal secretaris Hans van Baalen gaat het om ‘heel praktische zaken’. ‘Bijvoorbeeld: hoe zet je een politieke partij op poten, hoe maak je een verkiezingsprogramma, hoe ga je als oppositie met de regering om en omgekeerd? Kort gezegd komt het er op neer

zich behalve met projecten in Midden- en Oost-Europa ook bezighoudt met het trainen van lokale Nederlandse politici met het oog op de betrekkingen met Turkije en Marokko (Landelijk Bureau, 2000). Vóór 1996 zijn binnen GroenLinks al wel projecten in Midden- en Oost-Europa uitgevoerd, maar dan als onderdeel behorend bij het Scholings- en Vormingsinstituut.

Alle drie partijen hebben in de jaren negentig een *partijbestuur* dat blijkens zijn samenstelling de relevantie van internationale, Europese zaken inziet. Het duidelijkst is dit waarneembaar bij de PvdA, waar de bestuursfunctie van internationaal secretaris al sinds de periode 1966-1968 bestaat. De internationaal secretaris maakt sinds die periode deel uit van zowel het hoofdbestuur (tot 1993 meestal 25 leden, erna 33) als het dagelijks bestuur (doorgaans 7 of 8 leden). Sinds 1986 maakt ook een tweede internationaal secretaris deel uit van het hoofdbestuur.⁵ Van de PvdA-bestuursleden is het de partijvoorzitter die gewoonlijk zitting heeft in de Raad van de PES. De VVD kent pas sinds 1993 de functie van internationaal secretaris.⁶ Deze maakt deel uit van het hoofdbestuur, dat in de regel uit elf of twaalf personen bestaat. De internationaal secretaris, formeel hoofdbestuurslid Internationale Zaken geheuten, heeft primair in portefeuille: de coördinatie van de organisatorische activiteiten van de partij op internationaal terrein, het Midden- en Oost-Europa-programma, contacten met de besturen van liberale partijen in het buitenland, de organisatie van inhoudelijke discussies over buitenland, Europa, ontwikkelingssamenwerking en defensie, en de betrekkingen met de ELDR (Hoofdbestuur, 1997, 1998b, 1999 en 2000). De partijvoorzitter, altijd plaatsvervangend internationaal secretaris, is bestuurslid van de Liberale Internationale (LI) en lid van de Raad van de ELDR.

Het partijbestuur van de VVD kende vóór 1993 een 'secretaris voor de organisatie' die verantwoordelijk was voor de coördinatie van de organisatorische activiteiten van de partij op internationaal terrein, de contacten met besturen van liberale partijen in het buitenland en de betrekkingen met Groep Nederland van de LI

die partijen helpen zich te ontwikkelen met de kennis die wij in onze lange democratische traditie hebben opgebouwd' (V&D, 1996: dec.).

5. De jaarverslagen van de PvdA laten zien dat in de periode 1964-1966 de bestuursfunctie van internationaal secretaris nog niet bestond. Piet Dankert was de eerste die de functie van internationaal secretaris vervulde. Het verslag over de periode oktober 1966-september 1968 geeft geen toetreding van de toetreding van de internationaal secretaris.

6. In dat jaar werd binnen de VVD een internationaal secretariaat opgezet. In zijn voorwoord van het internationaal jaarverslag schrijft Frits Bolkestein: 'Een Nederlandse liberale politieke partij dient, naar mijn mening, via het opbouwen en onderhouden van een structureel internationaal communicatie- en contactennetwerk, actief bij te dragen aan de beginselen van vrijheid en democratie, aan de internationale stabiliteit en aan de behartiging van de belangen van Nederland, onder meer in Europees kader. 1993 was in dit opzicht voor het buitenlandwerk van de VVD een belangrijk pioniersjaar. Om goed te kunnen inspelen op de internationale ontwikkelingen werd door Hans van Baalen, als nieuwe portefeuillehouder in het hoofdbestuur, een professioneel internationaal secretariaat opgezet. Dit internationaal secretariaat, dat bestaat uit de internationaal secretaris, staf-medewerkers in het Thorbeckehuis (het partijkantoor, EvR) en een aantal competente en enthousiaste vrijwilligers, vormt de spil van de internationale betrekkingen van de partij en zorgt voor coördinatie tussen de VVD en haar parlementaire fracties' (Internationaal secretariaat, 1993).

(Hoofdbestuur, 1990 en 1991).⁷ De partijvoorzitter was lid van de Raad van de ELDR. Contacten met de LI en ELDR behoorden tot zijn takenpakket.

Binnen GroenLinks is de internationaal secretaris sinds 1995 lid van het dagelijks bestuur, dat verder bestaat uit een voorzitter, een secretaris, een penningmeester en een secretaris publiciteit. Daarvoor, vanaf 1992, zat de internationaal secretaris min of meer toevallig in het dagelijks bestuur, in zijn hoedanigheid van vice-voorzitter (Congreskrant, 1993; interview Lagendijk). Deze functie heeft in 1995 plaatsgemaakt voor die van internationaal secretaris, hetgeen een inhoudelijke en praktische reden had. Het bestuur merkte tijdens zijn vergaderingen dat over buitenlandse onderwerpen het meest werd gediscussieerd, ook al stonden deze onderwerpen niet op de agenda. Het achtte het daarom verstandig iemand in zijn midden te hebben die op dat gebied kennis van zaken heeft. Daarnaast werd het 'handig' gevonden, mede met het oog op financiële zaken, dat de bestuursvoorzitter van Stichting GroenLinks in de EU tegelijk ook in het dagelijks bestuur zou zitten (interview Lagendijk). Zoals zal blijken heeft de internationaal secretaris, anders dan in het geval van de PvdA en de VVD, geen internationaal secretariaat tot zijn beschikking. De partijvoorzitter is meestal niet degene die de partij vertegenwoordigt in de Raad van de EFGP. Dat is de verantwoordelijkheid van de internationaal secretaris, die doorgaans zelf een andere partijfunctionaris aanzoekt voor het bezetten van de tweede zetel van GroenLinks in de Raad (interview Wouters).

Verbindingspersoon

Een volgende organisatorische ontwikkeling die bij alle drie politieke partijen heeft plaatsgevonden, is de *institutionalisering van de verbinding tussen de Eurodelegatie en de Tweede-Kamerfractie*. De PvdA was hiermee het eerst en gaat hiermee het verst. Al in 1980, na de eerste verkiezingen voor het Europees Parlement, is door het partijbestuur van de PvdA de Stuurgroep Europese Politiek (STEP) ingesteld. De Stuurgroep moest het schakelpunt worden tussen niet alleen de Eurodelegatie en de Tweede-Kamerfractie, maar ook de Europese Commissie, de partij en de gewesten. De Stuurgroep vervulde volgens het internationaal secretariaat een nuttige functie als coördinatie- en integratieorgaan, maar is in de loop der jaren overschaduwde door de EG-commissie en daarna de ACEP (WBS/AVS, 1999).⁸ In 1994 heeft het fractiebestuur de Coördinatiegroep Europa (CGE) ingesteld, bestaande uit Europees-Par-

7. Onduidelijk is sinds wanneer het partijbestuur deze portefeuillehouder kende. De jaarverslagen van vóór 1990 vermelden geen taken van bestuursleden. De secretaris met buitenlandse zaken in portefeuille was in 1990 en 1991 bestuurslid van de Liberale Internationale, lid van de Raad van de ELDR en adviserend bestuurslid van de Groep Nederland van de LI (Hoofdbestuur, 1990 en 1991). Ook de internationaal secretaris was bestuurslid van de Liberale Internationale, lid van de Raad van de ELDR en adviserend bestuurslid van de Groep Nederland van de LI.

8. Het organisatorisch en financieel verslag over 1979-1980 meldt: 'Naast de BKB (Brede Commissie Buitenland, EvR) heeft de Stuurgroep Europese Politiek (STEP) het licht aanschouwd. Deze STEP dient het contact tussen Europarlementariërs en partij en gewesten. Vooral daar de Europarlementariërs door hun werk soms ver van de interne partijorganisatie afstaan, is de STEP geen overbodige luxe. Helaas moet gekonstateerd worden dat, ondanks het harde werken van de Europarlementariërs, de

lementsleden, Tweede-Kamerleden en formeel ook Eerste-Kamerleden. Volgens de Coördinatiegroep zelf heeft de CGE twee doelen: 1) het verzorgen binnen de Tweede-Kamerfractie van interne afstemming van standpunten en inbrengen met een Europese component vanuit de verschillende fractiegroepen en de fractie als geheel bewuster te maken van het toenemende belang van de vierde (Europese) bestuurslaag; en 2) het zijn van een platform voor uitwisseling van informatie en overwegingen en de mogelijke coördinatie van beleidsstandpunten tussen de PvdA-ers in de Tweede Kamer, Europees Parlement en de Eerste Kamer, 'met eerbiediging van de eigen verantwoordelijkheden in de verschillende gremia' (WBS/AVS, 1999).

In de praktijk staat de CGE alleen in dienst van het tweede doel: afstemming tussen collega's in de Tweede-Kamerfractie vindt in de regel 'bilateraal' plaats. De CGE komt doorgaans tweemaandelijks bijeen. Frans Timmermans, Europawoordvoerder in de Tweede Kamer:

Soms zaten we daar met vijf mensen, soms met tien. Soms met vier, dat was heel wisselend. Het ligt er een beetje aan wat er speelde. Eerste-Kamerleden waren er nooit bij. Behalve af en toe Erik Jurgens. Die kwam weleens, maar dat was meer toeval. De bijeenkomsten konden nooit op dinsdag plaatsvinden, het is altijd donderdag. En dan zijn de Eerste-Kamerleden er niet. In aantal was de verhouding Kamerleden-Europarlementariërs ongeveer fifty-fifty. Wat we deden, en doen, is gewoon elkaar informeren. Waar zijn jullie mee bezig in Europa? Hoe bereiden jullie de Top voor? Hoe is dat besluit besproken in het Europees Parlement? Wat was daarbij jouw insteek? Wat kunnen we samen doen, samen afstemmen? 'Sociaal Europa', kunnen we daarover een gezamenlijk document produceren? Dat soort dingen.

GroenLinks kent sinds 1989, nog voordat de fusiepartij was opgericht, een verbindingspersoon voor het directe contact tussen de Eurodelegatie en de fractie in de Tweede Kamer. Institutionele Europese zaken vormen het inhoudelijk dossier van de verbindingspersoon. Tot zijn taken behoren ook het schrijven, coördineren en redigeren van notities en opiniestukken over Europese of aan Europa gerelateerde onderwerpen, en het zorgen voor inhoudelijke verdieping. Het organiseren van Adviesraadbijeenkomsten en het begeleiden van de werkgroep Europa behoren tot deze laatste taak (interview Wouters). De verbindingspersoon is altijd aanwezig bij de wekelijkse bijeenkomsten van zowel de Tweede-Kamerfractie als de Eurodelegatie. Het is aan hem om de parlementsleden en beleidsmedewerkers in Den Haag en Brussel zo goed mogelijk met elkaar te laten samenwerken. Hij probeert te stimuleren dat degenen die met dezelfde onderwerpen bezig zijn, tijdig met elkaar contact opnemen.

Richard Wouters:

Het kan zijn dat als ik in Den Haag ben, dat ik dan een lijstje maak van zaken die ik moet

PvdA-fractie in Europa te weinig belangstelling verkrijgt. Door het aantrekken van Ger Verhoeve zal dit hiaat naar vermogen worden opgevuld.'

doorgeven aan mijn parlementariërs of mijn collega-beleidsmedewerkers in Brussel. Die is hier en hier mee bezig, zou je niet even contact met hem opnemen? Ja, het werkt ook omgekeerd, dan werkt het ongeveer hetzelfde. Maar ik kan natuurlijk in m'n eentje niet alle beleidsterreinen intensief volgen. Het is vooral ook het stimuleren van het ontstaan van een zeker automatisme. Dat mensen in Den Haag, wanneer ze ontdekken dat er een Europese dimensie zit aan een bepaald dossier, even contact opnemen met degenen die daar mee bezig zijn in Brussel. En andersom, dat mensen in Brussel ook zelf contact opnemen met Kamerleden of medewerkers in Den Haag, op het moment dat ze denken dat hun informatie daar goed gebruikt kan worden. Als ze willen dat iets Europees in Den Haag wordt aangezwengeld. 'Nu zit de Nederlandse regering zo ontzettend fout met haar opstelling in de Raad van Ministers, daar zou de Kamer iets aan moeten doen.

Joost Lagendijk:

De verbindingspersoon in Utrecht, die is heel belangrijk. Nu kunnen we dat natuurlijk met de huidige omvang ons veroorloven, maar daar is altijd een bewuste keus voor gemaakt. Al in de periode 1989-1994 en 1994-1999. Ook al was er maar één Parlements lid met drie medewerkers in totaal, dan was één daarvan altijd contactpersoon voor de Tweede Kamer. Als het gaat om Europeanisering van de partij, dan is dat een belangrijke, strategische keuze geweest, door de Eurofractie toen. Omdat je weet: 'Ik zit hier in m'n eentje in het Parlement, ik ren me rot,' zal ik maar zeggen, 'ik heb geen tijd daarover altijd met mijn Kamerfractie contact te houden. Daarvoor stellen we apart iemand aan, die dat doet.' En dat heeft zich uitbetaald in het feit dat zo'n Kamerfractie toch ook, door zo'n verbindingspersoon die steeds bij de fractie zit, gebonden is en zich ook verplicht voelt iets met Europa te doen.

Ook de VVD kent een verbindingspersoon, formeel de verbindingsfunctionaris/voorlichter geheten, maar deze is pas per 1 januari 1996 aangesteld (VVD, 1995). De functie is ook in dit geval door de Eurodelegatie gecreëerd. De taak van de verbindingspersoon bestaat eruit voor de Europees-Parlementsleden de contacten met de pers, de eigen partijorganisatie en de Eerste- en Tweede-Kamerfractie 'te intensiveren' (Mr. H.R. Nordstichting, 1996). Vóór 1996 bestond de functie niet. De verbindingsfunctionaris/persvoorlichter is altijd aanwezig bij vergaderingen van de Tweede-Kamerfractie en ook bij die van de Eurodelegatie. Afgaande op zijn taken vervult hij niet eenzelfde stimulerende rol als de verbindingspersoon van Groen-Links. Die rol is meer weggelegd voor de delegatieleider (of een plaatsvervangend delegatielid), die ook altijd de wekelijkse bijeenkomsten van de Tweede-Kamerfractie bezoekt. Deze gewoonte bestaat al sinds de eerste directe EP-verkiezingen in 1979 (interviews Maaten, Slinger en Klimbie).

In de loop der jaren is persvoorlichting een steeds groter deel van de functie van verbindingspersoon gaan beslaan.⁹ Ed Slinger, de verbindingspersoon:

9. De vacature van 'verbindingsfunctionaris/voorlichter m/v' vermeldde twee taken: 'Persvoorlichting Brussel, Straatsburg, Den Haag' en 'Verbindingsfunctie tussen VVD-Eurofractie en Nederlandse politiek c.q. samenleving' (V&D, 1995: sept.).

In de eerste jaren, bij het inhoudelijk invullen van mijn functie, was die verbindingkant sterker dan die uiteindelijk nu is. Ik denk dat ongemerkt, zo kun je dat toch wel zeggen, veel meer verbinding tot stand is gebracht. Niet alleen door mij natuurlijk, zeker niet, maar in het hele proces. Bij de VVD is men wel door gaan krijgen dat Nederlandse wetgeving voor een belangrijk deel Europese wetgeving is geworden. We hebben er alle belang bij om te zorgen dat we die contacten onderling, op het niveau van de politici, op het niveau van de beleidsfunctionarissen, om dat te versterken. Dat we er met z'n allen beter van worden. Uitmondend natuurlijk in de activiteiten van onze bewindslieden.

Haags kantoor

Wat de drie partijen verder met elkaar gemeen hebben, kijkend naar de organisatorische afstemming op Europa, en wat uit bovenstaande kan worden afgeleid, is dat in de jaren negentig onder de Eurodelegaties een *toenemende gerichtheid op het nationale niveau* bestaat. Wat gebeurt er in Nederland, in Den Haag? Weten onze partijleden wel waar we mee bezig zijn en moeten we het contact met onze collega's in Den Haag niet versterken? In antwoord op deze vragen hebben de Eurodelegaties verschillende maatregelen genomen. De Eurodelegatie van de VVD heeft niet alleen besloten een verbindingfunctionaris aan te stellen en de gewoonte in stand te houden van de aanwezigheid van de Eurodelegatieleider of zijn plaatsvervanger bij het wekelijkse overleg van de Tweede-Kamerfractie (interviews Maaten, Slinger en Klimbie; Hoofdbestuur, 1995c, 1996, 1997 en 1998b), maar ook om voor hun medewerkers een eigen kantoor te openen vlakbij het Binnenhof. Vanaf begin jaren negentig waren vier à vijf personen in dat kantoor gevestigd om de contacten te verzorgen of te onderhouden met partijgenoten, vertegenwoordigers van belangengroepen, bedrijven en andere relevante spelers in Nederland. In 2001 verhuisden ze naar het nieuwe partijkantoor van de VVD (interview Slinger en Klimbie). Daarnaast heeft de Eurodelegatie besloten haar individuele budgetten voor bezoekersgroepen te 'poolen' om partijgenoten en anderen structureel op bezoek te kunnen laten komen. Zo laat zij de Eurocontactgroep eens in het jaar naar Brussel of Straatsburg komen, net als het hoofdbestuur en het internationaal secretariaat, de Kamercentrales, de partijcommissie Europese Zaken en de JOVD (interview Van Baalen).¹⁰ Verder verzorgen de Europees-Parlementsleden zo nu en dan cursussen Europa voor hun partijgenoten.¹¹

10. In 1996 brachten bijvoorbeeld de volgende groepen op uitnodiging van de Europees-Parlementsleden een werkbezoek aan het Europees Parlement in Brussel of Straatsburg: de VVD-afdeling Hendrik-Ido-Ambacht (Brussel, 28 februari), de Kamercentrale Dordrecht (Straatsburg, 12 maart), de Kamercentrale Rotterdam (Straatsburg, 13 maart), de VVD Vrouwen Zoetermeer en omgeving (Brussel, 28 maart), de Kamercentrale Limburg (Straatsburg, 17 april), de Kamercentrale Den Haag (Brussel, 4 september), de Kamercentrale Haarlem (Straatsburg, 19 september), het hoofdbestuur van de VVD (Straatsburg, 22 oktober), de VVD-afdeling Het Bildt (Straatsburg, 13 november) en de jongeren van de Liberale Internationale Groep Nederland (Straatsburg, 15 december) (Hoofdbestuur, 1996).

11. Later in deze paragraaf wordt op deze cursussen ingegaan.

De Eurodelegatie van de PvdA is in 1994, na de Europees-Parlementsverkiezingen, overgegaan tot de vestiging van een eigen kantoor dichtbij het Binnenhof. Met dit kantoor, een maatregel die logisch volgde op de aanstelling van een verbindingspersoon in een eerdere periode, had de delegatie hogere ambities dan de liberalen met hun kantoor hadden. Het zogeheten 'filiaal' moest de contacten met het publiek, maatschappelijke organisaties en de media in Nederland onderhouden, de banden met de partij en het partijbestuur in stand houden én de samenwerking met de Tweede-Kamerfractie intensiveren.¹² Deze laatste taak kende een element van verbinding en een element van informatie. De delegatie heeft het kantoor omstreeks 2000 gesloten. De meeste medewerkers werden in het partijkantoor in Amsterdam gevestigd. De directeur van het kantoor, de ambtelijk secretaris van de Anne Vondelingstichting, verhuisde naar Brussel (interview Wiersma).

De medewerkers van het 'filiaal' zijn niet in staat gebleken de hoge ambities waar te maken en de verbindings- en informatietaak naar volle tevredenheid te vervullen, zo blijkt uit een intern onderzoek:

Tweede-Kamerleden verwachten over het algemeen dat het Haagse 'filiaal' van de Eurodelegatie hen van informatie uit Brussel voorziet. Ook de Europarlementariërs verwachten van hun medewerkers in Den Haag dat deze informatie vanuit de Tweede Kamer doorgeven. Het is voor een medewerker van 'De Plaats' echter soms lastig om te bepalen wat relevant genoeg is om door te geven aan de Eurodelegatie in Brussel. Een medewerker in Den Haag is namelijk minder goed op de hoogte van wat er in Brussel speelt, welke politieke onderwerpen er op de agenda staan en aan welke informatie men behoefte heeft, dan een medewerker in Brussel.
(WBS/AVS, 1999)

Het is de medewerkers beter gelukt Europa dichterbij de Tweede-Kamerfractie te brengen dan Den Haag dichterbij de Eurodelegatie in Brussel. Dit zou de reden zijn

12. In 1994 gaf het partijcongres de nieuwgekozen Eurodelegatie de opdracht mee de afstand tot de achterban te overbruggen: 'maak zichtbaar wat je doet, versterk je contacten met de partij, werk meer samen met de Tweede Kamer, maak Europa toegankelijker' (Partijbestuur, 1994). Eerder, in 1992, had de Eurodelegatie zich al voorgenomen de afstand tussen 'Europese socialistische politiek en de leden van de PvdA' kleiner te maken. 'Nog sterker dan voorheen zullen wij ons inspannen om hierin verbetering te brengen door het organiseren van werkbezoeken, conferenties, ontmoetingen; door Europees getinte bijdragen aan nationale discussies; door een zo groot mogelijke openheid naar en toegankelijkheid voor partijleden, andere partijgeledingen en geïnteresseerden' (Partijbestuur, 1992). Horst Junk, medewerker van het 'filiaal': 'Na de lage opkomst voor de verkiezingen in 1994 heeft de Eurodelegatie van de PvdA besloten dat ze meer aanwezig wilde zijn in Nederland. Daarom zijn we hier in Den Haag met twee beleidsmedewerkers en twee secretaresses actief. We organiseren lezingen en conferenties over Europa, helpen de delegatieleden bij het contact houden met de achterban door werkbezoeken te organiseren en we verstrekken informatie over standpunten van de delegatieleden' (PRO, 1998: okt.). Een concreet voorbeeld van een initiatief om de afstand tot de achterban te verkleinen, is een grote conferentie ('Europadag') die in 1996 een week voor een congresbijeenkomst werd gehouden. Hedy d'Ancona, delegatieleider: 'De belangstelling was overweldigend, vooral van jongeren en groepen die het afgelopen jaar bij ons op bezoek waren. Er waren meer aanmeldingen dan we konden aannemen' (PRO, 1996: feb.).

geweest waarom de directeur naar Brussel is gehaald. ‘We hebben voor deze opzet gekozen, niet omdat het kantoor in Nederland niet goed functioneerde, maar omdat we het gevoel hadden dat de afstand te groot was tot de parlementariërs in Brussel’, aldus Wiersma (interview).¹³

Net als die van de VVD kent de Eurodelegatie van de PvdA de gewoonte om partijgenoten bij zich uit te nodigen. In de tweede helft van de jaren negentig heeft de delegatie bijvoorbeeld ongeveer vier keer per jaar een driedaags bezoek aan het Europees Parlement in Straatsburg georganiseerd en tien keer per jaar een dagbezoek aan het EP in Brussel (PRO, 1998: dec.). Ook heeft de Eurodelegatie in 1999 besloten dat elk Europees-Parlements lid voortaan verantwoordelijk is voor intensievere partijcontacten in twee provincies. Daarmee zijn de traditionele gezamenlijke werkbezoeken van de Europees-Parlementsleden tot het verleden gaan behoren (PRO, december 1990, interview Wiersma). Afgaande op het aantal uitnodigingen en verslagen in het partijblad van de PvdA heeft de Eurodelegatie in de loop van de jaren negentig meer discussiebijeenkomsten gehouden binnen de partij. Deze ontwikkeling sluit logisch aan bij de vestiging van het Haagse ‘filiaal’ in 1994.

Om het contact met het nationale niveau te versterken en uit te breiden, heeft de Eurodelegatie van GroenLinks behalve tot het oprichten van de Adviesraad Europa ook besloten tot het aanstellen van een *medewerker die een grotere bekendheid moet geven aan het Europese werk* van GroenLinks. Hiertoe dient deze medewerker activiteiten te organiseren en voorlichtingsmateriaal te maken. De medewerker is (vanaf 1999) net als de verbindingspersoon gevestigd op het partijkantoor in Utrecht. De behoefte om meer te investeren in het contact met de achterban, zowel binnen als buiten de partij, zou al langer hebben bestaan.¹⁴ Het aanstellen van de tweede medewerker werd echter pas mogelijk nadat GroenLinks bij de verkiezingen van 1999 van 1 naar 4 zetels in het Europees Parlement was gegaan, waarmee het voor voorlichting beschikbare geldbedrag ineens veel groter was geworden (interview Wou-

13. De Eurodelegatie vond dat het ‘filiaal’ in de periode 1994-1996 was ‘geslaagd’ in zijn belangrijkste opdracht de activiteiten van de delegatie in Nederland te versterken en deze meer naar buiten gericht te maken (Partijbestuur, 1996).

14. Opmerkelijk in dit verband is de moeite die GroenLinks heeft genomen om van 19 tot 24 september 1992 vanwege het Verdrag van Maastricht een ‘Euroweek’ te organiseren. Het initiatief was geen succes. ‘Er is eerst contact gelegd met een groot aantal maatschappelijke organisaties op verschillende terreinen, zoals vredesgroeperingen, vakbonden, milieugroepen en migrantenorganisaties’, schrijft coördinator Bas Elfrink. ‘Dit moest resulteren in een platform, dat de aanjager zou worden van een groot-schalige informatie- en discussiecampagne. Dat dit platform niet tijdig van de grond kwam, heeft vooral te maken met het gebrek aan informatie en –daardoor– aan mening over Maastricht bij de meeste van de benaderde organisaties. Van een actieve, kritische opstelling was al helemaal geen sprake. Bovendien waren organisaties die voor Maastricht zijn, niet zo te porren voor het organiseren van een breed debat. Zij wilden kennelijk het liefst dat er zo stilletjes mogelijk tot ratificatie wordt overgegaan.’ Daarna schrijft hij: ‘GroenLinks heeft er in ieder geval aan bijgedragen dat de discussie over Maastricht bij een aantal organisaties is aangewakkerd. Een beetje gekke situatie, dat wel. Een politieke partij die de maatschappelijke bewegingen moet aansporen om een kritische houding ten opzichte van een politiek verdrag aan te nemen en om een beroep op de politiek te doen nog eens goed over ratificatie na te denken!’ (Groen Links, 1992: nov.).

ters).¹⁵ De delegatie van GroenLinks heeft, anders dan de delegatie van de PvdA en de VVD, geen beschikking over een eigen kantoor in Den Haag.

In de organisatie van alle drie politieke partijen is nog een laatste overeenkomstige Europese ontwikkeling waarneembaar, die gegeven de institutionalisering van de relatie tussen de Eurodelegaties en Tweede-Kamerfracties en de toegenomen concentratie van de Eurodelegaties op het nationale niveau niet verbaast: die van een *intensievere samenwerking tussen Tweede-Kamerleden en de Eurodelegatie*. In alle drie partijen wordt melding gemaakt van intensievere betrekkingen tussen de parlementsleden in Den Haag en Brussel. Aan het einde van de jaren negentig zouden zij vaker (telefonisch, of per e-mail) contact met elkaar zijn gaan opnemen dan aan het begin van deze periode. In het bijzonder gaat het om de betrekkingen tussen de Eurodelegatie en kleine groepen Tweede-Kamerleden die vanwege de inhoud van hun portefeuille betrekkelijk veel met Europa te maken hebben. Binnen de VVD en GroenLinks heeft deze ontwikkeling tot gevolg gehad dat de verbindingspersonen, tenminste naar hun eigen oordeel, minder tijd hoeven te investeren in het leggen van de onderlinge contacten (interviews Slinger en Klimbie, Wouters).

Als gevolg van de drastische fractieuitbreiding in 1998 heeft in de Tweede-Kamerfractie van GroenLinks de grootste toename in de onderlinge samenwerking plaatsgevonden. 'Wij zijn in 1998 van 5 naar 11 zetels gegaan, dan kun je je als Tweede-Kamerfractie met meer onderwerpen bezighouden. Daardoor komen Kamerleden en medewerkers Europa elkaar vaker zelf tegen. En ze hebben meer tijd om zelf contact te zoeken met de Europarlementariërs', aldus verbindingspersoon Wouters. 'Als je met één iemand hier zit en met vijf in Den Haag, om dat dan ook allemaal te doen met Europa, dat is echt een stap te ver', zegt delegatieleider Lagedijk. Een andere factor die de samenwerking tussen de Eurodelegatie en Tweede-Kamerleden kan hebben doen toenemen, is de overplaatsing van medewerkers uit Brussel naar Den Haag. In 1995 werd Hans Groen, Wouters' voorganger als verbindingspersoon, beleidsmedewerker van de Tweede-Kamerfractie. En in 1998, na drie jaar persoonlijk medewerker van Europees-Parlementslid Nel van Dijk te zijn geweest, werd ook Kathalijne Buitenweg beleidsmedewerker van de Tweede-Kamerfractie in Den Haag. Na ongeveer een jaar werd zij verkozen tot lid van het Europees Parlement.

De toegenomen aandacht voor Europa onder een deel van de Tweede-Kamerleden betekent niet dat daarmee de heersende belangstelling in de fracties van de PvdA, de VVD en GroenLinks voor het onderwerp is veranderd. Afgaande op de Europa-woordvoerders is en blijft die belangstelling klein.

15. Verbindingspersoon Wouters, over de projectmedewerker van GroenLinks in de EU die sinds 2000 werkzaam is: 'De reden van de vacature? Dat we een grote behoefte hadden om meer te investeren in het contact met de achterban. Breed genomen, zowel de eigen partij als de GroenLinks-minded kiezers. En daarnaast is er vanuit het Europees Parlement ook een hele hoop geld beschikbaar voor dat soort voorlichtingsactiviteiten. Dat werd vier keer zoveel toen wij van één naar vier Europarlementariërs gingen. En het moet ook aan de goede dingen besteed worden.'

Farah Karimi (GroenLinks):

Buitenlandse Zaken is wel een portefeuille waar veel belangstelling voor is, dat is een van de meest prestigieuze woordvoerderschappen. Maar Europese Zaken niet, Europese Zaken veel minder. Want ja, Europa, dat is niet zo'n sexy thema. Nee, dat is niet populair.

Frans Timmermans, (PvdA):

Europawoordvoerder van een fractie zijn, is iets wat niemand wil. Het is een soort van troostprijstje voor iemand die eigenlijk buitenlandwoordvoerder had willen zijn, maar dat niet kon worden. Dat is traditioneel zo. Een opstapje om iets anders te gaan doen. (...) Een onderwerp als Kosovo, indertijd, of Irak, noem maar op. Dat leidde altijd veel meer tot discussie dan een onderwerp als de Top van Kopenhagen of, zoals in de vorige periode, die van Helsinki. De besluiten over de uitbreiding, of 'Nice', dat leidde nauwelijks tot echte discussie. Voor een groot deel hadden mensen zoiets van: 'Nou ja...' Kijk, de politiek wordt ook heel vaak afgerekend niet op de inhoud van de onderwerpen, maar de zichtbaarheid. De zichtbaarheid naar buiten toe. De scherpte van bepaalde posities die je inneemt. En ja, als men Europa hoort, dan zie je vaak bij collega's al een zekere meewarigheid van: 'Dat interesseert toch niemand'. De publieke tribune is toch leeg, er is toch geen pers bij. En Frans doet het niet slecht, dus laat hem z'n gang maar gaan.

Hans van Baalen (VVD):

Wat je ziet, is dat de gemiddelde Nederlandse politicus zijn oorsprong in de gemeenteraad of de Provinciale Staten heeft. Men refereert alles aan: zo deden we dat in de gemeenteraad van Zoetermeer, zo deden we dat in de Provinciale Staten van Gelderland. En Europa werkt op een totaal andere manier. Stukken komen daar of niet aan, of last-minute. Je moet je lospraten. Europa heeft een Byzantijnse, Zuid-Europese politieke cultuur. In Nederland heerst een Noord/West-Europese cultuur, met geschreven stukken, met alles netjes op tijd, iedereen krijgt alles op hetzelfde moment. Heldere procedures, heldere regels. Dat betekent dat de gemiddelde Nederlandse parlementariër, met die 'roots' in lokale en provinciale politiek, geen idee heeft hoe de Europese Unie werkt en het alleen maar irritant vindt. Irritant dat alles op z'n laatst is. Irritant dat op een gegeven moment het Ministerie van Buitenlandse Zaken dan maar de agenda in het Engels of in het Frans stuurt.

Partijcommissies en werkgroepen

De PvdA en de VVD hebben een aantal *aanpassingen* doorgevoerd *gericht op het structureren van informatiestromen betreffende Europese zaken*. Binnen GroenLinks is dat niet of in mindere mate gebeurd.

Om te beginnen hebben de sociaal-democraten en de liberalen speciale partijcommissies ingesteld waarin behalve gewone leden ook vooraanstaande ('zware') leden zitting hebben. Vanaf 1968 bestond in de PvdA al een EG-Commissie, die vorm moest geven aan het interne debat over Europese zaken en daarnaast een adviesfunctie had voor het partijbestuur alsmede een voorlichtingstaak binnen de partij (WBS/

AVS, 1999).¹⁶ De EG-commissie is in 1990 omgezet in de eerder besproken Adviescommissie Europese Politiek (ACEP). Naast de EG-commissie en de ACEP kent de PvdA nog andere organen die zich met internationale, Europese onderwerpen bezighouden: de 'brede' commissie Buitenland, de Zuid/Noord-commissie en de Evert Vermeerstichting.¹⁷

De VVD kent pas sinds 1990 een partijcommissie Europese Zaken.¹⁸ In deze commissie zijn gewone partijleden actief en daarnaast de internationaal secretaris en leden van het Europees Parlement, de Eerste Kamer en de Tweede Kamer. De commissie levert adviesnotities af aan het hoofdbestuur en komt elke vijf weken bijeen. Ze heeft onder voorzitterschap gestaan van onder anderen Hans Nord, die in periode 1979-1989 lid was van het Europees Parlement (Hoofdbestuur, 1990, 1995c, 1996, 1997, 1998b en 1999). Behalve voor Europese Zaken bestaan in de VVD ook partijcommissies voor Buitenlandse Zaken, Defensie en Ontwikkelings-samenwerking. Niet alleen in deze commissies wordt ook over Europese kwesties gesproken, dat geldt evenzeer voor de commissies Landbouw, Belastingen en Fi-

16. In de verslagen over de periode oktober 1966-september 1968 wordt de EG-Commissie (toen nog EEG-commissie) in één regel geïntroduceerd: 'Deze als permanent bedoelde in 1968 ingestelde commissie heeft als opdracht zich bezig te houden met de Europese integratie in zijn totaliteit en omtrent bepaalde aspecten adviezen te formuleren.' Over haar werkzaamheden in deze periode wordt vermeldt: 'De commissie vergaderde tien keer, over onderwerpen als: de toetreding van Engeland tot de EEG, het budgetrecht van het Europees Parlement, de bevoegdheden van het Europees Parlement, Europese verkiezingen, Europese parlementaire bevoegdheden en de nationale staten. Voorts werd een tweetal rapporten opgesteld.'

17. In 1999 is ook nog het 'kenniscentrum' Buitenland opgericht, dat samen met nog vijf andere kenniscentra naast de al bestaande afdelingsstructuur moest gaan functioneren (PRO, 1999: juni). In de kenniscentra 'wordt de uiteenlopende thematische kennis samengebonden waaruit mensen uit alle geledingen van de partij kunnen putten. Het gaat daarbij niet alleen om het verzamelen en bundelen van kennis die in de partij her en der aanwezig is. (...) Naast het voeren van verschillende partijonderdelen –als het bijvoorbeeld gaat om besluitvorming binnen partij, fractie of afdeling– moeten de kenniscentra ook fungeren als platforms. Daar moeten discussies en activiteiten worden georganiseerd over concrete onderwerpen' (PRO, 1999: okt.). De kenniscentra waren een gezamenlijk initiatief van de Tweede-Kamerfractie en het partijbestuur. Elk kenniscentrum zou onder leiding komen te staan van een bestuurslid en een Tweede-Kamerlid. In november 1999 hadden zich ruim vijfduizend leden voor een of meer van de zes centra aangemeld (PRO, 1999: sept. en nov.).

18. Het jaarverslag 1990 van de partijcommissie Europese Zaken meldt dat zij in het eerste jaar van haar bestaan zeven maal bijeen is gekomen. 'Naast de behandeling van de Europese actualiteiten heeft de commissie haar werkzaamheden geconcentreerd op een aantal thema's. Zo heeft de voortgang bij de voltooiing van de interne markt en meer in het bijzonder de achterstand bij de implementatie van richtlijnen bij voortdurende aandacht van de commissie gehad. Tevens heeft de commissie zich tijdens het verslagjaar intensief beziggehouden met het onderwerp institutionele hervormingen. Dit mede aan de hand van de hierover verschenen EP-rapporten en notities. De commissie heeft voorts een bijdrage geleverd aan de standpuntbepaling inzake de in november 1990 te Rome gehouden Conferentie van de Parlementen van de Europese Gemeenschap ('de Assisen'). Aan dit onderwerp heeft de commissie tijdens het zomerreces een extra vergadering gewijd. In de herfst van 1990 heeft de commissie aan de hand van een uitgebreide notitie het EG-beleid jegens Oost-Europa en de Sovjetunie behandeld. Verder heeft de bevordering van het publieke bewustzijn inzake Europese integratie de aandacht van de commissie gehad' (Hoofdbestuur, 1990). In 1991 bracht de commissie Europese Zaken een rapport getiteld 'EG-beleid jegens Oost-Europa' uit, in 1992 een nota 'Economische en Monetaire Unie'.

nancieel Economische Zaken/Midden- en Kleinbedrijf.¹⁹ In deze commissies is de Eurodelegatie vaak ook vertegenwoordigd.²⁰

GroenLinks heeft geen partijcommissie, maar een werkgroep Europa. In 1997 is die opgericht (interview Wouters). De werkgroep, een initiatief van gewone leden, komt tweemaandelijks bijeen en functioneert zoals alle werkgroepen van GroenLinks redelijk zelfstandig. Het doel is het bevorderen van kennis en inzicht in actuele politieke ontwikkelingen van de EU (Werkgroep Europa, 1999; interview Wouters). De werkgroep bestaat uit tien actieve leden, onder wie géén partijprominenten. Gemiddeld nemen twintig belangstellenden van binnen en buiten de partij deel aan haar debathijeenkomsten, de belangrijkste activiteit van de werkgroep (Werkgroep Europa, 1999 en 2002). De leden brengen verslag uit aan de fracties in de Tweede en de Eerste Kamer, de Eurodelegatie en het partijbestuur.²¹ Behalve de werkgroep Europa kent GroenLinks ook andere ‘internationale’ werkgroepen: die voor Noord-Zuid, Midden-Oosten, Vrede en Veiligheid en Oost-Europa. In de eerste helft van de jaren negentig, in elk geval anno 1991, bestonden binnen GroenLinks nog ‘beleids-groepen’ die een partijbestuurslid ondersteuning boden op zijn terrein en op voorstel van dat lid door het partijbestuur werden benoemd. De werkgroepen vielen in die tijd nog onder de coördinatie van zo’n beleidsgroep.

Een ander type organisatorische maatregel die de PvdA en de VVD wel hebben genomen en GroenLinks niet, is behalve de vestiging van een Eurodelegatiekantoor in Den Haag ook het *opzetten van een internationaal secretariaat*, een afdeling die zich namens de partij in belangrijke mate met Europese aangelegenheden bezighoudt. Het internationaal secretariaat van de PvdA bestaat al sinds lange tijd.²² Het vormt een schakel tussen de Eurodelegatie, de fracties in de Eerste en de Tweede Kamer, de PES en het partijbureau (interview Berkvens). Het onderhoudt contacten

19. Dit blijkt uit de verslagen van de partijcommissies zoals opgenomen in de jaarverslagen 1990 t/m 2000 van het VVD-hoofdbestuur. De commissie Financieel en Economische Zaken sprak in 1990 onder meer over de economische situatie in Oost-Europa en de Europese interne markt/EMU. ‘De cie concludeert o.m. dat wat betreft het begrotingsbeleid niet meer bevoegdheden moeten worden overgedragen dan strikt noodzakelijk is. Wel zou op basis van vrijwilligheid regelmatig EG-overleg ter zake kunnen plaats hebben. Eventueel kan de gulden financieringsregel als richtlijn worden gebruikt’ (Hoofdbestuur, 1990). In 1997 sprak de commissie Financieel & Economische Zaken/Midden- en Kleinbedrijf onder andere over het EMU-verdrag en de invoering van de euro (Hoofdbestuur, 1997). De commissie Belastingen had in 1998 ‘Visie op Europees rechtsstelsel en verdragsbeleid’ als een van de gespreksonderwerpen (Hoofdbestuur, 1998b).

20. In 1995 waren bijvoorbeeld Europees-Parlementsleden vertegenwoordigd in de partijcommissies Europese Zaken, Landbouw en FEZ/MKB (Hoofdbestuur, 1995c).

21. Een voorbeeld hiervan is het verslag van een bijeenkomst op 9 april 2001 waarin Kathalijne Buitenweg (Europarlementariër), Lionel Schreiber (voorzitter Europa-werkgroep) en Arno Bonte (lid jongerenfractie Dwars) als sprekers optraden (Werkgroep Europa, 2001).

22. Het internationaal secretariaat van de PvdA bestaat uit een (bezoldigd) internationaal secretaris en een of enkele beleidsmedewerkers. De eerste werkzaamheden van de internationaal secretaris dateren van 1951, toen Alfred Mozer in deze functie begon (AMS, 2008). Sinds wanneer de functie van internationaal secretaris precies een betaalde baan is en sinds wanneer deze persoon de beschikking over eigen medewerkers heeft, is niet bekend (interview Beemster).

met de PES, de SI en afzonderlijke partijen en draagt zorg voor discussies in de partij over het buitenlandbeleid. Het heeft geen directe bemoeienis met de hulpprojecten in Midden- en Oost-Europa. Wel zit de internationaal secretaris, die het internationaal secretariaat leidt, ook in het bestuur van de Alfred Mozerstichting.

Het internationaal secretariaat van de VVD bestaat sinds 1993. Het vormt niet alleen een schakel tussen de Eurodelegatie, de fracties in de Eerste en de Tweede Kamer, de ELDR en het partijbureau, maar is ook verantwoordelijk voor de uitvoering van de projecten in Midden- en Oost-Europa, die onder het beheer van de D.W. Dettmeyerstichting vallen. In 1992 verzorgde die stichting de seminars en trainingen in Oost-Europa nog zelf (V&D, 1992: juni). Het internationaal secretariaat bestaat uit drie mensen, aangevuld met 'referenten', vrijwilligers, voor landen waar de projecten worden uitgevoerd (interview Van Baalen). Het staat onder leiding van de internationaal secretaris.

GroenLinks heeft in de jaren negentig weliswaar een internationaal secretaris, maar geen internationaal secretariaat. Op het partijbureau is alleen plaats voor een medewerker Buitenland, die de contacten met de EFGP onderhoudt en discussies in de partij over het buitenlands beleid begeleidt. Eind 1991 had GroenLinks naast de medewerker Buitenland nog een beleidsmedewerker EG in dienst en een voorlichter met EG in zijn takenpakket (Congreskrant, 1991).

Een laatste organisatorische maatregel die de PvdA en de VVD wel hebben genomen en GroenLinks als oppositiepartij vanzelfsprekend niet, is het altijd aanwezig zijn van de Eurodelegatieleider bij het bewindspersonenoverleg. In de regel komen de bewindspersonen van een regeringspartij op donderdagavond bijeen, als voorbereiding op de ministerraadsvergadering van de volgende ochtend. De delegatieleiders kunnen zich in dit overleg informeren over aanstaande Haagse besluiten en ontwikkelingen in de Raden van Ministers. Eurodelegatieleider Jules Maaten (VVD) over waarom het belangrijk is om bij het overleg aanwezig te zijn:

In de eerste plaats omdat je goed geïnformeerd moet zijn over wat er in dit land gebeurt, en daarvoor is dat een goed moment. In de tweede plaats: die ministers zitten natuurlijk ook in de Raad van Ministers. In die Raad is men op hetzelfde moment met wetgeving bezig als het Europees Parlement, dat is het verschil tussen wat de Raad doet en de Tweede Kamer doet. Het is voor ons een goed moment om over wetgeving te zeggen dat we ergens een probleem mee hebben, dat ze attent gemaakt moeten worden. Het is dus een goed moment om de klokken gelijk te zetten, om melding te maken van bepaalde problemen.

Coördinatie in Tweede-Kamerfractie

Europees-Parlementsleden van de PvdA hadden en hebben nog steeds een andere, minder 'aanwezige' positie binnen de partij dan de Nederlandse parlementsleden. De EP-ers van de PvdA zijn pas sinds december 1992 in de persoon van de delegatieleider vertegenwoordigd in het partijbestuur. Hij behoort met de fractievoorzitters in de Eerste en de Tweede Kamer tot de adviserend leden van het dagelijks bestuur. De fractievoorzitter in de Tweede Kamer was in elk geval al sinds oktober 1978 be-

stuurslid.²³ De wekelijkse vergadering van de Tweede-Kamerfractie staat open voor de Europees-Parlementsleden, maar ze zijn hierbij vrijwel nooit aanwezig (interview Timmermans; WBS/AVS, 1999). De delegatieleider behoort zoals gezegd wel tot de aanwezigen bij het bewindspersonenoverleg.

De Eurodelegatie van de VVD is eveneens in vergaderingen van het partijbestuur vertegenwoordigd, net als de Eerste- en de Tweede-Kamerfractie. De vertegenwoordiging van de Eurodelegatie in het hoofdbestuur en in het dagelijks bestuur met adviserende stem bestaat sinds 1984, het jaar waarin het hoofdbestuur de campagne ten behoeve van de Europese verkiezingen en de voorbereiding van het ELD-congres in Groningen besprak (Hoofdbestuur, 1984).²⁴ De toetreding van de Eurodelegatieleider (Hans Nord) tot het bestuur was een rechtstreeks gevolg van een congresbesluit dat zijn positie met die van de fractievoorzitters in de Eerste en de Tweede Kamer gelijkstelde.²⁵ Op de wekelijkse vergadering van de Tweede-Kamerfractie is stevast één van de Europees-Parlementsleden aanwezig. De delegatieleider en anders zijn plaatsvervanger schuift altijd aan bij het wekelijkse bewindslidenoverleg.

De Eurodelegatie van GroenLinks is, anders dan die van de PvdA en de VVD, niet in het partijbestuur vertegenwoordigd. Dit geldt ook voor de Tweede- en Eerste-Kamerfractie. De wekelijkse vergadering van de Tweede-Kamerfractie staat

23. Dit blijkt uit de jaarverslagen van de partij. De toetreding van de Eurodelegatieleider (Eisso Woltjer) tot het hoofdbestuur maakte deel uit van een grotere wijziging in de bestuursamenstelling. Het verslag over de periode 1992-1994 meldt: 'Het congres van 12 december 1992 nam een wijzigingsvoorstel aan, waardoor de samenstelling van het partijbestuur drastisch veranderde. Bestond het partijbestuur tot deze tijd uit 25 door het congres gekozen leden, sinds 12 december 1992 bestaat het partijbestuur uit maximaal 33 leden. Twaalf daarvan worden door de gewesten aangewezen. Een aantal is vanwege de functie lid van het partijbestuur en adviserend lid van het dagelijks bestuur (nationale lijsttrekker, voorzitters Eerste- en Tweede-Kamerfractie en delegatieleider van Europese fractie). De overige zeventien leden worden gekozen door het congres' (Partijbestuur, 1994). De fractievoorzitter in de Tweede Kamer (achtereenvolgens Joop den Uyl, Wim Meyer, Joop den Uyl, Wim Kok en Thijs Wöltgens) maakte sinds oktober 1978 niet alleen deel uit van het hoofdbestuur, maar woonde ook de vergaderingen van het dagelijks bestuur bij. Statutair was ook toen bepaald dat hij en het bestuurslid 'belast met het werk van de vrouwelijke leden' in deze vergadering een adviserende stem hadden. Mogelijk was de fractievoorzitter in de Tweede Kamer ook vóór oktober 1978 lid van het partijbestuur. Eerdere jaarverslagen zijn op dit punt niet geraadpleegd.

24. ELD was de oorspronkelijke afkorting van de Federatie van Liberale en Democratische Partijen in de Europese Gemeenschappen. In december 1985 is bij de toetreding van een Portugese lidpartij op haar verzoek het woord 'Reformist' aan de naam van de Federatie toegevoegd (Van der List en Poppens, 1997: 263).

25. De fractievoorzitters in de Eerste en de Tweede Kamer waren in elk geval al vanaf 1980 lid van het partijbestuur. (Eerdere jaarverslagen zijn niet geraadpleegd.) Over het twaalfde besluit van de 37ste jaarlijkse algemene vergadering van de VVD meldt het jaarverslag 1984: 'Overgenomen werd een voorstel van de afdelingen 's-Gravenhage en Groningen, waarin het hoofdbestuur werd opgedragen een statutenwijziging voor te bereiden om het mogelijk te maken dat naast de voorzitters van de VVD-fracties in de Eerste en Tweede Kamer ook de voorzitter van de subfractie van de liberale Nederlandse Europarlementariërs als lid met adviserende stem in het hoofdbestuur zitting kan nemen.' Vooruitlopend op de statutenwijziging nam Hans Nord vanaf 27 augustus deel aan de bestuursvergaderingen (Hoofdbestuur, 1984).

open voor de partijgenoten uit het Europees Parlement, maar dezen zijn hierbij nimmer aanwezig (interviews Wouters en Karimi).

Afgaande op de perceptie van de geïnterviewden is een ander verschil in de organisatorische aanpassing aan de EU tussen de PvdA en de VVD enerzijds en GroenLinks anderzijds dat binnen de Tweede-Kamerfractie van eerstgenoemde partijen relatief veel wordt geïnvesteerd in het *coördineren van Europese inbreng in Kamerdebatten* en in GroenLinks relatief weinig. De Europawoordvoerders van de PvdA en de VVD zeggen fractiegenoten actief te bewegen de Europese aspecten van hun inhoudelijke portefeuilles ‘op te pakken’. De Europawoordvoerder van GroenLinks zegt hier nauwelijks kans voor te zien (interviews Timmermans, Van Baalen en Karimi).

De eerste Europawoordvoerder van de VVD verdiept zich nadrukkelijk ook in de Europese dimensies van andere beleidsterreinen dan de zijne –institutionele Europese zaken, Algemene Raad– en adviseert fractiegenoten over hoe met die dimensies om te gaan. Van Baalen:

Houd je ook andere terreinen in de gaten, of doe je dat helemaal niet? Ik kreeg als Europawoordvoerder ook stukken over landbouw, over sociale zaken. Die kreeg ik. Die kun je dus weggooien, meteen, en zeggen: ‘Ik concentreer me alleen maar op de Europese Raad’, waar trouwens die dingen ook wel aan de orde komen, of je leest ze. Wat ik deed, ik las ze. En dan zocht ik gewoon contact met mijn landbouwcollega. En dat moet je dus niet doen op een irritante wijze: ‘Jij moet dit gaan vinden’. Nee, ik zei: ‘Dit is aan de orde, houd er even rekening mee dat het vanuit politiek opzicht verstandig is dat, voordat we uitbreiden met nieuwe landen, het landbouwbeleid hervormd hebben. En als we de Oost-Europese boeren toch inkomenssteun gaan geven, ja dan zullen we de West-Europese boeren moeten korten, want de uitgaven moeten op z’n minst gelijk blijven.’ Dus dat is overtuigen, dat is praten. Dat is samenwerken.

De Tweede-Kamerfractie van de VVD heeft ook een tweede Europawoordvoerder, die zich op de Europese Raad concentreert en zich tevens met het coördineren van de inbreng van fractiegenoten bezighoudt.

Ook de PvdA kent twee Europawoordvoerders, de ene met het buitenlandbeleid van de EU in portefeuille (Bert Koenders) en de andere met de overige onderwerpen (Frans Timmermans). Ook deze laatste Europawoordvoerder levert inspanningen om fractiegenoten ertoe te bewegen met Europa aan de slag te gaan. Zelf spreekt hij van een ‘aanjagersrol’, die eruit bestaat zijn fractiegenoten per e-mail of mondeling te informeren (interview Timmermans). De enige Europawoordvoerder van de GroenLinksfractie zegt minder in staat te zijn de inbreng van fractiegenoten te coördineren. Farah Karimi:

Als Europawoordvoerder heb je twee taken. Aan de ene kant institutionele vragen, dat is het eerste inhoudelijke pakket. Maar tegelijkertijd eigenlijk, als je het goed doet, als je er tijd voor hebt, dan moet je ook een beetje coördinerend zijn ten opzichte van alle deelonderwerpen. Maar als Kamerlid is dat nauwelijks te doen. Wij hebben nauwelijks

ondersteuning. Wat Benschop als coördinerend bewindspersoon doet met Europa, dat zou hier in de Kamer in iedere fractie de Europawoordvoerder ook moeten doen. Die ondersteuning hebben wij gewoon niet, daar is een behoorlijk tekort aan.

Dat de Europawoordvoerders van de Tweede-Kamerfractie van de VVD en de PvdA naar eigen zeggen naar verhouding méér investeren in de coördinatie van een Europese inbreng in de Kamerdebatten betekent echter niet dat ze in het stimuleren van een op de EU aangepaste werkwijze ook erg succesvol zijn: een aanzienlijk deel van hun fractiegenoten blijft daar moeite mee houden. Van Baalen, op de vraag of het lukt zijn fractiegenoten te overtuigen:

Ja, maar het is een gebed zonder end. Je moet er enorm aan trekken, tijd investeren. Op een gegeven moment, als je een goede verhouding met iemand hebt, dat ook iemand zelf komt: 'Goh, ik lees nu even dit, zit ik wel op de juiste lijn? Dat is het mooiste, als iemand naar jou toe komt.

Frans Timmermans, over de beperkingen aan zijn rol als coördinator:

Als je op Europese onderwerpen politiek niet afgerekend wordt, dan heb je er al minder aandacht voor, want je hebt al zoveel andere onderwerpen waar je wel voorzichtig mee moet omgaan. Dus dat bepaalt dat mensen die niet Europawoordvoerder zijn, maar wel Europese aspecten in hun portefeuille hebben, daar vaak wat minder aandacht voor hebben. Omdat het niet leeft, publicitair niet, hier in de Kamer niet. In de hiërarchie van aandachtspunten komt het dan wat laag. Dat is heel logisch en heel menselijk. Daarnaast is het zo dat als je als Europawoordvoerder daar iets aan wilt doen, dan kan dat zolang het onderwerpen zijn die als onbelangrijk worden gezien. Maar een Europawoordvoerder blijft altijd wrijving houden met andere woordvoerders omdat je Europa als onderwerp nooit honderd procent kunt afbakenen. Ik heb dat proberen in te vullen door te signaleren, te stimuleren. Maar niet door zelf nou iedere keer wat te gaan roepen naar buiten toe. Als ik dat al een keer deed, kwamen er meteen tegenkrachten. Er was altijd discussie: 'Is dat nou wel Europa? Nee, dat is niet Europa, dat is sociale zekerheid. Is dat wel Europa? Nee, dat is Financiën? Is dat wel Europa? Nee, dat is Economie.' Dan krijg je dat soort discussies. In mijn visie deden ze (de fractiegenoten, EvR) er te weinig aan als je kijkt naar het belang dat eraan gehecht zou moeten worden. Zij maken zelf uit of ze het belangrijk vinden. In hun ogen is dat niet te weinig, maar in mijn visie wel.

Afstemming Eurodelegatie-fractie Tweede Kamer

Nog een verschil in de organisatorische aanpassing tussen de PvdA en de VVD aan de ene kant en GroenLinks aan de andere, kan de *mate van afstemming tussen de Eurodelegatie en Tweede-Kamerfractie* zijn. In alle drie Kamerfracties geldt de (stiltzwijgende) regel dat fractieleden en hun medewerkers contact zoeken met hun collega's in Brussel wanneer ze kwesties aan de orde hebben die in Europees verband relevant zijn. Andersom geldt de regel dat Eurodelegatieleden (en hun medewer-

kers) contact zoeken wanneer ontwikkelingen voor Den Haag relevant zijn. Het is mogelijk dat de Eurodelegatie en Tweede-Kamerfractie van de PvdA en de VVD meer naar deze regel handelen, intensiever met elkaar afstemmen, dan de beide gedingen van GroenLinks. Dit zou met name kunnen gelden op beleidsterreinen waar het Europees Parlement medebeslissingsbevoegdheid heeft (zie het inleidende hoofdstuk). De voor de PvdA belangrijkste Europese beleidsgebieden zijn ruwweg sociale zaken en werkgelegenheid, milieubeleid, buitenlandse zaken, financiën, ontwikkelingssamenwerking, justitie en binnenlandse zaken en landbouw en visserij. De voor de VVD belangrijkste beleidsgebieden zijn economische zaken (interne markt), landbouw, financiën en in toenemende mate asielbeleid en defensie. Op deze terreinen hebben de twee politieke partijen mogelijk het regelmatigst onderling contact. De intensiefste samenwerking daarbinnen zou op genoemde type beleidsterreinen kunnen bestaan –die met medebeslissingsbevoegdheid. Delegatieleider Maaten (VVD):

De samenwerking met de Tweede-Kamerfractie is vooral intensief op terreinen waar wij medebeslissingsbevoegdheid hebben. Op de andere terreinen is het veel minder intensief. Ik noem maar wat, op sociaal-economisch terrein heeft het Europees Parlement niet veel te zeggen, dus is het voor Kamerleden niet zo interessant om met ons voortdurend van alles met elkaar kort te sluiten. En dat gebeurt dus ook minder.

De voor GroenLinks belangrijkste Europese beleidsgebieden zijn met afstand buitenlandse zaken, justitie en binnenlandse zaken, milieubeheer en verkeer. Het onderscheid tussen beleidsgebieden met of zonder medebeslissingsbevoegdheid van het Europees Parlement lijkt voor deze partij van minder grote betekenis. GroenLinks werkt met een eigen agenda vanuit de oppositie en is sterker gericht op het controleren van ministers dan de andere twee politieke partijen. Veel draait om de vraag of de Eurodelegatie daarbij, met haar kennis en informatie, behulpzaam kan zijn, los van de vraag of dat tot besluiten in de EU leidt. Voor GroenLinks heeft de Europese bestuurslaag meer een politiek-strategische functie, terwijl die voor de PvdA en de VVD een sterkere wetgevingsfunctie heeft: van de Europese bemoeienissen van GroenLinks hangt minder af dan die van de PvdA en VVD, die in het Parlement deel uit maken van (veel) grotere fracties. Joost Lagendijk:

Justitie is een terrein waar Europa nog niet zoveel te vertellen heeft, maar de Kamer dreigt daar nu ook zijn greep op de minister kwijt te raken. Dan is het dus van uiterst belang dat beide gremia elkaar informeren: ‘Er ligt dit voorstel op tafel, er wordt in de Raad van Ministers gediscussieerd, hebben jullie al de minister gevraagd wat die daar gaat zeggen?’ En daar kan de Kamerfractie heel veel hebben aan wat wij al hebben aan stukken. Daar zie je dat die bevruchting heel intensief en goed is.

De zogeheten Europaoverleggen van de Vaste Kamercommissies zijn behulpzaam in het afstemmen van de Eurodelegatie en de Tweede-Kamerfracties (interviews Wouters en Maaten). Het onderlinge contact leek een impuls te krijgen toen in 2000 Europees-Parlementsleden spreekrecht kregen in vergaderingen van de Tweede

Kamer, bij de jaarlijkse plenaire behandeling van ‘De Staat van de Europese Unie’ en in de commissie Europese Zaken. In alle drie partijen is in de beginfase van het spreekrecht gebruik gemaakt.²⁶ Daarna hebben de Europees-Parlementsleden hiervoor echter nagenoeg niet meer de moeite genomen. Een belangrijke reden hiervan zijn de beperkingen aan het spreekrecht: de Europees-Parlementsleden mogen geen rechtstreekse vragen stellen aan de ministers, geen moties indienen en ze mogen niet worden geïnterrupteerd of zelf interrumperen. Joost Lagendijk:

We mogen iets zeggen in de commissie Europese Zaken. Daar gaat af en toe iemand naar toe, maar dat is veel minder, zeg ik er eerlijk bij, dan we van tevoren gedacht hadden dan we zouden doen. Vaak is die vergadering op donderdag, dan zitten we vaak in Straatsburg, hebben we hier (in Brussel, EvR) een vergadering. Ja, dan kan ik hier dus niet weg. Het komt vaak onhandig uit. (...) Uiteindelijk wordt er weinig gebruik van gemaakt. Ook omdat er natuurlijk beperkingen zijn: je mag niet direct aan de minister iets vragen, hij hoeft je niet te antwoorden. Het is allemaal een beetje wringen. Ik ben voor het spreekrecht, ik heb me er toen ook sterk voor gemaakt, maar als ik nu zie hoe het werkt... En dat geldt in nog sterkere mate voor het debat in de Kamer één keer per jaar over de Staat van de Unie. Dat hebben we nu drie keer gehad, dat werkt dus niet. Ik bedoel, het is leuk dat wij erbij mogen zitten, dat we een praatje mogen houden op het spreekgestoelte, dat Kok daar antwoord op geeft. Maar je mag elkaar niet interrumperen, je mag Kok niet interrumperen, je mag niks navragen. Je zit daar echt een beetje voor Jan Lul bij, zeg ik maar even kort door de bocht. Ik vind dat daar echt iets aan moet veranderen. Ik mag vijf minuten spreken en ik zit er zes uur. Dat is niks.

Anderen bevestigen dat de invoering van het spreekrecht voor Europees-Parlementsleden geen succes is geworden:

Jan Marinus Wiersma:

Formeel hebben we spreekrecht, maar dat functioneert niet echt. Onze agenda's lopen zo vol dat het moeilijk is tussen Den Haag en Brussel heen en weer te karren.

Frans Timmermans:

In het begin is daar gebruik van gemaakt, ook misbruik van gemaakt door een aantal mensen. Door zo'n algemeen overleg te kapen, met idiote uitlatingen, extreme interventies, te laat binnenkomen, te vroeg weer weglopen. Gewoon niet aanpassen aan de werkwijze van deze Kamer. Op een gegeven moment zijn die Europarlementariërs gewoon helemaal niet meer gekomen. Het is doodgebloed, dat initiatief. Het heeft een paar maanden geduurd, toen kwamen ze één keer per week ofzo, verschillende mensen. Op een ge-

26. Max van den Berg, Eurodelegatieleider van de PvdA, vond na afloop van het jaarlijkse debat in 2000 dat in de Tweede Kamer ‘zeer diepgaand en fundamenteel’ was gediscussieerd over Europese politiek. ‘Niemand kan nu nog beweren dat Europa gaat over buitenlandse aangelegenheden. Europa is nationale, binnenlandse politiek geworden’ (PRO, 2000: nov.).

geven moment heb ik ze niet meer gezien. Ik heb niet gevraagd waarom, want ik vond het zelf ook niet bepaald een succes.

Netwerk wetenschappelijke bureaus

De PvdA en GroenLinks hebben op hun beurt een aantal organisatorische aanpassingen aan de EU gedaan die de VVD niet heeft toegepast. Allereerst is er de *aansluiting van wetenschappelijke bureaus bij een Europees netwerk*. De Wiardi Beckmanstichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA, maakt sinds 1997 deel uit van een Europees netwerk van wetenschappelijke bureaus van sociaal-democratische partijen. Elk jaar nemen vertegenwoordigers van de wetenschappelijke bureaus van de partijen uit Nederland, Engeland, Frankrijk, Spanje, Duitsland, Oostenrijk, Zweden en andere landen deel aan een meerdaagse conferentie over ideologische vraagstukken en beleidskwesties (PRO, 1997: dec.). De wetenschappelijke bureaus hopen op deze manier inhoudelijke en programmatische samenwerking tussen de partijen tot stand te brengen.²⁷ De Wiardi Beckmanstichting was met haar Duitse zusterorganisatie initiatiefnemer van de eerste meerdaagse bijeenkomst in 1997 (idem).

Het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks maakt sinds 2001 deel uit van het European Green Academic Network, dat mede op initiatief van dit bureau is opgericht.²⁸ Het netwerk wil een politiek-academische denktank zijn van ‘groene’ denkers, onderzoekers, activisten en professionals. Eens in de twee jaar komen zij bijeen. ‘Nu groene partijen in Europa steeds vaker deelnemen aan regeringscoalities op lokaal en nationaal niveau, wordt veel politieke ervaring opgedaan en neemt de noodzaak van reflectie en verdieping toe’, zo verklaart het Wetenschappelijk Bureau zijn initiatief –met de collega’s uit België en Duitsland– tot de oprichting van het netwerk (Wetenschappelijk Bureau, 2001).

De Teldersstichting van de VVD was in de jaren negentig niet bij een Europees netwerk aangesloten, maar maakte wel deel uit van een informeel netwerk van we-

27. ‘In die zin’, zegt projectleider René Cuperus van de Wiardi Beckmanstichting, ‘sluit dit initiatief aan bij de afscheidsrede van Felix Rottenberg op het congres in Den Haag. Na zijn kritiek op de PES vroeg Rottenberg daar om een nieuwe inhoud en een actieve samenwerking tussen de Europese sociaal-democratische partijen’ (PRO, 1997: dec.).

28. De eerste bijeenkomst van het netwerk vond plaats in Maastricht. De H. Böll Stiftung (Duitsland) en Agalev (België) waren ook bij het initiatief betrokken. ‘With this conference’, vermeldt de aankondigingsbrief, ‘we aim to stimulate the reflection on the content of the Green ideology. We want to bring politicians and scholars together in order to *confront* and to *connect* their political thoughts and experiences. What are the cornerstones of a Green ideology? What can be learnt from recent Green experiences throughout Europe? In what way do Green politics differ from other political orientations. (...) Scholars, scientists, politicians, and professionals and representatives of parties and institutes connected or befriended with Green parties are invited to this invitational conference. As this is not a political conference, we are not looking for formal party representation. We will invite about 50 experts’ (Wetenschappelijk Bureau, 2001).

tenschappelijke bureaus dat in de marge van ELDR- of LI-conferenties bijeen kwam (interview Van Schie).²⁹

Andere verschillen in organisatorische aanpassingen die de PvdA en GroenLinks wel hebben gedaan en de VVD niet, liggen in de *manier van werken in de Tweede-Kamerfracties*. Om te beginnen is er het formeren van projectgroepen waarvan zowel fractieleden (of hun medewerkers) als Europees-Parlementsleden (of hun medewerkers) deel uitmaken. In de Tweede-Kamerfractie van de PvdA heeft in 1998-1999 een projectteam bestaan rondom ‘sociaal Europa’. Behalve beleidsmedewerkers uit Brussel en Den Haag namen twee delegatieleden, de Europawoordvoerder en de voorzitter van de PES-delegatie deel aan dit project. In 1999 heeft een Adviesgroep IGC gefunctioneerd, bestaande uit onder anderen een voormalig Europees-Parlements lid en een voormalig Europawoordvoerder. Zij leveren het materiaal aan voor een gezamenlijke discussienota van de Eurodelegatie en de Tweede-Kamerfractie.

De Tweede-Kamerfractie van GroenLinks heeft met enige regelmaat projectgroepen gehad voor de duur van een aantal maanden. Daarvan was er een team geformeerd rondom het onderwerp voedselveiligheid en een rondom conflictpreventie (Europees veiligheids- en defensiebeleid). Tweede-Kamerlid Farah Karimi:

We hebben doorlopend projecten voor de verdieping van standpunten. Het kan zijn dat wij over allerlei dingen meer willen weten, meer willen gaan verdiepen. Dan komt er een of ander inhoudelijk project. Dat betekent gewoon dat je er werk van maakt, ietsje meer investeert, dingen gaat uitzoeken en kijkt wat de mogelijke oplossingen zijn. Nieuwe ideeën opdoen. Daar kan een notitie uitkomen, het kan een wetsvoorstel zijn, het kan van alles zijn. Dit zijn inderdaad projecten waarvan het initiatief van de Kamerfractie uitgaat. We hebben ter voorbereiding van ‘Nice’ zo’n project gehad, van de Tweede-Kamerfractie en de Eurodelegatie gezamenlijk. Toen zijn we gekomen met een notitie. We proberen op die manier eigenlijk ook samenwerking vorm te geven.

Uit de bij de VVD afgenomen interviews noch uit andere informatiebronnen is gebleken dat de Tweede-Kamerfractie van deze partij met projectgroepen heeft gewerkt.

Medewerker Europese Zaken

Een andere organisatorische maatregel die wel in de twee linkse Tweede-Kamerfracties is genomen en niet in de fractie van de VVD, is *het aanstellen van een speciale Europese medewerker*. De PvdA en GroenLinks hebben elk een beleidsmedewerker Europese Zaken in dienst genomen die ook Ontwikkelingssamenwerking in portefeuille heeft. De VVD-fractie heeft blijkens een interne telefoonlijst (1999) en

29. In januari 2008 is het Europees Liberaal Forum opgericht, dat gelieerd is aan de ELDR. Volgens Van Schie (interview) was met het oog op deze oprichting de samenwerking tussen de Europese wetenschappelijke bureaus sinds 2006 intensiever geworden.

een beschrijving van de interne werkwijze voor sollicitanten (2001) geen medewerker Europese Zaken tot haar beschikking. Nog een andere organisatorische maatregel waarmee de twee linkse Tweede-Kamerfracties zich onderscheiden van de liberalen, is *het structureel agenderen van Europa in fractiebijeenkomsten*. In de Tweede-Kamerfractie van de PvdA heeft in de periode 1994-1998 Europa standaard op de agenda van de bestuursvergaderingen gestaan. De Europawoordvoerder had de mogelijkheid om bij dit agendapunt zijn inbreng te leveren. Naar het schijnt heeft hij hiervan slechts zelden gebruik gemaakt (WBS/AVS, 1999). Sinds 1998 is er geen sprake meer van een vast agendapunt Europese zaken.

In de Tweede-Kamerfractie van GroenLinks stond Europa standaard op de agenda van het wekelijkse overleg. Deze gewoonte is ontstaan in 1990, nadat de Eurodelegatie een verbindingspersoon had aangesteld, tot 1998.³⁰ De verbindingspersoon kon het woord voeren en de Tweede-Kamerleden informeren over ontwikkelingen in de Europese fractie en het Parlement. Sinds 1998 bestaat deze traditie niet meer. Richard Wouters, op de vraag waarom hij het wekelijks verslag uit Brussel 'iets geforceerds' vond hebben:

Omdat je dan echt onderwerpen bij elkaar ging harken, zeg maar. Het is inmiddels, nu de Tweede-Kamerfractie groter is en zich met meer onderwerpen bezighoudt en dus ook Europa vaker zelf ontdekt, niet meer zo nodig. Ik kom wel aan het woord als ik vind dat ze bepaalde dingen moeten weten. Dat op een bepaald dossier moet worden ingebracht wat er in Europa gebeurt en wat de Europarlementariërs daarvan vinden.

In de Tweede-Kamerfractie van de VVD is Europa nooit een vast agendapunt geweest (interviews Van Baalen, Slinger en Klimbie).

Partijfederaties

De PvdA heeft zich in een aantal opzichten sterker organisatorisch aangepast dan de VVD en GroenLinks. In de eerste plaats kent de PvdA sinds 1998 *een deels uit gewone leden bestaande delegatie bij de Europese partijfederatie*.³¹ De VVD noch GroenLinks kent een met deze delegatie vergelijkbaar onderdeel. Het congres van de PvdA kreeg in januari 1998 voor het eerst de gelegenheid om zelf een deel van de partijdelegatie (11 personen) te kiezen (PRO, 1997: sept.). Daarvóór wees het partijbestuur altijd de groep afgevaardigden aan, meestal bestaande uit vooraanstaande partijpolitici. Het besluit van de partij om als eerste van de PES-leden een deels gekozen delegatie in te stellen, is een poging om de federatie 'open te breken' en een democratischere werkwijze in te voeren. De PES-delegatie kreeg twee hoofdtaken:

30. Deze verbindingspersoon, Hans Schoen, begon zijn werkzaamheden op 1 maart 1990. Hij werkte in deze functie tot 1 oktober 1995 (interview Schoen). De Eurodelegatie bestond uit Nel van Dijk en Herman Verbeek.

31. Deze PES-delegatie bestaat behalve uit door het congres aangewezen partijleden onder anderen ook uit de politiek leider, de fractievoorzitter in de Tweede Kamer en de Europawoordvoerder in de Tweede Kamer.

1) het uitzetten van een koers om in de PvdA meer bekendheid te geven aan de PES en zo een impuls te geven aan de discussie over Europa. De delegatie diende de PvdA-inbreng op de PES-congressen voor te bereiden op grond van wat er in de partij leeft aan gedachten over Europa; en 2) het in samenwerking met zusterpartijen opstellen van een strategie om de PES te veranderen in een ‘open democratische partij’. De delegatie diende zich niet alleen op Brussel te richten, maar vooral ook direct op de zusterpartijen (PES-delegatie, 1998).³² De PES-delegatie kreeg daarnaast tot taak om namens de PvdA deel te nemen aan de voorbereidingen op het manifest voor de Europese verkiezingen.³³

In de tweede plaats kent de PvdA, afgaande op de participatie van de partijleiders, een groter belang toe aan de *speciale, halfjaarlijkse bijeenkomsten van de Europese partijfederaties voor partijleiders* dan de VVD en GroenLinks. In de jaren negentig was partijleider Wim Kok (PvdA) altijd aanwezig bij deze partijleidersbijeenkomsten (WBS/AVS, 1999). In de VVD was deze gewoonte minder sterk ontwikkeld: de ene partijleider (Frits Bolkestein) ging daar vanaf een bepaald moment altijd naartoe, de andere (Hans Dijkstal) bijna nooit. Tweede-Kamerlid Van Baalen:

Hoe dat Bolkestein af ging? Die had er grote moeite mee. Maar als internationaal secretaris destijds van de partij, en als één van zijn vertrouwelingen, heb ik gezegd: ‘Frits, als je daar niet naartoe gaat, kan ik mijn werk niet meer doen. Want de lobby die ik pleeg in de programmacommissie, in de Europese partijraad, in de Liberale Internationale, is afhankelijk van het feit of de leider van de VVD interesse toont in die Leaders Meeting.’ Want ik ben daar dan bij aanwezig als zijn adviseur. Als hij niet gaat, kan ik niet gaan. Ik had het voordeel, als ik mee kon, dat ik dan zelf met al die lui sprak. Dat zorgde ook dat mijn ‘standing’ verbeterd werd, want ik kon ze bellen. Hoe dat onder Dijkstal is geweest? Nauwelijks. Dijkstal ging zelf bijna niet. Er is altijd wel een goede reden om in Nederland te blijven. Je moet op een gegeven moment kiezen. Zeggen: ‘Nee, ik wil daar absoluut naartoe.’ Bolkestein heeft er uiteindelijk toch zijn prioriteit van gemaakt. Dijkstal niet. Bolkestein zag dat als hij er niet was, ook onder zachte aandrang van mijzelf, dat hij dan helemaal geen invloed had. Nu, door daar een goed verhaal te houden, heeft hij invloed kunnen uitoefenen. Invloed laat zich altijd slecht meten, maar het is er. Hans Dijkstal kwam bijna niet. Was dan ook niet voorbereid, bereidde die toppen heel weinig voor. En kwam met een medewerker die eigenlijk geen binding had met het Europese. Die was met Hans Dijkstal mee, maar daar hield het dan ook mee op. Nee, dat was het

32. Direct na haar verkiezing heeft de PES-delegatie zichzelf in een brief aan de zusterpartijen geïntroduceerd. Verschillende partijen zouden belangstellend op de nieuwe ontwikkeling –het verkiezen van een delegatie in plaats van benoemen– hebben gereageerd (PRO, 1998: sept.).

33. Egbert de Vries, de eerste voorzitter van de PES-delegatie: ‘Bij haar start had de PES-delegatie twee doelen: Europese politiek promoten in de PvdA en de PES democratiseren. Het eerste doel is niet echt van de grond gekomen, door gebrek aan steun op alle fronten binnen de partij en ook door een gebrek aan mogelijkheden van de PES-delegatieleden zelf. Het blijft moeilijk brede lagen van de partij op het thema Europa te mobiliseren. Aan het tweede doel is stapje voor stapje gewerkt. Inmiddels is er een duidelijk signaal geweest op het PES-congres van onze delegatie en door onze druk werkt de PES aan interne democratisering’ (PRO, 2000: nov.).

vreemde, dat was niet de internationaal secretaris, die meeding, maar zijn persoonlijk medewerker in de Tweede Kamer. Dat heb ik altijd ongelooflijk onverstandig gevonden. Je moet netwerken creëren. De internationaal secretaris, dus mijn opvolger, had hij mee moeten meenemen. Dat is goed voor de internationaal secretaris, goed voor de politiek leider. Dat heb ik gezegd, natuurlijk heb ik dat. Maar iedereen doet het zoals hij het goed vindt. En Dijkstal vond het prettiger om de man die hij elke dag zag mee te nemen dan de internationaal secretaris, die lid was van het hoofdbestuur, een eigen baan had in het bedrijfsleven, dus veel onafhankelijker opereerde. Tegen die persoonlijk medewerker zeg je: 'Zo doen we het.' De internationaal secretaris van de partij moet je overtuigen. Dat is moeilijker. (...) Ik kon Dijkstal absoluut niet overtuigen. Hij was ook niet zo geïnteresseerd.

De EFGRP, de Europese federatie van GroenLinks, kent geen halfjaarlijkse bijeenkomsten van partijleiders. Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat de achtereenvolgende partijleiders van GroenLinks concrete bemoeienis hadden met de EFGRP.

Ten derde bestaat tussen de PvdA enerzijds en de VVD en GroenLinks anderzijds een gradatieverschil van betekenis in *de mate van institutionalisering van de coördinatie tussen Eurodelegatie en Tweede-Kamerfractie*. De sociaal-democraten kennen zoals gezegd sinds 1994 de Coördinatiegroep Europa (CGE), die eens in de vier à zes weken in het Haagse parlamentsgebouw vergadert. Voor die tijd, vanaf 1980, heeft de eveneens eerder besproken Stuurgroep Europese Politiek (STEP) bestaan. In de periode vóór 1994 heeft de PvdA de beschikking gehad over een verbindingspersoon, die zowel in Den Haag als in Brussel of Straatsburg bij de wekelijkse vergaderingen van de parlamentsleden aanschoof.³⁴ De VVD en GroenLinks daarentegen hebben nooit een apart orgaan gecreëerd om regelmatige afstemming tussen Eurodelegatie en Kamerfractie te organiseren. GroenLinks kent zoals gezegd sinds 1989 een verbindingspersoon die altijd aanwezig is bij de wekelijkse vergaderingen van de Tweede-Kamerfractie en de Eurodelegatie. Hij heeft mede tot taak de samenwerking tussen Eurodelegatie en fractie te bevorderen. De VVD kent pas sinds 1996 een verbindingsfunctionaris die tevens persvoorlichter van de Eurodelegatie is. Deze verbindingspersoon is ook altijd bij de wekelijkse vergaderingen van de Tweede-Kamerfractie en de Eurodelegatie, maar heeft minder ruimte om de contacten tussen delegatie en fractie te bevorderen.

Een laatste verschil tussen de PvdA en de twee andere politieke partijen, die direct zou volgen uit de grotere institutionalisering van de betrekkingen tussen Brussel en Den Haag,³⁵ kan eruit bestaan dat binnen de PvdA *persoonlijke verhoudingen* minder belangrijk zijn voor goede onderlinge samenwerking dan in de VVD en

34. De WBS/AVS-studie naar de samenwerking tussen de Eurodelegatie en de Tweede-Kamerfractie meldt hierover het volgende: 'De Eurodelegatie heeft in het verleden één medewerker gehad die heen en weer reisde tussen het Europees Parlement en 'Het Binnenhof'. Betrokkenen geven aan dat dit eigenlijk een te zware taak is voor één persoon, het werk zou beter gedaan kunnen worden door twee fulltime medewerkers' (WBS/AVS, 1999).

35. Hiermee wordt met name gedoeld op het bestaan van de CGE.

GroenLinks. Zowel binnen de VVD als binnen GroenLinks bestaat de indruk dat de kwaliteit van de persoonlijke verhoudingen voor die samenwerking juist van behoorlijk groot belang is.

Joost Lagendijk:

Je kunt allerlei dingen afspreken. En die afspraak is: als er dingen spelen in Den Haag die met Europa te maken hebben, dan moeten zij even met ons bellen, en andersom. Dat gebeurt, maar dat gebeurt lang niet altijd. Het gebeurt vaker door ons, eerlijk gezegd. Wij bellen vaker met Den Haag van: 'Wij hebben nu iets hier dat heeft volgens mij raakvlakken met Nederland.' Of: 'Wat vindt de Nederlandse regering daarvan?', of: 'Is dat in het parlement bediscussieerd?' En dan bellen wij, dat wil zeggen zowel Parlementsleden als medewerkers. Vanuit Den Haag wordt er ook wel gebeld, maar dan hangt het weer heel erg af van het persoonlijk contact tussen de medewerkers onderling. Ze kennen elkaar allemaal wel, maar of ze elkaar goed liggen, of ze elkaar misschien uit een andere, oude baan nog kennen, dat gebeurt weleens, hoe intensief dat is. Ik weet bijvoorbeeld dat de twee medewerkers op Justitie-terrein elkaar goed kennen. Ze kunnen goed met elkaar overweg, ze bellen heel vaak. Die bellen volgens mij wel elke dag. Dat is nergens vastgelegd natuurlijk, dat dat moet. En verkeersmedewerkers, die hebben af en toe een iets andere opvatting, of die liggen elkaar niet zo heel erg, dus die bellen elkaar minder. Vandaar dat ik zei dat uiteindelijk de diepte van zo'n verhouding wordt uitgemaakt niet op papier of wat er is afgesproken, dat kun je niet afspreken. (...) Maar hoe intensief dat contact is, wordt uiteindelijk bepaald door of mensen denken: 'Dat is toch wel een aardig iemand', of: 'Daar kan ik wel goed mee opschieten' of: 'Daar hoor ik interessante dingen van'. Dat bepaalt uiteindelijk hoe intensief het wordt, bovenop die verplichte dingen. Ja, met Kamerleden geldt een beetje hetzelfde.

Jules Maaten:

Ja, het is meer een constatering dan dat het expres is van de kant van de Tweede-Kamerleden. Het hangt ook van hun persoonlijke belangstelling af, of zij vinden dat Europa belangrijk is of niet. En hetzelfde geldt hier natuurlijk ook. Je kunt leden hebben die zich niets van de Tweede Kamer aantrekken. Dat gebeurt ook weleens. Ik zou kunnen proberen te objectiveren door te zeggen dat hangt allemaal van het beleidsterrein af, maar dan zou ik liegen. Dan heb je wel een mooi objectief antwoord, maar dat is niet de waarheid. Want ik noem maar, op het gebied van de landbouw zijn die contacten heel goed, alleen heeft het Parlement daar eigenlijk ook niet zoveel te zeggen. Maar toch is daar veel communicatie. Dus dat hangt duidelijk van de personen af, of die elkaar kennen, of die elkaar liggen. Of de bereidwilligheid er is om er tijd voor uit te trekken. (...) Ja, dus daar moet je in investeren. Het hangt ervan af of je het belang daarvan inziet of niet. En bij de één is dat zo en bij de ander nog niet. Het is een groeiproces.

Cursus Europa

Ook GroenLinks en de VVD hebben elk als enige partij bepaalde organisatorische aanpassingen gedaan. Voor GroenLinks geldt dat zijn Eurodelegatie als enige in haar wekelijkse overleg *Den Haag standaard op de agenda* heeft staan. De verbin-

dingspersoon brengt bij dit agendapunt verslag uit van de ontwikkelingen op nationaal niveau, met name in de Tweede-Kamerfractie. Afgaande op in partijbladen vermelde aankondigingen en informatie uit jaarverslagen, is de VVD de enige partij die *cursussen Europa voor kaderleden* organiseert. De Haya van Somerenstichting en de Europarlementariërs organiseerden in 1990, vlak nadat de partijcommissie Europese Zaken was geïnstalleerd en de meeste Kamercentrales een Eurospecialist hadden aangewezen,³⁶ een kadercursus over onderhandelen in Europees verband (V&D, 1990: dec.).³⁷ Aanleiding hiervoor waren de institutionele ontwikkelingen binnen de EU van dat moment.³⁸ Eerder was in 1988 een vergelijkbare kadercursus gegeven. Sind 1990 wordt de cursus jaarlijks herhaald (V&D, 1993: nov, 1995: dec, 1997: mrt. en dec; Hoofdbestuur, 1995c). Daarnaast wordt bij gelegenheid een Europese cursus gegeven voor alleen volksvertegenwoordigers en burgemeesters van de VVD. In 1991 werd bijvoorbeeld drie wekeinden gesproken over 'De inrichting van Nederland als deel van Europa, de gevolgen voor burgers'. Het cursuspakket van de Haya van Somerenstichting is in 1993 uitgebreid met een 'gewone' introductiecursus Europese zaken (V&D, 1990: dec, 1991: dec, 1993: nov; Hoofdbestuur 1995c; Mr. H.R. Nordstichting, 1997).

Het Opleidingsinstituut van de PvdA en het Scholings- en Vormingsinstituut van GroenLinks verzorgen wel trainingen en cursussen, maar in partijbladen staan geen cursussen Europa aangekondigd (PRO, 1995: nov, 1996: okt, 1997: dec. en 1998: dec.). Ook in jaarverslagen wordt geen melding van dit soort cursussen gemaakt. Een werkplan voor het jaar 2000 van het partijkantoor van GroenLinks vermeldt 'deskundigheidsbevordering van het politieke en bestuurlijke kader' als taak van de afdeling Partijontwikkeling, maar geen enkele training of andere activiteit houdt verband met Europa (Landelijk Bureau, 2000). De PvdA heeft één keer, in 1990, een Zomerschool Europa georganiseerd voor geïnteresseerd partijkader (Partijbestuur, 1990; PRO, 1995: nov. en 1998: dec.).

Een organisatorische aanpassing die geen van de drie politieke partijen hebben genomen, is *het voeren van uitwisselingsbeleid voor medewerkers uit Brussel en Den Haag*. Binnen de partijen vinden wel verhuizingen tussen Brussel en Den Haag plaats, maar die zijn geen resultaat van bewust beleid. *Het stellen van specifieke*

36. De Eurospecialist heeft zitting in de Eurocontactgroep.

37. Het partijbestuur meldt over genoemde cursus onderhandelen: 'Half november werd een kaderconferentie te Heesum gehouden over Europese politiek, waaraan meer dan vijftig VVD-leden met groot enthousiasme en inzet deelnamen. Na drie inleidingen door de heren Van Beuge, directeur-generaal Europese Samenwerking van het ministerie van Buitenlandse Zaken, Oort, lid van de Raad van Bestuur van ABN/AMRO en hoogleraar economie en Varekamp, voorzitter van het Koninklijk Nederlands Landbouw Comité, ontstond een levendige discussie o.l.v. prof. Van Schendelen, gevolgd door een rollenspel opgesteld door het Instituut Clingendael' (Hoofdbestuur, 1990). De Haya van Somerenstichting is in 1981 opgericht om vormings- en scholingsactiviteiten voor partijleden te organiseren (Haya van Somerenstichting, 1990).

38. In 1992 waren deze ontwikkelingen reden voor het organiseren van een themadag 'Institutionele aspecten van het Europese integratieproces'. Een werkgroep onder leiding van Hans Nord had hierop een 'liberale visie' ontwikkeld (Hoofdbestuur, 1992).

Europese eisen aan Europees-Parlementsleden vindt plaats binnen GroenLinks. Blijkens de congreskrant van april 1993 moeten kandidaten voor het Europees Parlement aan de volgende criteria voldoen:

- De kandidaten dienen te beschikken over gedegen kennis van en ervaring in één of meer van de informele werktalen van de groene groep (Frans, Duits, Italiaans, Engels). Dit is onontbeerlijk voor een minimaal functioneren in de vele werksituaties waarin geen tolken beschikbaar zijn.
- Het werk van een Europees Parlements lid vergt veelvuldig reizen en afwezigheid van huis. Meer nog dan in de Haagse politiek ontbreken de voorwaarden voor een evenwichtige verhouding tussen werk, zorg en vrije tijd. Op Europees niveau valt niet te verwachten dat betere voorwaarden gerealiseerd kunnen worden. Van kandidaten wordt dan ook verwacht dat zij deze aspecten (zeer onregelmatige werktijden, frequent verblijf buiten Nederland, intensief reizen) in hun levensstijl kunnen verwerken.
- Gezien de heterogene samenstelling van de Groene Fractie is het nodig dat kandidaten in staat zijn tot een open opstelling en oog hebben voor andere politieke culturen. (Congreskrant 2, 1993)

Aan kandidaten voor de Europees-Parlementsverkiezingen van 1999 werden ook nog andere eisen gesteld:

- aantoonbare publicitaire en communicatieve vaardigheden, hetgeen blijkt uit een aansprekende presentatie, een uitstekende spreekvaardigheid en een helder taalgebruik;
- een brede politieke visie, deskundigheid en ervaring, alsmede het vermogen zich snel in te werken in nieuwe onderwerpen;
- een goed analytisch vermogen om politieke hoofdlijnen te destilleren en den debat op hoofdlijnen te voeren;
- een persoonlijk optreden en taalgebruik, eigenheid, creativiteit;
- een sterk gevoel voor samenwerking, teamgeest; en
- affiniteit met feministische en multiculturele inzichten. (Partijbestuur, 1999b)

Het ligt voor de hand dat in elk geval de eisen ten aanzien van de taalvaardigheid en het werken met andere culturen ook binnen de VVD en PvdA opgeld doen. Exacte informatie over de formele criteria is in het onderzoeksmateriaal niet aangetroffen. Aart Geurtsen, voorzitter van de VVD-kandidatencommissie voor de verkiezingen van 1999:

Wij starten met een schriftelijke voorronde. VVD-leden die zich aanmelden ontvangen een formulier waarop zij enkele basale gegevens moeten invullen over wie je bent, je opleiding, talenkennis en waarom je denkt dat Europa wat voor jou is. Op basis van een selectie uit de ingestuurde c.v's gaan wij oriënterende gesprekken met geïnteresseerden

voeren (...). Belangrijkste uitgangspunt is natuurlijk dat kandidaten affiniteit hebben met het liberalisme en met de politiek in zijn algemeenheid. Opgedane ervaring en deskundigheid spelen een belangrijke rol. Je moet een inhoudelijke pilaar hebben waarop je staat. Het gaat erom dat je een bepaalde deskundigheid hebt. Generalisten zijn mooi en noodzakelijk, maar het is belangrijk dat je op een specifiek terrein bijzonder thuis bent.

Vooraf persoonlijke eigenschappen zijn heel belangrijk. Denk daarbij aan het werken in teamverband, contacten achterban, sociale vaardigheden, presentatietechnieken en het hebben van perscontacten.

(V&D, 1998: maart)

GroenLinks stelt in elk geval één specifieke eis aan medewerkers van Europees-Parlementsleden. De per 1 september 1994 aan te stellen medewerker van Nel van Dijk moest beschikken over:

- brede politieke belangstelling en betrokkenheid bij GroenLinks;
- organisatorische en communicatieve vaardigheden;
- kennis van Duits, Frans, Engels en Nederlands;
- redactionele vaardigheid;
- stressbestendigheid en de bereidheid tot onregelmatig werk op verschillende locaties; en
- denken en werken op hbo- of academisch niveau.

(GroenLinks Magazine, 1994: juli/augustus)

Vermeldenswaard is een initiatief van organisatorische aard binnen de VVD dat geen stand heeft gehouden. Tussen 1993 en 1998 heeft de partij het zogeheten *Buitenlandberaad* bestaan, dat diende om 'ideeën en acties' tussen kabinet, nationaal parlement, Europees Parlement en partijorganen te coördineren.³⁹ Het Buitenlandberaad werd voorgezeten door de internationaal secretaris (Van Baalen), die met zijn secretariaat een 'brugfunctie' wilde vervullen tussen de liberale politici in de verschillende gremia. Het Buitenlandberaad heette een goed instrument te zijn om in de Nederlandse en Europese belangenafweging structuur aan te brengen (V&D, 1995: mrt, juni). Hoe succesvol het overleg was en wat de redenen waren om het op te heffen, is onduidelijk. Mogelijk speelde het vertrek van Van Baalen als internationaal secretaris (januari 1998) een rol.

39. In het Buitenlandberaad hadden zitting de voorzitters van de partijcommissies voor Buitenlandse Zaken & Ontwikkelingssamenwerking, Europese Zaken en Defensie, de directeur van het wetenschappelijk bureau (Teldersstichting), de voorzitter van de Groep Nederland in de Liberale Internationale en de internationaal secretaris van het hoofdbestuur. Betrokken bewindslieden, parlementsleden en experts werden op ad-hocbasis uitgenodigd bij het beraad aanwezig te zijn (V&D, 1995: juni).

6.3 Strategische aanpassing

De verschillen in strategische aanpassing aan de Europese Unie van de drie onderzochte politieke partijen zijn per saldo niet groot. Door hun vertegenwoordiging in het Europees Parlement maken ze sowieso gebruik van deze toegangsmogelijkheid op het Europese niveau. Voor de PvdA (sinds 1989) en de VVD (sinds 1994) geldt dat ze in de jaren negentig ook hun toegang tot de Raad van Ministers benutten. De VVD en GroenLinks en in mindere mate de PvdA hebben blijkens hun activiteiten en interne posities een sterke positie binnen de Europese partijfederaties en de Europese fracties (de partijgroepen).

De VVD is mede-oprichter van de ELDR in 1976 en heeft de eerste secretaris-generaal (Florus Wijsenbeek) en één van de twee eerste vice-voorzitters (Hans de Koster) geleverd (ELDR Party, 1997; Van der List en Poppens, 1997: 263; PRO, 1996: juni). De liberalen hebben een actieve rol gespeeld in de vaststelling van de verkiezingsmanifesten van de partijfederatie. Een delegatielid van de VVD, Wijsenbeek, zat de commissie voor die het programma voor de Europese verkiezingen van 1994 voorbereide. Behalve hij waren ook andere VVD-ers bij de totstandkoming van het uiteindelijke programma betrokken, onder wie voormalig minister van Defensie Wim van Eekelen, de internationaal secretaris Van Baalen en Tweede-Kamerlid Jan Kees Wiebenga.⁴⁰ De VVD heeft in totaal drie keer de voorzitter van een programmacommissie geleverd, waaronder ook die voor de verkiezingen van 1989. In 1998 creëerde de VVD binnen de ELDR een overlegstructuur ter voorbereiding van de Europese verkiezingen. In 1989 kwamen de partijvoorzitters op het partijkantoor in Den Haag bijeen om het vast te stellen Europese verkiezingsmanifest te bespreken (V&D, 1996: juni, 1993: dec; Internationaal secretariaat, 1993; ELDR Party, 1997).

GroenLinks heeft een aanzienlijk aandeel gehad in de oprichting van de EFGP in 1993. De EFGP is ontstaan uit de zogeheten Green East West Dialogue, een forum dat in 1990 voor 'groene' politici uit Oost en West was opgezet als onderdeel van een Oost-Europaproject van het Scholings- en Vormingsinstituut van GroenLinks. In Amsterdam werd de laatste voorbereidende bijeenkomst gehouden voordat de groene partijen in Helsinki tot de oprichting overgingen (Congreskrant 2, 1992). Tien GroenLinksers waren in Helsinki aanwezig, naar verhouding een grote delegatie. Anne de Boer, direct betrokken bij het Oost-Europaproject van GroenLinks, zat de bijeenkomst voor. In Helsinki bogen de partijvertegenwoordigers zich over con-

40. Het ELDR-congres stelde in december 1993 het door de commissie-Wijsenbeek voorbereide verkiezingsprogramma vast. De VVD-delegatie wist het voorstel in gewijzigde vorm aangenomen te krijgen. 'Wim van Eekelen verdedigde de door de Duitse FDP, de Britse Liberal-Democrats, Vlaamse VLD en Portugese PSD gesteunde VVD-teksten. Deze teksten waren gedurende de nacht van 8 op 9 december door Wim van Eekelen (secretaris-generaal van de WEU), Jaap de Hoop Scheffer (oud-ambassadeur bij de NAVO) en delegatievoorzitter Hans van Baalen met de Duitsers, Britten, Vlamingen en Portugezen 'uitonderhandeld'. Met dit resultaat kon de eerste VVD-onderhandelaar Van Baalen 's ochtends uiteindelijk ook de Fransen bewegen tot het opgeven van hun eerder verzet. Van Eekelen wist hierna de VVD-tekst nagenoeg unaniem door het congres aanvaard te krijgen' (V&D, 1993: dec.).

ceptteksten en statuten van de EFGP. Twee van de drie hoofdstukken waren door GroenLinksers geschreven (Groen Links, 1992: jan. en juni; GroenLinks Magazine, 1993: juli/aug, 1994: dec, 1995: juli/aug. en dec. en 1998: sept.).⁴¹ Behalve met de oprichting van de EFGP zou GroenLinks zich ook intensief hebben bemoeid met het opstellen van de verkiezingsmanifesten van 1994 en 1999 (GroenLinks Magazine, december 1998: 23).

De PvdA is actief betrokken geweest bij de oprichting van de PES in 1992, die in Den Haag formeel plaatsvond (PRO, 1997: juni). De sociaal-democraten, in het bijzonder partijleider Kok, zouden het initiatief voor de oprichting hebben genomen (zie citaat Wiersma hierna; Van den Boomen, 1997: 251-2; PRO, 1991: juni; 1996: nov.).⁴² Binnen de PvdA bestond ontevredenheid over het functioneren van de Europese partijfederatie en was de wil aanwezig om veranderingen door te voeren. Door onvoldoende politieke coördinatie zou 'de in principe sterkste politieke beweging in Europa' geen vuist hebben kunnen maken. Om gemeenschappelijk en effectief te kunnen optreden was de partij er blijkens een in maart 1992 door het congres aangenomen resolutie voorstander van om meerderheidsbesluitvorming op het Europese partijniveau te introduceren (zie Van den Boomen, 1997).⁴³

Jan Marinus Wiersma over de rol van de PvdA binnen de PES:

We proberen mee te gaan met de Europese partijvorming, proberen daar een soort voorbeeldfunctie in te hebben. Ja, het was ons idee. Het is nu wel zo dat alle partijen met vaste PES-delegaties werken, die serieus worden betrokken bij de voorbereiding van teksten en manifesten over de resoluties op de congressen. Dat was een beetje het voorbeeld van de PvdA. De PvdA heeft altijd een beetje die functie gehad. De hele PES komt voor een deel uit de koker van de PvdA. Toen ik in 1987 buitenlandsecretaris werd, toen kwam ik ook in de Federatie van de Socialistische Partijen van de Europese Gemeenschap (...). Het beviel mij niks. Ik vond het een achterhaalde constructie. Een

41. 'Op vrijdagavond begon het slotakkoord van deze Euoweek', schrijft Joost Lagendijk als bestuurslid buitenland en voorzitter van GroenLinks in de EG in zijn verslag. 'Vertegenwoordigers van 23 groene partijen bogen zich over de concept-tekst van programma en statuten van de nieuwe Europese Federatie van Groene Partijen. Daarvoor waren namens GroenLinks aanwezig voorzitter Marijke Vos en de partijbestuurders Renée Broekmeulen en ondergetekende, die in het bestuur verantwoordelijk zijn voor Europese samenwerking. Aanwezig waren ook Gerrit Pas, werkzaam bij het Wetenschappelijk Bureau, en Alexander de Roo, medewerker van de Groene Fractie in Brussel. Zij hadden twee van de drie hoofdstukken van het programma geschreven' (Groen Links, 1993: juli/aug.).

42. Zie ook Hix en Lesse (2002: 45-9). Thijs Wöltgens was een van de vice-voorzitters die in 1992 aantraden (idem: 60).

43. In een extra zitting op 13 en 14 maart 1992 nam het congres een resolutie 'Europeanisering' aan. Deze bevatte de volgende bepalingen: 'a. De PvdA dient organisatorische consequenties te trekken uit de voortgaande Europeanisering van economie en politiek; 2) Dit betekent, dat de PvdA de totstandkoming van een Europese sociaal-democratische partij onder een nieuwe naam, met een gezamenlijk verkiezingsmanifest dat in plaats treedt van de nationale Europese verkiezingsprogramma's, actief bevordert; 3) De PvdA kiest daarbij voor de introductie van meerderheidsbesluitvorming op Europees partijniveau en voor de mogelijkheid van een individueel lidmaatschap van die te vormen Europese sociaal-democratische partij' (Partijbestuur, 1992).

confederatie, het was allemaal ontzettend vaag en los zand. Ik had de ambitie om daar meer samenhang in te brengen. Ik had een hele goede aanleiding, dat was het Verdrag van Maastricht. Toen werd een aantal forse stappen vooruit gezet in de integratie. Toen hebben wij in een aantal etappes geprobeerd de andere partijen te bewerken. Dat was eerst met een commissie onder leiding van Wim Kok. Het Kok-rapport, dat kennen ze hier intern nog steeds. Daarin is een basisstructuur ontwikkeld. Daar is toen over gediscussieerd en op basis daarvan is een werkgroep geïnstalleerd onder leiding van de toenmalige Luxemburgse partijleider en Thijs Wöltgens, die toen fractievoorzitter in de Tweede Kamer was. En dat heeft geleid tot de oprichting van de PES. (...) Het was een typisch PvdA-idee om daarmee aan de slag te gaan. Wij konden het ook maken. Wij waren een klein land, kleine partij, dan kun je meer initiatieven nemen. Wij zijn ook vaak de compromissenmakers in die club.

Op initiatief van de PvdA is nog een nongouvernementele organisatie opgericht om de Midden- en Oost-Europaprojecten in Europees verband te coördineren. De sociaal-democraten, in het bijzonder de Alfred Mozerstichting, hebben naar eigen zeggen met collega's van zusterpartijen samengewerkt vanaf de oprichting van hun partij (PRO, 2000: april). De opgerichte organisatie, het Europees Forum voor Democratie en Solidariteit, is verbonden aan zowel de PES als de SI en gevestigd in Amsterdam, bij de Alfred Mozerstichting. De PvdA is in het bestuur vertegenwoordigd (interview Berkvens).

Afgemeten naar de posities die hun Europees-Parlementsleden innemen, zijn GroenLinks en de VVD naar verhouding sterker aanwezig in de Europese fractie dan de PvdA. In de eerste helft van de vijfde zittingsperiode (1999-2004) zijn alle vier delegatieleden van GroenLinks coördinator van een fractiecommissie. Daarnaast heeft GroenLinks een afgevaardigde in het fractiebestuur. In de zittingsperiode daarvoor heeft het enige delegatielid van GroenLinks (Nel van Dijk) het voorzitterschap van een Europees-Parlementscommissie (de commissie Rechten van de vrouw) vervuld, de enige prestigieuze post van de Groene Fractie in het EP (GroenLinks Magazine, 1997: jan./feb.). Drie van de zes delegatieleden van de VVD zijn in 1999-2004 coördinator van een fractiecommissie. In de periode 1994-1999 leverde de delegatie de vice-voorzitter van de commissie Binnenlandse zaken en Justitie. Gijs de Vries heeft van 1994 tot 1998, toen hij overstapte naar het kabinet, het voorzitterschap van de ELDR-fractie vervuld. Zijn opvolger als delegatieleider Wiebenga werd toen vice-voorzitter.

In de periode 1994-1999 heeft de Eurodelegatie van de PvdA, bestaande uit acht leden, slechts één coördinatorschap gehad. De delegatie leverde de vice-voorzitter van de socialistische fractie en de voorzitter van de Europees-Parlementscommissie Cultuur. In de periode 1999-2004 heeft de delegatie weinig of geen belangrijke

posten meer, mede als gevolg van haar kleinere aantal zetels in de –grote– fractie.⁴⁴ In 1989 leverde de PvdA nog wel de voorzitter van de EP-commissie Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Tweede-Kamerfractie

Op nationaal partijniveau is het beeld van de strategische aanpassingen in de drie politieke partijen anders dan op Europees niveau. Met name de Tweede-Kamerfracties van de VVD en de PvdA lijken een grotere mate van strategische aanpassing aan Europa te hebben gekend dan die van GroenLinks. De Tweede-Kamerfractie van GroenLinks leunt logischerwijs sterk op de strategische inschattingen van de Eurodelegatie. Zoals eerder aangegeven, is de enige woordvoerder Europese Zaken nauwelijks in staat de inbreng van fractiegenoten te coördineren. De Tweede-Kamerleden gaan ervan uit dat als er relevante zaken spelen op Europees niveau, bij de Eurodelegatie, dat ze die bij de wekelijkse vergaderingen van de verbindingspersoon te horen zullen krijgen. Ook de VVD-fractie leunt sterk op de strategische inschattingen van de Europees-Parlementsleden, maar het vermogen om op Europa in te spelen is daar groter. Geholpen door de wekelijkse aanwezigheid van een Europees-Parlementslid, met de hulp van een van de woordvoerders Buitenlandse zaken én belast met een kleinere portefeuille dan zijn collega van GroenLinks, moet de (eerste) Europawoordvoerder in staat worden geacht het Europese denken en doen van zijn fractiegenoten in enige mate te vergroten. Hetzelfde geldt voor de PvdA-fractie, waar eveneens meerdere woordvoerders zijn die een deel van Europa in portefeuille hebben.

De strategie van de Eurodelegaties van de PvdA, de VVD en GroenLinks om het Europese bewustzijn van hun collega's in de Tweede-Kamerfracties te vergroten, zou overigens kunnen verschillen. Wetende dat de parlementaire controle ook in het geval van Europese onderwerpen in Den Haag moet worden uitgeoefend, stelt de Eurodelegatie van GroenLinks zich terughoudend op jegens de Tweede-Kamerfractie. De delegatie probeert confrontaties over in te nemen standpunten te vermijden: beïnvloeding van de collega's in Den Haag dient via 'harmonieuze samenwerking' te worden bereikt. Delegationeleider Lagendijk:

Je hebt er meer belang bij (...) om via goede contacten te proberen het standpunt van de Tweede Kamer te beïnvloeden dan steeds te zeggen: 'O, wij vinden wat anders.' Ten eerste heeft dat publicitair meestal geen enkele zin, behalve bij een hoogoplopend conflict, dan bellen ze of wij hetzelfde vinden, om te checken of er geen verdeeldheid is. Zoals bij 'Afghanistan'. En uiteindelijk doe ik er natuurlijk beter aan om hun te beïnvloeden dan steeds te zeggen: 'O, wij vinden iets anders'. Want dan heb je uiteindelijk ook geen invloed meer op degenen die toch het meest de publiciteit halen met ons

44. De fractie van de PES is in de onderzoeksperiode zes tot drie keer zo groot als de fractie van de ELDR en de Groenen. Zie tabel 5.3. Het is onduidelijk in hoeverre ook andere oorzaken het beperkte aantal belangrijke posten kunnen verklaren.

standpunt, en dat is de Tweede-Kamerfractie. Dus je kunt veel beter samenwerken, beïnvloeden, informatie sturen, op de hoogte houden, waardoor zij de Europese invalshoek, jouw invalshoek erbij nemen in hun beraadslagingen, dan dat je steeds hebt: ‘Dit vindt Den Haag, o daar komt Europa ook nog aan sukkelen met zijn eigen standpunt.’ Dat is niet zo productief ook, dat is strategisch niet zo handig voor de partij. Maar ook niet zo productief, het is een belangrijke strategische invalshoek om niet een soort confrontatiepolitiek te zoeken tussen Brussel en Den Haag.

De Eurodelegaties van de VVD en de PvdA zijn volgens Lagendijk in mindere mate in staat gebleken een dergelijke strategie te volgen. Binnen de VVD en de PvdA zouden de standpunten tussen de Tweede-Kamerfractie en de Eurodelegatie meer uiteen liggen; zou in sterkere mate ‘een soort confrontatiepolitiek’ bestaan.

6.4 Samenvatting

Alle drie onderzochte politieke partijen hebben zich in organisatorisch opzicht aangepast aan de Europese Unie. De PvdA heeft zich in de jaren negentig het meest aangepast, GroenLinks blijft het verst bij de sociaal-democraten achter. Meestal hebben de organisatorische aanpassingen ook het eerst bij de PvdA plaatsgevonden. De belangrijkste aanpassingen van de PvdA, de VVD en GroenLinks, waar een deel van de andere aanpassingen uit voort zijn gekomen, zijn de institutionalisering van het contact tussen de Eurodelegatie en Den Haag, de invoering van een organisatorische structuur voor het contact tussen de Europees-Parlementsleden en de partij, de onderbrenging van Midden- en Oost-Europaprojecten in de partij, de wijziging van de partijbestuurssamenstelling en de instelling van een partijcommissie Europese Zaken.⁴⁵

Net als de PvdA heeft de VVD zich in de breedte van de partij aangepast aan Europa, in meerdere mate dan GroenLinks. Deze partij heeft zich, in afwijking van het partijbrede patroon, in parlementair verband relatief sterk aangepast: de Tweede-Kamerfractie beschikt over een speciale medewerker Europese Zaken en zette Europa standaard op de agenda van haar fractiebijeenkomsten, terwijl de verbinding tussen de Tweede-Kamerfractie en de Eurodelegatie door middel van een verbindingspersoon en projectgroepen is geïnstitutionaliseerd. GroenLinks heeft zich hiermee meer aangepast dan de VVD. Dit wil echter niet zeggen dat de GroenLinkse parlementsleden in Den Haag en Brussel ook meer met Europa en onderlinge samenwerking bezig zijn: binnen de liberale Tweede-Kamerfractie vindt een grotere mate van coördinatie plaats en mogelijk ook een grotere mate van afstemming tussen de fractie en haar Eurodelegatie.

Strategisch gezien lijkt de PvdA zich het minst te hebben aangepast aan de EU. De VVD en GroenLinks zijn vermoedelijk actiever in hun partijfederaties. De twee

45. Op al deze onderdelen ‘scoort’ de PvdA hoger dan GroenLinks en meestal ook de VVD.

partijen hebben in de jaren negentig ook een sterkere positie in hun fracties in het Europees Parlement. De VVD heeft zich veel meer aangepast, in organisatorische zin, dan GroenLinks en iets minder dan de PvdA. Deze laatste partij heeft, anders dan de VVD, een congres met een Europese geleding, kent een sterker ontwikkelde gewoonte om aan de halfjaarlijkse bijeenkomsten van de Europese partijleiders deel te nemen, kent een grotere mate van institutionalisering van het contact tussen Euro-delegatie en Tweede-Kamerfractie, heeft eerder een partijcommissie Europese Zaken in het leven geroepen en ook eerder een internationaal secretariaat.

6.5 Conclusies

Eerder is vastgesteld dat op de PvdA, de VVD en GroenLinks factoren van toepassing zijn die aanpassing aan de Europese Unie bevorderen, maar ook factoren die aanpassing belemmeren (zie 5.3). Voor de PvdA zagen de oorzakelijke variabelen er het gunstigst uit, gegeven de uitstekende structuur van politieke mogelijkheden die de partij op Europees niveau tot haar beschikking heeft en de sterke positie van de Europese partijfederatie en EP-fractie waaraan zij is verbonden. Deze gunstige factoren waren ook van toepassing op de VVD, zij het dat die zich minder sterk aftekenden. Mocht blijken dat de PvdA zich veel aan de EU heeft aangepast, dan zou de verklaring hiervoor in een of meerdere van deze oorzaken moeten liggen. Mocht blijken dat de PvdA zich weinig heeft aangepast, dan zou de verklaring daarvoor moeten liggen in haar oude leeftijd en betrekkelijk grote verwevenheid in de nationale besluitvorming. Dezelfde redenertrant zou voor de VVD gevolgd kunnen worden.

Voor GroenLinks was vastgesteld dat zijn aanpassingsgedrag positief beïnvloed zou worden door zijn jonge leeftijd en geringe verwevenheid in de nationale besluitvorming. Zou de partij zich veel hebben aangepast aan de EU, dan zouden deze factoren hiervan de verklaring moeten zijn. Zou GroenLinks zich weinig hebben aangepast, dan zouden zijn ongunstige structuur van politieke mogelijkheden op Europees niveau en de relatief zwakke positie van zijn partijfederatie en fractie in het Europees Parlement dat moeten verklaren. In dat geval zouden Europese factoren een grotere invloed gehad moeten hebben op het aanpassingsgedrag van de drie politieke partijen dan de factoren van nationale aard. De Europese factoren zouden, anders gezegd, de grootste verklarende waarde hebben.

De bevindingen uit het onderzoek naar het aanpassingsgedrag van de drie politieke organisaties wijzen erop dat de Europese factoren inderdaad de belangrijkste beïnvloedende factoren zijn. De PvdA is de partij die zich het meest heeft aangepast, in elk geval in organisatorisch opzicht. De sociaal-democraten hebben in de jaren zeventig al verschillende Europese maatregelen genomen. De VVD, waar minder gunstige effecten van haar structuur van politieke mogelijkheden op Europees niveau en de sterke positie van haar partijfamilie konden worden verwacht, blijkt zich overeenkomstig deze verwachting minder sterk te hebben aangepast aan de EU dan de PvdA. De liberalen kwamen vaak later in beweging en hebben minder verregaande maatregelen doorgevoerd dan de sociaal-democraten. Een uitzondering is de organi-

satorische structuur die de Eurodelegatie van de VVD in het leven heeft geroepen om het contact met haar partijachterban te versterken, de Eurocontactgroep. In 1984 ging de partij hiertoe over, daar waar de PvdA (1990) en GroenLinks (1998) pas in de jaren negentig volgden. De vroege maatregel van de VVD kan worden verklaard uit haar partijstructuur, die Europees-Parlementsleden min of meer dwingt zich tegenover de regionale afdelingen (Kamercentrales) te verantwoorden. Deze afdelingen beslissen over hun herverkiezing (interview Van Baalen).

Behalve uit de gunstige structuur van politieke mogelijkheden op Europees niveau en de kracht van de Europese partijfamilie, kan de sterke aanpassing van de PvdA en (in mindere mate) de VVD ook worden verklaard uit hun grote mate van verwevenheid in de nationale besluitvorming. Dit is opvallend, omdat van een grote verwevenheid juist een remmend effect op aanpassing aan de EU werd verwacht (zie 1.4). Grote partijen als de PvdA en de VVD beschikken niet alleen over meer kennis en middelen dan kleine partijen, als regeringsdeelnemers zijn ze automatisch ook meer onderdeel van de besluitvorming op Europees niveau. Dit stimuleert het ‘Europese besef’ –partijactoren maken intensiever kennis met de Europese beleids- en besluitvorming– en daarmee de Europeanisering van de partij. Het is in dit verband niet verwonderlijk dat de aanpassingen in parlementair verband zich mogelijk concentreren op de beleidsterreinen waar het Europees Parlement medebeslissingsbevoegdheid heeft: Tweede-Kamerleden, Europees-Parlementsleden en ministers werken op deze terreinen vermoedelijk intensiever samen dan op andere terreinen. De oude leeftijd van deze partijen blijkt de PvdA en VVD niet van hun Europese aanpassingen te hebben weerhouden.

Ervan uitgaande dat de organisatorische aanpassingen van politieke partijen –in tegenstelling tot die van belangengroepen– hebben plaatsgevonden vóór of anders tijdens de strategische aanpassingen, is het opmerkelijk dat de PvdA niet in staat is geweest haar hoge mate van organisatorische aanpassing om te zetten in een sterke mate van strategische aanpassing. De verklaring hiervoor ligt waarschijnlijk ten dele in het feit dat de PvdA deel uitmaakte van een veel grotere fractie in het Europees Parlement dan de VVD en GroenLinks. De PvdA is hierdoor minder in staat een belangrijke rol in haar fractie te spelen dan de twee andere partijen. Gezien het aantal coördinatorschappen draagt de PvdA naar verhouding weinig verantwoordelijkheden. De EP-fractie heeft hierdoor waarschijnlijk minder als verlengstuk van de eigen partij kunnen fungeren dan in het geval van de VVD en GroenLinks.⁴⁶ De politieke mogelijkheden op Europees niveau zijn voor de PvdA weliswaar groter (zie 5.3.4), in de praktijk moet het voor de sociaal-democraten moeilijker zijn geweest om via het EP invloed uit te oefenen.

Een andere verklaring voor de achterblijvende strategische aanpassing van de PvdA kan liggen in bepaalde organisatorische eigenschappen: mogelijk staat een

46. Enerzijds stelt het hebben van verantwoordelijkheid via een coördinatorschap iemand in staat de besluitvorming in de fractie te beïnvloeden, daarmee politieke kansen voor de eigen partij openend. Anderzijds kan het hebben van die verantwoordelijkheid iemand ook op een grotere afstand plaatsen, omdat hij intensiever bezig is het fractiebrede (lees: EU-brede) belang te dienen.

zekere bureaucrativering de effectiviteit van de partij in de weg. De Tweede-Kamerfractie kent behalve een fractiebestuur en een wekelijks fractieoverleg ook zogeheten fractiegroepen: die van Sociaal, Economisch en Financieel beleid, Binnenlands Bestuur, Buitenlands Beleid, Ruimtelijk Beleid en van Zorg en Ontwikkeling. Deze opdeling in subgroepjes moet het eerder moeilijker dan makkelijker hebben gemaakt om Europese kwesties, die vaak meerdere beleidsterreinen doorsnijden, structureel onderdeel te laten worden van strategische overwegingen. De Coördinatiegroep Europa (zie 6.2) is er niet of nauwelijks in geslaagd dit te realiseren, net zo min als het fractiebestuur, dat de Europawoordvoerder in 1994-1998 een 'eigen' agendapunt in zijn vergaderingen gunde.

Een wellicht kenmerkend verschil tussen de PvdA enerzijds en de VVD en GroenLinks anderzijds is dat de sociaal-democraten ervoor hebben gekozen een Stuurgroep Europese Politiek in te stellen en als opvolger daarvan de CGE, daar waar de VVD en GroenLinks voor een verbindingspersoon kozen. Het wat bureaucratistische karakter van de PvdA-fractie is mogelijk als gevolg van haar omvang – het grote aantal zetels in het parlement – in de jaren negentig zo ontstaan. De verschillen in strategische aanpassing tussen de politieke partijen lijken overigens minder groot dan tussen de belangengroepen. Een verklaring hiervoor kan zijn dat de politieke partijen nooit voor de keuze hebben gestaan om in Europa te investeren of niet: voor het in gebruik nemen van hun zetels in het Europees Parlement hebben ze geen strategische of financiële afwegingen hoeven maken (zie verder hoofdstuk 7).

GroenLinks heeft zich in organisatorisch opzicht naar verhouding weinig aangepast. Dit bevestigt de verklarende waarde van de structuur van politieke mogelijkheden op Europees niveau en de positie van de partijfamilie. GroenLinks ontbeert een internationale partijhistorie waarin het met zijn Europese partijfamilie heeft kunnen 'meegroeien'. Het is daarom logisch dat de aanpassingen aan de EU zich vooral concentreren op de parlementaire connectie tussen Brussel en Den Haag en minder op de partij in de breedte: GroenLinks heeft in zijn eerste jaren wel een beroep kunnen doen op een partijgenoot in het Europees Parlement, maar niet op een Europese partijfederatie. De geringe verwevenheid in de nationale besluitvorming heeft de Europeanisering van de partij niet gestimuleerd, wat gezien bovenstaande constatering over het gunstige effect van een grote verwevenheid in de nationale besluitvorming geen verrassing is. Evenmin als de kleine verwevenheid in de nationale besluitvorming heeft de jonge leeftijd van GroenLinks een merkbaar gunstig effect gehad op zijn aanpassing aan de EU.

Zonder het volledige inzicht te hebben in de afhankelijkheid van nationale hulpbronnen van de drie politieke partijen, blijkt deze laatste oorzakelijke factor uit het onderzoek wel relevant. Ten eerste vanwege de subsidies van de Nederlandse overheid waarmee de hulpprojecten van de PvdA, de VVD en GroenLinks voor zusterpartijen in Midden- en Oost-Europa worden gefinancierd. De drie partijen kunnen hierdoor een vooraanstaande rol spelen in de samenwerking met andere partijen in Europees verband. Ten tweede vanwege de relevant gebleken zetelaantallen: hoe groter de partij in de Tweede Kamer of het Europees Parlement, hoe meer mogelijkheden die heeft voor samenwerking tussen Den Haag en Brussel en het ontplooiën van Europese activiteiten. Een voorbeeld van dit laatste is het in dienst nemen van

een tweede op het partijkantoor te stationeren Eurodelegatiemedewerker, nadat GroenLinks door een toegenomen zetelaantal in het EP een groter geldbedrag voor voorlichtingsactiviteiten tot zijn beschikking had gekregen.

7

Conclusies

7.1 Inleiding

Nu de bevindingen uit het onderzoek naar de belangengroepen (LTO-Nederland, de Consumentenbond en de Stichting Natuur en Milieu) en politieke partijen (de PvdA, de VVD en GroenLinks) zijn gepresenteerd, kunnen de resultaten in een breder kader worden geplaatst. In het eerste gedeelte van dit boek is kennisgemaakt met drie perspectieven van waaruit de organisatorische en strategische aanpassingen aan de Europese Unie kunnen geïnterpreteerd worden: het perspectief van de organisatie (vanuit de organisatiekunde), van Nederland (als casus in de Europeaniseringsliteratuur) en van het Europese integratieproces (vanuit de drie theoretische stromingen). Uitgegaan is van vijf factoren die het aanpassingsgedrag kunnen bepalen: leeftijd, verwevenheid in nationale beleids- en besluitvorming, afhankelijkheid van nationale hulpbronnen, structuur van politieke mogelijkheden en positie van de transnationale organisatie (zie 1.3). Het doel was om aan de hand van de onderzoeksresultaten tot formuleringen –hypothesen– te komen die een verwachting uitspreken over onderzoeksresultaten in de toekomst. De wens was daarbij inzicht te krijgen in welke factoren bepalend zijn geweest voor het aanpassingsgedrag van de belangengroepen en partijen en welke niet, wat mogelijk is door na te gaan of het aanpassingsgedrag met behulp van één of twee beïnvloedende factoren bij benadering kan worden verklaard (zie 2.3). Een van de vragen die beantwoord moesten worden, is of de nationale staat als gevolg van de Europese Unie zijn relevantie verliest (zie inleidend hoofdstuk).

7.2 Resultaten en hypothesen

Het Europese integratieproces is, zoals in het inleidende hoofdstuk aangegeven, op gang gekomen in de jaren vijftig. Het onderzoek naar de zes organisaties heeft laten zien dat in dit stadium van het integratieproces al strategische aanpassingen zijn gedaan door de voorlopers van LTO-Nederland. De Stichting Natuur en Milieu speelde al vrij snel na haar oprichting, in de jaren zeventig, in op de strategische kansen die de toenmalige EEG bood. Een zekere omslag in het Europese denken en doen van de belangengroepen werd pas gerealiseerd ten tijde van het Verdrag van

Maastricht (1992). Onder de politieke partijen heeft een dergelijke verandering nog niet plaatsgevonden.

Het integratieproces draagt zowel kenmerken van intergouvernementalisme als van supranationalisme (zie 1.4). Dit lijkt tot op bepaalde hoogte ook voor het verschijnsel Europeanisering op te gaan. Het intergouvernementalisme voorspelt dat belangengroepen en politieke partijen 'thuis' blijven en alleen zaken doen met de nationale overheid, ook als de besluiten op EU-niveau worden genomen. Van SNM, LTO-Nederland en de Consumentenbond kan niet worden gezegd dat ze 'thuis' blijven. Wel is de indruk ontstaan dat hun 'worteling' op nationaal niveau (bijvoorbeeld in de SER) nagenoeg hetzelfde is gebleven. Ook zijn er geen aanwijzingen dat ministeries of andere overheidsgeledingen voor belangengroepen minder aantrekkelijke spelers zijn geworden. In de logica van het neo-functionalisme zou 'spillover' moeten optreden in de vorm van overdracht van bepaalde bevoegdheden naar het Europese niveau en zouden belangengroepen en partijen zich moeten laten gelden als 'driving forces' van de Europese integratie. Ook deze verwachting is niet echt uitgekomen: geen van de drie organisaties heeft belangrijke bevoegdheden aan hun Europese koepelorganisaties overgedaan. Wel is gebleken dat met name SNM zich als een van de drijvende krachten achter het Europese milieubeleid heeft laten gelden. De gevonden aanpassingsgedragingen sluiten nog het meest aan bij de uitgangspunten van de 'multi-level governance'-benadering: met name SNM en LTO-Nederland opereren intensief en behoorlijk zelfstandig in Brusselse beleidsnetwerken, terwijl aan hun autonomie als organisatie weinig is veranderd.

Zowel de belangengroepen als de politieke partijen hebben zich aan de Europese Unie aangepast. Veel geledingen of organisatieonderdelen worden op de een of andere manier door de EU 'geraakt', of het nu gaat om het werkgebied van de directeur, de voorzitter, het afdelingshoofd of van de beleidsmedewerker van belangengroepen, of om dat van het bestuur, de Tweede-Kamerfractie, het hoofdkantoor of van het wetenschappelijk bureau van politieke partijen. Overeenkomstig de eerder beschreven verwachting (zie 5.2.1 en 5.2.2) is de 'stille revolutie' van de Europese integratie sneller tot belangengroepen doorgedrongen dan tot politieke partijen. Belangengroepen hebben in de onderzoeksperiode ingrijpendere maatregelen getroffen zoals het openen van een lobbykantoor in Brussel en het invoeren van een horizontale Europese structuur in de organisatie. Het verschil in aanpassing tussen de belangengroepen en politieke partijen komt het treffendst tot uitdrukking in de dagelijkse praktijk van beleidsmedewerkers. Beleidsmedewerkers en afdelingshoofden van belangengroepen moeten allemaal hun werkterreinen standaard in hun Europese context te plaatsen, ongeacht de inhoud ervan; ze moeten de politieke en beleidsvoorbereidende ontwikkelingen in Europees verband kennen. Voor Tweede-Kamerleden en hun medewerkers geldt dit niet. Degenen met Europese Zaken –als zodanig– in portefeuille kunnen er niet omheen zich met Europa bezig te houden. Voor de overigen, het overgrote deel, bestaat een situatie van vrijblijvendheid. Ze doen er verstandig aan de Europese dimensie in hun werk te betrekken, maar hoeven dit niet te doen.

In welke mate hebben de belangengroepen en politieke partijen zich nu aangepast? Om dit te kunnen vaststellen, zijn vier aanpassingsgradaties aangeduid: nega-

tieve aanpassing, geen aanpassing, niet-fundamentele aanpassing en paradigmatische aanpassing, waarbij het verschil tussen sterke/matige aanpassing (de laatste twee) zit in het wel of niet betrekken van essentiële organisatiefuncties in de Europese context (zie 1.3). De conclusie moet zijn dat de belangengroepen en partijen zich slechts matig hebben aangepast. Ze absorberen veranderingen, maar behouden hun nationale 'kern': de belangengroepen verkrijgen hun hulpbronnen (contributies, subsidies) nog steeds binnen de landsgrenzen en hebben hoogstens een 'buitenpost' (eigen kantoor) in Brussel, de partijen verwerven hun stemmen (óók voor de Europese verkiezingen) en veruit de meeste inkomsten eveneens op nationaal niveau. Partijen beschikken weliswaar over Europese hulpbronnen en vervullen een deel van hun belangrijke vertegenwoordigende functie op Europees niveau, maar deze gerichtheid op Europa is een dwingend gevolg geweest van institutionele maatregelen waartoe lidstaten eerder hadden besloten. Meer dan politieke partijen hebben belangengroepen elk hun eigen afweging moeten maken bij het kiezen van nationale en transnationale routes naar Brussel.

De gedachte is interessant dat politieke partijen in de gedwongen aanpassingen aan Europa een voorsprong hebben gekend op belangengroepen en dat die voorsprong een remmend effect kan hebben gehad op hun aanpassingen daarna. Bekend is echter dat de verklaring voor de verschillende mate van aanpassing verder gezocht moet worden: politieke partijen worden niet rechtstreeks beïnvloed door Europese wet- en regelgeving, hebben in de Europese politieke arena nauwelijks kansen om de aandacht van kiezers te trekken en zijn gedwongen in Europees verband een ander spel te spelen dan ze op nationaal niveau gewend zijn, dat wil zeggen: zonder regering die gecontroleerd moet worden en met minder mogelijkheden om invloed uit te oefenen (zie 5.2.1).

Onder zowel belangengroepen als politieke partijen varieert het aanpassingsgedrag. De Stichting Natuur en Milieu is de belangengroep die zich het meest aan de Europese Unie heeft aangepast, zowel in organisatorisch als in strategisch opzicht. SNM bezit een op het Europese werk gerichte, horizontale organisatorische structuur die tot op het medewerkersniveau is doorgedrongen, heeft internationale medewerkers in dienst die zich op deelgebieden –niet Europa als zodanig– richten, anticipeert in haar Europese lobbyactiviteiten op de ontwikkelingen in Europees verband vanuit een eigen, zelfstandig opgestelde agenda en neemt in de voor haar belangrijkste Europese koepelorganisatie een vooraanstaande positie in. Hierin onderscheidt SNM zich duidelijk van LTO-Nederland en van de Consumentenbond, die zich het minst heeft aangepast. Alleen in de eerste helft van de jaren negentig, toen de Consumentenbond met hulp van de overheid samenwerkte met Konsumenten Kontakt, kon de Bond zich in strategisch opzicht met SNM meten.

De PvdA is de politieke partij die zich het meest aan de EU heeft aangepast, in elk geval in organisatorische zin. Of het nu gaat om de institutionalisering van het contact tussen de Eurodelegatie en Den Haag, de invoering van een organisatorische structuur voor het contact tussen de Europarlementariërs en de partij, de onderbrenging van Oost-Europaprojecten in de partij, de aanpassing van de partijbestuurssamenstelling of de instelling van een partijcommissie Europese Zaken, op al deze

onderdelen gaan de aanpassingen van de PvdA verder of zijn die eerder gedaan dan die van GroenLinks en meestal ook de VVD. GroenLinks heeft zich van deze partijen het minst aangepast. Opvallend is dat de strategische aanpassing van de PvdA bij de twee andere partijen op belangrijke onderdelen achterblijft: de sociaal-democraten lijken minder actief in hun partijfederatie en hebben een zwakkere positie in de partijgroep in het Europees Parlement.

Hoe kan dit aanpassingsgedrag van de belangengroepen en politieke partijen nu worden verklaard? De eerste constatering moet zijn dat de vijf voor dit onderzoek geselecteerde oorzakelijke factoren de onderzoeker daadwerkelijk, zoals verondersteld, tot dit analyseren in staat lijken te stellen: ze bieden voldoende verklaringsmogelijkheden en uit het empirisch onderzoek zijn geen andere relevante factoren naar voren gekomen –de verklarende waarde van de alternatieve factor grootte lijkt klein.¹ Uit deze constatering volgt dat als men een voorspelling zou willen doen over de mate van organisatorische en strategische aanpassing aan de EU van andere belangengroepen en politieke partijen, dat men dan kan volstaan met het bestuderen van de factoren leeftijd, verwevenheid in nationale beleids- en besluitvorming, afhankelijkheid van nationale hulpbronnen, structuur van politieke mogelijkheden en positie van de transnationale organisatie.

De structuur van politieke mogelijkheden op Europees niveau is de factor die het aanpassingsgedrag van belangengroepen en politieke partijen per saldo het best kan verklaren. De bevindingen uit het onderzoek naar de belangengroepen wijzen erop dat de verwevenheid in nationale besluitvorming en de structuur van politieke mogelijkheden in de EU de grootste verklarende waarde hebben (zie 4.5). De bevindingen uit het onderzoek naar de politieke partijen laten zien dat de positie van de transnationale organisatie en de structuur van politieke mogelijkheden de grootste verklarende waarde hebben (zie 6.5). Het is moeilijk voorstelbaar dat zonder de gunstige ‘opportunity structure’ de Stichting Natuur en Milieu en de PvdA zich verhoudingsgewijs zo sterk zouden hebben aangepast als ze hebben gedaan: haar geringe verwevenheid in de nationale besluitvorming zou het SNM makkelijker hebben gemaakt zich op de EU in te stellen, maar de reden om de routes naar Brussel te benutten zou ontbreken. De toegang tot de Europese instellingen en de beleidsontvankelijkheid van de Europese Unie zou immers gering zijn. De bevindingen uit het onderzoek naar de Consumentenbond, die ook een geringe verwevenheid in de nationale besluitvorming kent maar ongunstige Europese politieke mogelijkheden heeft, lijken deze redenering te ondersteunen. In het geval van de PvdA zou haar sterke verwevenheid in de nationale besluitvorming het de partij makkelijker hebben gemaakt zich aan de EU aan te passen, maar ook hier geldt dat dan de stimulans zou ontbreken om méér met Europa te doen.² De sterke positie van haar transnationale organisatie –de partijfederatie én de partijgroep– lijkt deze stimulans niet

1. De factor grootte wordt later in deze paragraaf besproken.

2. Later in deze paragraaf wordt ingegaan op de bevinding dat een sterke mate van verwevenheid in de nationale besluitvorming juist gunstig lijkt voor de aanpassing van politieke partijen aan de EU –in tegenstelling tot de eerder geformuleerde verwachting.

te geven, zoals ook de sterke positie van een koepelorganisatie belangengroepen alléén onvoldoende tot Europeanisering aanzet: SNM blijkt geen sterke koepelorganisatie nodig te hebben om op EU-niveau actief te worden, terwijl de sterke positie van BEUC geen sterke mate van aanpassing binnen de Consumentenbond heeft te weeggebracht. De VVD en GroenLinks laten zien dat de kracht of effectiviteit van de transnationale organisatie waarschijnlijk niet doorslaggevend is: ze hebben zich in sterkere mate strategisch aangepast dan de PvdA, ondanks dat hun partijfamilies in de Europese Unie een minder sterke positie innemen.

Wanneer geconcludeerd mag worden dat de structuur van politieke mogelijkheden op EU-niveau het aanpassingsgedrag in sterke mate bepaalt, dan lijkt het erop dat de verwevenheid in de nationale besluitvorming hierbij een voorwaardelijke betekenis heeft. Kent een belangengroep een gunstige structuur van politieke mogelijkheden en is die in geringe mate in de nationale besluitvorming verweven, dan is de kans groot dat zij zich verhoudingsgewijs in sterke mate heeft aangepast aan de Europese Unie. Heeft een belangengroep te maken met een gunstige structuur van politieke mogelijkheden en is die juist in sterke mate in de nationale besluitvorming verweven, dan is de kans groot dat zij zich in geringe mate heeft aangepast. Een belangengroep die in sterke mate deel uit maakt van de nationale besluitvorming, is geneigd haar blik nationaal gericht te houden (zie LTO-Nederland). Kent een politieke partij een gunstige structuur van politieke mogelijkheden en is die *sterk* verweven in de nationale besluitvorming, dan is de kans juist groot dat zij zich verhoudingsgewijs in sterke mate heeft aangepast aan de Europese Unie. Heeft een politieke partij te maken met een gunstige structuur van politieke mogelijkheden en is die in geringe mate verweven in de nationale besluitvorming, dan is de kans groot dat zij zich in geringere mate heeft aangepast. Een politieke partij die geen regeringsverantwoordelijkheid draagt of heeft gedragen, is minder betrokken bij Europese beleids- en besluitvormingsprocessen en daardoor minder ‘Europees bewust’ dan een regeringspartij of een partij met een regeertraditie (zie GroenLinks).

Evenals de verwevenheid in de nationale besluitvorming lijkt de afhankelijkheid van hulpbronnen in de voorwaardelijke sfeer van belang te zijn voor het aanpassingsgedrag van belangengroepen en politieke partijen. De afhankelijkheid van nationale hulpbronnen helpt te verklaren waarom belangengroepen en politieke partijen in algemene zin in geringe of sterke mate Europeaniseren, maar het blijkt niet zozeer de *herkomst* van de hulpbronnen te zijn die het Europese aanpassingsgedrag van belangengroepen en partijen verschillend beïnvloedt, als wel de *beschikbaarheid* van die hulpbronnen: de Consumentenbond lobbyde actief in Brussel in de periode dat de Bond daarvoor samen met Konsumenten Kontakt nationale subsidiegelden ontving (zie 4.3), de ‘internationale’ medewerkers van SNM konden worden aangesteld dankzij rechtstreekse financiering door de rijksoverheid en GroenLinks ging investeren in het contact tussen de Eurodelegatie en de achterban op het moment dat de partij in de Europees-Parlementsverkiezingen drie zetels had gewonnen en daardoor ruimer in haar financiële middelen was komen te zitten (zie 6.2).

Vastgesteld kan worden dat de structuur van politieke mogelijkheden het aanpassingsgedrag van zowel belangengroepen als politieke partijen op de verwachte

wijze heeft beïnvloed. Dit geldt niet voor de verwevenheid in de nationale besluitvorming, de positie van de transnationale organisatie en de afhankelijkheid van nationale hulpbronnen. Een sterke mate van verwevenheid in de nationale besluitvorming lijkt het aanpassingsgedrag van belangengroepen inderdaad te kunnen belemmeren, maar op partijen kan dit juist een gunstig effect hebben, vanwege het inherent grotere 'Europese besef'. Een sterke positie van de transnationale organisatie lijkt niet per se een stimulerende invloed te hebben op belangengroepen, vermoedelijk doordat zo'n organisatie minder belang hecht aan de inbreng van haar lidorganisaties (zie BEUC). Een zwakke positie van de transnationale organisatie daarentegen lijkt aanpassingen juist wél te stimuleren: de ruimte voor eigen initiatief van lidorganisaties is dan groter (zie het EEB). De afhankelijkheid van nationale hulpbronnen lijkt weliswaar een temperend effect te hebben op de Europeanisering van belangengroepen en politieke partijen, maar zoals gezegd kunnen in specifieke situaties nationale hulpbronnen (financiële middelen) een Europesere houding ook bevorderen. Over het effect van de factor leeftijd kunnen op basis van de bevindingen geen uitspraken worden gedaan. Duidelijke aanwijzingen dat belangengroepen of politieke partijen die in een actuelere organisatie-omgeving zijn ontstaan zich beter of makkelijker aanpassen, in algemene zin of in concrete situaties, ontbreken.

Uit de hierboven beschreven conclusies kan een aantal hypothesen worden gedestilleerd die rijp zijn voor toetsing. Bij voorkeur zou deze toetsing in een landenvergelijkend, kwantitatief onderzoek moeten plaatsvinden. Een enquête onder een groot aantal belangengroepen en nationale politieke partijen, gebaseerd op de gevonden organisatorische en strategische aanpassingsvormen, zou het mogelijk maken om tot stelligere uitspraken te komen over het aanpassingsgedrag van alle (Nederlandse) belangengroepen en politieke partijen. Zou dit onderzoek in Nederland en andere EU-landen worden uitgevoerd, dan zou hiermee inzicht kunnen worden verkregen in de mate waarin 'nationale' factoren het aanpassingsgedrag van genoemde typen organisaties beïnvloeden.

De volgende hypothesen kunnen uit bovenstaande bespreking worden afgeleid:

- (1) belangengroepen die een gunstige structuur van politieke mogelijkheden op Europees niveau kennen en in *geringe* mate in de nationale besluitvorming verweven zijn, passen zich verhoudingsgewijs in sterke mate aan de Europese Unie aan;
- (2) belangengroepen die een gunstige structuur van politieke mogelijkheden op Europees niveau kennen en in *sterke* mate in de nationale besluitvorming verweven zijn, passen zich verhoudingsgewijs in geringe mate aan de Europese Unie aan;
- (3) politieke partijen die een gunstige structuur van politieke mogelijkheden kennen en in *sterke* mate verweven zijn in de nationale besluitvorming, passen zich verhoudingsgewijs in sterke mate aan de Europese Unie aan;

(4) politieke partijen die een gunstige structuur van politieke mogelijkheden kennen en in *geringe* mate verweven zijn in de nationale besluitvorming, passen zich verhoudingsgewijs in geringe mate aan;

(5) belangengroepen en politieke partijen die beschikken over hulpbronnen (financiële middelen) met een Europese bestemming passen zich, ongeacht de herkomst van die bronnen, in grotere mate aan de Europese Unie aan dan organisaties die hierover –onder verder gelijke omstandigheden– niet beschikken; en

(6) belangengroepen die verbonden zijn aan een zwakke koepelorganisatie passen zich in sterkere mate aan de Europese Unie aan dan belangengroepen die –onder verder gelijke omstandigheden– lid zijn van een sterke, krachtdadige koepelorganisatie.

Aansluitend op bovenstaande bespreking kan worden gesteld dat het relatieve gewicht van nationale politieke partijen in de Europese partijfederatie of partijgroep *zelf* een grotere invloed heeft op de Europeanisering dan de sterkte van beide geleidingen ten opzichte van andere partijfederaties en partijgroepen (zie 6.5). Hieruit kan de volgende hypothese worden afgeleid:

(7) politieke partijen die sterk vertegenwoordigd zijn in een partijfederatie of partijgroep die ten opzichte van andere partijfederaties en partijgroepen een zwakke positie inneemt, passen zich in sterkere mate aan de EU aan dan partijen die –onder verder gelijke omstandigheden– een zwakke positie innemen binnen een partijfederatie of partij die sterk staat ten opzichte van andere partijfederaties en partijgroepen.

De grootte van Nederland kan van invloed zijn op het aanpassingsgedrag van binnenlandse actoren. De grootte van de organisaties zelf zou eveneens het aanpassingsgedrag kunnen beïnvloeden (zie 2.2 en 2.5). De bevindingen uit het onderzoek geven weinig aanleiding deze laatste gedachte in een hypothese uit te werken. Gebleken is dat een zekere bureaucrativering binnen de PvdA (de Tweede-Kamerfractie) de effectiviteit van de partij, ook om zich aan te passen aan Europa, mogelijk verkleint. Deze bureaucrativering hangt samen met de grootte van de partij (lees: de fractie). Voor het overige is het verband tussen Europeanisering en de grootte van de organisaties evenwel nauwelijks te leggen.

Eerder is duidelijk geworden dat nationale eigenschappen samenhangen met de vormen die Europeanisering aanneemt (zie 1.2). Nederland kent een consensusdemocratie waarin corporatisme de beleidsvorming in relatief sterke mate kenmerkt (zie 2.5). Wanneer de zojuist geformuleerde hypothesen ook over de grenzen heen geldig zijn, zouden ze in het bijzonder steun moeten vinden in Duitsland, Zweden, Oostenrijk, Noorwegen en Finland, net als Nederland landen met een corporatistische traditie, en België, Zwitserland en nogmaals Oostenrijk, die een consensusdemocratie kennen. Expliciet voor deze groepen landen kunnen de volgende hypothesen worden geformuleerd:

(8) *belangengroepen* in consensusedemocratieën en landen met een corporatistische traditie die een sterke mate van verwevenheid in de nationale besluitvorming kennen, passen zich verhoudingsgewijs in geringe mate aan de Europese Unie aan, ook al beschikken ze over een gunstige structuur van politieke mogelijkheden op Europees niveau;

(9) *politieke partijen* in consensusedemocratieën en landen met een corporatistische traditie die een sterke mate van verwevenheid in de nationale besluitvorming kennen, passen zich verhoudingsgewijs in sterke mate aan de Europese Unie aan, op voorwaarde dat ze beschikken over een gunstige structuur van politieke mogelijkheden op Europees niveau;

Bijzonder interessant is het deze hypothesen te toetsen in Oostenrijk, het land dat net als Nederland een consensusedemocratie en een corporatistische wijze van beleidsvorming in zich verenigt.

Dit onderzoek heeft zich niet gericht op de vraag of in Nederland de nationale advies- en overlegstructuren zich zélf hebben aangepast aan Europa. Toch hebben de onderzoeksbevindingen dit verschijnsel wel aan het licht gebracht. Zo heeft de SER zich aan de EU aangepast door een commissie Europese Aangelegenheden in te stellen (zie 4.3). Uit deze constatering kan de volgende hypothese worden afgeleid:

(10) adviesorganen in landen met een corporatistische traditie zijn sterker ge-Europeaniseerd dan adviesorganen in niet-corporatistische landen.

In een landenvergelijkend onderzoek zou een voorspelling kunnen worden opgenomen over de mate van aanpassing aan de Europese Unie in elk te onderzoeken land. Gebleken is dat de onderzochte Nederlandse actoren zich in geringe mate hebben aangepast. Voor deze organisaties geldt dat ze in sterke mate zijn aangewezen op hulpbronnen die hun herkomst binnen de landsgrenzen hebben. Uitgaande van een verband tussen deze bevindingen kunnen de volgende hypothesen worden geformuleerd:

(11) belangengroepen en politieke partijen in consensusedemocratieën en landen met een corporatistische traditie die geheel of grotendeels *nationaal* afhankelijk zijn van hun hulpbronnen kennen een verhoudingsgewijs beperkte mate van Europeanisering; en

(12) belangengroepen en politieke partijen in consensusedemocratieën en landen met een corporatistische traditie die grotendeels *internationaal* afhankelijk zijn van hun hulpbronnen kennen een verhoudingsgewijs sterke mate van Europeanisering.

7.3 Theorie

Welke lessen kunnen op basis van de onderzoeksresultaten worden getrokken over de in hoofdstuk 1 geïntroduceerde theorievorming? Heeft Europeanisering tot ingrijpende veranderingen in Nederlandse binnenlandse systemen geleid? Wat zeggen de resultaten over de geldigheid van de neofunctionalistische en de intergouvernementele integratietheorieën? In hoeverre wordt de juistheid van de organisatiekundige uitgangspunten van contingentiedenkers en neo-institutionalisten bevestigd? En in hoeverre is er nu sprake van functieverlies van de staat als gevolg van de Europese integratie?

Contingentiedenkers en neo-institutionalisten hebben verschillende ideeën over de redenen waarom organisaties zich aanpassen. In contingentietheorieën, meestal gebaseerd op onderzoek naar ondernemingen, staan de doeltreffendheid en doelmatigheid van organisaties centraal. Aanpassingen vinden normaliter plaats omwille van de effectiviteit ('rationele adaptatieloga') of omdat een drang bestaat om succesvolle voorbeelden na te volgen (imitatie). Neo-institutionalistische theorieën, vaak gebaseerd op onderzoek naar organisaties zonder winstoogmerk, gaan ervan uit dat het verschaffen van legitimiteit en hulpmiddelen de belangrijkste drijfveer vormt. Dwang, imitatie en normatieve druk zijn de mechanismen die hierbij tot vormgelijkheid leiden (zie 1.4). Het belang van hulpmiddelen om organisatorisch te overleven komt als uitgangspunt terug in de 'resource mobilization approach'. Een sterke inbedding in onderlinge afhankelijkheden (verwevenheid) en een neiging om op oorspronkelijke basale eigenschappen voort te borduren (leeftijd) zouden het effect hebben van volharding in bestaande praktijken ('institutionele reproductie').

Mazey en Richardson portretteren belangengroepen als organisaties die zich adequaat aanpassen aan veranderingen in de machtsverdeling tussen bestaande instellingen en tussen bestaande bestuursniveaus. Het zou daarom zijn dat op Europees niveau een geheel eigen systeem van belangenbemiddeling is ontstaan (zie 3.2.1). Meer dan politieke partijen doen belangengroepen inderdaad denken aan actoren die doeltreffend en doelmatig op veranderingen reageren. Ze lijken meer geneigd tot strategische initiatieven in de nieuwe Europese omgeving dan partijen, maar de dwang om dat te doen is voor hen ook groter – zij worden wél rechtstreeks door Europese wet- en regelgeving beïnvloed. Belangengroepen openen een kantoor in Brussel (LTO-Nederland) en ondernemen eigen, op Europa gerichte lobbyactiviteiten, al dan niet strategische mogelijkheden via hun koepelorganisaties benuttend (SNM, LTO-Nederland, Consumentenbond). Belangengroepen vertegenwoordigen meestal een specifieke groep belanghebbenden (Consumentenbond, LTO-Nederland) en werken doorgaans volgens een duidelijk omliggende missie, die een commerciële achtergrond kan hebben (LTO-Nederland). Politieke partijen lijken meer geneigd tot passiviteit, al nemen ook zij nieuwe initiatieven zoals het mede oprichten van een Europese partijfederatie (VVD, GroenLinks, PvdA) en een Europees netwerk van wetenschappelijke bureaus (PvdA, GroenLinks). Tegelijkertijd blijkt echter dat politieke partijen zich in organisatorisch opzicht zwakker hebben aangepast. Het treffendst komt dit tot uitdrukking in het betrekkelijk geringe 'Europese

beseft' in Tweede-Kamerfracties, iets waarvoor vanwege hun verantwoordelijkheid als wetgever geen rationele rechtvaardiging bestaat.

Politieke partijen zijn meerdimensionaal omdat ze zich niet slechts op één thema ('one issue') richten. Ze vertegenwoordigen een achterban met een minder eenduidig te definiëren belang, die mogelijk in afnemende mate leidend is voor het eigen handelen. Deze indruk is gebaseerd op het dalende ledental van de afgelopen decennia en een veronderstelde toename van invloed van media op politiek gedrag.³ Van de directe achterban, de partijleden, lijkt ook minder druk uit te gaan om Europese zaken gedegen op te pakken. Onder kiezers bestaat evenmin veel belangstelling voor Europa. Al met al geven de onderzoeksresultaten enige aanleiding om de relevantie van dwang voor het aanpassingsgedrag van organisaties te onderschrijven (belangengroepen die méér worden gedwongen, politieke partijen minder) en te wijzen op de relevantie van de aard van organisaties: partijen lijken minder dan belangengroepen doelmatigheid en doeltreffendheid na te streven en in meerdere mate doende legitimiteit en hulpmiddelen te verkrijgen.⁴

Hebben de aanpassingen nu ook vormgelijkheid met zich meegebracht? Van de onderzochte belangengroepen kan dit niet worden gezegd: het is niet zo dat hun organisatievormen meer op elkaar zijn gaan lijken. Wel komen in de belangengroepen dezelfde aanpassingsmaatregelen voor: het standaard in hun werk opnemen van Europese aspecten door beleidsmedewerkers, het aanstellen van een aparte medewerker voor Europese zaken en het instellen van interne, op Europa gerichte coördinerende organen. Het evenals Europese zusterorganisaties openen van een kantoor in Brussel door LTO-Nederland kan nog aan dit rijtje worden toegevoegd. Het is niet te zeggen of deze maatregelen het gevolg zijn van imitatie of normerende processen. Dat belangengroepen zich als imitators naar andere organisaties richten die zij als meer legitiem of succesvol percipiëren,⁵ ligt gezien de –zakelijke– aard van de organisaties niet voor de hand. De aanpassingen lijken in geen geval het resultaat van pressie (dwang) door andere organisaties: van de drie belangengroepen is de Stichting Natuur en Milieu weliswaar in hoge mate aangewezen op subsidies, waardoor het in theorie mogelijk zou zijn dat het ministerie van VROM of LNV aan zijn subsidieverstrekking de voorwaarde van Europese aanpassingsmaatregelen stelt, maar aanwijzingen hiervoor ontbreken.

De onderzochte politieke partijen vertonen een sterkere mate van vormgelijkheid als gevolg van hun aanpassingen aan de Europese Unie. De drie partijen hebben een

3. In Nederland en tal van andere traditionele democratieën in West-Europa is deze trend van dalende ledentallen duidelijk zichtbaar, hetgeen het functioneren van lokale partijafdelingen negatief beïnvloedt en de vraag oproept of voor de zogenoemde 'party on the ground' nog een toekomst is weggelegd (zie Katz en Mair, 2002: 126-9). Algemeen wordt aangenomen dat in de Nederlandse politiek sinds het begin van de jaren negentig een ontwikkeling heeft plaatsgevonden naar dominantie van de zogeheten 'medialogica' (zie Koole, 2006).

4. Dwang wordt hierbij wat ruimer opgevat dan de druk van andere organisaties en culturele verwachtingen in de samenleving (zie 1.4).

5. Zie 1.4 en de omschrijving van Lammers, Mijs en Van Noort (2000: 408) van isomorfisme door imitatie.

stichting opgericht ter ondersteuning van de Eurodelegatie en voor het beheer van de door de EU beschikbaar gestelde gelden én een stichting ten behoeve van hulpprojecten in Midden- en Oost-Europa. Deze maatregelen zijn het gevolg van dwang, doordat de Europese Commissie respectievelijk het ministerie van Binnenlandse Zaken hun gelden per se naar zo'n aparte partijgeleding willen overmaken. Daarnaast zijn de partijen, zoals gezegd, overgegaan tot het aanleggen van een structuur om het contact met de achterban te versterken, het aanpassen van de samenstelling van het partijbestuur, het instellen van een partijcommissie Europa en daarnaast het institutionaliseren van verbindingen tussen de Eurodelegatie en de Tweede-Kamerfractie en het aanstellen van een medewerker die een grotere bekendheid aan het Europese werk moet geven. Deze overeenkomstige aanpassingsmaatregelen kunnen het gevolg zijn van imitatie. Het is goed voorstelbaar dat een politieke partij, in twijfel verkerend over de effectiviteit van het eigen functioneren, bij een andere partij ideeën opdoet over hoe met de Europese dimensie om te gaan: partijen zijn publieke, open organisaties en zijn als parlementaire concurrenten dan wel bondgenoten sterk op elkaar gericht.⁶

Het grote belang van hulpbronnen voor het organisatorische functioneren, zoals uitgewerkt in de 'resource mobilization approach', wordt door de onderzoeksresultaten bevestigd. Interessant is dat nationale hulpbronnen worden aangewend om Europese doelen te bereiken, zoals hiervoor al onder de aandacht gebracht. In het geval van de Consumentenbond werden middelen besteed ten behoeve van de Stichting Samenwerking CB/KK en bij SNM om 'internationale' medewerkers aan te stellen (zie 4.2). De nationale overheid kan niet de bedoeling hebben gehad om met deze subsidies de onderlinge hiërarchische verhouding te bestendigen, tenminste niet in de zin van het nationaal gericht houden van de subsidie-ontvangers. Deze constatering sluit aan bij de indruk, zoals later in deze paragraaf verwoord, dat de samenwerking tussen de nationale overheid en maatschappelijke actoren als gevolg van Europese integratie eerder toe- dan afgenomen is.

Volharding in bestaande praktijken, hetzij als gevolg van een sterke inbedding in onderlinge afhankelijkheden, hetzij voortvloeiend uit een neiging om op oorspronkelijke basale eigenschappen voort te borduren, is in dit onderzoek in mindere mate aangetroffen dan werd verwacht. Van de belangengroepen geeft LTO-Nederland nog de meeste aanleiding om van institutionele reproductie te spreken, aangezien daar soms de neiging bestaat om bij Europese aangelegenheden op de binnenlandse structuur van verwevenheid (RCO en SER, zie 4.3) terug te vallen. Het onderzoek naar de belangengroepen suggereert dat de verwevenheid in wederkerige verbanden een vertragend of dempend effect kan hebben op het aanpassingsgedrag, maar niettemin vinden veranderingen wél plaats.

Binnen politieke partijen treedt een tegenovergesteld effect op en is verwevenheid in wederkerige verbanden juist bevorderlijk voor aanpassing. Wellicht dat hier

6. De twijfel over de effectiviteit van het eigen functioneren kan bijvoorbeeld ingegeven zijn door een laag opkomstcijfer bij de Europese verkiezingen, het bredere probleem in de partij van een dalend ledental en natuurlijk een tegenvallende verkiezingsuitslag.

een verklaring schuilt in de factor hiërarchie, die in processen van volharding invloedrijk kan zijn (zie 1.4). De verwevenheid in besluitvorming van belangengroepen kan niet sterk hiërarchisch worden genoemd, aangezien sterke (scheve) afhankelijkheidsrelaties met de nationale staat of andere spelers daarin ontbreken (zie 3.3.2). In het Nederlandse corporatistische stelsel is hiervoor geen plaats (zie 2.2). Volharding kan hierdoor minder snel optreden. Politieke partijen kunnen zich in hun wederkerige besluitvormingsverbanden in hun hoedanigheid van regeringspartijen wél in een sterk hiërarchische relatie bevinden. Die zou tot aanpassing kunnen aanzetten: regeringspartijen zijn als deelgenoten van de uitvoerende macht vertegenwoordigd in de Raad van Ministers, hetgeen de incorporatie van Europa –in vergelijking met oppositiepartijen– in grotere mate onontkoombaar kan maken en daarmee de omgekeerde volharding (het bevorderende effect) sterker.

Integratie en zeggenschap

Wat zeggen de onderzoeksresultaten over de geldigheid van de integratietheorieën? Het denken over het Europese integratieproces kent in hoofdzaak twee theoretische stromingen, het neofunctionalisme en het intergouvernementalisme (zie 1.5). Het neofunctionalisme hanteert het concept van supranationalisme en stelt de eigen dynamiek van het integratieproces centraal. Het toenemende belang van de integratie zou leiden tot functionele en ook politieke ‘spillover’: het verplaatsen van politieke zeggenschap naar het supranationale niveau. In intergouvernementalistische theorieën behouden de staten de controle over de internationale samenwerking en wordt hun nationale soevereiniteit niet direct ondermijnd. Naast deze beide theorieën neemt ook de ‘multi-level governance’-benadering een belangrijke plaats in. In deze benadering geldt de EU als een horizontaal systeem en wordt niet-statelijke actoren een belangrijke rol toegedicht. Zoals hiervoor genoemd, ondersteunen de resultaten van dit onderzoek de uitgangspunten van ‘multi-level governance’ nog het meest.

Onderwerp van wetenschappelijke discussie is niet zozeer of het Europese integratieproces een eigen dynamiek kent, als wel of en in hoeverre daardoor ook politiek-bestuurlijke veranderingen plaatsvinden die door lidstaten ongewenst zijn. Aanhangers van het neofunctionalisme en de ‘multi-level governance’-benadering enerzijds en het (nieuwe) intergouvernementalisme anderzijds staan op dit punt goeddeels tegenover elkaar (zie 1.5). Onweerlegbaar is het feit dat de Europese Unie supranationale elementen bevat en dat lidstaten minder dan voorheen in staat zijn de Europese besluitvorming te beheersen.⁷ Dat belangengroepen als ‘driving forces’ bijdragen aan de eigen dynamiek van het integratieproces (zie 3.2.1) kan, zoals eerder opgemerkt, op basis van de resultaten van dit onderzoek niet worden bevestigd. De zelfstandige lobbyactiviteiten in Brussel van de belangengroepen en

7. Dit komt in het bijzonder tot uitdrukking in de besluitvorming in de zogeheten eerste (economische) pijler van het ‘bouwwerk’ van de Europese Unie. Een toelichting op dit bouwwerk is te vinden in voetnoot 225.

het aandeel van de politieke partijen in de oprichting van Europese partijfederaties wijzen wel in deze richting, maar concrete aanwijzingen dat zij zelf bijdragen aan vormen van functionele of politieke spillover, bijvoorbeeld door het naar Europees niveau brengen van een bepaald beleidsterrein of het bevorderen van meer bevoegdheden voor Europese instellingen, ontbreken. Ook in hun ‘interorganisationele velden’ (zie 1.4) vindt geen (politieke) spillover plaats, dat wil zeggen: geen overdracht van zeggenschap van belangengroepen naar hun Europese koepelorganisaties of van politieke partijen naar hun Europese partijfederaties. Een apart soort spillover-effect lijkt wel binnen de Nederlandse politieke partijen te zijn opgetreden: bewindspersonen nemen als gevolg van de ‘executive bias’ een versterkte interne positie in (zie 5.2.2).

Wanneer belangengroepen zeggenschap zouden afstaan aan hun Europese koepelorganisatie, dan zou daarmee de effectiviteit van de koepelorganisaties worden vergroot doordat ze zelfstandiger en sneller zouden kunnen gaan werken. Het is de vraag of daarmee de Europeanisering van belangengroepen zou worden bevorderd. De kans bestaat dat Europese zaken als een ‘uitbestede’ terrein beschouwd gaan worden (zie de Consumentenbond) en dat de mogelijkheden klein worden om met de ‘hoed’ van een koepelorganisatie rechtstreeks invloed uit te oefenen in Brussel (SNM). Zou de macht van de Europese koepelorganisaties zo ver gaan dat belangengroepen aan hen verantwoording verschuldigd zijn, dan zouden deze belangengroepen zich sterk moeten aanpassen. Een dergelijke situatie is onder nationale agentschappen ontstaan (zie onder). De kans dat Europese koepelorganisaties in een vergelijkbare positie als Brusselse agentschappen terecht komen, is echter klein. De Europese agentschappen hebben van de Europese Commissie verschillende taken toegewezen gekregen in de beleidsvoorbereiding en de beleidsimplementatie, soms met de bevoegdheid bindende beslissingen te nemen (Egeberg, 2008: 246). Op Europees niveau bestaat geen corporatistisch systeem van belangenbemiddeling of anderszins een toewijzing van beleidstaken aan Europese belangengroepen. Een Europees corporatistisch systeem zal ook niet snel ontstaan.⁸

Corporatisme en pacificatiepolitiek kenmerken het Nederlandse politieke stelsel (zie 2.2). Kan gezegd worden dat de Nederlandse traditie van consensus en samenwerking behulpzaam is bij het door belangengroepen en politieke partijen reageren en anticiperen op ontwikkelingen in Europees verband? Het is lastig om hierover een uitspraak te doen. Een sterke mate van verwevenheid in nationale besluitvorming lijkt bevorderlijk voor het aanpassingsgedrag van politieke partijen, maar niet voor belangengroepen. Tegelijkertijd is gebleken dat nationale hulpbronnen soms worden aangewend om belangengroepen op Europees niveau actief te laten zijn. Gesteld kan worden dat samenwerking en consensus aanpassingen aan de Europese Unie in elk geval niet tegenhouden. Of misschien wel, wanneer een sterkere mate van aanpassing (‘transformation’, zie 1.3) verwacht had mogen worden. In dat geval zou onderzoek in EU-lidstaten zonder traditie van pacificatie of corporatisme een paradigmatische verandering moeten blootleggen.

8. Zie om te beginnen Streeck (1992), Rath (1994), Ebbinghaus en Visser (1997) en Streeck (1998).

Functieverlies van de staat?

Behalve bovenstaande theoretische thema's heeft dit boek ook het vraagstuk van Europeanisering aan de orde gebracht. Het uitgangspunt van studies in dit nieuwe onderzoeksgebied is dat de Europese integratie tot veranderingen in binnenlandse systemen leidt. Europeanisering wordt hierbij verschillend gedefinieerd. De ruime definitie van Radaelli is in gewijzigde vorm een van de beginpunten van dit onderzoek (zie 1.3). De Europeanisering kan zich voordoen in de domeinen 'policies' (bijvoorbeeld landbouwbeleid en monetair beleid), 'politics' (partijen, belangengroepen en 'discourse') en 'polity' (nationale instellingen).

'The literature has convincingly demonstrated that Europeanization does indeed occur', concluderen Börzel en Risse (2006: 494). De vraag is hoe ver de invloed van de Europese Unie nu precies reikt. Blijven de gevolgen beperkt tot oppervlakkige binnenlandse veranderingen of 'erodeert' de nationale staat als gevolg van het integratieproces? De studies naar Europeanisering zijn in belangrijke mate door deze vraag ingegeven (zie 1.3). Om van erosie of 'uitholling' te kunnen spreken, zouden in genoemde domeinen patronen herkenbaar moeten zijn die op het nationale niveau een bepaald politiek-bestuurlijk functieverlies inhouden. Wat kan over dit mogelijke effect in de Nederlandse casus worden gezegd?

Dit onderzoek naar belangengroepen en politieke partijen in Nederland heeft geen bewijs opgeleverd dat de Nederlandse staat als gevolg van de Europese Unie haar relevantie verliest. Hoewel de onderzochte organisaties hun blik op de Europese Unie zijn gaan richten (ook als ze nationaal een sterke positie innemen), lijkt het erop dat de staat, de nationale overheid, voor belangengroepen en partijen zijn functie heeft behouden en misschien zelfs wel belangrijker is geworden. De belangengroepen betrekken Europa in hun strategieën en zijn in meer of mindere mate in Brusselse beleidsnetwerken actief. Hierbij vindt evenwel afstemming of samenwerking met nationale ambtenaren plaats.⁹ Dit gebeurde al in de jaren vijftig, toen land-

9. Interessant in dit verband is het volgende tekstfragment uit een rapport van LTO-Nederland waarin Bureau Brussel wordt geëvalueerd: 'Hoofdrospelers in het Brusselse beleidsvormingsproces zijn de Europese Commissie en de nationale regeringen in de Raad van Ministers. In de voorbereidingsfase speelt de formele beïnvloeding zich af via de contacten van de betrokken Commissieambtenaren met overheidsvertegenwoordigers uit de lidstaten. Om in deze fase de ontwerp-voorstellen vanuit een nationaal sectorbelang te beïnvloeden, zijn goede contacten in Nederland met de betrokken departementale ambtenaren vaak de meest aangewezen weg. Ook in de fase van besluitvorming voor de Raad spelen nationale ambtenaren en bewindslieden een belangrijke rol en kan de agrarische belangenbehartiging voor een groot deel in Nederland plaatsvinden. De Permanente Vertegenwoordiging van Nederland bij de EU heeft in deze fase een belangrijke coördinerende functie. Met de PV onderhoudt Bureau Brussel dan ook geregeld contact' (LTO-Nederland, 1996: aug.). De rol van ministeries kwam ook ter sprake in de tweedaagse workshop 'Organising for EU Work' van de Stichting Natuur en Milieu (zie 4.3). Het hoofd van de EU-afdeling van het directoraat Internationale milieuzaken (VROM) zei: 'Decision-making is becoming more political (framework directives, White Papers). Therefore, the point at which decisions can still be effectively influenced is shifting to an earlier moment in the process. This should have consequences for environmental organisations in the timing of their efforts and activities. The problem however is that these early steps are not transparent or easy to learn about. Draft documents are not available. Thus, it is more important to start working with the environment ministry. They do ge-

bouwvertegenwoordigers een speciale diplomatieke status kregen en werden opgenomen in nationale delegaties in Brussel.¹⁰ Gesteld kan niet worden dat de belangengroepen hun blik naar de Europese beleids- en besluitvorming hebben *verplaatst*: er zijn geen aanwijzingen dat de aandacht voor het Europese niveau ten koste is gegaan van de aandacht voor het nationale niveau. In de ‘kern’ zijn belangengroepen hetzelfde gebleven; Europa vormt voor deze organisaties een additioneel werkgebied. Het ministerie van Landbouw blijft een belangrijke gesprekspartner voor LTO-Nederland, het gemeenschappelijk landbouwbeleid blijft ook een belangrijk gespreksonderwerp in SER-verband. Zoals gezegd lijken de structuren waaruit de verwevenheid in nationale beleids- en besluitvorming bestaat, in bepaalde mate ‘mee’ te Europeaniseren. Belangengroepen willen, ongeacht de relevantie van het Europese bestuursniveau, graag deel uit maken van deze structuren. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het ontstaan van het ‘groene’ poldermodel eind jaren negentig (zie 3.3.2). De onderzoeksbevindingen zijn al met al niet in tegenspraak zijn met de conclusie van Mazey en Richardson dat nationale routes van belangenbehartiging juist intensiever worden benut vanwege het toegenomen belang van Europese besluitvorming (zie 3.2.1).

De bevindingen vinden aansluiting bij het weinige andere onderzoek dat aandacht heeft voor het mogelijke functieverlies van de Nederlandse staat door Europese integratie. Ook het onderzoek van De Rooij naar Europese aanpassingen binnen Nederlandse provincies en gemeenten suggereert dat de Nederlandse overheid eerder een belangrijker dan onbelangrijker functie op nationaal niveau is gaan vervullen. Gebleken is dat de positie van de nationale overheid als gevolg van de mogelijkheden waarover subnationale overheden op EU-niveau beschikken, niet is verzwakt. De Europese structuurfondsen vormen de enige belangrijke verandering in de Europese ‘political opportunity structure’ van de Nederlandse provincies en gemeenten. Deze kunnen proberen de goedkeuring van de Europese Commissie te krijgen voor financiering van ontwikkelingsprogramma’s uit deze fondsen. Maar het zijn de nationale regeringen die beslissen over de opzet en criteria van de structuurfondsen, het geld wordt meestal aan de Nederlandse regering verstrekt en de Nederlandse regering biedt beide bestuurslagen weinig toegang om hun stem in verschillende stadia van Europese besluitvormingsprocedures te laten horen (De Rooij, 2003: 181-2). De onderlinge afhankelijkheid tussen provincies, gemeenten en nationale overheid, concludeert de auteur, is als gevolg van het Nederlandse EU-lidmaatschap toegenomen; voor een correcte uitvoering van EU-regelgeving zijn ze tot

nerally have the first drafts from the Commission and they do usually know in which direction the Commission intends to proceed’ (SNM, 1998: 3-4 april).

10. Dit gebeurde bijvoorbeeld tijdens de Landbouwconferentie van Stresa in juli 1958, ‘[t]he first opportunity for Dutch organised agriculture to play a part in the preparation of a common agricultural policy’ (Robinson, 1961: 132). Buiten Nederland hadden de Nederlandse landbouworganisaties drie belangrijke kanalen om hun zienswijze onder de aandacht te brengen: via de participatie van hun vertegenwoordigers in Nederlandse delegaties naar intergouvernementele bijeenkomsten, in internationale federaties van werkgevers en werknemers in de landbouw en in internationale parlementen (idem, p. 161).

elkaar veroordeeld. Dit geldt nog sterker ten aanzien van de verdeling, het beheer en de besteding van EU-gelden. De EU heeft aldus tot een intensievere relatie tussen de drie bestuurslagen geleid (p. 183).

Het onderzoek van Vink naar de verandering van nationaal burgerschap als gevolg van Europese integratie laat evenmin tekenen van functieverlies van de Nederlandse staat zien. Vink bespreekt in zijn boek het Nederlandse beleid ten aanzien van nationaliteit, immigratie en asiel.¹¹ Wat betreft het nationaliteitsbeleid komt hij tot de vaststelling dat de Nederlandse staat steeds aan zijn zeggenschap heeft vastgehouden. Invoering van duale nationaliteit stuitte op weerstand van de regering en een meerderheid in het nationale parlement. Het Nederlandse nationaliteitsbeleid is waarschijnlijk een van de laatste terreinen die worden ge-Europeaniseerd, denkt hij (p. 157): lidstaten hechten nu eenmaal veel waarde aan hun autonomie op dit voor de staat essentiële terrein. Vink verwijst hierbij naar de conclusie van Checkel, dat ‘the hard shell of the state is anything but hollow’ (p. 196).¹²

Het Nederlandse immigratiebeleid is volgens Vink primair een nationale verantwoordelijkheid gebleven, ondanks de intensievere Europese samenwerking waartoe de voltooiing van de interne markt heeft geleid (p. 75-6). Net als het immigratiebeleid is het asielbeleid onderwerp van unanieme besluitvorming in de Raad van Ministers in de derde ‘intergouvernementele’ pijler.¹³ De mogelijkheid bestaat dat de nationale regering door de Europese samenwerking haar positie ten opzichte van het

11. Anders dan in dit onderzoek en dat van De Rooij heeft Vink het concept van ‘political opportunity structure’ niet in zijn onderzoek verwerkt. De (beperkte) politieke mogelijkheden die het Europese burgerschap biedt, zijn uitgewerkt in een bundel onder redactie van Bellamy, Castiglione en Shaw (2006). De bijdragen van de verschillende auteurs laten zien dat voor de belangenbehartiging van burgers op Europees niveau uiteenlopende strategieën bestaan. Zie ook Dell’Olio (2005).

12. Onderzoek naar duaal en veelvoudig (‘multiple’) burgerschap in het Verenigd Koninkrijk, Estland, Finland, Frankrijk, Duitsland, Griekenland, Israël en Portugal bevestigt dit beeld: staten laten zich beleidsmatig beïnvloeden door de Europese Unie, maar doen er alles aan om hun soevereiniteit te behouden. ‘It is indeed interesting to note that while states that are members of the European Union take on obligations to collaborate in economic and political domains, the right to decide on their citizenry is zealously guarded. The convoluted legislative practices in the nation-states can be seen as relatively uncompromising endeavours to preserve their sovereignty. This is done by holding inclusion in the ranks of a state’s citizens to be the exclusive province of the state government’ (Kalekin-Fishman en Pitkänen, 2007: 271). Zie ook Maas (2007).

13. Sinds het Verdrag van Maastricht wordt de Europese Unie vergeleken met een bouwwerk dat bestaat uit drie pijlers en een dak. In deze beeldspraak wordt de eerste en belangrijkste pijler gevormd door de drie oprichtingsverdragen van de Europese Gemeenschappen (zie inleidend hoofdstuk). De tweede pijler wordt gevormd door regels met betrekking tot de samenwerking op het gebied van het buitenlands beleid en veiligheidsbeleid. De derde heeft betrekking op justitie en binnenlandse zaken. Het dak bestaat uit overkoepelende bepalingen onder andere ten aanzien van doelstellingen en de institutionele opbouw van de EU. In elke pijler zijn de bevoegdheden op een specifieke manier verdeeld. De eerste pijler is het meest supranationaal, omdat hier het Europees Parlement op bijna alle terreinen medebeslisser is, er op de meeste terreinen bij meerderheid en niet bij unanimitéit wordt beslist en de Europese Commissie en het Europese Hof van Justitie toezicht houden. De tweede en derde pijler zijn overwegend intergouvernementeel: het EP mag alleen advies geven, er wordt doorgaans beslist bij unanimitéit en bij de uitvoering en controle spelen de Commissie en het Hof geen rol. Voor een bespreking van de Europese instellingen en hun aandeel in de besluitvorming, zie Van der Vleuten (2007), Nugent (2006: deel 2) en Dinan (2005: deel 2).

parlement en non-gouvernementele organisaties heeft versterkt (p. 104). Concrete aanwijzingen voor een verminderde relevantie van de Nederlandse overheid of voor minder intensieve betrekkingen tussen de overheid en nationale actoren worden echter niet gepresenteerd. Ditzelfde geldt voor de onderzoeksresultaten van Mastenbroek (2007), die zich heeft verdiept in de omzetting van Europese richtlijnen in Nederlandse wetgeving. Zij concludeert dat ‘transpositie’ vaak een politiek proces is, waarin verschillende nationale actoren het met elkaar eens moeten zien te worden.¹⁴ Mogelijk brengt deze omstandigheid een intensievere samenwerking met zich mee. Mastenbroek adviseert de effecten op binnenlandse actoren en hun onderlinge verhoudingen te onderzoeken (p. 159).

Bekend is dat de Europese invloed in het domein ‘policies’ aanzienlijk moet zijn, aangezien een groot deel van de Nederlandse wetten en regels de sporen van Brussel dragen (zie inleidend hoofdstuk). Op basis van bovenstaande onderzoeksresultaten ligt het voor de hand te verwachten dat de gevolgen in politiek-bestuurlijke zin, in de domeinen ‘politics’ en ‘polity’, aanmerkelijk minder verstrekkend zijn. Van ‘erosie’ van de Nederlandse nationale staat lijkt om die reden geen sprake, wat niet wegneemt dat de machtsverhoudingen wel veranderd kunnen zijn. De aanwijzing dat de nationale regering haar positie ten opzichte van het parlement heeft versterkt, vindt steun in het grootschalige enquêteonderzoek naar de invloed van Europa op nationale politieke partijen in 15 EU-lidstaten (zie 5.2.2). Ook sluiten genoemde bevindingen aan bij de resultaten uit ander Europees onderzoek naar Europeanisering. ‘[I]t seems to be clear from empirical evidence that the EU’s impact on domestic policy change has been far greater than its influence on domestic politics and institutions’, menen Börzel en Risse (2006: 494). ‘Given the more than 40 years of continuously expanding EU policy-making power, the degree of domestic change induced by Europe appears to be limited.’ De meest gebruikelijke binnenlandse aanpassing aan de Europese Unie is in hun beoordeling ‘absorption –the incorporation of European requirements into existing policies and institutions, or accomodation, that is the

14. Deze conclusie sluit aan bij de conclusies uit een onderzoeksproject onder leiding van Steunenberg en Voermans (2006), dat tot doel had de voor Nederland beschikbare instrumenten en technieken voor de omzetting van richtlijnen te inventariseren. Hiertoe zijn de in Duitsland, Denemarken, Frankrijk, Italië, het Verenigd Koninkrijk en Spanje gebruikte instrumenten en technieken onderzocht. ‘Delays are the result of various factors’, luidt een van de conclusies. ‘Timely and precise transposition is the result of various constitutional/legal, political and operational factors. Any of these factors may have a decisive impact on transposition outcomes and as such each one is a prerequisite for timely and precise transposition. At the same time, the study shows that none of these factors on its own is sufficient to ensure timely and precise transposition’ (p. 64). Een landenstudie naar de implementatie van Europees beleid verscheen eerder onder redactie van Zeffen Pirro (2001). Ten aanzien van België, Nederland en Luxemburg wordt onder meer geconcludeerd: ‘The way in which the member states implement and formulate European policy is still largely determined by national rather than European parameters. European integration, therefore, impinges on the domestic structures of the EU member states, but does not yet eradicate their national peculiarities and mutual differences, not even among countries as similar as those of the Benelux’ (Beyers, Kerremans en Bursens, 2001: 84). Zie ook 2.2.

adaptation of existing policies and institutions without changing core features' (vergelijk Radaelli's beschrijving in 1.3).

Toekomstig onderzoek zal meer duidelijk moeten maken over de rol van nationale staten in de huidige Europese context. Blijven serieuze aanwijzingen over mogelijk functieverlies van nationale staten uit, dan kan dat belangrijke theoretische gevolgen hebben, bijvoorbeeld ten aanzien van het concept 'multi-level governance'. Goetz (2008) heeft de bruikbaarheid van dit concept recentelijk al ter discussie gesteld. In een jubileumuitgave van *West European Politics* stelt hij dat 'neither EU policy-making nor Europeanisation provide compelling evidence of a strengthening of governance at the expense of government' (p. 263). De praktijk van 'governance' is naar zijn inschatting minder wijdverspreid en minder betekenisvol dan vaak wordt gesuggereerd. '[G]overnance constitutes part of the reality of how modern states are run, but (...) the traditional institutions, processes and means of governing associated with the concept of 'government' still prevail at national and probably also at EU levels', zo luidt zijn conclusie (p. 271). Het bestaan van 'governance' ziet Goetz niet als een indicatie van een 'shift away from government', maar van een 'shift towards government'. Ten onrechte zou men hebben nagelaten politieke macht in het concept van 'governance' te betrekken (p. 262-3). Hiermee voegt Goetz een belangrijk kritiekpunt toe ten aanzien van genoemde netwerkbenadering (zie 1.5).

Egeberg levert in hetzelfde nummer van *West European Politics* juist empirisch bewijs dat binnen de nationale staat wel degelijk functieverlies optreedt. Nationale overheden worden uitgedaagd doordat agentschappen onderdeel worden van twee besturen, een op nationaal niveau en een op EU-niveau. Op het hogere niveau is de Europese Commissie als bestuurscentrum ontstaan en heeft een 're-coupling of nationally decoupled agencies into a new multilevel Union administration' plaatsgevonden. De auteur spreekt van 'significant changes in patterns of executive politics in Europe' (p. 251-2).¹⁵ Interessant is het dat de waargenomen verandering via Europese agentschappen verloopt, die bevoegdheden van de Commissie gedelegeerd hebben gekregen. Een dergelijke constructie is voornamelijk ondenkbaar ten aanzien van nationale politieke partijen en belangengroepen, die te maken hebben met Europese partijfederaties en koepelorganisaties met weinig bevoegdheden (zie 5.2.1 respectievelijk 3.2.1).

Behalve de door Egeberg beschreven directe vorm van uitholling van de nationale staat zouden in Nederland en andere landen ook indirecte gevolgen van de Europese integratie merkbaar kunnen zijn. Mair (2007) noemt dit soort gevolgen in zijn bespreking van de Europese invloed op nationale politieke partijen en partijstelsels. Naar zijn indruk heeft een zekere uitholling van de beleidsconcurrentie tussen politieke partijen plaatsgevonden. Dit zou gebeurd zijn ten aanzien van de beleids-

15. Elders schrijft Egeberg (2008: 249): '[W]e see the contours of new patterns of executive politics across levels of governance and national borders in which the Commission, EU-level agencies and national agencies may to some extent circumvent ministerial departments and act relatively consistently within various policy fields as Union administration.'

ruimte, de beleidsinstrumenten en het beleidsrepertoire die partijen ter beschikking staan.¹⁶ Uitholling van partijstelsels of de nationale staat als zodanig noemt hij niet. Eerder sprak Mair dan ook van ‘the limited impact of Europe on national party systems’ (Mair, 2000).

7.4 Praktijk en toekomst

Eerder, in het inleidende hoofdstuk, is de mogelijkheid naar voren gebracht dat de mate van aanpassing aan de Europese Unie van belangengroepen iets zegt over hoe de overheid met Europa omgaat. Door hun aandeel in de nationale beleids- en besluitvorming geven ze immers mede vorm aan de standpunten die overheid en politiek over het ‘Europese project’ innemen. Hebben belangengroepen en partijen er, met andere woorden, toe bijgedragen dat de Nederlandse overheid Europeaniseert? Heeft het richten van de blik op de EU tot gevolg gehad dat rijksambtenaren zich ook ‘Europeser’ zijn gaan gedragen? Op basis van dit onderzoek kan over deze oorzaak-gevolgrelatie geen uitspraak worden gedaan. Wel ligt het voor de hand te verwachten dat dit verband bestaat. Een in Europees verband pro-actieve belangengroep zal nieuwe ontwikkelingen in de Brusselse beleidsnetwerken en daarmee in toekomstig beleid vermoedelijk vaak eerder opmerken dan ambtenaren van ministeries. Wanneer een belangengroep haar kennis voor nationale doeleinden aanwendt, zal dat vroeg of laat tot de ministeries doordringen en het Europese besef bevorderen. Een dergelijke rol kunnen belangengroepen ook ten aanzien van bestaand beleid vervullen. Te denken valt aan de Stichting Natuur en Milieu in haar rol als ‘bewaker’ van naleving van natuur- en milieuriichtlijnen. Het lijkt erop dat men op ministeries de betekenis van belangengroepen als Europese voorlopers heeft ingezien en daarom subsidiegelden heeft uitgetrokken voor Europese projecten van SNM en de Consumentenbond (zie 4.2). Het bijdragen van belangengroepen aan de Europese bewustwording op ministeries of andere ambtelijke eenheden kan behalve rechtstreeks ook via de binnenlandse advies- en overlegstructuren verlopen. De SER heeft zich, zoals gezegd, tot op zekere hoogte aan de EU aangepast. Dit kan ook gelden voor de talrijke andere raden, commissies, werkgroepen, platformen en federaties in Nederland. Die invloed van de EU kan via contacten met ambtenaren doorwerken naar de rijksoverheid.

Belangengroepen en politieke partijen vervullen beide voor burgers een essentiële brugfunctie van en naar de overheid (zie inleidend hoofdstuk en hoofdstuk 1). De geringe belangstelling van burgers voor Europa kan wijzen op het feit dat zij hun intermediaire functie niet goed vervullen. In belangrijke mate is deze tekortkoming inherent aan het politieke systeem van de EU, dat om zijn ‘democratisch tekort’

16. Met het beleidsrepertoire doelt Mair op het niet toegestaan zijn van bestuurspraktijken die de werking van de vrije markt belemmeren (p. 159-60). Hij verwijst hierbij naar het proces van negatieve integratie (zie inleidend hoofdstuk).

bekend staat.¹⁷ Een zekere onverschilligheid onder politici en partijen lijkt een betere vervulling van de brugfunctie in de weg te staan. Een flauwe belangstelling voor Europese aangelegenheden binnen Tweede-Kamerfracties, een vermoedelijk beperkte interne betrokkenheid bij het Europabeleid van partijen en het feit dat het thema Europa in de nationale verkiezingen geen rol van betekenis speelt, ook niet na het ‘nee’ tegen het Grondwettelijk Verdrag, wijzen op het bestaan van deze onverschilligheid.¹⁸ Zowel de PvdA (in de jaren zeventig) als de VVD (in de jaren vijftig) heeft in het verleden wel een ‘eurosceptische’ houding aangenomen, maar deze kritische opstelling ten aanzien van de Europese Economische Gemeenschap heeft op het politieke strijdtoneel nooit veel betekenis gekregen –partijpolitieke activiteit te weeggebracht.¹⁹ Regeringsdeelname of de wens daartoe heeft de eurosceptis van deze en andere gevestigde partijen (CDA, D66) buiten werking doen stellen (Boer en Vollaard, 2005: 194). De overweging dat een sterke profilering op Europese standpunten weinig kiezers zal aanspreken, heeft hier vermoedelijk aan bijgedragen. Doordat felle politieke debatten over Europese standpunten binnen en buiten partij en zijn uitgebleven, hebben de meeste politici nooit een directe aanleiding ervaren om zich intensief met Europese zaken te gaan bezighouden, en konden ze zich hun onverschilligheid veroorloven.

De gelatenheid over Europa gaat gepaard met een verschuiving van macht en invloed van het nationale naar het Europese politieke niveau als gevolg van het voortgaande integratieproces (zie inleidend hoofdstuk). Het bestaan van deze Europese bestuurslaag bedreigt in feite de autonomie van nationale politici en tast daarmee hun invloedssfeer aan.²⁰ Voor zover nationale politici zich dit realiseren kan dit hun afwerende houding ten aanzien van Europa mede verklaren.²¹ Het is zeer de vraag of het verruimen van bevoegdheden van het Europees Parlement, een maatregel die wel wordt geopperd om het democratisch tekort weg te werken, hierin ver-

17. Zie 5.2.2. Over dit onderwerp zijn vele artikelen verschenen. Sommige auteurs zijn van mening dat invoering van een gekozen Europese Commissie en verdere uitbreiding van bevoegdheden van het Europees Parlement de kloof met de Europese burger zal doen verkleinen.

18. De uitspraak dat wezenlijke belangstelling voor Europese aangelegenheden binnen Tweede-Kamerfracties grotendeels ontbreekt, is gebaseerd op de beoordeling van de Europawoordvoerders van PvdA, VVD en GroenLinks (zie 6.2). Dat de partijpolitieke opstelling ten aanzien van Europa door een selecte groep politici wordt bepaald, is een algemene indruk die door Koole en Raap (2005: 115) en Boer (2005: 136-8) wordt bevestigd. In het inleidende hoofdstuk is ingegaan op de geringe betekenis van Europa in de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2006.

19. Volgend uit hun typologie van partijposities ten opzichte van Europese integratie omschrijven Mudde en Kopecký (2005) eurosceptis als een combinatie van een ‘eurofiele’ en EU-pessimistische houding. Eurosceptici combineren (diffuse) steun voor de ideeën van Europese integratie met een gebrek aan (specifieke) steun voor de EU. ‘Zij ondersteunen de onderliggende ideeën van Europese integratie, gedeelde soevereiniteit en een geïntegreerde liberale markteconomie, maar zijn pessimistisch over (de ontwikkeling van) de EU als belichaming van deze ideeën’ (p. 19). Koole en Raap (2005) bespreken de eurosceptische jaren zeventig van de PvdA en haar mogelijke ontwikkeling naar eurosceptis sinds 2004. Boer (2005) constateert dat de VVD in de jaren vijftig en negentig eurosceptisch was.

20. Het gaat hierbij niet zozeer om kabinetsleden. Die hebben door de Europese Unie hun positie binnen de partij (en ten opzichte van het nationale parlement) eerder versterkt (zie 5.2.2).

21. Zie Van den Bergh in NRC Handelsblad, 30 december 2003.

andering zal brengen: ook dan moeten nationale politici het politieke speelveld delen met collega's op Europees niveau die vaak evenveel of directer betrokken zijn bij beleids- en besluitvormingsprocessen. Daarnaast hebben spelers uit nog 26 andere lidstaten hierin een rol.

Dat belangengroepen en partijen hun brugfunctie niet goed vervullen, verbaast niet als men denkt aan discussies over de 'kloof' tussen burger en politiek. Politieke partijen slagen er minder dan voorheen in om burgers bij politiek-bestuurlijke vraagstukken te betrekken. Belangengroepen zouden de taak op zich kunnen nemen om die kloof te helpen verkleinen, wanneer het om nationale én *Europese* politiek gaat. Ze zouden zich meer met de publieke afwegingen bij Europese kwesties kunnen bemoeien. Het voordeel van belangengroepen is dat zij meer ge-Europeaniseerd zijn dan politieke partijen en dat onverschilligheid minder snel de strategische overwegingen – en daarmee de opinievorming – zal beïnvloeden. Interessante vraag is in hoeverre belangengroepen geneigd zullen zijn zich als 'motor' achter het integratieproces te laten gelden: verdergaande integratie – een (verdere) afname van nationale beleidsautonomie – kan ook hun positie schaden, aangezien een sterke positie op nationaal niveau vele malen moeilijker te evenaren is op Europees niveau.

De 'stille revolutie' van de Europese eenwording laat belangengroepen en politieke partijen weinig andere mogelijkheden dan zich intensiever met Europa bezig te houden. Dit zou óók, of beter: *juist*, voor partijen en eventueel belangengroepen gelden die de Europese samenwerking op essentiële onderdelen afwijzen. Institutionele hervorming of renationalisering van beleid kan alleen via de Europese Unie zelf gerealiseerd worden – langs de nationale en transnationale routes. Sinds de ondertekening van de Europese Akte in 1986 nemen de lidstaten op meer en meer beleidsgebieden besluiten met gekwalificeerde meerderheid in plaats van met unanimiteit.²² Het relatieve stemgewicht van Nederland hierbij was vóór mei 2004 al minder dan 6 procent en is daarna alleen nog maar kleiner geworden.²³ Nederland is derhalve in sterke mate op andere lidstaten – én Europese niet-staatelijke actoren – aangewezen wanneer het in de EU iets wil bereiken. En als het bepaalde ingrijpende wijzigingen wil doorvoeren zelfs op alle lidstaten.²⁴ Deze omstandigheid is feitelijk onontkoombaar voor alle Nederlandse politici, óók de Eurosceptische.

Hoe zouden Nederlandse belangengroepen, gesteld dat zij hun belangen op Europees niveau beter willen behartigen, en Nederlandse politieke partijen, gesteld dat daarbinnen op de een of andere manier een groter Europees urgentiebesef zou ontstaan, zich meer aan de EU kunnen aanpassen? Belangengroepen zouden meer kunnen investeren in de maatregelen en keuzes die al uit het onderzoek naar voren

22. Zie het inleidende hoofdstuk.

23. Het relatieve gewicht van Nederland in dit type besluitvorming bestond vóór mei 2004 uit 5 stemmen op een totaal van 87 (5.75%). Sinds november 2004, vóór de uitbreiding met Roemenië en Bulgarije, was dat 13 stemmen van de in totaal 321 (4.05%). Voor een blokkerende minderheid waren 26 stemmen (19.23%) en daarna 90 stemmen (14.44%) nodig (Dinan, 2005: 255).

24. Ingrijpende besluiten zoals inzake de uitbreiding van de EU en het Verdrag van Lissabon zijn onderwerp van unanieme besluitvorming, wat inhoudt dat elke lidstaat vetorecht heeft.

zijn gekomen, waaronder het openen of uitbreiden van een kantoor in Brussel, het aanstellen van ‘internationale’ medewerkers, het tijdelijk uitwisselen van eigen medewerkers en medewerkers van koepelorganisaties, het uitbreiden van zelfstandige beleidsbeïnvloeding op Europees niveau (in samenwerking met koepelorganisaties of zusterorganisaties), het vergroten van de eigen verantwoordelijkheid van beleidsmedewerkers voor activiteiten op Europees niveau en het instellen van een intern coördinerend orgaan. Daarnaast zijn verdergaande maatregelen en keuzes denkbaar, zoals het overdragen van eigen beslisbevoegdheden naar koepelorganisaties. Erg waarschijnlijke maatregelen lijken deze echter niet: zolang ze in grote mate afhankelijk zijn van nationale hulpbronnen, zullen belangengroepen een verplaatsing van autonomie of kerntaken naar het Europese niveau eerder uitsluiten.

Ook voor politieke partijen geldt dat ze meer zouden kunnen investeren in de uit dit onderzoek naar voren gekomen maatregelen en keuzes. Hiertoe behoren het versterken van partijorganen die tot doel hebben het contact met de achterban te verbeteren, het aanstellen van een of meer verbindingspersonen tussen de Eurodelegatie en de Tweede-Kamerfractie, het versterken van het internationaal secretariaat, het aanwijzen van meerdere Europawoordvoerders in de Tweede-Kamerfractie, het standaard agenderen van Europese zaken in de bestuurs- en fractievergaderingen en het verzorgen van kadercursussen Europa. Daarnaast kunnen politieke partijen een voorbeeld nemen aan sommige aanpassingen van belangengroepen. Zo zou het aanleggen van een op het Europese werk gerichte, horizontale organisatorische structuur naar het voorbeeld van de Stichting Natuur en Milieu (zie 4.2) ertoe kunnen leiden dat Europa breder intern wordt gedragen dan nu het geval is. Complicerende factor hierbij is dat politieke partijen geen eenheid zijn, maar een veelheid van organen en verwante organisaties die moeilijk op één lijn zijn te krijgen.

Ook voor politieke partijen geldt dat verdergaande maatregelen en keuzes om zich aan de EU aan te passen misschien denkbaar, maar niet erg waarschijnlijk zijn zolang ze óók in grote mate afhankelijk zijn van nationale hulpbronnen alsmede de Europese structuur van politieke mogelijkheden in algemene zin onveranderd blijft.²⁵ Niettemin geven de onderzoeksbevindingen –belangengroepen hebben zich ingrijpender aangepast dan partijen– aanleiding te denken dat politieke partijen ondernemender zouden kunnen zijn in het nastreven van hun politieke doelen. Daar waar belangengroepen erin slagen om op basis van een eigen agenda en concrete doelen een doordachte strategie te volgen met inbegrip van de Europese dimensie, daar lijken partijen zich met minder succes aan het –andere– spel op Europees niveau aan te passen.²⁶ Met het smeden van coalities met andere partijfamilies op Europees niveau, maar ook met koepelorganisaties, belangengroepen, multinationals en andere belangrijke spelers zouden ze wellicht betere resultaten kunnen beha-

25. Door een versterkte controlefunctie van het Europees Parlement en een Europese Commissie die meer op een Europese regering lijkt, zou de Europese structuur van politieke mogelijkheden voor alle relevante spelers op nationaal niveau aantrekkelijker worden.

26. Voor politieke partijen geldt dat ze in Europees verband een ander spel dienen te spelen dan ze op nationaal niveau gewend zijn, mede doordat ze veel minder invloed hebben op de besluitvorming dan op nationaal niveau (zie 1.2 en 5.2.1).

len. Een ondernemendere opstelling in Europees verband zou op gespannen voet kunnen staan met de traditionele functie van belangenaggregatie van partijen. De nadruk komt immers meer te liggen op samenwerking met strategische partners en minder op het in overweging nemen van tegengestelde maatschappelijke belangen. Het is echter de vraag of de functie van belangenaggregatie nu wél naar behoren wordt vervuld en of deze aanpassing niet juist goed zou aansluiten bij de eisen die de huidige grensoverschrijdende netwerkstructuren ('multi-level governance') stellen.

De Nederlandse bevolking verwierp in meerderheid het Europees Grondwettelijk Verdrag, maar dit wil niet zeggen dat Nederlanders de Europese samenwerking zelf afwijzen. Ze staan kritisch, niet negatief tegenover de Europese Unie.²⁷ Politieke partijen en belangengroepen kunnen een belangrijke rol spelen in het verkleinen van de afstand tussen Europa en de burger.

27. Al ongeveer dertig jaar vindt een overgrote meerderheid van de Nederlanders dat het lidmaatschap van de Europese Unie een goede zaak is en dat Nederland daar ook profijt van heeft, concludeert Thomassen (2005: 85): 'Nederlanders hebben in dit opzicht ook lange tijd positiever ten opzichte van Europa gestaan dan de burgers van de landen die met Nederland de voorloper van de Europese Unie hebben opgericht. Maar in tegenstelling tot de ontwikkeling in deze andere landen is de positieve houding in Nederland vanaf de tweede helft van de jaren negentig enigszins afgezwakt. Daarmee is de Nederlandse bevolking niet opeens uitzonderlijk negatief geworden ten opzichte van de Europese Unie, zij loopt alleen niet langer in positieve zin uit de pas.'

Bronnen

Casus Stichting Natuur en Milieu

- SNM, vacatures 1990 'Medewerker Energie' (10 maart) en 'Projectmedewerker Afvalpreventie m/v' (29 september);
- SNM, 'Onderwerpen voor medewerker internationale zaken', overzicht 28-2-90;
- SNM, 'Internationale activiteiten afdeling MB', overzicht 6 maart 1990;
- SNM, 'SNM-medewerker Internationale Zaken, notitie 19-3-1990;
- SNM, 'SNM-econoom', projectbeschrijving 19-3-1990;
- SNM, 'Takenpakket Econoom Stichting Natuur en Milieu', maart 1990;
- SNM, 'Intensiveren internationale 'groene' activiteiten', notitie 18-4-1990 en 3-5-1990;
- SNM, 'Takenpakket medewerker internationale zaken Stichting Natuur en Milieu', mei 1990;
- SNM, vacatures 1990 '(Milieu-)econoom (m/v)' (28 maart), 'Beleidsmedewerker Internationale Zaken m/v' (31 maart), 'Medewerker Water (m/v)' (7 juni), 'Projectmedewerker Stoffen en Schone technologie' (8 juni) en 'Projectmedewerker Bestrijdingsmiddelen' (oktober);
- SNM, 'Project 'zakelijk autogebruik en het milieu'', beschrijving 1991;
- SNM, vacatures 1991 'Medewerker Water' (1 juni), 'Medewerker Verkeer en Vervoer' (23 en 31 augustus), 'Projectmedewerker Landinrichting m/v' (29 augustus) en 'Projectmedewerker Afvalpreventie' (5 oktober);
- SNM, 'Project Splitsstofcyclus', notitie 16 april 1992;
- SNM, 'Activiteitenplan netwerkversterking landinrichting', notitie 15 mei 1992;
- SNM, 'Actiedoelen milieubeweging: impulsen voor netwerkactiviteiten', notitie ter bespreking in FO 22-5-1992;
- SNM, vacatures 1992 'Projectmedewerker Kernenergie (m/v)' (2 mei) en 'Projectmedewerker Broeikas campagne' (3 juni);
- SNM, 'Project 'internationaal verkeer en vervoer'', brief 10-11-92;
- SNM, vacatures 1992 'Medewerker Internationaal verkeer en vervoer' (21 november) en 'Medewerker internationaal natuur- en landbouwbeleid' (19 december);
- SNM, 'Project internationale activiteiten natuur, landschap en landbouw', notitie 7 november 1993;
- SNM, vacature 'Coördinator Netwerk (m/v)', 14 augustus 1993;
- SNM, vacature 'Medewerker Internationaal verkeer en vervoer', 25 maart 1994;
- SNM, 'Project internationale aspecten verkeer en vervoer', notitie 1994a;
- SNM, vacatures 1994 'Medewerker Mest- en Ammoniakbeleid (m/v)' (20 augustus) en 'Medewerker Afval, Stoffen en Producten (m/v)' (10 september);
- SNM, 'Jaarverslag 1994b';
- SNM, 'SNM nieuwe stijl', rapport 21 april 1995;
- SNM, vacatures 1995 'Beleidsmedewerker Schone Stad (m/v) (juni) en 'Team-manager Groene Ruimte m/v' (oktober);
- SNM, 'Jaarverslag 1995';
- SNM, 'Jaarverslag 1996';
- SNM, vacatures 1996 'Medewerker Milieugevaarlijke stoffen m/v' (20 september) en 'Beleidsmedewerker Producten en Afval m/v' (23 november);

- SNM, 'Strategisch Plan 1998-2000', augustus 1997;
- SNM, 'Meerjarenwerkplan 1998-2000: Hoofdstuk 1 t/m 3', augustus 1997;
- SNM, '4.1 Meerjarenwerkplan Ecologie en Economie 1998-2000', augustus 1997;
- SNM, '4.2 Meerjarenwerkplan Verkeer en Vervoer 1998-2000', augustus 1997;
- SNM, '4.3 Meerjarenwerkplan Groene Ruimte 1998-2000', augustus 1997;
- SNM, '4.4 Meerjarenwerkplan Schone Stad 1998-2000', augustus 1997;
- SNM, '4.5 Meerjarenwerkplan Product en Bedrijf 1998-2000', augustus 1997;
- SNM, vacatures 1997 'Beleidsmedewerker (v/m) Europees Natuur- en Landbouwbeleid' (mei/juni), 'Beleidsmedewerker Afvalstoffen' (juni) en 'Teammanager Schone Stad m/v' (september);
- SNM, 'Jaarverslag 1997';
- SNM, 'Organising for EU Work', Utrecht, 3-4 April 1998, Workshop report;
- SNM, 'Meerjarenwerkplannen 1999-2001: de internationale component. Workshop', programma workshop 21-4-1998;
- SNM, 'Meerjarenwerkplannen 1999-2001: de internationale component', vragenlijst 28-4-1998;
- SNM, 'Meerjarenwerkplan 1999-2001: Hoofdstuk 1 t/m 3', augustus 1998;
- SNM, '4.1 Meerjarenwerkplan Ecologie en Economie 1999-2001', augustus 1998;
- SNM, '4.2 Meerjarenwerkplan Verkeer en Vervoer 1999-2001', augustus 1998;
- SNM, '4.3 Meerjarenwerkplan Groene Ruimte 1999-2001', augustus 1998;
- SNM, '4.4 Meerjarenwerkplan Schone Stad 1999-2001', augustus 1998;
- SNM, '4.5 Meerjarenwerkplan Product en Bedrijf 1999-2001', augustus 1998;
- EEB/FoEE, 'EU Accession and the Environment: An Introduction', November 1998;
- SNM, 'Jaarverslag 1998';
- SNM, vacatures 1998 'Beleidsmedewerk(st)er' (januari), 'Beleidsmedewerker Duurzame landbouw' (8 april), 'Beleidsmedewerker voor het team Schone Stad' (augustus), 'Directie adviseur algemeen bestuurlijke en juridische zaken' (oktober) en 'Beleidsmedewerker Klimaat/energie' (12 december);
- EEB, '1998 Activity Report and 1999 Programme of Activities: a combined presentation';
- SNM, 'Brussel op je bord: Vergroten van de aandacht voor EU-ontwikkelingen in Nederland'. Verslag over de periode 1-12-1998 t/m 28-2-1999;
- SNM, 'Brussel op je bord: Vergroten van de aandacht voor EU-ontwikkelingen in Nederland'. Verslag over de periode 1-3-1999 t/m 30-9-1999;
- SNM, 'Jaarwerkplan 2000 Algemeen', september 1999;
- SNM, 'Europees Hof roept waterverontreiniging halt toe', www.snm.nl/nieuws/nieuws991006b.html, 'Stichting Natuur en Milieu betreurt halsstarrigheid LTO', www.snm.nl/nieuws/nieuws991025ca.html, 'Snelle uitvoering van mestplan is geboden', www.snm.nl/nieuws/nieuws9912006a.html en 'Convenant bestrijdingsmiddelen mislukt. Natuur en Milieu: Elke boer en tuinder een eigen milieuvergunning', www.snm.nl/nieuws/nieuws981215a.html, 12/22/99;
- EEB, 'Articles of association', EEB by-laws as amended at the AGM 27 November 1999, December 1999;
- SNM, 'Jaarverslag 1999';
- T&E, 'The expansion year: Annual report 1999';
- SNM, vacatures 1999 'Beleidsmedewerker Klimaat/energie' (4 maart), 'Beleidsmedewerker Product en Bedrijf' (26 mei) 'Beleidsmedewerker Verkeer en Vervoer' (16 juni), 'Beleidsmedewerker Natuur' (21 augustus) en 'Coördinator studiegroep Milieu en Economie m/v' (2 oktober);

SNM, 'Natuurbescherming: Vogelrichtlijn prima zaak', www.snm.nl/nieuwschroon/nieuws000208a.htm, 2/18/00;

SNM, brief 'Leids onderzoek' van Ralph Hallo, 10 maart 2000;

EEB, '1999 Activity Report and 2000 Programme of Activities: a combined presentation', June 2000;

EEB, 'Organisation', www.eeb.org/organisation/organis.htm, 5/11/00 en 11/17/00;

EEB, 'Staff', overview printed on 12/11/00;

EEB, 'Progress Report by the Secretary General', Brussels 15/11/00;

EEB, 'Staff', www.eeb.org/organisation/organis.htm, 11/17/00;

EEB, 'Objectives', www.eeb.org/objectives/objectiv.htm, en 'Member list', www.eeb.org/members/members.htm, 12/12/00;

EEB, 'About us', www.eeb.org/about/working.htm, 12/21/00;

SNM, vacatures 2000 'Ervaren beleidsmedewerker energie m/v', 'Beleidsmedewerker Verkeer en Vervoer' en 'Beleidsmedewerker Milieu en Stad', augustus/september;

TE', www.t-e.nu/about_t&e.htm, 'T&E Members', www.t-e.nu/list_of_members.htm en 'T&E Publications', www.t-e.nu/publications.htm, 1/16/01;

SNM, vacature 'Ervaren beleidsmedewerker Afvalpreventie en afvalverwijdering', 1 maart 2001;

Interviews:

Ralph Hallo, coördinator Internationaal Programma, Utrecht 21 januari 2000. Reactie per e-mail op concepttekst 21 november 2006;

Willem Jan van Grondelle, teammanager Verkeer en vervoer, 29 juni 2000 te Utrecht. Reactie per e-mail op concepttekst 30 november 2006;

Jan Henselmans, teammanager Product en Bedrijf, 4 juli 2000 te Utrecht en 9 januari 2001 (telefonisch). Reactie per e-mail op concepttekst 16 november 2006;

Christian Hey, hoofd EU-unit EEB, 11 december 2000 te Brussel;

Casus LTO-Nederland

Landbouwschap, 'Notitie betreffende deelname van leden van het Secretariaat van het Landbouwschap aan internationale besprekingen', 2-1-1984;

Landbouwschap, 'Rekening 1989';

Landbouwschap, 'Rekening 1990';

CLO, 'CLO-samenwerking Buitenland', verslag vergadering oktober 1991;

Landbouwschap, 'Nota verbetering C.O.P.A.-activiteiten', 1991;

Landbouwschap, 'Rekening 1991';

CLO, brief betreffende 'Overleggroep EG-beleid aan Landbouwschap', 3 april 1992;

Landbouwschap, 'Discussie-notitie Landbouwlobby Brussel, t.b.v. vergadering managementteam', 28 augustus 1992;

Landbouwschap, 'Discussie-notitie Landbouwlobby Brussel', 1 september 1992;

Landbouwschap, 'Voorstel tot vestiging van een landbouwlobby in Brussel', concept 19-11-1992;

Landbouwschap, 'Rekening 1992';

Landbouwschap, 'Landbouwlobby in Brussel: taken, profielschets en financiering', vertrouwelijke notitie, 16 februari 1993;

Landbouwschap, 'Vestiging van een landbouwlobby in Brussel', notitie 14 mei 1993;

Landbouwschap, 'Notitie over de organisatie van de samenwerking van het secretariaat LBS/CLO/NCR met de agrarische vertegenwoordiger in Brussel', notitie 17 november 1993;

- Landbouwschap, 'Rekening 1993';
- Landbouwschap, 'Wie doet wat binnen het secretariaat van het Landbouwschap', informatiefolder per 1 januari 1994;
- CLO, 'De coördinatie van het werk in COPA-verband', notitie 17-01-1994;
- Landbouwschap, 'Overzicht Europese vertegenwoordiging', 17 mei 1994;
- Landbouwschap, 'Belangenbehartiging', notitie bestemd voor (hoofd-)afdelingen en behandeld in de Commissie Buitenland en Integratie', 26-05-1994;
- Landbouwschap, 'Europese belangenbehartiging', notitie bestemd voor Dagelijks Bestuur, 24-06-1994;
- CLO, brief directeur aan Commissie Buitenland Landbouwschap betreffende Europese belangenbehartiging, 10 november 1994
- Landbouwschap, 'Rekening 1994';
- COPA, 'Draft: Protocol of agreement between COPA and COGECA', 20 March 1995;
- COPA, 'Einvernehmensprotokoll zwischen COPA und COGECA', den 20. April 1995;
- LTO-Nederland, 'Strictly Confidential Note to the Presidents and Treasurer of COPA and COGECA', 8 December 1995;
- LTO-Nederland, 'Verslag van de Federatieraad van LTO-Nederland op 22 november 1995', 21-12-95;
- LTO-Nederland, 'Some reflections on the future role of COPA', draft/confidential 1995;
- LTO-Nederland, 'Checklist for evaluation of SG of COPA/COGECA', 1995 (a);
- LTO-Nederland, 'Financieel verslag 1995' (b);
- LTO-Nederland, verslagen van de vergadering van het Bestuur van LTO-Nederland gehouden op 17 januari, 28 februari, 4 april, 2 mei, 6 juni, 3 oktober en 5 december 1995;
- Landbouwschap, 'Concept-gespreksnotitie m.b.t. belangenbehartiging', 09/01/1996;
- LTO-Nederland, 'Notitie over de Algemeen Secretaris COPA/COGECA', strikt vertrouwelijk, 31-1-1996;
- LTO-Nederland, chairman's confidential letter to president of COPA, The Hague, February 7 1996;
- LTO-Nederland, 'Taken en taakverdeling LTO-Nederland Buitenland', notitie 07-02-96;
- Boerderij, 'Nederlandse lobby in Brussel ter discussie', 13 februari 1996;
- LTO-Nederland, 'Jaarverslag van de commissie Internationale Zaken en de werkgroep Internationale Samenwerking van LTO-Nederland', 15-02-1996;
- NCR, 'Discussienotitie m.b.t. belangenbehartiging', bijlage bij agendapunt 6 Dagelijks Bestuur/Algemeen Bestuur d.d. 14 maart 1996;
- CBT/VBN-Bureau Brussel, 'Lidmaatschap Nederlandse coöperaties van COGECA', notitie 6 mei 1996;
- Landwirtschaftliche Genossenschaften, 'Selbsthilfeunternehmen als Chance für die Zukunft: Vorschlag einer Struktur für eine COGECA-Erklärung', den 18. April 1996;
- CBT, 'Telefax L. Gijsberts aan NCR', 9 mei 1996;
- NCR, brief directeur aan LTO-Nederland en Landbouwschap, Den Haag, 21 mei 1996;
- NCR, 'Prioriteiten COGECA', bijlage bij agendapunt 5b.4 CBA d.d. 20 juni 1996;
- COGECA, 'Cooperatives - Joint Enterprises of Farmers as an Opportunity for the Future', 1 July 1996;
- LTO-Nederland, 'Evaluatie Bureau Brussel', notitie 15-8-1996;
- LTO-Nederland, 'De toekomstige rol en structuur van COPA/COGECA', notitie naar aanleiding van het Pooley-rapport, 11-09-1996;
- NCR, 'Advies CBA met betrekking tot Bureau Brussel, positiebepaling coöperatieve sector inzake handelspolitiek in relatie met voorstellen tot hervorming GLB en positie COGECA', bijlage bij agendapunt 11a NCR-Bestuur, d.d. 28 november 1996;

- Productschappen Vee, Vlees en Eieren, 'Concept-overeenkomst Bureau Brussel', 3 december 1996;
- LTO-Nederland, 'Notitie interne coördinatie van de Europese belangenbehartiging', 06-12-96;
- LTO-Nederland, 'Financieel verslag 1996';
- LTO-Nederland, verslagen van de vergadering van het Bestuur van LTO-Nederland gehouden op 9 januari, 6 februari, 5 maart, 2 april, 28 mei, 3 juni, 2 juli, 1 oktober en 3 december 1996;
- LTO-Nederland, 'Kanttekeningen bij de 'Startnotitie van de toekomstige positie Bureau Brussel'', 29-01-1997;
- LTO-Nederland, 'LTO Nederland en Europese belangenbehartiging', notitie 17-02-97;
- LTO-Nederland, 'Afschrift van statutenwijziging van de te 's-Gravenhage gevestigde vereniging 'Land- en Tuinbouworganisatie Nederland' akte', de dato 14 november 1997;
- LTO-Nederland, 'Brussels Bericht: informatie over internationaal beleid', 26-11-97;
- LTO-Nederland, 'Een ondernemend Bureau Brussel', notitie 11-12-97;
- LTO-Nederland, 'Financieel verslag 1997' (a);
- LTO-Nederland, 'Vermogen tot samenwerken', jaarverslag 1995-1996-1997 (b);
- LTO-Nederland, verslagen van de vergadering van het Bestuur van LTO-Nederland gehouden op 21 januari, 3 maart, 4 maart, 1 april, 30 mei, 2 juni, 18 juni, 1 juli, 2 september, 7 oktober, 20 oktober, 11 november, 24 november, 2 december 1997;
- COPA, 'Comments on Pooley's Report on the Organisation of COPA and COGECA', by Secretary General of COPA and COGECA, 26.2.1998;
- LTO-Nederland, 'Coördinatie Europees/Internationaal beleid Bureau Brussel/Internationaal secretariaat en de regionale landbouworganisaties', notitie 12-03-98;
- LTO-Nederland, 'Some reflections on the future role of COPA', 10 December 1998;
- LTO-Nederland, 'Financieel verslag 1998';
- LTO-Nederland, 'Brussels Bericht' 8 januari, januari, februari, april, mei, juni, juli, augustus en september, september, oktober 1998;
- LTO-Nederland, verslagen van de vergadering van het Bestuur van LTO-Nederland gehouden op 6 januari, 3 februari, 7 april, 5 mei, 26 mei, 3 maart, 7 juli, 1 september, 3 november en 1 december 1998;
- NFU, 'The functioning of COPA', 21 January 1999;
- LTO-Nederland, 'Schets van de Nederlandse land- en tuinbouw: Sterk geworden door voortdurende aanpassing aan gewijzigde omstandigheden', nota 11-05-1999;
- LTO-Nederland, 'In de verandering ligt de versterking: Oriëntatie op de toekomst van agrarische bedrijven en hun behoefte aan dienstverlening en belangenbehartiging', september 1999;
- LTO-Nederland, 'Jaarplan 2000', 18 november 1999;
- COPA, 'Committee of Agricultural Organisations in the European Union', Information Brochure 1999;
- LTO-Nederland, 'Jaarrekening 1999';
- LTO-Nederland, 'Brussels Bericht' januari, maart, april, mei, juni, september en november 1999;
- LTO-Nederland, verslagen van de vergadering van het Bestuur van LTO-Nederland gehouden op 2 februari, 2 maart, 6 april, 31 mei, 6 juli, 7 september, 5 oktober, 2 november en 7 december 1999;
- LTO-Nederland, 'Brussels Bericht' september, oktober, november, december 1999;
- COPA, 'List of COPA-COGECA Working Groups', January 13 2000;

- LTO-Nederland, 'Nieuwe strategie ten aanzien van EU-uitbreiding en reacties daarop', notitie 27-11-00;
- LTO-Nederland, 'Samenwerkingsovereenkomst LTO-concern', 19 december 2000;
- LTO-Nederland, vacature 'Medewerker Internationale Zaken / Bureau Brussel', juni-december 2000;
- LTO-Nederland, 'Brussels Bericht' februari, maart, april, mei, juni, zomer, oktober, november en december 2000;
- LTO-Nederland, 'Jaarrekening 2000';
- LTO-Nederland, 'Wat Ondernemers van Nature Beweegt', jaarverslag 1998/1999/2000;
- LTO-Nederland, verslagen van de vergadering van het Bestuur van LTO-Nederland gehouden op 18 januari, 1 februari, 15 februari, 7 maart, 18 april, 16 mei, 5 juni, 20 juni, 4 juli, 5 september, 19 september, 3 oktober, 17 oktober, 7 november en 5 december 2000;
- COPA, 'List of Chairmen and Vice-Chairmen of Advisory Committees and Standing Groups', situation at 10 January 2001;
- COPA, 'List of Presidents of Working Groups', update 30.05.2001;
- LTO-Nederland, 'Algemeen Bestuur LTO-concern per 1 juli 2001', www.lto.nl/organisatie/algemeenbestuur.htm, 4/29/02;
- LTO-Nederland, 'Dagelijks Bestuur LTO-concern per 1 juli 2001', www.lto.nl/organisatie/dagelijksbestuur.htm, 4/29/02;
- LTO-Nederland, 'Oogsten in een nieuwe eeuw. Toetsstenen voor het Jaarplan 2002 van het LTO-concern', juli 2001;
- LTO-Nederland, 'Vacature beleidsmedewerker' Veehouderij, 2001;
- LTO-Nederland, 'Brussels Bericht' februari, maart, mei, juni, juli, zomer, oktober en november 2001;
- LTO-Nederland, verslagen van de vergadering van het Bestuur van LTO-Nederland gehouden op 23 januari, 6 februari en 6 maart 2001;
- COPA, 'List of Personnel', 17/2/2002;
- LTO-Nederland, 'Belangenbehartiging', www.lto.nl/organisatie/belangenbehartiging.htm, 3/1/02;
- LTO-Nederland, 'Organogram LTO-Nederland', www.lto.nl/organisatie/organogram.htm, 3/1/02 en 4/29/02;
- LTO-Nederland, 'Concern Managementteam per 20 maart 2001', www.lto.nl/organisatie/CMT/cmt.htm, 4/29/02;
- LTO-Nederland, 'Projecten', www.lto.nl/projecten/Default.htm, 4/29/02
- LTO-Nederland, 'SBE-verdeling per regionale verdeling', peildata 1-5-2000, 1-4-2001 en april 2002;
- LTO-Nederland 'Brussels Bericht' januari, februari en april 2002;
- LTO-Nederland, vacature 'Beleidsmedewerker Veehouderij', 26-09-02;
- COPA, 'About COPA - Objectives', www.copa-cogeca.be/en/copa_objectifs.asp, 10/11/02.

Interviews:

- Henk Letschert, internationaal secretaris, 2 november 1999 te Den Haag;
- Adam Jaarsma, voorheen directeur Internationaal en Economisch Beleid, later werkzaam bij Bureau Brussel, 6 november 2002 te Den Haag. Reactie per e-mail op concepttekst 27 november 2006;
- Risto Volanen, secretaris-generaal COPA/COGECA, 27 november 2002 te Brussel;
- Thijs Cuijpers, manager Veehouderij, 6 november 2002 te Den Haag. Reactie per e-mail op concepttekst 18 november 2006;

Reinout Wijbenga, medewerker Internationale Zaken, 24 april 2002 en november 2002 te Den Haag;
Vincent Triebert (telefonisch), hoofd Bedrijfsvoering, juni/juli 2002.

Casus Consumentenbond

Consumentenbond, vacatures 1980 'Algemeen Directeur' en 'Economisch onderzoeker (m/v) op universitair niveau' (12 september);
Consumentenbond, vacature 'Beleidsmedewerker', 18 maart 1983;
CB/KK Stuurgroep Zelfregulering, 'Eerste kwartaalrapportage, betreft tijdvak januari tot en met maart 1988' (a);
CB/KK Stuurgroep Zelfregulering, 'Tweede kwartaalrapportage, betreft tijdvak april tot en met juni 1988' (b);
Consumentenbond, vacature 'Beleidsmedewerker', 8 september 1989;
CB/KK Stuurgroep Zelfregulering, '7e Kwartaalrapportage betreffende de periode juli tot en met september 1989';
Consumentenbond, 'Jaarrekening 1990';
CB/KK, 'Notitie ten behoeve van de Stuurgroep Zelfregulering Consumentenbond/Consumenten Kontakt in verband met de eerste kwartaalrapportage', januari - maart 1990 (a);
CB/KK Stuurgroep Zelfregulering, '9e Kwartaalrapportage betreffende de periode januari tot en met maart 1990' (b);
CB/KK Stuurgroep Zelfregulering, 'Kwartaalrapportage betreffende de periode april tot en met juni 1990' (c);
CB/KK Stuurgroep Zelfregulering, 'Werkprogramma', voorlopig concept dd. 6 november 1990;
CB/KK Stuurgroep Zelfregulering, 'Rapportage betreffende het tweede halfjaar van 1991';
Consumentenbond, 'Consunorm, januari t/m juni 1991', verslag 3 september 1991;
Consumentenbond, 'Consunorm 1991' (a);
Consumentenbond, 'Jaarverslag Directie 1991' (b);
Consumentenbond, 'Jaarrekening 1991' (c);
Consumentenbond, vacature 'Beleidsmedewerker ten behoeve van internationale (EG) activiteiten', 1 februari 1992;
CB/KK Stichting Samenwerking, 'Werkprogramma', mei 1992;
CB/KK Stichting Samenwerking, 'Halfjaarrapportage van de coördinatie-commissie van de Stichting Samenwerking (voorheen Stuurgroep Zelfregulering) betreffende het eerste halfjaar van 1992' (a);
Consumentenbond, 'Verslag Consunorm, eerste halfjaar 1992, Subcluster normalisatie' (a);
CB/KK Stichting Samenwerking, 'Rapportage tweede halfjaar 1992' (b);
Consumentenbond, 'Verslag Consunorm 1992, Subcluster Normalisatie' (b);
Consumentenbond, 'Jaarverslag Directie 1992' (c);
Consumentenbond, 'Jaarrekening 1992' (d);
CB/KK Stichting Samenwerking, 'Werkprogramma 1993' (a);
CB/KK Stichting Samenwerking, 'Halfjaarrapportage van de coördinatiecommissie van de Stichting Samenwerking betreffende het eerste halfjaar van 1993' (b);
Consumentenbond, vacatures 1993 'Beleidsmedewerker Vereniging (v/m)' (28 augustus) en 'Juridisch Beleidsmedewerker' (18 december);
Consumentenbond, 'Verslag Methodiek 1993 - Interimrapportage eerste halfjaar 1993' (a);
CB/KK Stichting Samenwerking, 'Rapportage betreffende het tweede halfjaar van 1993' (c);

- Consumentenbond, 'Jaarverslag Directie 1993' (b);
Consumentenbond, 'Jaarrekening 1993' (c);
CB/KK Stichting Samenwerking, 'Werkprogramma 1994' (a);
Consumentenbond, vacature 'Hoofd van de Beleidssectie (v/m)', 2 april 1994;
Consumentenbond, 'Rapport Evaluatie Vertegenwoordigingen Normalisatie', 1 juli 1994;
CB/KK Stichting Samenwerking, 'Halfjaarrapportage betreffende het eerste halfjaar van 1994' (b);
CB/KK Stichting Samenwerking, 'Halfjaarrapportage betreffende het tweede halfjaar van 1994' (c);
Consumentenbond, 'Jaarverslag Directie 1994' (d);
Consumentenbond, 'Jaarrekening 1994' (e);
BEUC, 'Statutes', 21/4/95;
Consumentenbond, 'Halfjaarrapportage subsidieprojecten Consumentenbond betreffende het eerste halfjaar van 1995' (a);
Consumentenbond, 'Jaarverslag 1995' (b);
Consumentenbond, 'Jaarrekening 1995' (c);
Consumentenbond, 'Beleidsplan 1996 - 1999' (a);
Consumentenbond, 'Jaarverslag 1996' (b);
Consumentenbond, 'Jaarrekening 1996' (c);
Consumentenbond, vacatures 1996 'Beleidsmedewerker financiële diensten' (januari), 'Beleidsmedewerker gezondheidszorg' (11 maart) en 'Beleidsmedewerker internationale zaken' (21 september);
Consumentenbond, 'Strategienota 1997 - 2001' (a);
CI, 'Annual Report 1997';
Consumentenbond, 'Metanoia: De Consumentenbond in 1997' (b);
Consumentenbond, 'Jaarrekening 1997' (c);
Consumentenbond, vacatures 1997 'Beleidsmedewerker m/v' (april), 'Onderzoeker' (mei), 'Farmaceut' (juli) en 'Junior-onderzoeker v/m';
Consumentenbond, 'Reorganisatie 1998', adviesaanvraag 6 maart 1998;
Consumentenbond, vacature 'Onderzoeker', november 1998;
BEUC, 'Annual Report 1998';
Consumentenbond, 'De Consumentenbond in 1998' (a);
Consumentenbond, 'Jaarrekening 1998' (b);
Consumentenbond, vacature 'Directeur', 22 mei 1999;
BEUC, 'Annual Report 1999' (a);
CI, 'Annual Report 1999';
Consumentenbond, 'Jaarverslag 1999' (a);
Consumentenbond, 'Jaarrekening 1999' (b);
BEUC, 'Income and Expenditures 1999' (b);
BEUC, 'BEUC in brief: quarterly newsletter March 2000', www.beuc.org/public/brief/br2000/bb31e.htm, 5/11/00;
Consumentenbond, 'Organogram', juni 2000;
BEUC, 'Press Releases in 2000', www.beuc.org/public/press/pr2000/content.htm, 5/11/00;
BEUC, 'Draf Work Programme for 2001', 8/11/2000;
BEUC, 'About BEUC', www.beuc.org/about_e.htm, 17/11/00;
BEUC, 'Memorandum for the Swedish Presidency', Stockholm, 21 November 2000;
Consumentenbond, vacatures 2000 'Beleidsmedewerker economie' en 'Ervaren beleidsmedewerker vereniging' (22 januari), 'Campagneleider (m/v) telecommunicatie en nieuwe media' (januari), 'Campagneleider gezondheid (zorg, voeding, milieu)' en 'twee beleids-

medewerkers: economie en financiën/gezondheid' (maart/mei), 'Campagneleider (m/v) Gezondheid en Voeding' (april), 'Beleidsmedewerker gezondheidszorg' (15 juli), 'Onderzoeker Voeding' (12 augustus) en 'Onderzoeker' (18 september);

- CI, 'About Consumers International', www.consumersinternational.org/about/index.html, 'History and Purpose', www.consumersinternational.org/about/history.html, 'Organisation and Structure', www.consumersinternational.org/about/organised.html, 'Growth and Successes of the Consumer Movement', www.consumersinternational.org/about/growth.html, 'Executive and Council', www.consumersinternational.org/about/council.html, 'Rights and Responsibilities', www.consumersinternational.org/about/rights.html, 'Building the Movement', www.consumersinternational.org/about/movement.html, 'Campaigns & Policy Issues', www.consumersinternational.org/about/policy.html, 'Regional & International Representation' en www.consumersinternational.org/about/international.html, 2/5/01;
- Consumentenbond, 'Leden en abonnees', www.consumentenbond.nl/asp/leden/leden.asp?node_id=13428&version_id=1, 'Uit de gids', www.consumentenbond.nl/as.../overzicht_algemeen.asp?node_id=13152&version_id=, 2/6/01.

Interviews:

- Koos Anderson (telefonisch), hoofd Collectieve Belangenbehartiging, 29 september 1999;
 Wibo Koole, hoofd Consument en Beleid, 9 november 1999, 20 december 2000 en 23 januari 2001 te Den Haag. Reactie per e-mail op concepttekst 8 november 2006;
 Harke Smits, hoofd Onderzoek, 27 november te Den Haag;
 Jim Murray, director BEUC, 14 december 2000 te Brussel.

Casus GroenLinks

- Groen Links, 'Verder kijken. Verkiezingsprogramma: de lijst van PPR, PSP, CPN, EVP en onafhankelijken voor de kamerverkiezingen van 6 september 1989';
 Groen Links, 'Groentax: de prijs voor een schoon milieu', nota juli 1989;
 Groen Links, 'Gedeelde veiligheid 2000, rapport ten behoeve van conferentie op 28 en 29 september 1990 te Den Haag';
 Greens, 'Towards a Green EC-strategy against the greenhouse effect: A Green discussion paper on CO2 tax', July 1990;
 Greens, 'Ecotax: An introduction to the ecotax. In connection with the Conference on Economic and Financial Instruments for Environmental Policy', organized by The Greens in the European Parliament, Brussels, 15 and 16 November 1990, report;
 Tweede-Kamerfractie, 'Grenzen aan de chloor: Met een chloortax op weg naar een duurzame chemie', notitie november 1990;
 Tweede-Kamerfractie/Groen Links in de EG, 'De Europese integratie op sociaal en ecologisch spoor: Standpunt over de Economische en Monetaire Unie (EMU) en de Europese Politieke Unie (EPU)', notitie december 1990;
 L.H. Vreeswijk Administraties, 'Rapport betreffende het financieel jaarverslag 1990, aan het bestuur van de Stichting Vorming en Scholing' (a);
 L.H. Vreeswijk Administraties, 'Rapport betreffende het financieel jaarverslag 1990, aan het bestuur van het Wetenschappelijk Bureau' (b);
 Congreskrant 2, 'Begroting 1991', 'Jaarrekening 1990' en 'Ontwerp-begroting 1992', eerste partijcongres op 24 november 1990;
 Congreskrant 2, 'Jaarrekening 1990', tweede partijcongres op 13 en 14 december 1991;
 Groen Links (partijblad, 1990) 'Chloortax in Den Haag' (december);

- Greens/Wetenschappelijk Bureau, 'Green and Left: Politics in the Nineties', werkboek bij conferentie 15 maart 1991 in Amsterdam;
- Groen Links, 'Ik ben niet zo politiek aangelegen': Een reactie van Groen Links op het rapport van de commissie Deetman over staatkundige, bestuurlijke en staatsrechtelijke vernieuwing', maart 1991;
- Partijbestuur, 'Ontwerp Groen Linkse begroting 1991 II', brief aan partijraad 21 mei 1991;
- Eurodelegatie en Tweede-Kamerfractie, 'Wat vooral ter tafel moet komen: Een alternatieve agenda voor het Nederlandse EG-Voorzitterschap', nota mei 1991;
- Tweede-Kamerfractie, 'Blauwdruk en de dingen die voorbijgaan: Groen Links over vrede en veiligheid in een veranderende wereld', nota juni 1991;
- Greens/Groen Links, 'Bollen pellen en ander werk' - Groen Links over arbeidsmarkt en sociale zekerheid', bundel behorend bij conferentie georganiseerd door Groenen in Europees Parlement, 1991;
- L.H. Vreeswijk Administraties, 'Rapport betreffende het financieel jaarverslag 1991, aan het bestuur van de Stichting Vorming en Scholing' (a);
- L.H. Vreeswijk Administraties, 'Rapport betreffende het financieel jaarverslag 1991, aan het bestuur van het Wetenschappelijk Bureau (b);
- Congreskrant 2, 'Jaarrekening en balans 1991', derde partijcongres op 30 en 31 oktober 1992;
- Groen Links (partijblad, 1991) 'Nee tegen de Europese Monetaire Unie' (februari), 'Landbouwuittgaven rijzen de pan uit: EG moet ecologische prijsbeleid voeren' (mei), 'Energieheffing vormt eerste begin: Groentax stevig in opmars' (juli), 'Gezocht: Partijmanager v/m', 'Migrantenwerker' (september);
- Tweede-Kamerfractie, 'Op weg naar een groene belastingheffing: Een voorstel om een begin te maken met ecologische belastingheffing ten gunste van milieu en werkgelegenheid', notitie oktober 1991;
- Congreskrant 2, 'Verantwoording partijbestuur, tweede partijcongres op 13 en 14 december 1991';
- Congreskrant 2, 'Verantwoording delegatie Europees Parlement, tweede partijcongres op 13 en 14 december 1991';
- Groen Links in Europa, 'Bomen groeien niet tot in de hemel: studiedag over milieu en ontwikkeling', reader januari 1992;
- Tweede-Kamerfractie, 'Naar een ecologische economie: Over de samenhang van milieu, werk en inkomen', notitie februari 1992;
- Wetenschappelijk Bureau, 'De economie van de energieheffing', rapport september 1992;
- Congreskrant 2, 'Verantwoording partijbestuur, derde partijcongres op 30 en 31 oktober 1992';
- Congreskrant 2, 'Verantwoording delegatie Europees Parlement, derde partijcongres op 30 en 31 oktober 1992';
- L.H. Vreeswijk Administraties, 'Rapport betreffende het financieel jaarverslag 1992, aan het bestuur van het Wetenschappelijk Bureau (a);
- L.H. Vreeswijk Administraties, 'Rapport betreffende het financieel jaarverslag 1992, aan het bestuur van de Stichting GroenLinks in de EG' (b);
- L.H. Vreeswijk Administraties, 'Rapport betreffende het financieel jaarverslag 1992, aan het bestuur van de Stichting Materiële Belangen' (c);
- Congreskrant 2, 'Verantwoording delegatie Europees Parlement en partijbestuur' en 'Jaarrekening en balans 1992', vierde partijcongres op 26 en 27 november 1993;
- Groen Links (partijblad, 1992), 'Groenen en linksen in Europa: The best of both worlds' (januari), 'Gezocht: kandidaten voor nieuw partijbestuur' en 'Opening grenzen door-

- kruist energieheffing: De Januskop van de Europese energiepolitiek' (april), 'Europees secretaris wil snel een groene federatie: 'Volkspartijen zullen de groenen nooit worden'' (juni), 'Kandidaat-Bestuursleden (v/m) van het Scholings- en Vormingsinstituut' en 'Partijbestuur keert zich tegen Europees Unieverdrag: Europa ja, Maastricht nee' (augustus/september), 'Groen Linkse Euoweek was beperkt succes: Met het Europadebat wil het maar niet vloten' (november), 'Voorlichter/Politiek Coördinator' en 'Gezocht: bestuurslid' (november) en 'Beleidsmedewerker v/m' (december);
- Commissie-Duyvendak, 'Duurzame democratie: GroenLinks en politieke vernieuwing', rapport maart 1993;
- Groen Links in de EG, 'The Starting Points of Green Left Policy: Information', april 1993;
- Partijbestuur, 'Denkend aan Holland, zie ik brede rivieren traag door oneindig laagland gaan', discussienota over migrantenbeleid april 1993;
- Partijbestuur, 'Schiphol op het goede spoor. Een trainport-scenario voor Schiphol waarin de mainportgedachte en de verhoging van de milieukwaliteit worden geïntegreerd', discussienota, oktober 1993;
- Congreskrant 1, 'Hoofdstuk 2: Over Europese samenwerking', 'Hoofdstuk 3: Over milieupolitiek', 'Hoofdstuk 6: Over economische en financiële politiek', vierde partijcongres op 26 en 27 november 1993;
- Congreskrant 2, 'Verantwoording delegatie Europees Parlement en partijbestuur', vierde partijcongres op 26 en 27 november 1993;
- Greens, 'Zonder auto mobiel? Discussienota over mobiliteit', december 1993;
- L.H. Vreeswijk Administraties, 'Rapport betreffende het financieel jaarverslag 1993, aan het bestuur van de Stichting Vorming en Scholing' (a);
- L.H. Vreeswijk Administraties, 'Rapport betreffende het financieel jaarverslag 1993, aan het bestuur van het Wetenschappelijk Bureau' (b);
- L.H. Vreeswijk Administraties, 'Rapport betreffende het financieel jaarverslag 1993, aan het bestuur van de Stichting GroenLinks in de EG' (c);
- Groen Links (partijblad, 1993) 'Distributiefunctie Nederland moet ter discussie komen: Het dolgedraaide circus van de mobiliteit' (februari), 'Voorstellen van de commissie-Duyvendak: GroenLinks als publieke partij' (maart), 'Oproep tot kandidaatstelling voor Tweede Kamer en Europees Parlement', 'Gezocht: fractieassistent (v/m)' en 'Crisis van de uitbreiding of uitbreiding van de crisis' (april), 'Op voor de derde zetel! De Europese campagne' (mei), 'Met 'Groen Europa' rond de tafel: EG bedreigt plattelandscultuur' (juni), 'Europese groene partijen verenigen zich in federatie: Een clublied en knallende champagnekurken' (juli/augustus), 'GroenLinks dient initiatief-wetsvoorstel in: Stop fout hout' (oktober) en Grensoverschrijdend groen gesprek (december);
- Partijbestuur GroenLinks, 'Leven van de wind: voorstellen voor milieuvriendelijk energiegebruik', januari 1994;
- Congreskrant 1, 'Criteria voor kandidaten Tweede Kamer en Europees Parlement', vijfde partijcongres op 5 februari 1994;
- GroenLinks, 'Verkiezingsprogramma voor de Tweede Kamer en Europees Parlement 1994-1998', februari 1994;
- Wetenschappelijk Bureau, 'Landbouwen aan de toekomst: Sociaal-ecologische perspectieven voor de landbouw', nota mei 1994;
- Greens, 'Platform Europese Verkiezingen 1994 - groene partijen in de Europese Unie';
- Partijbestuur, 'Jaarrekening 1994 - Begroting 1996', brief penningmeester aan Partijraad 6 november 1995;
- L.H. Vreeswijk Administraties, 'Rapport betreffende het financieel jaarverslag 1994, aan het bestuur van de Stichting Vorming en Scholing' (a);

- L.H. Vreeswijk Administraties, 'Rapport betreffende het financieel jaarverslag 1994, aan het bestuur van het Wetenschappelijk Bureau' (b);
- GroenLinks Magazine 1994, 'Groene groei schept extra banen' (februari), 'De Europese lijst' en 'Hét mag van EP' (maart), 'Oproep tot kandidaatstelling voor Eerste Kamer en partijbestuur' en 'Vier Europese zusterpartijen die wel doorbraken' (juni), 'GroenLinks in de EU zoekt: persoonlijk medewerker' en 'Wonderlijkste verkiezingen ooit gehouden: GroenLinks bijna ten onder in Euroloterij' (juli/augustus), 'Van kerosine naar vrouwenstrijd' en 'In het Brusselse harnas' (september) en 'Anne de Boer secretaris-generaal Europese groenen' (december);
- Partijbestuur, 'Financiën 1994 en 1995', brief penningmeester aan Partijraad, 3 mei 1995;
- Stichting Scholing en Vorming, 'Financieel verslag 1995';
- Wetenschappelijk Bureau, 'Financieel verslag 1995';
- GroenLinks Magazine 1995, 'Europa wil partnerschap met Mediterrane landen', 'Mediaconcentratie smeekt om spelregels' en 'Europees Parlement is bang voor macht' (februari), 'Mondiaal en digitaal bijtanken' (maart), 'Een top over de sociale afgrond?' (april), 'Een massa snelwegen van niks naar nergens' (mei), 'Het stickie van Cohn-Bendit' (juni), 'Gezocht: fractie-assistent(e)', 'Groenen in de clinch met zichzelf' en 'Peking dreigt achteruitgang te brengen' (juli/augustus), 'Nederland hakt zijn vingertje af' (oktober), 'Stoelendans rond zetel EP' en 'Financiën: begroting 1996 - rekening 1994' (november) en 'Paarden verminken lucratief' (december);
- Eurodelegatie/Tweede-Kamerfractie, 'Maastricht voorbij: over de toekomst van de Europese Unie', februari 1996;
- Stichting Scholing en Vorming, 'Financieel verslag 1996';
- Wetenschappelijk Bureau, 'Financieel verslag 1996';
- GroenLinks Magazine 1996, 'Nederlands pragmatisme als voorbeeld: Eurodelegatie verbaasd over aanpak vrouwenhandel' (februari), 'Maastricht voorbij, Nederland loopt achter met ecotax' (maart), 'Wetenschappelijk Bureau vreest dictaat partijbestuur' en 'Een continent te winnen' (april), 'Voor en tegen de euro' (mei), 'Gezocht: kandidaten nieuw partijbestuur' en 'De heilige koe van de vrijhandel' (juni), 'Gezocht: drie bestuursleden, Partijbureau weer in de lift' en 'Regionale voorrondes Europacongres' (juli/augustus), 'Noord-Zuidwerkgroep zoekt nieuwe leden' en 'Voor en tegen de Navo' (september), 'Voorrondes Europacongres' (oktober), 'Beter asielbeleid kan alleen in Europees verband', 'Voor en tegen uitbreiding EU' en 'Red ons van Europa' (november), 'Muntunie kan Europa de das omdoen' en 'Europa: geen uitgemaakte zaak' (december);
- Partijbestuur, 'Begroting 1997', brief penningmeester, 1997;
- Tweede-Kamerfractie, 'Middelen om te bestrijden: Naar een effectief bestrijdingsmiddelenbeleid', notitie februari 1997;
- Wetenschappelijk Bureau, 'Recht op bescherming: Naar een humaan en rechtvaardig asielbeleid in Europa en Nederland', nota december 1997;
- Stichting Scholing en Vorming, 'Financieel verslag 1997';
- Wetenschappelijk Bureau, 'Financieel verslag 1997';
- Stichting Duurzame Solidariteit, 'Financieel verslag 1997';
- Stichting GroenLinks in de EU, 'Financieel verslag 1997';
- Partijbestuur, 'Financieel verslag 1997', brief penningmeester aan Partijraad, 16 april 1998;
- GroenLinks Magazine 1997, 'Oproep tot kandidaatstelling ter vervulling van één vacature in het partijbestuur', 'Weg met Bjerregaard', 'Nel van Dijk weer voorzitter Vrouwencommissie' en 'Een kwakkelend Europa-debat' (januari/februari 1997), 'Europese ecotax: derde ronde!', 'Eurotop van onderop' en 'Het Europacongres: een gemiste kans' (maart), 'Gezocht: kandidaten voor Tweede Kamer', 'Gezocht: Deskundigen voor Adviesraad

- Europa', 'Wordt Europa democratischer?' en 'Digitale non-papers '(april), 'In debat met de Groene Fractie' en 'Europese Unie moet militaire poot krijgen' (mei), 'Op weg naar het nieuwe verkiezingsprogramma: Vijf discussieteksten', 'Vijf jaar na Rio: de euforie is voorbij', 'In debat met de Groene Fractie' en 'Platform naar een Ander Europa organiseert: Top van Onderop' (juni), 'Groen vuurwerk in Rode Hoed' en 'Een verdrag van niks' (juli/augustus), 'S.O.S. Europa', 'Bescherm natuur en milieu in Oost-Europa' (september), 'Sjorren aan een dood paard' (oktober), 'Debatavond: Europa na Amsterdam - Zorgenkind of total loss?', 'De tentakels van de multi's in Brussel', 'Een nieuwe tweedeling in Europa?' en 'De Top van de tegenzin' (november), 'M'n geld terug' en 'Taaie strijd tegen de verspilling' (december);
- Greens/EFA, 'Report 1997 to the Sixth Federation Council, Helsinki, 27-29 March 1998';
- Partijbestuur, 'Financieel verslag eerste helft 1998', brief penningmeester aan partijbestuur, 26 augustus 1998;
- Greens/EFA, 'Report 1998 to the Seventh Federation Council, London, 6-8 November 1998';
- Partijbestuur GroenLinks, 'Verkiezingsprogramma 1998-2002';
- Stichting Vorming en Scholing, 'Financieel verslag 1998';
- Wetenschappelijk Bureau, 'Financieel verslag 1998';
- Stichting Duurzame Solidariteit, 'Financieel verslag 1998';
- Stichting GroenLinks in de EU, 'Financieel verslag 1998';
- Partijbestuur, 'Financieel verslag 1998 - Idem eerste kwartaal 1999', brief penningmeester aan Partijraad, 25 mei 1999;
- GroenLinks Magazine 1998, 'Europees landbouwbeleid en het Zuiden' en 'Liberaliseren? Nee bedankt' (februari), 'Cursusaanbod voor leden' en 'Paars steunt misleidend etiket voor gen-soja' (maart), 'De Europese missers van minister De Boer' en 'Red de Euro' (mei), 'De wonderbaarlijke terugkeer van het milieu' (juni), 'Protectionisme kan Europese landbouw niet redden' en 'Kandidaatstelling Eerste Kamer, Europees Parlement en partijbestuur' (juni), 'Euroforie of Eurofobie?' (juli), 'Groene broeders in Oost-Europa steeds 'normaler': Oost-West-dialoog werpt vruchten af' en "Handel in schone lucht effectiever dan ecotax" (september), 'Liberalisering nadelig voor duurzame landbouw' (oktober), 'Europese dwangsom op mestoverschot' (november), 'De Brusselse vleespoten' en 'Moet Nederlandse arbeidsimmigranten uitnodigen?' (december);
- Greens/EFA, 'Agenda 1999', www.greens-efa.org/en/agenda/?year=1999,11/29/01;
- EFGP, 'Federation Budget 1999';
- Greens/GroenLinks in de EU, 'Landbouwen aan een Groen Europa: het Europese landbouwbeleid ter discussie', nota januari 1999;
- Tweede-Kamerfractie, 'Mobiliteit op maat: Naar een samenhangende benadering van het personenvervoer in Nederland', notitie 23 februari 1999;
- Landelijk Bureau, vacature 'Directeur', 5/26/99;
- Tweede-Kamerfractie/Eurodelegatie, 'Met status: Een pleidooi voor progressieve Europese migratiepolitiek', notitie mei 1999;
- EFGP/GroenLinks in de EU, 'Groen Manifest. Een gezamenlijk Groen manifest voor de Europese verkiezingen van 10-13 juni 1999';
- GroenLinks in de EU, 'De prijs van de geloofwaardigheid: een plan tegen fraude en verspilling in de Europese Unie', juni 1999
- GroenLinks in de EU, 'A Euro-sceptic in Brussels? Frits Bolkestein on the European Union: A collection of statements', August 1999;
- Tweede-Kamerfractie, 'Nederland Vermogensland. Over de fiscale behandeling van vermogen: pleidooi voor een robuuste vermogensaanwinstbelasting', notitie 4 oktober 1999;

- Partijbestuur, 'Financieel verslag drie kwartalen 1999/Voorstel begroting 2000', brief penningmeester aan Partijraad, 28 oktober 1999 (a);
- GroenLinks, 'Forum: GroenLinks in debat over de politieke actualiteit', www.groenlinks.nl/partij/forum.html, 10/28/99;
- Tweede-Kamerfractie, 'Een prettig klimaat: voorstellen voor een effectief klimaatbeleid', notitie november 1999;
- Werkgroep Europa, 'GroenLinks Werkgroep Europa: Europa, van u, voor u, *zonder u?*', informatiebrief 1999;
- Partijbestuur GroenLinks, 'Europa schoon en eerlijk. Naar een democratische, sociale en duurzame unie. Verkiezingsprogramma Europees Parlement 1999-2004' (b);
- GroenLinks in de EU, 'Artikelen: Archief 1999', www.groenlinks.nl/partij/europa/artikelen/archief-1999.lp, 11/14/01;
- Stichting Vorming en Scholing, 'Financieel verslag 1999';
- Wetenschappelijk Bureau, 'Financieel verslag 1999';
- Stichting Duurzame Solidariteit, 'Financieel verslag 1999';
- Stichting GroenLinks in de EU, 'Financieel verslag 1999';
- EFGP, 'Report 1999';
- GroenLinks Magazine 1999, 'Groene golf?' en 'Asielbeleid is vooral buitenlands beleid' (februari), 'Partijbestuur zoekt secretaris', 'De Roo derde kandidaat-Europarlementariër dankzij lobby', 'Schonere zeeën en havens in heel de EU' en 'De euroscepsis voorbij: Congres voor fijnproevers' (maart);
- EFGP 'Budget 2000';
- Greens/EFA, 'Agenda 2000', www.greens-efa.org/en/agenda/?year=2000, 11/29/01;
- Landelijk Bureau, 'Werkplan 2000';
- Tweede-Kamerfractie/Eurodelegatie, 'Salade Nicoise: een GroenLinkse discussienota over de IGC 2000 en het EU-Grondrechtenhandvest', februari 2000;
- GroenLinks in de EU, 'Wie is GroenLinks in de Europese Unie? ReadMe', mei 2000;
- GroenLinks, 'Wegwijzer', augustus 2000;
- Werkgroep Europa, 'Europa, van u, voor u, zonder u?', informatiebrief 2000;\
- EFGP, 'Report 2000';
- GroenLinks in de EU, 'Artikelen: Archief 2000', www.groenlinks.nl/partij/europa/artikelen/archief-2000.lp, 11/14/01;
- Wetenschappelijk Bureau, 'Financieel verslag 2000';
- Stichting Duurzame Solidariteit, 'Financieel verslag 2000';
- Stichting GroenLinks in de EU, 'Financieel verslag 2000';
- Afdeling Partijontwikkeling, 'Financieel verslag 2000';
- Partijbestuur, brief penningmeester aan Ministerie van Binnenlandse Zaken/Directoraat Generaal Openbaar Bestuur, 22 september 2000;
- Landelijk Bureau, vacatures 2000 'Mediavorlichter' (2/1), 'Economisch beleidsmedewerker' (5/3), 'Hoofd wetenschappelijk bureau' (5/23), 'Medewerker partijontwikkeling' (5/3 en 7/6), 'Medewerker communicatie' (7/6), 'Coördinator partij-ontwikkeling' (9/14 en 7/12), 'Medewerker secretariaat' (11/30), 'Hoofddirecteur' (12/21) en 'Medewerker secretariaat' (12/22);
- GroenLinks Magazine 2000, 'Hoe GroenLinks begon: De Tafel van Drie met Leo Platvoet, Ina Brouwer en Bram van Ojik', 'Veel debat over 'de markt' op GroenLinks Forum 2000' en 'Nieuwe medewerkers bij GroenLinks in de Europese Unie' (november);
- De Rode Draad, 'GroenLinks Adressengids 2001';
- EFGP, 'Action Plan 2001';
- Greens/EFA, 'Agenda 2001', www.greens-efa.org/en/agenda/?year=2001, 11/29/01;

- Landelijk Bureau, vacature 'Wetenschappelijk medewerker' 2/16/01;
- Congreskrant 2a, 'Verantwoording partijbestuur, vijftiende partijcongres op 31 maart 2001';
- Congreskrant 2b, 'Verantwoording delegatie Europees Parlement en Tweede-Kamerfractie, vijftiende partijcongres op 31 maart 2001';
- GroenLinks in de EU, 'A dialogue with European Greens on the social dimension of enlargement, Report 2001 June 07';
- GroenLinks in de EU, 'De toekomst van Europa is nu. Project en Nieuws', september 2001, toespraak Paul Rosenmöller (vertaald uit het Engels), www.groenlinks.nl/partij/europa/artikelen/06-toekomst.html, 2/5/02;
- EFGP, 'Statutes and Standing Orders', www.europeangreens.org/statutes.html, 10/23/01
- EFGP, 'Allocation of Council Delegates, 12th Council Meeting, Budapest, 30th Nov - 2nd Dec 2001';
- EFGP, 'Draft Allocation of Delegates to the Third EFGP Congress, Berlin, 17 - 19 May 2002. To be adopted at 12th Council Meeting (Budapest, 30/11-2/12/2001)';
- Greens/EFA, 'About us: who is who, who does what?', www.greens-efa.org/en/about/, 11/29/01 en 1/31/02;
- Wetenschappelijk Bureau, 'Green thinking: The First European Green Academic Network Conference, 14-15-16 December 2001, Maastricht, The Netherlands', www.groenlinks.nl/partij/wb/conference.html, 12/4/01;
- EFGP, 'Background: History, General, Activities', www.europeangreens.org/backgrnd.html, 10/23/01
- EFGP, 'Party Directory, 2001';
- EFGP, 'Party Profiles, 2001';
- EFGP, 'Control Budget 2001';
- Wergroep Europa, verslagen thema-avonden 2001;
- GroenLinks in de EU, 'Artikelen: Archief 2001', www.groenlinks.nl/partij/europa/artikelen/home.lp, 11/14/01;
- EFGP, 'Report 2001';
- EFGP, 'Green Fund Projects 2000-2002', December 2001;
- EFGP, 'Action Plan 2002 as adopted by the Budapest Council Meeting, 30 Nov. - 2nd December 2001';
- EFGP, 'Budget 2002';
- EFGP, 'Membership Fees 2002', 19/12/2001;
- EFGP, 'Solidarity Fund/The Congress of the African Greens 2002';
- Landelijk Bureau, 'De GroenLinks organisatie', www.groenlinks.nl/partij/organ0.html en 'Toelichting op het organogram besluitvorming', www.groenlinks.nl/partij/organ1t/m4.html, 4/29/02;
- Wergroep Europa, 'Algemene informatie', www.groenlinks.nl/partij/europawg.html, 5/29/02;
- EFGP, 'Congress in Berlin 17th - 19th May 2002: Congress Regulations';
- EFGP, 'Progress Report on EFGP, Congress in Berlin 17th - 19th May 2002';
- GroenLinks, 'Statuten & Huishoudelijk Reglement', voorjaar 2002;
- Landelijk Bureau, 'Algemene partij-informatie', informatiebrief 2002;
- Landelijk Bureau, 'Het Landelijk Bureau', informatiebrief 2002;

Interviews:

- Richard Wouters, senior beleidsmedewerker GroenLinks in de EU, 15 november 2001 te Utrecht. Reactie per e-mail op concepttekst 1 december 2006;

Joost Lagendijk, delegatieleider Europees Parlement, 7 januari 2002 te Brussel;
 Farah Karimi, Tweede-Kamerlid, 27 maart 2002 te Den Haag;
 Hans Schoen (telefonisch), voormalig verbindingspersoon en medewerker Tweede-Kamerfractie, 21 mei 2008.

Casus VVD

Hoofdbestuur, 'Jaarverslag 1978 ingevolge artikel 18.3 van de statuten';
 Hoofdbestuur, 'Jaarverslag 1979 ingevolge artikel 18.3 van de statuten';
 Hoofdbestuur, 'Jaarverslag 1980 ingevolge artikel 18.3 van de statuten';
 Hoofdbestuur, 'Jaarverslag 1981 ingevolge artikel 18.3 van de statuten';
 Hoofdbestuur, 'Jaarverslag 1982 ingevolge artikel 18.3 van de statuten';
 Hoofdbestuur, 'Jaarverslag 1983 ingevolge artikel 18.3 van de statuten';
 Hoofdbestuur, 'Jaarverslag 1984 ingevolge artikel 18.3 van de statuten';
 Hoofdbestuur, 'Jaarverslag 1985 ingevolge artikel 18.3 van de statuten';
 Hoofdbestuur, 'Jaarverslag 1986 ingevolge artikel 18.3 van de statuten';
 Hoofdbestuur, 'Jaarverslag 1987 ingevolge artikel 18.3 van de statuten';
 ELDR, 'A Europe of Free and Caring Citizens: Euro Election Manifesto 1989', adopted at the Luxembourg Congress 8-9th December 1988;
 Hoofdbestuur, 'Jaarverslag 1988 ingevolge artikel 18.3 van de statuten';
 Vrijheid en Democratie 1988, 'Internationale aanpak voorop bij milieubeleid', 'Met bestemming Straatsburg...', 'Europa maakt verkeer tussen overheden losser' en 'Nederland moet zich aanpassen' (december);
 Tweede-Kamerfractie, 'Gemeenten, provincies en internationaal beleid', nota 12 juli 1989;
 Hoofdbestuur, 'Jaarverslag 1989 ingevolge artikel 18.3 van de statuten';
 Vrijheid en Democratie 1989, 'Eén verkiezingsprogramma voor Europese Liberalen', 'Euro-wensen voor 1989' en 'Europa aan de Koninginnegracht' (januari), 'Goed onderwijsbeleid cruciaal voor Europa en haar burgers', 'Ledenwerving... dat moet toch kunnen?', '30 belangrijke punten uit het verkiezingsprogramma voor 1990-1994' (maart), 'Europese campagne Manifestatie te Middelburg', 'Campagne 1989: Partijkader loopt warm', 'Voorhoeve wenst Europool voor misdaadbestrijding' en 'Europa 1992 is eigenlijk een klein wonder' (april), 'Nederland in Europa', 'Europa Tournee in Nederland', 'Vrouwen in Europa: Arnhem 3 juni', 'Europadag in Gelderland trok 500 bezoekers', 'Gijs de Vries, Liberaal in Europa', 'Financiële stukken' en 'Voorzitterswisseling bij LIGN' (mei), 'Europese verkiezingen' (juni/juli), 'Europese liberalen versterkt' (september), 'VVD-strategie voor de jaren negentig', 'Themadag defensie en buitenlands beleid' en 'Gevolgen van Europa-1992 voor Vrouwen' (oktober/november), 'Een bewogen jaar voor en achter de boeg' en 'Verenigingsplan voor de jaren negentig van de VVD' (december);
 Ledenwerkgroep-Van den Broek, 'Ruimte voor het Liberalisme: Een bijdrage aan een cultuurverandering binnen de VVD', discussienota oktober 1990;
 Vereniging VVD, 'Jaarstukken 1990';
 Haya van Somerenstichting, 'Jaarstukken 1990';
 Hoofdbestuur, 'Jaarverslag 1990 ingevolge artikel 18.3 van de statuten';
 Vrijheid en Democratie 1990, 'Naar een nieuw veiligheidsmodel?', '1992: Investeren in mensen', 'Begroting 1989/concept-begroting 1990' en 'Naar een ander Europa' (januari), 'Luteijn: EG belangrijker dan ooit' en 'EG moet Europese stabiliteit versterken' (februari), 'Reden om te juichen?' (maart), 'VVD-Europarlementariër Gijs de Vries geeft voorzet voor themadag Oost-Europa', 'Themadag Oost-Europa', 'Naar een Europees Economisch huis?', 'Financiële verantwoording van de penningmeester' en 'VVD bevoorraadt Roemenië' (april), 'Vliegen wordt goedkoper dan u denkt', 'Lente 1990 in Praag',

- ‘Hoofdbestuur bezoekt Straatsburg’ en vacature ‘Twee beleidsmedewerkers (m/v)’ (mei), ‘Vrijheidsgolf houdt veiligheidsrisico’s in’ en ‘Binnenlandse en EG-politiek vervlechten zich steeds nauwer’ (juni), ‘De Partij in Europa’ (oktober), vacature ‘Voorlichter (m/v)’ en ‘Vlaams-Nederlandse betrekkingen in het Europa van na 1992’ (november), ‘“Ongebroken lijnen” startsein tot discussie’, ‘VVD schaaft aan haar Europees kader’, ‘EG leeft niet in Nederland’ en ‘VVD-fractievoorzitter David Luteijn bepleit noodhulpprogramma EG voor Sovjet-Unie’ (december);
- Commissie Financieel-Economische Zaken, ‘Kiezen op energiegebied’, nota augustus 1991;
- Commissie Hoofdlijnen, ‘Ongebroken Lijnen: een liberaal perspectief. Nota en uitspraken van de algemene vergadering van de VVD’, 1991;
- Commissie Europese zaken, ‘EG-beleid jegens Oost-Europa’, rapport 1991;
- Vereniging VVD, ‘Jaarstukken 1991’;
- Haya van Somerenstichting, ‘Jaarstukken 1991’;
- Hoofdbestuur, ‘Jaarverslag 1991 ingevolge artikel 18.3 van de statuten’;
- Vrijheid en Democratie 1991, ‘Europese Economische Monetaire Unie van belang voor Nederland’, ‘Europa, ons land nr. 1’ en ‘Eindelijk een liberaal landbouwbeleid?’ (januari), ‘Eindelijk een liberaal landbouwbeleid: reactie landbouwspecialist Piet Blaauw’, ‘Het gevarieerde werkprogramma van Europarlementariër Larive’ en ‘Europa, ons land nr. 2’ (februari), ‘Pittige discussies verwacht over rapport-Hoofdlijnen’, ‘Waarom praten wij niet mee? Of het dilemma van Europa’, ‘Europa, ons land nr. 3’ en ‘Emancipatie op Europese agenda’ (maart), ‘Ongebroken lijnen leiden tot uitvoerige discussies’, ‘Europa, ons land nr. 4’, ‘Financiële vernatwoording van de penningmeester’ en ‘Oosteuropese liberalen op werkbezoek in Nederland’ (april), ‘Nederland moet EG-democratie helpen versterken’ (mei), ‘“Ongebroken lijnen” volgens plan verlopen’, ‘Is er nog toekomst in de landbouw?’, ‘VVD helpt Oosteuropese politici met raad en daad’, ‘Europa, ons land nr. 7’ en ‘Conferentie over Infrastructuur en Ruimtelijke Ordening in Europa’ (september), ‘Oost-Europa en de VVD: Werk aan de winkel’, ‘Europa, ons land nr. 8’ en ‘Liberaal Internationale ’91: platform voor Bolkestein’ (oktober), ‘Europa centraal op Algemene Vergadering’, ‘De VVD in de Ridderzaal’ en ‘Europa, ons land nr. 9’ (november), ‘Gemengde gevoelens overheersen resultaat’, ‘Een weekje Europa: Energie handvest, voetballers én Olga’, ‘Europa, ons land nr. 10’, ‘Europa 1992, politiek en praktijk’ en ‘Jules Maaten, directeur Liberale Internationale’ (december);
- Hoofdbestuur, ‘Themadag over de institutionele aspecten van het Europese integratieproces’, programmaboekje 9 mei 1992;
- Commissie Europese zaken, ‘Economische en Monetaire Unie’, nota juni 1992;
- Werkgroep Defensie, ‘Defensie langs nieuwe lijnen: Pre-advies inzake de Nederlandse Defensie uitgebracht ten behoeve van de partijraad’, nota 26 augustus 1992;
- Werkgroep Landbouw, natuur en milieu, platteland, ‘Dilemma’s en opinies in liberaal perspectief’, nota 1992;
- Vereniging VVD, ‘Jaarstukken 1992’;
- Hoofdbestuur, ‘Jaarverslag 1992 ingevolge artikel 18.3 van de statuten’;
- Vrijheid en Democratie 1992, ‘Themadag Europa’ en ‘Wisseling van de wacht in ELD-fractie’ (januari/februari), ‘Jaarcongres Vrouwen in de VVD: Europa 1992, politiek en praktijk’, ‘Themadag over de institutionele aspecten van het Europese integratieproces’ en ‘Onzekere schreden op het pad van de democratie’ (maart), ‘Themacongres: Europese integratieproces. Leve Europa! -maar met mate-’, ‘Financiële verantwoording van de penningmeester’ en ‘Europa: een volgende akte’ (mei), ‘Partijraad kiest voor Europese Unie’ en ‘De ontwikkeling van liberale partijen in Midden- en Oost-Europa’ (juni), ‘Frits Bolkestein: ‘Het nieuwe Europa is veel gewelddadiger dan het oude’ en ‘Debat Verhof-

- stadt-Bolkstein' (september), 'Europa, wat nu? Over Europese idealen', 'Liberale Beneluxtop in Den Haag', 'Het lidmaatschap van het Europees Parlement' en 'Liberale Internationale '92 in Mainz' (oktober), 'De nieuwe Europese economische ruimte' en 'Zicht op Maastricht' (november) en 'Discussiedag Landbouw en natuur' (december);
- Mr. H.R. Nordstichting, 'De VVD in het Europees Parlement 1992';
- ELDR, 'Building a Citizens' Europe: Election Manifesto 1994', adopted at the XVth ELDR Congress in Torquay, UK, on 10 December 1993;
- Vereniging van Staten- en Raadsleden, 'Toekomst van de provincies', discussienota 1993;
- Haya van Somerenstichting, 'Jaarrekening 1993';
- Vereniging VVD, 'Jaarrekening 1993';
- Internationaal secretariaat, 'In Our Mutual Interest: International Annual Report 1993 - In Wederzijds Belang: internationaal jaarverslag';
- Hoofdbestuur, 'Jaarverslag 1993 ingevolge artikel 18.3 van de statuten';
- Vrijheid en Democratie 1993, 'Partijcommissie MKB bezoekt Brussel' (mei), vacature 'Beleidsmedewerker (m/v) Tweede-Kamerfractie' en 'Portefeuilleverdeling hoofdbestuur' (juni 1993), 'Europa almaar mooier' en 'Kadercursus Europa' (november) en 'Bestuursuitgave: VVD kan zich goed herkennen in Europees verkiezingsprogramma' (december);
- Hoofdbestuur, 'Aanvullende beschrijvingsbrief 91ste algemene vergadering 21 en 22 januari 1994';
- Commissie Belastingen, 'Liberaal belastingbeleid', nota januari 1994;
- VVD, 'Roept u maar! De meest gestelde vragen per beleidsterrein', informatieboekje januari 1994;
- Hoofdbestuur, 'Nederland moet weer aan de slag: Kernprogramma 1994-1998 - concept', februari 1994;
- Commissie Bestuurlijke Organisatie, 'In alle duidelijkheid', rapport mei 1994;
- Eurodelegatie, 'Campagne Europese verkiezingen 1994: Vraag en Antwoorden Boek', 1994;
- Commissie Financieel Economische Zaken, 'Meer concurrentiekracht door flexibilisering van onze economie/Steun aan grote ondernemingen in moeilijkheden', nota 1994;
- Hoofdbestuur, 'Financiële verantwoording v/d penningmeester over 1994', 10-4-1995;
- Vereniging VVD, 'Jaarrekening 1994';
- Hoofdbestuur, 'Jaarverslag 1994 ingevolge artikel 18.3 van de statuten';
- Mr. H.R. Nordstichting, 'De VVD in het Europees Parlement 1994';
- Vrijheid en Democratie 1994, 'Beoogd Euro-lijsttrekker Gijs de Vries over de drie verkiezingen' (januari/februari), 'Volwassen Europa snakt naar uw aandacht' en 'Internationale Europa-conferentie' (april), 'VVD-Eurolijsttrekker drs. Gijs de Vries: 'Kwart Nederlandse wetgeving is gebaseerd op EG-beslissingen' en 'Kernprogramma ELDR Europese verkiezingen' (mei), 'VVD in Europarlement: Van 3 naar 6' (juni/juli), 'Gijs de Vries Fractievoorzitter' (september), 'Het nieuwe Europese parlement' en 'JOVD-Rijnmond succesvol internationaal congres' (oktober/november), 'Bouwen aan democratie in Oost-Europa' en 'Debat van de Liberale Internationale Groep Nederland' (december);
- Hoofdbestuur, 'Beleidsnota: meerjarenbeleidsplan, actiepunten 1995 en begroting 1995' (a);
- Hoofdbestuur, 'Veiligheidsvraagstukken en de rol van de Nederlandse defensie: prae-advies bij de Themadag defensie', nota maart 1995;
- Hoofdbestuur, 'Elementen voor een beleid gericht op een duurzame energievoorziening', discussienota voor Themadag energiepolitiek 25 november 1995;
- Commissie Financieel Economische Zaken/Midden- en Kleinbedrijf, 'Privatisering', notitie 30 november 1995;
- Hoofdbestuur/Internationaal secretariaat, 'Herijking buitenlands beleid: VVD-advies', nota juli 1995;

- VVD, vacature 'Partijvoorlichter', november 1995;
Hoofdbestuur, 'Beleidsnota 1994/1995' (b);
Internationaal secretariaat, 'International Annual Report 1994-1995';
Mr. H.R. Nordstichting, 'De VVD in het Europees Parlement in 1995';
Haya van Somerenstichting, 'Jaarrekening 1995';
Hoofdbestuur, 'Jaarverslag 1995 ingevolge artikel 18.3 van de statuten' (c);
Vrijheid en Democratie 1995, 'Oost-Europa ervaringen van de VVD, 'Toelatingsbeleid moet evenwichtig zijn' en 'Herijking buitenlandse beleid' (januari/februari), 'Herijking buitenlands beleid' (maart), 'De andere kant van de oorlog' en 'Sociale Top, Kopenhagen' (april), "Europese Unie noch NAVO ontkomen aan ingrijpende hervormingen' (mei), 'Internationaal partijwerk vormt algemeen belang dat specifieke ondersteuning verdient' (juni), 'Het nieuwe hoofdbestuur van de VVD' en 'Putting citizens first' (september), 'Liberale Internationale en VVD: een waardevolle verbintenis' en 'Europese dag Midden- en Kleinbedrijf' (oktober/november) en 'VVD-kadercursus voor Eurocontactgroep' (december);
ELDR, newsletters No 1/92, No 2/92, No 3/92, No 4/92, No 1/93, No 2/93, No 3/93, No 1/94, No 2/94, No 3/94, special editions on the European elections/electoral programme, and No 1/95;
LI/VVD, 'Local Politics Toolbox: guidelines, experiences and skills for municipal councillors, local party leaders and others interested in political life in the local community', February 1996;
Hoofdbestuur, '49e Algemene Vergadering 19 en 20 april 1996 te Noordwijkerhout';
Hoofdbestuur, vacature 'Bestuursassistent', 5 juli 1996;
Commissie Liberalisme 21ste eeuw, 'Vrij en verantwoordelijk: een liberaal toekomstperspectief - concept', rapport december 1996;
Mr. H.R. Nordstichting, 'Europese fractie VVD: Jaarverslag 1996';
Internationaal secretariaat, 'International Annual Report 1996: Continuity in Change';
Haya van Somerenstichting, 'Jaarrekening 1996';
Hoofdbestuur, 'Jaarverslag 1996 ingevolge artikel 18.3 van de statuten';
Vrijheid en Democratie 1996, "Europese monetaire unie komt er geheid" (januari/februari), 'VVD-Top bereidt zich voor op intergouvernementele conferentie', 'Oost-Europaprogramma VVD blijft nodig' en 'Internationaal jaarverslag' (maart), 'Televisie met of zonder grenzen' (april), 'Algemene ledenvergadering in Noordwijkerhout', 'Geen taken voor de Europese Unie zonder de bevoegdheden' en 'Bolkestein voorzitter LI' (mei), 'De opmars van Europa', 'Hoogtepunten van de Liberale Internationale in woord en beeld' en vacature 'Bestuursassistent m/v' (juni), 'Samenwerking Midden- en Oost-Europa van groot belang voor de toekomst', 'Activiteitschema 1997' en 'Frits Bolkestein: 'De Muntunie heeft grote voordelen, maar we moeten op ons tellen passen' (augustus), 'Gezocht: Coördinator secretariaat', 'Gijs de Vries op ELDR-congres: 'Niemand wil een Europese superstaat' en 'Bezoeken VVD-top' (september), 'Fractievoorzitter Gijs de Vries: Geen nieuwe lidstaten voor 2002' (november), 'VVD-Eurofractie Onderwijsdag 28 oktober 1996', 'LI-voorzitter Bolkestein op oriëntatieris' en 'Hoofdbestuur in Straatsburg' (december);
VVD, vacature 'Bestuursassistent financiën', 1 mei 1997;
ELDR Party, 'XIXth Congress Brussels, 10-12 September 1997', report;
Tweede-Kamerfractie, 'Het standpunt over immigratie en integratie', nota oktober 1997;
ELDR Party, 'Short History', 1997 fifth edition;
Vereniging VVD, 'Jaarrekening 1997';
Mr. H.R. Nordstichting, 'Jaarverslag 1997 Europese fractie VVD';

- Haya van Somerenstichting, 'Jaarrekening 1997';
- Hoofdbestuur, 'Jaarverslag 1997 ingevolge artikel 18.3 van de statuten';
- Vrijheid en Democratie 1997, 'Europa is een feest' (januari/februari), 'Enquêterecht aanwinst voor Europees Parlement', 'Landbouw achilleshiel Europese democratie' en 'Topkadercursus Europa' (maart), 'De noodzaak van Europese samenwerking op politie- en justitiegebied' (september), 'Ontwerp verkiezingsprogramma 1998-2002', 'Conferentie: Liberalisme en het nationaal belang in de buitenlandse politiek' en 'De Euro zal de aandacht voor Europa vergroten' (oktober/november), 'Kandidaten Europees Parlement' en 'Frits Bolkestein herkozen tot President Liberale Internationale' (december);
- Algemeen secretariaat, 'Investing in Your Future: Election Programme 1998 - 2002', 9 March 1998;
- Mr. H.R. Nordstichting, 'Overzicht werkzaamheden van de VVD in het Europees Parlement: eerste kwartaal 1998';
- Hoofdbestuur, '51e Algemene Vergadering 15 en 16 mei te Leeuwarden' (a);
- Commissie Verkiezingsprogramma 1998-2002, 'Investeren in uw toekomst', mei 1998;
- Mr. H.R. Nordstichting, 'Overzicht werkzaamheden van de VVD in het Europees Parlement: tweede kwartaal 1998';
- VVD, vacature 'Bestuursassistent Vorming & scholing', 6 augustus 1998;
- Mr. H.R. Nordstichting, 'Overzicht werkzaamheden van de VVD in het Europees Parlement: derde kwartaal 1998';
- Mr. H.R. Nordstichting, 'Overzicht werkzaamheden van de VVD in het Europees Parlement: vierde kwartaal 1998';
- Internationaal secretariaat, 'Liberalism in a World of Change', articles and speeches by Frits Bolkestein, President of Liberal International, 1998;
- Vereniging VVD, 'Jaarrekening 1998';
- Haya van Somerenstichting, 'Jaarrekening 1998';
- Hoofdbestuur, 'Jaarverslag 1998 ingevolge artikel 18.3 van de statuten' (b);
- Vrijheid en Democratie 1998, 'Transatlantische partners: een nieuwe uitdaging?' en 'Liberale Internationale congresseert in Oxford' (januari/februari), 'Europees Parlement óf Eerste Kamer?' en 'Verkiezingsforum Brussel' (maart), 'Gijs de Vries, fractievoorzitter ELDR-fractie Europees Parlement: 'Vrede door samenwerking' en 'Organisatie Vrouwen in de VVD vier jubileum' (april), 'Gezond geld vereist gezonde overheidsfinanciën' en 'De EMU is een liberaal project' (juni), 'Bevoegdheden Internationaal Strafhof voor Europese Liberalen van groot belang' en 'De VVD-fractie in de Tweede Kamer vraagt: beleidsmedewerkers m/v' (juli), 'Grote partijpolitieke verschillen in het Europees Parlement' en 'Internationaal secretaris werkt als Haarlemmerolie' (september), 'Ontwerpkandidatenlijst Europees Parlement 1999' (oktober/november), 'De welvaart van het Liberalisme: Nieuwe hoogtepunten en kansen in Midden- en Oost-Europa', 'Liberale partijen Midden- en Oost-Europa op campagneseminar in Den Haag', 'Hoe verder met het Europese ideaal?' en 'Veel banden tussen de Europese Unie en de provincies' (december);
- Internationaal secretariaat, 'International Annual Report 1997-1998';
- VVD, vacature 'Bestuursassistent politiek', 23 januari 1999;
- ELDR, 'Congress Berlin April 28-30 1999', programme, electoral manifesto, and resolutions;
- ELDR Party, 'Making the Difference. Unity in Freedom: the Liberal Challenge for Europe'. Manifesto for the European Elections in June 1999 and approved in Berlin on 29 April 1999;
- VVD, '10 punten Europese verkiezingen 10 juni 1999';

- VVD, 'De organisatiestructuur van de VVD', www.vvd.nl/informatie/organisatie/index.main.shtml, 'Algemeen Secretariaat', www.vvd.nl/informatie/organisatie/algemeen_secretariaat/personen.main.shtml, 'Voorlopige Portefeuillverdeling hoofdbestuurleden 1999' en www.vvd.nl/informatie/organisatie/hoofdbestuur/personen.main.shtml, 10/28/99;
- Internationaal secretariaat, 'International Annual Report 1999';
- Vereniging VVD, 'Jaarrekening 1999';
- Haya van Somerenstichting, 'Jaarrekening 1999';
- Hoofdbestuur, '52ste Jaarverslag 1999';
- Vrijheid en Democratie 1999, "Nulgroei-strategie niet in gevaar" (februari), 'Liberalen eisen individuele verantwoordelijkheid commissarissen', 'Partijraadsvergadering over Europees verkiezingsprogramma' en vacature 'wetenschappelijk medewerker' (maart), 'Lagere stroomprijzen door liberalisering?' en 'De onvermijdelijke val van de commissie' (april), "Europa moet liberaler worden", 'Op weg naar een modern en betrouwbaar Europa!', 'Campagnetoernee en spreekbeurten' en 'Oude bekenden en nieuwe uitdagingen' (mei), 'Europese campagne met nationale hindernissen' (juni), 'VVD behoudt haar zetels' (september), 'Meer prioriteit voor netwerken' en 'VVD geeft campagnetraining aan liberale Bulgaren' (oktober/november), 'Brabant in Brussel' en 'Tweede Midden- en Oost-Europa seminar nieuw succes' (december);
- ELDR Party, newsletters No 2/95, No 3/95, No 1/96, No 2/96, No 3/96, No 1/97, No 2/97, Dec.97, April 99;
- ELDR, 'Congress Berlin September 26-29 2000', programme, and resolutions;
- VVD, vacatures 2000 'Projectcoördinator Afrika' en 'Assisten Internationale zaken' (21 november);
- Internationaal secretariaat, 'International Annual Report 2000';
- Vereniging VVD, 'Jaarrekening 2000';
- Haya van Somerenstichting, 'Jaarrekening 2000';
- Hoofdbestuur, 'Jaarverslag 2000';
- Eurodelegatie, 'Een overzicht van de activiteiten van de zes leden van de Eurofractie over het afgelopen jaar', 8 januari 2001;
- VVD, vacature 'Bestuursassistent financiën', 10 maart 2001;
- Hoofdbestuur, 'Aanvullend programma 105e Algemene Vergadering 11 en 12 mei 2001';
- Mr. H.R. Nordstichting, 'De VVD en de Europese Unie: Een stellingname ten aanzien van Europese ontwikkelingen', nota 24 juli 2001;
- ELDR Party, 'Rules of Procedure for Congress and Council', adopted by Council 4 December 1991 and amended by Council 28 September 2001;
- ELDR Party, 'Yellow Guide 2002', updated 3 December 2001;
- VVD, 'Werken en stagelopen bij de VVD-fractie in de Tweede Kamer', www.vvd.nl/vacatures/default.asp?groepid=2, 12/18/01;
- Algemeen secretariaat, '21e Jaarboek editie 2001-2002';
- ELDR Party, 'Resolution on the Future of Europe', 2001
- Haya van Somerenstichting, 'Financieel jaarverslag 2001';
- Vereniging VVD, 'Jaarverslag 2001';
- ELDR Party, 'Report on the Audit of the Annual Accounts 2001';
- ELDR Party, 'Stuttgart Declaration, Statutes, Rules of Procedure for Congress and Council, Group of the ELDR Party in the European Parliament, Coordinators in Parliamentary Committees, ELDR Group in the Council of Europe, Liberal Group in the Assembly of the Western European Union, ELDR Group in the Committee of the Regions, Liberal

Group in the NATO Parliamentary Assembly, Liberal and Radical Youth Movement of the European Union, Liberal International', January 2002;
Eurodelegatie, 'Taakverdeling Europese fractie VVD', commissies en delegatie waarin EP-leden per 1 februari 2002 zitting hebben genomen.

Interviews

Roger van de Wetering, bestuursassistent Internationaal Zaken, 15 november 1999;
Ed Slinger, verbindingsfunctionaris Brussel-Den Haag, en Rogier Klimbie, parlementair medewerker/assistent Jules Maaten, 5 maart 2002 te Den Haag;
Esther Ossewijer (telefonisch), beleidsmedewerker Vorming en Scholing, 27 mei 2002;
Petra Ginjaar (telefonisch), beleidsmedewerker Voorlichting., 27 juni 2002;
Rogier Klimbie (telefonisch), 21 juni 2002. Reactie per e-mail op concepttekst 15 november 2006);
Jules Maaten, delegatieleider Europees Parlement, 8 juli 2002 te Brussel. Reactie per e-mail op concepttekst 9 november 2006 en per e-mail op aangevuld citaat 8 mei 2008;
Hans van Baalen, Tweede-Kamerlid, 9 juli 2002 te Den Haag;
Patrick van Schie (telefonisch), directeur Teldersstichting, 21 mei 2008.

Casus PvdA

Partijbestuur, 'Verslagen 1964-1966';
Partijbestuur, 'Verslagen van het partijbestuur en de Kamerfracties over de periode 1 oktober 1966-30 september 1968';
Partijbestuur, 'Verslagen van het partijbestuur en van de kamerfracties over de periode oktober 1978-1980';
Partijbestuur, 'Organisatorisch en financieel verslag 1979-1980';
Partijbestuur, 'Organisatorisch en financieel verslag 1980-1981';
Partijbestuur, 'Verslagen van het partijbestuur en van de Eerste Kamerfractie over de periode 1980-1982';
Partijbestuur, 'Organisatorisch en financieel verslag 1981-1982';
Partijbestuur, 'Organisatorisch en financieel verslag 1982-1983';
Partijbestuur, 'Verslagen van het partijbestuur en van de kamerfracties over de periode oktober 1982-1984';
Partijbestuur, 'Verslagen van het partijbestuur en van de kamerfracties over de periode oktober 1984-1986';
Partijbestuur, 'Organisatorisch en financieel verslag 1986-1987';
Partijbestuur, 'Verslagen van het partijbestuur en van de kamerfracties over de periode oktober 1986-1988';
Partijbestuur, 'Organisatorisch en financieel verslag 1987-1988';
Partijbestuur, 'Organisatorisch en financieel verslag 1988-1989';
Werkgroep D'Ancona, "n rechtvaardige samenleving in een schoner Europa', rapport mei 1989;
AMS, 'Een verenigd Duitsland en de toekomst van Europa', nota mei 1990;
Partijbestuur, 'Beleidsverslag 1 oktober 1988 - 30 september 1990';
Partijbestuur, 'Organisatorisch en financieel verslag 1989-1990';
EVS, 'Veranderingen in Europa een stap terug?', programma en documentatiemap voor studiedag 24 november 1990;
AVS/Eurodelegatie, 'Bouwen aan een sociaal Europa', verslag 7 en 8 december 1990;

- Eurodelegatie, 'Naar een duurzaam Europees energiebeleid', programmaboekje conferentie 1 juni 1991;
- Eurodelegatie, 'Het spook van Brussel: lobby-activiteiten zichtbaar gemaakt', nota 9 juni 1991;
- Commissie-Van Kemenade, 'Een partij om te kiezen', rapport juli 1991;
- Gewesten Friesland, Groningen, Drenthe (PvdA)/Bezirk Weser/Erns (SPD), 'Eine Politik für den Norden/Eén politiek voor het Noorden', programmaboekje van de ontmoetingsdag 21 september 1991;
- Eurdelegatie/AVS, 'EG: versterkt maar wel democratisch alsjeblieft', verslag 23 november 1991;
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Alfred Mozer Stichting inzake de jaarrekening 1991';
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan de Partijraad van de PvdA inzake de jaarrekening 1990/1991';
- Commissie-Wolfson, 'Niemand aan de kant: Om de toekomst van de verzorgingsstaat', rapport januari 1992;
- AVS, 'Volk, Natie en Democratie: een politieke plaatsbepaling tegenover herlevend nationalisme in Centraal- en Oost-Europa vanuit sociaal-democratisch oogpunt', notitie februari 1992;
- Tweede-Kamerfractie, "Sterft, gij oude vormen en gedachten". Een nieuwe richting voor de buitenland-uitgaven', nota 8 april 1992;
- Commissie-Rombouts, 'De Partij van de Arbeid en allochtonen: Beleidskeuzes voor de negentiger jaren', juni 1992;
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Evert Vermeer Stichting inzake de jaarrekening 1992';
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Alfred Mozer Stichting inzake de jaarrekening 1992';
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het Curatorium van de Wiardi Beckman Stichting inzake de jaarrekening 1992';
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Stichting Politiek Jongerenwerk inzake de jaarrekening 1992';
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het partijbestuur van de PvdA inzake de jaarrekening 1991/1992';
- Partijbestuur, 'Beleidsverslag 1990-1992';
- Tweede-Kamerfractie/AVS, 'Duurzame Landbouw in mondiaal perspectief', verslag van een studiedag, november 1993;
- WBS, 'PvdA Verkenningen 1993. Immigratie: waar ligt de grens?', nota 1993;
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het partijbestuur van de PvdA inzake de jaarrekening 1993';
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Evert Vermeer Stichting inzake de jaarrekening 1993';
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Alfred Mozer Stichting inzake de jaarrekening 1993';
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het Curatorium van de Wiardi Beckman Stichting inzake de jaarrekening 1993';
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Stichting Politiek Jongerenwerk inzake de jaarrekening 1993';
- AMS, 'Voor een appel en een augurk. De problemen van de landbouw in Midden- en Oost-Europa en de Europese Unie: Een sociaal-democratische visie', nota april 1994;

- PES, 'Verkiezingen Europees Parlement', juni 1994;
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het partijbestuur van de PvdA inzake de jaarrekening 1994';
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Evert Vermeer Stichting inzake de jaarrekening 1994';
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Alfred Mozer Stichting inzake de jaarrekening 1994';
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het Curatorium van de Wiardi Beckman Stichting inzake de jaarrekening 1994';
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Stichting Politiek Jongerenwerk inzake de jaarrekening 1994';
- Partijbestuur, 'Beleidsverslag 1992-1994';
- Internationaal secretariaat, 'De buitenkant van het binnenland', nota juni 1995;
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het partijbestuur van de PvdA inzake de jaarrekening 1995';
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Evert Vermeer Stichting inzake de jaarrekening 1995';
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Alfred Mozer Stichting inzake de jaarrekening 1995';
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het Curatorium van de Wiardi Beckman Stichting inzake de jaarrekening 1995';
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Stichting Politiek Jongerenwerk inzake de jaarrekening 1995';
- PRO 1995, 'Europese sociaal-democratie op tweesprong', 'Rottenberg en Kok vragen aandacht voor de Europese kwestie', 'PvdA zet lijnen uit voor de toekomst', 'Alman Metten (EP) pleit voor snellere invoering Europese munt' en 'Kalender Opleidingsinstituut' (november), 'Uitnodiging: Europa, meer dan markt en munt' en 'FNV en PvdA willen lobby voor Europees banenplan' (december);
- Eurodelegatie, 'Media, markt en mensen: sociaaldemocratie tussen Internationale en Internet', bundel met discussiebijdragen voor conferentie in september 1996;
- Eurodelegatie, 'Voor een beter Europees sociaal en werkgelegenheidsbeleid', nota september 1996;
- Eurodelegatie, 'Roeien met meer riemen: Impulsen voor een geïntegreerd Europees milieubeleid', notitie september 1996;
- Commissie-Van Traa, 'Het buitenland van de PvdA: Voorbij de waterlinie', rapport september 1996;
- Eurodelegatie, 'Europa in evenwicht!', nota december 1996;
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het partijbestuur van de PvdA inzake de jaarrekening 1996';
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Evert Vermeer Stichting inzake de jaarrekening 1996';
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Alfred Mozer Stichting inzake de jaarrekening 1996';
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het Curatorium van de Wiardi Beckman Stichting inzake de jaarrekening 1996';
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Stichting Politiek Jongerenwerk inzake de jaarrekening 1996';
- PRO 1996, 'Europadag succes: 'Sociale paragraaf in Europees Verdrag'' en 'Ledenonderzoek: Experiment geslaagd' (februari), 'Stafbureau Buitenland opgericht' (maart), 'De-

- batten over sociale zekerheid en internationalisering' en 'Hedy d'Ancona: "Voorstellen Europees asielbeleid te mager" (april), 'Maartje van Putten wil meer betrokkenheid en beter beleid', 'Maarten van Traa over het werk van de commissie-signaal: 'Elan moet terug in buitenland-visie van PvdA'', 'Europa-conferentie PvdA balanceert tussen droom en daad: Uitbreiding EU is makkelijker gezegd dan gedaan' en 'Eurodelegatie houdt mediaconferentie' (juni), 'PES stemt in met veiligheidsnota', 'Rapport Van Traa kritisch ontvangen' en 'Debat over sociale zekerheid en buitenlands beleid gestart' (september), 'Het buitenland van de PvdA: Voorbij de waterlinie', 'Het Duisenberg-Pact. Ondernemingsrecht en economisch onwenselijk, meent Alman Metten' en 'Start ledenwerfcampagne' (september), 'Felipe González leidt hervorming Socialistische Internationale', 'Culturele identiteit door Europese Unie bedreigd?' en 'De Boer voorstander van Europese milieukopgroep' (oktober), 'De PvdA in het buitenland (1): De Socialistische Internationale', 'Eerste resultaten ledenwerfcampagne positief. Gezocht: nieuwe leden (m/v)', 'De vervreemding van de Europarlementariër', 'Milieuconferentie Eurodelegatie: Stopzetting van subsidies bepleit in transport- en vervoerssector', 'Ideeën voor de toekomst' en 'De PvdA in het buitenland (2): De Partij van Europese Sociaal-democraten' (november);
- Partijbestuur, 'Beleidsverslag 1994-1996';
- Eurodelegatie, 'Mensenrechten, Europese plichten', maart 1997;
- Eurodelegatie, 'Een regio in beweging: een conferentie over het Middellandse Zeebeleid van de Europese Unie', april 1997;
- Tweede-Kamerfractie, 'Witte zwanen, zwarte zwanen. Over de toekomst van de luchtvaart in Nederland', 2 september 1997;
- Partijbureau, 'Ledenwerving 1997 - 2000: Evaluatie, Beleid, Actie', evaluatierapport september 1997;
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het partijbestuur van de PvdA inzake de jaarrekening 1997';
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Evert Vermeer Stichting inzake de jaarrekening 1997';
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Alfred Mozer Stichting inzake de jaarrekening 1997';
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het Curatorium van de Wiardi Beckman Stichting inzake de jaarrekening 1997';
- Moret Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Stichting Politiek Jongerenwerk inzake de jaarrekening 1997';
- PRO 1997, 'Europees voorzitterschap: Eurodelegatie wil meer initiatieven van Nederlandse regering' (januari), 'Toekomst Europese Unie centraal tijdens PvdA-Euroconferentie' (februari) "Europa, alleen voor je opa?", 'De PvdA zoekt Tweede-Kamerleden m/v' en 'Vice-voorzitter Ruud Vreeman: 'Vernieuwing PvdA-fractie blijft noodzakelijk' (april), 'Jan Marinus Wiersma: 'PES moet transnationale partij worden' en 'Sociaal-democraten bepalen nieuwe Europese agenda' (juni), 'Agenda: Europa', 'Agenda: Eurodelegatie' (maart), 'Agenda: Euro-delegatie' en 'PvdA-dossier op Euro-top beloofd? Een lange strijd voor werk' (oktober), 'Nederland in het toekomstige Europa' (november), 'Adviescommissie Europa: PvdA nodeloos defensief over Europese politiek' en 'Europese denktanks starten netwerk' (december);
- Eurodelegatie, 'Europa: meer dan Markt en Munt', nota maart 1998;
- Partijbestuur, 'Van vernieuwing naar Verdieping: Discussienota over toekomst en werkwijze van de Partij van de Arbeid', mei 1998;
- PES-delegatie, 'Voor een democratisch Europa', notitie september 1998;
- Taakgroep Luchtvaart, 'De toekomst van de grote luchtvaart in Nederland', 23 oktober 1998;

- Commissie Beginselen, 'De rode draden van de sociaal-democratie', rapport oktober 1998;
- Eurodelegatie, 'Hoekstenen van het Europese werkgelegenheidsbeleid. Inzetbaarheid, ondernemerschap, gelijke kansen, aanpassingsvermogen', nota 1998;
- Ernst & Young, 'Rapport aan het partijbestuur van de PvdA inzake de jaarrekening 1998';
- Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Evert Vermeer Stichting inzake de jaarrekening 1998';
- Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Alfred Mozer Stichting inzake de jaarrekening 1998';
- Ernst & Young, 'Rapport aan het Curatorium van de Wiardi Beckman Stichting inzake de jaarrekening 1998';
- Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Stichting Politiek Jongerenwerk inzake de jaarrekening 1998';
- PRO, 1998 'Verder na de Europese vrouwenconferentie: Vrouwen, het hart van Europa' en 'Conferentie: Europa op drempel 21e eeuw' (mei), 'Jos de Beus over PvdA', 'Vluchten kan niet meer' en Europa: 'Schrijf eigen Europees programma' (juni), 'PES: club van regeringsleiders', 'Gratis Europa-materiaal voor PvdA-leden' en 'Congresconferentie Zwolle: Bestaat Europese sociaal-democratie?' (september), 'Resolutie over Europa, beginselen en de vereniging: Inhoudelijke discussie komt op gang', 'Horst Junk: 'Maak werk van Europa' en 'Op weg naar een geïntegreerd Europees milieubeleid: 'Maak van gezond voedsel een actiepunt'' (oktober), 'Trainingsweekend in Doorn', 'De toekomst van de PvdA' en 'Partijleden op bezoek bij Eurodelegatie: Retour Straatsburg' (december);
- Tweede-Kamerfractie, 'Het Sociale Europa: Uitdaging voor sociaal-democraten', nota mei 1999;
- Algemeen secretariaat, 'Wegwijzer: de organisatie van de PvdA', www.pvda.nl/diversen/pvdaweg.tpl, 11/4/99;
- WBS/AVS, 'Als de afstand kleiner wordt. Studie naar de samenwerking tussen de Eurodelegatie en de PvdA, 1 juli 1999;
- Tweede-Kamerfractie, 'Een plan voor de krijgsmacht', nota september 1999;
- Eurodelegatie/Tweede-Kamerfractie, 'PvdA aandachtspunten voor de IGC-2000', discussie-nota 9 december 1999;
- Partijbestuur/WBS, 'De achteloosheid voorbij: Een Europees engagement', discussiestuk 1999;
- Ernst & Young, 'Rapport aan het partijbestuur van de PvdA inzake de jaarrekening 1999';
- Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Evert Vermeer Stichting inzake de jaarrekening 1999';
- Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Alfred Mozer Stichting inzake de jaarrekening 1999';
- Ernst & Young, 'Rapport aan het Curatorium van de Wiardi Beckman Stichting inzake de jaarrekening 1999';
- Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Stichting Politiek Jongerenwerk inzake de jaarrekening 1999';
- PRO 1999, 'Sterk drank en droge biscuitjes' (januari), 'Alvaro Pinto Scholtbach, de nieuwe internationaal secretaris: 'Nationale en internationale politiek verbinden', 'De toekomst van de vereniging' en 'Max van den Berg leidt Euro-delegatie' (februari), 'Ouderen in Europa' en 'Europese sociaal-democraten doen 21 beloftes voor volgende eeuw' (april), 'PvdA en WBS geven boek uit over Europa: De achteloosheid voorbij', 'Max van den Berg over Europa. Makelaar in ideeën' en 'Europa dicht bij huis' (mei), 'Europa is bin-

- nenland', 'PvdA afdeling Brussel hoopvol: Nieuwe mensen, nieuwe kansen', 'Europa Sterk en Sociaal' en 'Sociaal Europa is een gezamenlijk belang' (juni), 'Geen vrijblijvende praatclubs!', 'Marijke van Hees over de kenniscentra: Democratie levend houden' en 'Eurodelegatie vraagt uw mening over de "Staat van de Unie"' (september), 'Kenniscentra gaan de partij vernieuwen', 'De moeizame gang naar een sociale markteconomie' en 'PvdA-er Ton Beumer topman PES' (oktober), 'De Socialistische Internationale na 'Parijs': De veelvormigheid van het socialisme', 'Michiel van Hulten rapporteur' en 'Congres Eurofracties over WTO: 'Milieu verstoort de handel'' (november) en 'Eurodelegatie praat met achterban: Politici willen zich laten zien' (december);
- Ernst & Young, 'Rapport aan het partijbestuur van de PvdA inzake de jaarrekening 2000';
- Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Evert Vermeer Stichting inzake de jaarrekening 2000';
- Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Alfred Mozer Stichting inzake de jaarrekening 2000';
- Ernst & Young, 'Rapport aan het Curatorium van de Wiardi Beckman Stichting inzake de jaarrekening 2000';
- Ernst & Young, 'Rapport aan het bestuur van de Stichting Politiek Jongerenwerk inzake de jaarrekening 2000';
- PRO 2000, 'Agenda: Europa verdiept en verbreed', 'Europa krijgt langzaam sociaal gezicht' en 'Conferentie "Het sociale Europa"' (maart), 'Alfred Mozer Stichting viert tienjarig bestaan: "Voorlopig zijn we nog niet klaar"' en 'PvdA-er Swiebel voorzitter Gay and Lesbian Rights Group' (april), 'Congres krijgt experimenteel karakter' en 'Commissie Partijvernieuwing komt met tussenrapportage: Meepraten mag, en kan' (mei), 'Integratie blijft meningen verdelen', 'Den Haag en Brussel debatteren over Europa' en 'Egbert de Vries, voorzitter PES delegatie: "Te veel achterkamertjespolitiek"' (november), 'Leden en niet-leden bij de discussie betrekken', 'Schröder en Kok bespreken Europese agenda', 'Quo Vadis? Europa in 2015' en 'Alfred Mozer Stichting praat met oppositie Servië: Eastern Europe's last revolution' (december);
- Internationaal secretariaat, 'History of the PvdA', www.pvda.nl/getNewsDetails.do?id=4173&category=1580&archiveMode=..., 10/31/02;
- Alfred Mozerstichting, 'Overzicht PvdA buitenland secretarissen sinds 1951', www.pvda.nl/renderer.do/menuId/102085/clearState/true/sf/102085/returnPage/102085/itemId/220219211/realItemId/220219211/pageId/200006510/instanceId/102095/, 19/05/08.

Interviews:

- Frans Timmermans, Tweede-Kamerlid, 21 november 2002 te Den Haag. Reactie per e-mail op alle citaten 27 mei 2008;
- Jan Marinus Wiersma, Europees-Parlementslid, 3 december 2002 te Brussel. Reactie per e-mail op aangevuld citaat 8 en 22 mei 2008;
- Arjen Berkvens (telefonisch), beleidsmedewerker Internationaal Secretariaat/projectmanager Alfred Mozerstichting, 5 november 1999;
- Floris Beemster (telefonisch), beleidsmedewerker Internationaal Secretariaat, 19 mei 2008.

Overig

- EVI, 'Het Europees Verbond van Vakverenigingen: Profiel van het EVV', 1987
- FNV Internationaal, 'Van Maastricht naar Brussel - algemene conclusies van de FNV-werkconferentie op 12 en 13 september 1988';

- EP, 'Ledenlijst - voorlopige uitgave, behoudens het onderzoek van de geloofsbrieven', 11-9-1989;
- FNV, 'Europees Programma - vastgesteld door de Federatieraad op 13 november 1989';
- FNV, 'Discussieproject 'Oog op Europa'. Eindverslag', 1991;
- EVI, 'De Europese dimensies van de collectieve onderhandelingen na Maastricht. Werkdocumenten', juni 1992;
- FNV, 'Na Europa 1992: hoe verder? Een discussienota van het Federatiebestuur na 'Maastricht'', oktober 1992;
- EP, 'Ledenlijst - voorlopige uitgave, behoudens het onderzoek van de geloofsbrieven', 1-1-1994;
- Federatiebestuur FNV, 'Jaarverslag 1995';
- FNV, 'De sociale uitdaging voor Europa', brochure januari 1996;
- FNV/PvdA Eurodelegatie, 'Voor een beter Europees sociaal en werkgelegenheidsbeleid', discussiestuk september 1996;
- Federatiebestuur FNV, 'Jaarverslag 1996';
- Greenpeace (kwartaalblad), 'The Power & The Glory: Hoe is Greenpeace georganiseerd?', januari 1997;
- Federatiebestuur FNV, 'Jaarverslag 1997';
- FNV, 'Voorstel voor een FNV voorpost in Brussel', notitie Lodewijk de Waal aan Federatieraad, 13 mei 1998;
- FNV, 'Organigram FNV Vakcentrale', augustus 1998;
- Vereniging VNO-NCW, 'Wegwijzer', september 1998;
- Vereniging VNO-NCW, '100 jaar ondernemers verbonden. Jaarverslag 1998';
- Greenpeace International, 'International Annual Report 1998';
- Federatiebestuur FNV, 'Jaarverslag 1998';
- ETUC, 'Report on Activities 1995/98';
- SER, persbericht Groene poldermodel 20-4-1999;
- FNV, 'Europa, maak er werk van! 29 aanbevelingen voor een Europees actieplan', brochure mei 1999;
- Vereniging VNO-NCW, 'De macht van Europa: Een onderzoek naar de invloed van het Europees Parlement op de Nederlandse rechtsorde', memorandum juni 1999;
- ETUC, 'Resolutions', as adopted in Helsinki 29/6 - 2/7/99;
- VNO-NCW, 'Wie zijn lid?', www.vno-ncw.nl/vno-ncw/leden.htm, 'Het secretariaat van de vereniging', www.vno-ncw.nl/vno-ncw/secretariaat.htm, 'VNO-NCW in het kort', www.vno-ncw.nl/vno-ncw/inhetkort.htm, 'De rol van de leden (bestuur en commissies)', www.vno-ncw.nl/vno-ncw/bestuur.htm, 'Beleidsgroep Economische Zaken', www.vno-ncw.nl/vno-ncw/ez.htm, 'Beleidsgroep Sociale Zaken', www.vno-ncw.nl/vno-ncw/sz.htm, 'Beleidsgroep Relatiebeheer en Dienstverlening', www.vno-ncw.nl/vno-ncw/rd.htm en 'Bureau Brussel en Stafgroepen', www.vno-ncw.nl/vno-ncw/staf.htm, 10/11/99;
- Greenpeace, 'Wat is Greenpeace?', www.greenpeace.org/~nl/wat1.html, 'Hoe het begon', www.greenpeace.org/~nl/wat2.html, 'Greenpeace Nederland', www.greenpeace.org/~nl/wat3.html, 'Successen', www.greenpeace.org/~nl/wat4.html, 'Hoe is Greenpeace georganiseerd?', www.greenpeace.org/~nl/wat5.html, 'Campagnes' en www.greenpeace.org/~nl/campagne1.html, 10/12/99;
- VNO-NCW, 'De rol van de leden (bestuur en commissies)', www.vno-ncw.nl/vno-ncw/bestuur.htm, 'Wie zijn lid?', www.vno-ncw.nl/vno-ncw/leden.htm en 'Bijzondere relaties', www.vno-ncw.nl/vno-ncw/relaties.htm, 19-10-99;
- SER, 'Wie zitten in de SER?', www.ser.nl/algemeen/samenstelling.html, 'Commissies', www.ser.nl/commissies/index.html, 'Samenstelling 25e zittingsperiode, 1 april 1998-1

- april 2000', www.ser.nl/raadsleden/raadsleden.html, 'Organisatieschema', www.ser.nl/algemeen/organie.html en 'Werkwijze van de raad', www.ser.nl/algemeen/werkwijze.html, 10/21/99;
- VNO-NCW, 'Mag ik u voorstellen: VNO-NCW Brussel', informatiefolder 1999;
- SER, 'Samenstelling 26e zittingsperiode 1 april 2000 - 1 april 2002', www.ser.nl/overdeser/default.asp?desc=deraad_namenlijst, 'Organisatiestructuur', www.ser.nl/overdeser/default.asp?desc=organisatieschema, 'Samenstelling commissies, subcommissies en werkgroepen', www.ser.nl/overdeser/default.asp?desc=commissies, 'Commissie Sociaal-Economisch Beleid', www.ser.nl/overdeser/default.asp?desc=commissies_9_1, 'Commissie Mededinging en Ordening', www.ser.nl/overdeser/default.asp?desc=commissies_9_3, 'Commissie Duurzame Ontwikkeling', www.ser.nl/overdeser/default.asp?desc=commissies_9_4, 'Commissie Ruimtelijke Inrichting en Bereikbaarheid', www.ser.nl/overdeser/default.asp?desc=commissies_9_5, 'Commissie Maatschappelijk Ondernemen', www.ser.nl/overdeser/default.asp?desc=commissies_9_7, 'Commissie voor Consumentenaangelegenheden', www.ser.nl/overdeser/default.asp?desc=commissies_9_8 en 'Commissie Internationale Sociaal-Economische Aangelegenheden', www.ser.nl/overdeser/default.asp?desc=commissies_9_9, 5/11/00;
- EP, 'Leden van het Europees Parlement', www.europarl.eu.int/ep5/owa/p_meps2.repartition?ilg=NL, 5/27/02;
- Tweede Kamer, 'Fractiekosten PvdA, GroenLinks en VVD, 1990 t/m 2000', afdeling FEZ, mei 2002;
- EC, 'Directoraten-Generaal en Diensten', www.europa.eu.int/comm/dgs_nl.htm, 6/7/02;
- SER, 'Taak en samenstelling commissies, subcommissies en werkgroepen', www.ser.nl/overdeser/default.asp?desc=commissies, 'Waarom bestaat de SER?', www.ser.nl/overdeser/default.asp?desc=overdeser_bestaansrecht en 'Wat zijn product- en bedrijfschapen?', www.ser.nl/overdeser/default.asp?desc=pbo_index_1, 2/11/03;
- STAR, 'Organisatie', www.stvda.nl/overdestichting/default.asp?desc=overdest_organisatie&width=, 2/11/03.

Interviews:

- Jos Kester, beleidsmedewerker Internationale Zaken FNV, 5 oktober 1999 te Amsterdam;
- Fred Lempers, directeur Bureau Brussel VNO-NCW, 18 oktober 1999 te Den Haag;
- Sabine Voogt, stafmedewerker Internationale Verdragen Greenpeace Nederland, 12 oktober te Amsterdam.

Literatuur

- Aarts, Kees en Henk van der Kolk (red.) (2005) *Nederlanders en Europa: Het referendum over de Europese grondwet*. Amsterdam: Bert Bakker;
- Abbott, Keith (1997) 'The European Trade Union Confederation: Its Organization and Objectives in Transition' in *Journal of Common Market Studies* 35 (3): 465-81;
- Andeweg, Rudy (1995) 'Beleidsvorming' in Joop van den Berg, Theo Bellekom, Hans-Martien ten Napel en Else-Marie Peeters (red.) *Inleiding Staatskunde* (Deventer: Kluwer): 355-70;
- Andeweg, Rudy (2000) 'Fractiocracy? Limits to the ascendancy of the parliamentary party group in Dutch politics' in Knut Heidar en Ruud Koole (eds.) *Parliamentary Party Groups in European Democracies: Political Parties Behind Closed Doors* (London: Routledge): 89-105;
- Andeweg, Rudy en Galen Irwin (2005) *Governance and Politics of the Netherlands*. Second Edition. Houndmills/New York: Palgrave Macmillan;
- Armingeon, Klaus (2002) 'Consociationalism and Economic Performance in Switzerland 1968-1998: The Conditions of Muddling through Successfully in *Acta Politica* 37 (Spring/Summer): 121-39;
- Aspinwall, Mark (1998) 'Collective attraction – the new political game in Brussels' in Justin Greenwood en Mark Aspinwall (eds.) *Collective Action in the European Union: Interests and the New Politics of Associability* (London/New York: Routledge): 196-312;
- Aspinwall, Mark en Justin Greenwood (1998) 'Conceptualising Collective Action in the European Union' in Justin Greenwood en Mark Aspinwall (eds.) *Collective Action in the European Union: Interests and the New Politics of Associability* (London/New York: Routledge): 1-30;
- Aspinwall, Mark en Gerald Schneider (2001) 'Institutional Research on the European Union: Mapping the Field' in Gerald Schneider en Mark Aspinwall (eds.) *The Rules of Integration: Institutional approaches to the study of Europe* (Manchester/New York: Manchester University Press): 1-19;
- Averyt, William (1977) *Agropolitics in the European Community: Interest Groups and the Common Agricultural Policy*. London: Praeger;
- Aylott, Nicholas (2002) 'Let's Discuss this Later: Party Responses to Euro-Division in Scandinavia' in *Party Politics* 8 (4): 441-61;
- Aylott, Nicholas (2007) 'Some things change, a lot stays the same: comparing the country studies' in Thomas Poguntke, Nicholas Aylott, Elisabeth Carter, Robert Ladrech en Kurt Richard Luther (eds.) *The Europeanization of National Political Parties: Power and Organizational adaptation* (London/New York: Routledge): 190-211;
- Bache, Ian en Andrew Jordan (2006) 'Britain in Europe and Europe in Britain' in Ian Bache en Andrew Jordan (eds.) *The Europeanization of British Politics* (Houndmills/Hampshire: Palgrave Macmillan): 3-33;
- Bardi, Luciano (1994) 'Transnational Party Federations, European Parliamentary Party Groups, and the Building of Europarties' in Richard Katz en Peter Mair (eds.) *How Parties Organize: Change and Adaptation in Party Organizations in Western Democracies* (London: Sage Publications): 357-72;
- Bardi, Luciano (2002) 'Parties and Party Systems in the European Union. National and Supranational Dimensions' in Kurt Richard Luther en Ferdinand Müller-Rommel (eds.) *Po-*

- litical Parties in the New Europe: Political and Analytical Challenges* (Oxford: Oxford University Press): 293-321;
- Bellamy, Richard, Dario Castiglione en Jo Shaw (eds.) (2006) *Making European Citizens: Civic Inclusion in a Transnational Context*. Houndmills/New York: Palgrave Macmillan;
- Benson, Kenneth (1975) 'The Interorganizational Network as a Political Economy' in *Administrative Science Quarterly* 2 (June): 229-49;
- Berg, Joop van den en Henk Molleman (1975) *Crisis in de Nederlandse politiek*. Alphen a/d Rijn: Samsom;
- Beyers, Jan, Bart Kerremans en Peter Bursens (2001) 'Belgium, the Netherlands, and Luxembourg: Diversity among the Benelux Countries' in Eleanor Zeff en Ellen Pirro (eds.) *The European Union and the Member States: Cooperation, Coordination, and Compromise* (Boulder: Lynne Rienner): 59-88;
- Binnema, Harmen (2007) 'De kloof tussen de burger en Brussel' in Anna van der Vleuten (red.) *De bestuurlijke kaart van de Europese Unie* (Bussum: Coutinho): 223-40;
- Boer, Bartho (2005) 'Eurosceptis en liberalisme in Nederland' in Hans Vollaard en Bartho Boer (red.) *Eurosceptis in Nederland* (Utrecht: Lemma): 129-49;
- Boer, Bartho en Hans Vollaard (2005) 'Het belang van eurosceptis' in Hans Vollaard en Bartho Boer (red.) *Eurosceptis in Nederland* (Utrecht: Lemma): 191-201;
- Bomberg, Elizabeth (1998) *Green Parties and Politics in the European Union*. London/New York: Routledge;
- Bomberg, Elizabeth (2002) 'The Europeanisation of Green Parties' in *West European Politics* 25 (3): 29-50;
- Bomberg, Elizabeth en John Peterson (2000) 'Policy Transfer and Europeanization: Passing the Heineken Test?'. *Queen's Papers on Europeanization*, No. 2;
- Boomen, Berend Jan van den (1997) 'De internationale kant van de sociaal-democratie' in *Jaarboek 1996 DNPP* (www.rug.nl/dnpp/jaarboeken): 245-57;
- Börzel, Tanja (1999) 'Towards Convergence in Europe? Institutional Adaptation to Europeanization in Germany and Spain' in *Journal of Common Market Studies* December: 573-96;
- Börzel, Tanja (2005) 'Europeanization: How the EU Interacts with Its Member States' in Simon Bulmer en Christian Lequesne (eds.) *The Member States of the European Union* (Oxford: Oxford University Press): 45-69;
- Börzel, Tanja en Thomas Risse (2003) 'Conceptualising the Domestic Impact of Europe' in Kevin Featherstone en Claudio Radaelli (eds.) *The Politics of Europeanisation* (Oxford: Oxford University Press): 57-80;
- Börzel, Tanja en Thomas Risse (2006) 'Europeanization: The Domestic Impact of European Union Politics' in Knud Jørgensen, Mark Pollack en Ben Rosamond (eds.) *Handbook of European Union Politics* (London: Sage): 483-504;
- Bruyn, Jean-Pierre de (1976) 'Partijen en partijstelsels' in Andries Hoogerwerf (red.) *Verkenningen in de politiek*. Deel I/derde druk (Alphen aan den Rijn: Samsom): 173-89;
- Brzinski, Joanne (1995) 'Political Group Cohesion in the European Parliament, 1989-1994' in Carolyn Rhodes en Sonia Mazey (eds.) *State of the European Union Vol. 3: Building a European Polity?* (Boulder: Lynne Rienner): 135-58;
- Bugdahn, Sonja (2005) 'Of Europeanization and domestication: the implementation of the environmental information directive in Ireland, Great Britain and Germany' in *Journal of European Public Policy* 12 (1): 177-99;
- Buller, Jim en Andrew Gamble (2002) 'Conceptualising Europeanization' in *Public Policy and Administration* 17 (2): 4-24;

- Bulmer, Simon (1994) 'Institutions and Policy Change in the European Communities: The Case of Merger Control' in *Public Administration* 72 (3): 423-44;
- Bulmer, Simon (1998) 'New institutionalism and the governance of the Single European Market' in *Journal of European Public Policy* 5 (3): 365-86;
- Bulmer, Simon en Martin Burch (2000) 'Coming to Terms with Europe: Europeanisation, Whitehall and the Challenge of Devolution'. *Queen's Papers on Europeanisation*, No. 9;
- Bulmer, Simon en Martin Burch (2001) 'The Europeanization of Central Government: the UK and Germany in Historical Institutional Perspective' in Gerald Schneider en Mark Aspinwall (eds.) *The Rules of Integration: Institutional Approaches to the Study of Europe* (Manchester: Manchester University Press): 73-98;
- Bulmer, Simon en Claudio Radaelli (2004) 'The Europeanisation of National Policy?'. *Queen's Papers on Europeanisation*, No. 1;
- Butt Philip, Alan (1998) 'The European Union: Environmental Policy and the Prospects for Sustainable Development' in Kenneth Hanf en Alf-Inge Jansen (eds.) *Governance and Environment in Western Europe: Politics, Policy and Administration* (New York: Longman): 253-76;
- Carter, Elizabeth en Thomas Poguntke (2008) 'How does European Integration Change National Political Parties?' te verschijnen in *West European Politics*;
- Chalmers, Alan (1999) *Wat heet wetenschap?* Tiende, geheel herziene druk. Boom: Amsterdam;
- Checkel, Jeffrey (1999) 'Norms, Institutions, and National Identity in Contemporary Europe' in *International Studies Quarterly* 43 (1): 83-114;
- Checkel, Jeffrey (2001) 'The Europeanization of Citizenship?' in Maria Green Cowles, James Caporaso en Thomas Risse (eds.) *Transforming Europe: Europeanization and Domestic Change* (Ithaca, NY: Cornell University Press): 180-97;
- Collie, Lynn (1992) 'Business Lobbying in the European Community: The Union of Industrial and Employers' Confederation of Europe' in Sonia Mazey en Jeremy Richardson (ed.) *Lobbying in the European Community* (New York: Oxford University Press): 213-29;
- Collier, Ute (1997) 'Sustainability, Subsidiarity and Deregulation: New Directions in EU Environmental Policy' in *Environmental Politics* 6 (2): 1-23;
- Cowles, Maria Green (1997) 'Organizing Industrial Coalitions: A Challenge for the Future?' in Helen Wallace en Alasdair Young (ed.) *Participation and Policy-Making in the European Union* (Oxford: Clarendon Press): 116-40;
- Cowles, Maria Green (1998) 'The Changing Architecture of Big Business' in Justin Greenwood en Mark Aspinwall (ed.) *Collective Action in the European Union: Interests and the New Politics of Associability* (London: Routledge): 108-25;
- Cowles, Maria Green, James Caporaso en Thomas Risse (eds.) (2001) *Transforming Europe: Europeanization and Domestic Change*. Ithaca, NY: Cornell University Press (oorspr. 2000);
- Cram, Laura (1998) 'The EU Institutions and Collective Action. Constructing a European Interest?' in Justin Greenwood en Mark Aspinwall (eds.) *Collective Action in the European Union. Interests and the New Politics of Associability* (London: Routledge): 63-80;
- Crepaz, Markus (2002) 'Domestic and External Constraints on Austrian Corporatism: Challenges and Opportunities' in *Acta Politica* 37 (Spring/Summer): 157-75;
- Daalder, Hans (1989) 'Het Nederlandse partijstelsel in het licht van algemene modellen' in *Jaarboek 1988 DNPP* (www.rug.nl/dnpp/jaarboeken): 153-71;
- Daniels, Philip (1998) 'From Hostility to Constructive Engagement: The Europeanisation of the Labour Party in Britain in the 1990s' in *West European Politics* 21 (1): 72-96;

- Dell'Olio, Fiorella (2005) *The Europeanization of Citizenship: Between the Ideology of Nationality, Immigration and European Identity*. Aldershot: Ashgate;
- Deschouwer, Kris (2002) 'Falling Apart Together. The Changing Nature of Belgian Conso-nationalism' in *Acta Politica* 37 (Spring/Summer): 68-86;
- Dinan, Desmond (2005) *Ever Closer Union: An Introduction to European Integration*. Third Edition. Houndmills/Hampshire: Palgrave Macmillan;
- Donaldson, Lex (1996) 'The Normal Science of Structural Contingency Theory' in Stewart Clegg, Cynthia Hardy en Walter Nord (eds.) *Handbook of Organization Studies* (London: Sage): 57-77;
- Duverger, Maurice (1954) *Political parties: their organization and activity in the modern state*. Translated by Barbara and Robert North. New York: Wiley;
- Dyson, Kenneth en Klaus Goetz (2002) 'Germany and Europe: Beyond Congruence'. Paper presented at Germany and Europe: A Europeanised Germany? Conference British Academy;
- Ebbinghaus, Bernhard en Jelle Visser (1997) 'European Labor and Transnational Solidarity: Challenges, Pathways, and Barriers' in Jytte Klausen en Louise Tilly (eds.) *European Integration in Social and Historical Perspective From 1850 to the Present* (Boulder: Rowman & Littlefield): 1-31 (voorlopige nummering);
- Egeberg, Morten (2005), 'The EU and the Nordic Countries: Organizing Domestic Diversity?' in Simon Bulmer en Christian Lequesne (eds.) *The Member States of the European Union* (Oxford: Oxford University Press): 185-208;
- Egeberg, Morten (2008) 'European Government(s): Executive Politics in Transition' in *West European Politics* 31 (1/2): 235-57;
- Featherstone, Kevin (2003) 'In the name of Europe' in Kevin Featherston en Claudio Radaelli (eds.) *The Politics of Europeanisation* (Oxford: Oxford University Press): 3-26;
- Featherston, Kevin en Claudio Radaelli (2003, eds.) *The Politics of Europeanisation*. Oxford: Oxford University Press;
- Fligstein, Neil en Jason McNichol (1998) 'The Institutional Terrain of the European Union' in Wayne Sandholtz en Alec Stone Sweet (eds.) *European Integration and Supranational Governance* (Oxford: Oxford University Press): 59-92;
- Flora Peter (ed.) (1999) *State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europa: The Theory of Stein Rokkan* (met Stein Kuhnle en Derek Urwin). Oxford/New York: Oxford University Press;
- Forsyth, Murray (1981) *Unions of States: The Theory and Practice of Confederation*. Leicester: Leicester University Press;
- Freestone, David en Aaron McLoughlin (1997) 'EC Action and Initiatives in Environmental Protection' in David Hine en Hussein Kassim (eds.) *Beyond the Market: The EU and National Social Policy* (London: Routledge): 179-211;
- Gaffney, John (1996) 'Introduction: Political Parties and the European Union' in John Gaffney (ed.) *Political Parties and the European Union* (New York/London: Routledge): 1-30;
- George, Stephen (2001) 'The Europeanization of UK Politics and Policy-Making: The Effects of European Integration on the UK'. Paper presented at the UACES/ESRC Workshop Sheffield University November;
- Goetz, Klaus (2008) 'Governance as a Path to Government' in *West European Politics* 31 (1/2): 258-79;
- Grabbe, Heather (2005) 'How does Europeanization affect CEE governance? Conditionality, Diffusion and Diversity' in *Journal of European Public Policy* 8 (6): 1013-31;

- Grahl, John en Paul Teague (1990) *1992 The Big Market: The Future of the European Community*. London: Lawrence & Wishart;
- Grant, Wyn (1993) 'Pressure Groups and the European Community: An Overview' in Sonia Mazey en Jeremy Richardson (ed.) *Lobbying in the European Community* (New York: Oxford University Press): 27-46;
- Grant, Wyn (1995) *Pressure Groups, Politics and Democracy in Britain*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf;
- Greenwood, Justin (1997) *Representing Interests in the European Union*. London: Macmillan;
- Greenwood, Justin (2007) *Interest Representation in the European Union*. Second Edition. Basingstoke: Palgrave Macmillan;
- Greenwood, Justin, Jürgen Grote en Karsten Ronit (1992) 'Introduction: Organized Interests and the Transnational Dimension' in Justin Greenwood, Jürgen Grote en Karsten Ronit (ed.) *Organized Interests and the European Community* (London: Sage Publications): 1-42;
- Greenwood, Justin en Karsten Ronit (1994) 'Interest Groups in the European Community: Newly Emerging Dynamics and Forms' in *West European Politics* 17 (1): 31-52;
- Haas, Ernst (1958) *The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces 1950-1957*. London: Stevens & Sons;
- Hague, Rod en Martin Harrop (2007) *Comparative Government and Politics: An Introduction*. Seventh Edition. Basingstoke: Palgrave Macmillan;
- Hall, Peter en Rosemary Taylor (1996) 'Political science and the three new institutionalisms' in *Political Studies* 44 (5): 936-57;
- Hanf, Kenneth en Ben Soetendorp (1998) 'Small States and the Europeanization of Public Policy' in Kenneth Hanf en Ben Soetendorp (eds.) *Adapting to the European Union: Small States and the European Union* (London/New York: Longman): 1-13;
- Hanf, Kenneth en Egbert van de Gronden (1998) 'The Netherlands: Joint Regulation and Sustainable Development' in Kenneth Hanf en Alf-Inge Jansen (eds.) *Governance and Environment in Western Europe: Politics, Policy and Administration* (New York: Longman): 152-80;
- Harmesen, Robert (1999) 'The Europeanization of National Administrations: A Comparative Study of France and the Netherlands in *Governance* 12: 81-113;
- Hay, Colin en Daniel Wincott (1998) 'Structure, Agency and Historical Institutionalism' in *Political Studies* 46 (5): 951-7;
- Heijden, Hein-Anton van der (1997) 'Political Opportunity Structure and the Institutionalisation of the Environmental Movement' in *Environmental Politics* 6 (4): 25-50;
- Héritier, Adrienne (1998) 'Differential Europe: Administrative responses to Community policy'. Paper presented to the conference on Europeanization and Domestic Change. EUI, Florence, 19-20 June 1998;
- Héritier, Adrienne en Christoph Knill (2000) 'Differential Responses to European Policies : A Comparison'. Max Planck Projektgruppe Recht der Gemeinschaftsgüter Preprint 2000-3 Bonn;
- Hey, Christian en Uwe Brendle (1994) *Umweltverbände und EG: Strategien, politische Kulturen und Organisationsformen*. Opladen: Westdeutscher Verlag;
- Heywood, Andrew (2007) *Politics*. Third edition. Houndmills/New York: Palgrave Macmillan;
- Hill, Michael (2005) *The Public Policy Process*. Harlow: Pearson;
- Hix, Simon (1996) 'The Transnational Party Federation' in John Gaffney (ed.) *Political Parties and the European Union* (New York/London: Routledge): 308-332;

- Hix, Simon (1998) 'The Study of the European Union II: the 'new governance' agenda and its rival' in *Journal of European Public Policy* 5 (1): 38-65;
- Hix, Simon (1999) *The Political System of the European Union*. Houdmills/London: Macmillan;
- Hix, Simon (2006) 'The European Union as a Polity (I)' in Knud JØrgensen, Mark Pollack en Ben Rosamond (eds.) *Handbook of European Union Politics* (London: Sage): 141-58;
- Hix, Simon en Christopher Lord (1997) *Political Parties in the European Union*. Houdmills/London: Macmillan;
- Hix, Simon en Klaus Goetz (2000) 'Introduction: European Integration and National Political Systems' in *West European Politics* 23 (4): 1-26;
- Hix, Simon en Urs Lesse (2002) *Shaping a Vision: A History of the Party of European Socialists 1957-2002*. Jubileumboek PES. www.pes.org/content/view/42/69/lang.en, 3-5-2008;
- Hoffmann, Stanley (1966) 'Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation-State and the Case of Western Europe' in *Daedalus* 95 (3): 892-908;
- Holzhaecker, Ronald en Markus Haverland (2006) 'Preface' in Ronald Holzhaecker en Markus Haverland (eds.) *European Research Reloaded: Cooperation and integration among Europeanized States* (Dordrecht: Springer): xi-xii;
- Hooghe, Liesbet en Gary Marks (2001) *Multi-Level Governance and European Integration*. Cambridge: Cambridge University Press;
- Hooghe, Liesbet en Gary Marks (2003) 'Unraveling the Central State, but How? Types of Multi-level Governance' in *American Political Science Review* 97 (2): 233-44;
- Howell, Kerry (2004) 'Developing Conceptualisations of Europeanization: Synthesising Methodological Approaches'. *Queen's Papers on Europeanization*, No. 3;
- Jachtenfuchs, Markus (1995) 'Theoretical perspectives on European governance' in *European Law Journal* 1 (2): 115-33;
- Jachtenfuchs, Markus (2001) 'The Governance Approach to European Integration' in *Journal of Common Market Studies* 39 (2): 245-64;
- Jaffee, David (2001) *Organization Theory: Tension and Change*. New York: McGraw-Hill;
- Jones, Erik (2002) 'Consociationalism, Corporatism, and the Fate of Belgium' in *Acta Politica* 37 (Spring/Summer): 86-104;
- Jordana, Jacint, David Levi-Faur en Imma Puig (2005) 'The Limits of Europeanization: Regulatory reforms in the Spanish and Portuguese Telecommunications and Electricity Sectors' in *Governance* 19 (3): 437-64;
- Kalekin-Fishman, Devorah en Pirkko Pitkänen (2007) 'Postscript' in Devorah Kalekin-Fishman en Pirkko Pitkänen (eds.) *Multiple Citizenship as a Challenge to European Nation-States* (Rotterdam/Taipei: Sense Publishers): 269-78;
- Kassim, Hussein (2005) 'The Europeanization of Member State Institutions' in Simon Bulmer en Christian Lequesne (eds.) *The Member States of the European Union* (Oxford: Oxford University Press): 285-316;
- Katz, Richard en Peter Mair (eds.) (1992) *Party Organizations: A Data Handbook on Party Organizations in Western Democracies, 1960-90*. London: Sage;
- Katz, Richard en Peter Mair (2002) 'The Ascendancy of the Party in Public Office: Party Organizational Change in Twentieth-Century Democracies' in Richard Gunther, José Ramón-Montero en Juan Linz (eds.) *Political Parties: Old Concepts and New Challenges* (Oxford: Oxford University Press);
- Katzenstein, Peter (1985) *Small States in World Markets: Industrial Policy in Europe* Ithaca: Cornell University Press;

- Kelemen, Daniel en Kalypso Nicolaidis (2005) 'Bringing Federalism Back In' in Knud Jørgensen, Mark Pollack en Ben Rosamond (eds.) *Handbook of European Union Politics* (London: Sage): 301-16;
- Kenen, Peter (1995) *Economic and Monetary Union in Europe: Moving beyond Maastricht*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kerremans, Bart (1996) 'Do institutions make a difference? Non-institutionalism, neo-institutionalism, and the logic of common decision-making in the European Union' in *Governance* 9 (2): 217-40;
- Kieser, Alfred en Herbert Kubicek (1992) *Organisation*. Berlin/New York: Walter de Gruyter;
- King, Gary, Robert Keohane en Sidney Verba (1994) *Designing Social Inquiry: Scientific Inference in Qualitative Research*. Princeton, New Jersey/Chichester, West Sussex: Princeton University Press;
- Kirchner, Emil en Konrad Schwaiger (1981) *The Role of Interest Groups in the European Community*. Aldershot: Gower;
- Knill, Christoph (1998) 'European Policies: The Impact of National Administrative Traditions' in *Journal of Public Policy* 18 (1): 1-28;
- Knill, Christoph en Dirk Lehmkuhl (1999) 'How Europe Matters. Different Mechanisms of Europeanization' in *European Integration Online Papers* 3 (7);
- Knill, Christoph en Andrea Lenschow (2001) 'Adjusting to EU Environmental Policy: Change and Persistence of Domestic Administrations' in Maria Green Cowles, James Caporaso en Thomas Risse (eds.) (2001) *Transforming Europe: Europeanization and Domestic Change*. (Ithaca: Cornell University Press): 116-36;
- Knill, Christoph en Dirk Lehmkuhl (2002) 'The National Impact of EU Regulatory Policy: Three Europeanization Mechanisms' in *European Journal of Political Research* 41 (2): 255-80;
- Knocke, David en James Wood (1981) *Organized for Action: Commitment in Voluntary Associations*. New Brunswick: Rutgers University Press;
- Kohler-Koch, Beate (1997) 'Organized Interests in European Integration: The Evolution of a New Type of Governance?' in Helen Wallace en Alasdair Young (eds.) *Participation and Policy-Making in the European Union* (Oxford: Clarendon Press): 42-69;
- Kohler-Koch, Beate en Rainer Eising (eds.) (1999) *The Transformation of Governance in the European Union*. London: Routledge;
- Koole, Ruud (1992) *De opkomst van de moderne kaderpartij: veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*. Utrecht: Het Spectrum;
- Koole, Ruud (1995) *Politieke partijen in Nederland: Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel*. Utrecht: Het Spectrum;
- Koole, Ruud (1995) 'Politieke partijen' in Joop van den Berg, Theo Bellekom, Hans-Martien ten Napel en Else-Marie Peeters (red.) *Inleiding Staatskunde* (Deventer: Kluwer): 157-81;
- Koole, Ruud (1997) 'Ledenpartijen of staatspartijen? Financiën van Nederlandse politieke partijen in vergelijkend en historisch perspectief' in *Jaarboek 1996 DNPP* (www.rug.nl/dnpp/jaarboeken): 156-82;
- Koole, Ruud en Hans Daalder (2002) 'The Consociational Democracy Model and the Netherlands: Ambivalent Allies?' in *Acta Politica* 37 (Spring/Summer): 23-43;
- Koole, Ruud en Lianne Raap (2005) 'Eurosepsis en de sociaal-democratie in Nederland' in Hans Vollaard en Bartho Boer (red.) *Eurosepsis in Nederland* (Utrecht: Lemma): 109-28;
- Koole, Ruud (2006) *Politiek en tegenpolitiek in de Nederlandse democratie. Politici, journalisten en wetenschappers in de ban van het populisme*. Oratie uitgesproken bij de aanvaar-

- ding van het ambt van hoogleraar in de Politicologie, i.h.b. met betrekking tot de Nederlandse politiek en haar institutionele ontwikkeling aan de Universiteit Leiden (8 december);
- Ladrech, Robert (1994) 'Europeanization of Domestic Politics and Institutions: The Case of France' in *Journal of Common Market Studies* 32 (1): 69-88;
- Ladrech, Robert (1996) 'Political Parties in the European Parliament' in John Gaffney (ed.) *Political Parties and the European Union* (New York/London: Routledge): 291-307;
- Ladrech, Robert (2002) 'Europeanization and Political Parties: Towards a Framework for Analysis' in *Party Politics* 8 (4): 389-404;
- Laffan, Brigid en Michael Shackleton (2000) 'The Budget: Who Gets What, When, and How' in Helen Wallace en William Wallace (eds.) *Policy-Making in the European Union* (Oxford: Oxford University Press): 211-41;
- Lammers, Cor, Ton Mijs en Wim van Noort (2001) *Organisaties vergelijkenderwijs. Ontwikkeling en relevantie van het sociologisch denken over organisaties*. Utrecht: Het Spectrum;
- Lanzalaco, Luca (1992) 'Coping with Heterogeneity: Peak Associations of Business within and across Western European Nations' in Justin Greenwood, Jürgen Grote en Karsten Ronit (eds.) *Organized Interests and the European Community* (London: Sage Publications): 173-206;
- Lehmbruch, Gerhard (2002) 'Quasi-consociationalism in German Politics. Negotiated Democracy and the Legacy of the Westphalian Peace' in *Acta Politica* 37 (Spring/Summer): 175-95;
- Lijphart, Arend (1977) *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*. New Haven/London: Yale University Press;
- Lijphart, Arend (1992) *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Negende druk (oorspr. 1968). Haarlem: H.J.W. Becht;
- Lindberg, Leon (1963) *The Political Dynamics of European Economic Integration*. Stanford: Stanford University Press;
- List, Gerry van der en Heleen Poppens (1997) De VVD in internationaal verband in *Jaarboek 1996 DNPP* (www.rug.nl/dnpp/jaarboeken): 258-269;
- Lucardie, Paul, Wijbrandt van Schuur en Gerrit Voerman (1999) *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief*. Leiden: DSWO Press;
- Maas, Willem (2007) *Creating European Citizens*. Plymouth: Rowman & Littlefield;
- Maier, Lothar (1993) 'Institutional Consumer Representation in the European Community' in *Journal of Consumer Policy* 16: 355-74;
- Mair, Peter (2000) 'The Limited Impact of Europe on National Party System' *West European Politics* 23 (4): 27-51;
- Mair, Peter (2004) 'The Europeanization Dimension' in *Journal of European Public Policy* 11 (2): 337-48;
- Mair, Peter (2007) 'Political Parties and Party Systems' in Paolo Graziano en Maarten Vink (eds.) *Europeanization: New Research Agendas* (Basingstoke: Palgrave Macmillan): 154-67;
- Manow, Philip (2002) 'Consociational Roots in German Corporatism: The Bismarckian Welfare State and the German Political Economy' in *Acta Politica* 37 (Spring/Summer): 195-213;
- Marks, Gary (1993) 'Structural Policy and Multilevel Governance in the EC' in Alan Cafruny en Glenda Rosenthal (eds.) *The State of the European Community. Volume 2: The Maastricht Debates and Beyond* (London: Longman): 391-411;

- Marks, Gary en Doug McAdam (1996) 'Social Movements and the Changing Structure of Political Opportunity in the European Union' in Gary Marks, Fritz Scharpf, Philippe Schmitter en Wolfgang Streeck *Governance in the European Union* (London: Sage Publications): 95-120
- Marks, Gary, Liesbet Hooghe en Kermit Blank (1996) 'European Integration from the 1980s: State-Centric v. Multi-level Governance' in *Journal of Common Market Studies* 34 (3): 341-77;
- Mastenbroek, Ellen (2007) *The Politics of Compliance: Explaining the Transposition of EC Directives in the Netherlands*. Wageningen: Ponsen & Looijen;
- Mazey, Sonia en Jeremy Richardson (1993) *Lobbying in the European Community* (eds.) Oxford: Oxford University Press
- Mazey, Sonia en Jeremy Richardson (1996) 'EU policy-making: a garbage can or an anticipatory and consensual policy style?' in Yves Mény, Pierre Muller en Jean-Louis Quermonne (eds.), *Adjusting to Europe* (London: Routledge): 41-58;
- Mazey, Sonia en Jeremy Richardson (1999) 'Interests' in Laura Cram, Desmond Dinan en Neill Nugent (eds.) *Developments in the European Union* (Houndmills: Macmillan): 105-29;
- McCarthy, John en Mayer Zald (1973) *The Trend of Social Movements in America: Professionalization and Resource Mobilization*. Morristown: General Learning Press;
- McCormick, John (1999) *Understanding the European Union: A Concise Introduction*. Houdmills/London: Macmillan;
- Mény, Yves, Pierre Muller en Jean-Louis Quermonne (eds.) (1996) *Adjusting to Europe: The Impact of the European Union on National Institutions and Policies*. London: Routledge;
- Mierlo, Hans van (1988) *Pressiegroepen in de Nederlandse politiek*. Den Haag: Stichting Maatschappij en Onderneming;
- Milward, Alan (1992) *The European Rescue of the Nation-State*. Berkeley: University of California Press;
- Moravcsik, Andrew (1993) 'Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmentalist Approach' in *Journal of Common Market Studies* 31 (4): 473-524;
- Moravcsik, Andrew (1998) *The Choice for Europe: Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht*. Ithaca: Cornell University Press;
- Mudde, Cas en Petr Kopecký (2005) 'Eurosepsis: een conceptualisatie' in Hans Vollaard en Bartha Boer (red.) *Eurosepsis in Nederland* (Utrecht: Lemma): 15-21;
- Noort, Wim van en Cor Lammers (1995) *De tussenorganisatie*. Leiden: DSWO Press;
- Nordsieck, Wolfram (2004) 'Parties and Elections in Europe: European Union.' Informatie op <http://www.parties-and-elections.de/eu2.html>;
- Nugent, Neill (1999) *The Government and Politics of the European Union*. Fourth Edition. Houndmills/London: Macmillan;
- Nugent, Neill (2006) *The Government and Politics of the European Union*. Fourth Edition. Houndmills/Basingstoke/Hampshire: Palgrave Macmillan;
- Olsen, Johan (2002a) 'The Many Faces of Europeanization' in *ARENA Working Papers* 01 (2);
- Olsen, Johan (2002b) 'The Many Faces of Europeanization' in *Journal of Common Market Studies* 40 (5): 921-52;
- Pelinka, Anton (2002) 'Consociational Democracy in Austria: Political Change, 1968-1998' in *Acta Politica* 37 (Spring/Summer): 139-57;
- Pennings, Johannes (1992) 'Structural Contingency Theory: A Reappraisal' in *Research in Organizational Behavior* 14: 267-309;

- Peters, Guy (1999) *Institutional Theory in Political Science: The 'New Institutionalism'*. London/New York: Continuum;
- Peters, Guy en Jon Pierre (2006) 'Governance, Government and the State' in Colin Hay, Michael Lister and David Marsh (ed.) *The State. Theories and Issues* (Houndmills/New York: Palgrave Macmillan): 209-22;
- Peterson, John (1995) 'Decision-making in the European Union: Towards a Framework for analysis' in *Journal of European Public Policy* 2: 69-93;
- Pfeffer, Jeffrey en Gerald Salancik (1978) *The External Control of Organizations: A Resource Dependence Perspective*. New York: Harper and Row;
- Pierson, Paul (1996) 'The Path to European Integration. A Historical Institutional Analysis' in *Comparative Political Studies* 29 (2): 123-163;
- Piessens, Cees en Annick Teubner (1994) *Elementair Europees Gemeenschapsrecht*. Groningen: Wolters-Noordhoff;
- Poguntke, Thomas (2002) 'Party Organizational Linkage: Parties Without Firm Social Roots?' in Kurt Richard Luther en Ferdinand Müller-Rommel (eds.) *Political Parties in the New Europe: Political and Analytical Challenges*. Oxford: Oxford University Press;
- Poguntke, Thomas, Nicholas Aylott, Robert Ladrech en Kurt Richard Luther (2004) 'The Europeanization of National Political Parties: A Framework for Analysis'. Paper presented at the KEPRU Meeting in Murcia, May;
- Powell, Walter en Paul DiMaggio (1983) 'The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields' in *American Sociological Review* 48 (1): 147-60;
- Powell, Walter (1991) 'Expanding the Scope of Institutional Analysis' in Walter Powell en Paul DiMaggio (eds.) *The New Institutionalism in Organizational Analysis* (Chicago: University of Chicago Press): 183-203;
- Radaelli, Claudio (2000a) 'Whither Europeanization? Concept Stretching and Substantive Change'. *European Integration Online Papers* 4 (8);
- Radaelli, Claudio (2000b) 'Policy Transfer in the European Union' in *Governance* 13 (1): 25-43;
- Rath, Fritz (1994) 'The Co-ordinates of Trade Union Policy for Europe' in Wolfgang Lecher (ed.) *Trade Unions in the European Union: A Handbook* (London: Lawrence & Wishart): 237-73;
- Raunio, Tapio (2000) 'Losing Independence or Finally Gaining Recognition? Contacts Between MEPs and National Parties' in *Party Politics* 6 (2): 211-23;
- Raunio, Tapio (2002) 'Why European Integration Increases Leadership Autonomy within Political Parties' in *Party Politics* 8 (4): 405-22;
- Raunio, Tapio (2006) 'Political Parties in the European Union' in Knud Jørgensen, Mark Pollack en Ben Rosamond (eds.) *Handbook of European Union Politics* (London: Sage): 247-62;
- Rens, Johan van (1993) 'Dutch Trade Union Federation (FNV) and the EU Work Council' in Robin Pedler en Rinus van Schendelen (eds.) *Lobbying the European Union: Companies, Trade Associations and Issue Groups* (Aldershot: Dartmouth): 283-301;
- Rens, Johan van (1993) 'De FNV en de Europese ondernemingsraad' in Rinus van Schendelen (red.) *Nederlandse lobby's in Europa* (Den Haag: SDU): 183-99;
- Rhodes, Rod (1994) 'The Hollowing Out of the State' in *Political Quarterly* 65: 138-51;
- Rhodes, Rod (1996) 'The New Governance: Governing without Government' in *Political Studies* 44 (4): 652-67;

- Richardson, Jeremy (1996) 'Eroding EU Politics: Implementation Gaps Cheating and Res-teering' in Jeremy Richardson (ed.) *European Union: Power and Policy-Making* (London: Routledge): 278-94;
- Richardson, Jeremy (2006) 'Organized Interests in the European Union' in Knud Jørgensen, Mark Pollack en Ben Rosamond (eds.) *Handbook of European Union Politics* (London: Sage): 231-46;
- Rieger, Elmar (2000) 'The Common Agricultural Policy' in Helen Wallace en William Wal-lace (eds.) *Policy-Making in the European Union* (Oxford: Oxford University Press): 179-210;
- Risse, Thomas, Maria Green Cowles en James Caporaso (2001) 'Europeanization and Do-mestic Change: Introduction' in Maria Green Cowles, James Caporaso en Thomas Risse (eds.) (2001) *Transforming Europe: Europeanization and Domestic Change*. (Ithaca, NY: Cornell University Press): 1-21;
- Robinson, Alan (1961) *Dutch Organised Agriculture in International Politics, 1945-1960*. The Hague: Martinus Nijhoff;
- Rooij, Rob de (2002) 'The Impact of the European Union on Local Government in the Net-herlands' in *Journal of European Public Policy* 9 (3): 447-67;
- Rooij, Rob de (2003) *Nederlandse gemeenten en provincies in de Europese Unie: Gevolgen van het nationale EU-lidmaatschap voor subnationale overheden*. Deventer: Kluwer;
- Rooyen, Edwin van (2009) 'De Europese machtsfactor in Nederlandse politieke partijen' te verschijnen in *Jaarboek 2008 DNPP* (www.rug.nl/dnpp/jaarboeken);
- Rosamond, Ben (2005) 'The Uniting of Europe and the Foundation of EU Studies: Revisi-ting the Neofunctionalism of Ernst B. Haas' in *Journal of European Public Policy* 12 (2): 237-54;
- Rosenau, James en Ernst-Otto Czempiel (eds.) (1992) *Governance Without Government: Order and Change in World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press;
- Rosenau, James (1992) 'Governance, Order, and Change in World Politics' in James Rose-nau en Ernst-Otto Czempiel (eds.) *Governance Without Government: Order and Change in World Politics* (Cambridge: Cambridge University Press): 1-29;
- Rucht, Dieter (1993) 'Think Globally, Act Locally? Needs, Forms and Problems of Cross-National Cooperation Among Environmental Groups' in Philip Lowe, Duncan Liefferink en Arthur Mol (eds.) *European Integration and Environmental Policy* (London: Belhaven Press): 75-96;
- Sartori, Giovanni (1976) *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press;
- Sbragia, Alberta (1993) 'EC Environmental Policy: Atypical Ambition and Typical Pro-blems?' in EC' in Alan Cafruny en Glenda Rosenthal (eds.) *The State of the European Community. Volume 2: The Maastricht Debates and Beyond* (London: Longman): 337-52;
- Sbragia, Alberta (2000) 'Environmental Policy' in Helen Wallace en William Wallace (eds.) *Policy-Making in the European Union* (Oxford: Oxford University Press): 293-316;
- Schendelen, Rinus van (1993a) 'De Brusselse lobby als super-schaakspel' in Rinus van Schendelen (red.) *Nederlandse lobby's in Europa* (Den Haag: SDU): 9-26;
- Schendelen, Rinus van (1993b) 'The Netherlands: Lobby it Yourself' in Rinus van Schende-len (ed.) *National Public and Private EC Lobbying* (Aldershot: Dartmouth): 131-54;
- Schendelen, Rinus van (1993c) 'Naar professionele zelfredzaamheid van Nederlandse EG-lobby's' in Rinus van Schendelen (red.) *Nederlandse lobby's in Europa* (Den Haag: SDU): 311-34;

- Schmitter, Philippe (2005) 'Ernst B. Haas and the Legacy of Neofunctionalism' in *Journal of European Public Policy* 12 (2): 255-72;
- Schneider, Gerald en Mark Aspinwall (2001) 'Moving Beyond Outworn Debates: a New Institutional Research Agenda' in Gerald Schneider en Mark Aspinwall (eds.) *The Rules of Integration: Institutional approaches to the study of Europe* (Manchester/New York: Manchester University Press): 177-88;
- Schoen, Hans (1994) 'De groene stroming: Jongste loot aan de Europese partijstamboom' in *Internationale Spectator* 48 (1): 16-8;
- Scholten, Gerard (1976) 'Pressiegroepen' in Andries Hoogerwerf (red.) *Verkenning in de politiek Deel 1* (Alphen aan den Rijn: Samsom): 202-15;
- Scott, Richard (1987) *Organizations: Rational, Natural, and Open Systems*. Englewood Cliffs: Prentice Hall;
- Scott, Richard en John Meyer (1991) 'The Organization of Societal Sectors: Propositions and Early Evidence' in Walter Powell en Paul DiMaggio (ed.) *The New Institutionalism in Organizational Analysis* (Chicago/London: University of Chicago Press): 108-40;
- Senior Nello, Susan (1989) 'European Interest Groups and the CAP' in *Food Policy* 14 (2): 101-6;
- Skogstad, Grace (1994) 'Agricultural Trade and the International Political Economy' in Richard Stubbs en Geoffrey Underhill (eds.) *Political Economy and the Changing Global Order* (Houndmills/London: Macmillan): 246-58;
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2000) *Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Nederland in Europa*. Den Haag;
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2004) 'Europeanisering van het maatschappelijk middenveld in Nederland'. Bijlage 3 *RMO Advies* 28;
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2007) 'De Europeanisering van het maatschappelijk middenveld'. *SCP-werkdocument* 130;
- Soetendorp, Ben en Kenneth Hanf (1998a) 'Conclusion: The Nature of National Adaptation to European Integration' in Kenneth Hanf en Ben Soetendorp (eds.) *Adapting to the European Union: Small States and the European Union* (London/New York: Longman): 186-94;
- Soetendorp, Ben en Kenneth Hanf (1998b) 'The Netherlands: Growing Doubts of a Loyal Member' in Kenneth Hanf en Ben Soetendorp (eds.) *Adapting to the European Union: Small States and the European Union* (London/New York: Longman): 36-68;
- Steiner, Jürg (2002) 'The Consociational Theory and Switzerland Revisited' in *Acta Politica* 37 (Spring/Summer): 104-21;
- Steunenberg, Bernard en Wim Voermans (2006) *The Transposition of EC directives: A Comparative Study of Instruments, Techniques and Processes in Six Member States* (met Sara Berglund, Antoanota Dimitrova, Michael Kaeding, Ellen Mastenbroek, Anne Meuwese en Marleen Romeijn). Leiden University and WODC/Ministry of Justice;
- Stone Sweet, Alec (2006) 'The New *Lex Mercatoria* and transnational governance' in *Journal of European Public Policy* 13 (5): 627-46;
- Stone Sweet, Alec en Wayne Sandholtz (1998) 'Integration, Supranational Governance, and the Institutionalization of the European Polity' in Wayne Sandholtz en Alec Stone Sweet (eds.) *European Integration and Supranational Governance* (Oxford: Oxford University Press): 1-26;
- Streeck, Wolfgang (1992) 'From National Corporatism to Transnational Pluralism: Organized Interests in the Single European Market' (met Philippe Schmitter) in Wolfgang Streeck, *Social Institutions and Economic Performance: Studies of Industrial Relations in Advanced Capitalist Economies* (London: SAGE Publications): 197-231;

- Streeck, Wolfgang (1998) 'The Internationalization of Industrial Relations in Europe: Prospects and Problems' in *Politics & Society* 26 (4): 429-59;
- Thelen, Kathleen en Sven Steinmo (1992) 'Historical Institutionalism in Comparative Politics' in Sven Steinmo, Kathleen Thelen en Frank Longstreth (eds.) *Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis* (Cambridge: Cambridge University Press): 1-32;
- Thomassen, Jacques (2005) 'Nederlanders en Europa. Een bekoelde liefde?' in Kees Aarts en Henk van der Kolk (red.) *Nederlanders en Europa: Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam: Bert Bakker): 64-86;
- Tilly, Charles (1978) *From Mobilization to Revolution*. Reading: Addison-Wesley;
- Tonra, Ben (2001) *The Europeanization of National Foreign Policy: Dutch, Danish and Irish Foreign Policy in the European Union*. Aldershot: Ashgate;
- Tsoukalis, Loukas (1993) *The New European Economy: The Politics and Economics of Integration*. Second Revised Edition. New York: Oxford University Press;
- Versluis, Esther (2007) 'Het Europees Parlement: marginaal of machtig?' in Anna van der Vleuten (red.) *De bestuurlijke kaart van de Europese Unie* (Bussum: Coutinho): 105-22;
- Vink, Maarten (2002) 'What is Europeanization? and Other Questions on a New Research Agenda'. Paper for the Second YEN Research Meeting on Europeanization in Milan, November;
- Vink, Maarten (2003) *Limits of European Citizenship: European Integration and Immigration Policies in the Netherlands*. Veenendaal: Universal Press;
- Visser, Jelle en Bernhard Ebbinghaus (1992) 'Making the Most of Diversity? European Integration and Transnational Organization of Labour' in Justin Greenwood, Jürgen Grote en Karsten Ronit (eds.) *Organized Interests and the European Community* (London: Sage Publications): 206-53;
- Vleuten, Anna van der (red.) (2007) *De bestuurlijke kaart van de Europese Unie*. Bussum: Coutinho;
- Vollaard, Hans en Bartho Boer (red.) (2005) *Euroscopsis in Nederland*. Utrecht: Lemma;
- Voerman, Gerrit (2005) 'De Nederlandse politieke partijen en de Europese integratie' in Kees Aarts en Henk van der Kolk (red.) *Nederlanders en Europa: Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam: Bert Bakker): 44-63;
- Vree, Johan de (1972) *Political Integration: The Formation of Theory and its Problems*. Den Haag: Mouton;
- Waarden, Frans van (2002) 'Dutch Consociational and Corporatism. A Case of Institutional Persistence' in *Acta Politica* 37 (Spring/Summer): 44-67;
- Wallace, Helen (1997) 'Introduction' in Helen Wallace en Alasdair Young (eds.) *Participation and Policy-Making in the European Union* (Oxford: Clarendon Press): 1-16;
- Wallace, Helen en Alasdair Young (1997) 'The Kaleidoscope of European Policy-Making: Shifting Patterns of Participation and Influence' in Helen Wallace and Alasdair Young (eds.) *Participation and Policy-Making in the European Union* (Oxford: Clarendon Press): 235-51;
- Warleigh, Alex (1998) 'Better the Devil You Know? Synthetic and Confederal Understandings of European Unification' in *West European Politics* 21 (1): 1-18;
- Webster, Ruth (1998) 'Environmental Collective Action. Stable Patterns of Cooperation and Issue Alliances at the European Level' in Justin Greenwood en Mark Aspinwall (eds.) *Collective Action in the European Union. Interests and the New Politics of Associability* (London: Routledge): 176-95;
- Woerdman, Edwin (2004) *Politiek en Politicologie*. Tweede druk. Groningen/Houten: Wolters-Noordhoff;

- Young, Alasdair (1997) 'Consumption without Representation? Consumers in the Single Market' in Helen Wallace en Alasdair Young (ed.) *Participation and Policy-Making in the European Union* (Oxford: Clarendon Press): 206-34;
- Young, Alasdair (1998) 'European Consumer Groups: Multiple Levels of Governance and Multiple Logics of Collective Action' in Justin Greenwood en Mark Aspinwall (eds.) *Collective Action in the European Union. Interests and the New Politics of Associability* (London: Routledge): 149-75;
- Zeff, Eleanor en Ellen Pirro (ed.) (2001) *The European Union and the Member States: Cooperation, Coordination and Compromise*. Boulder: Lynne Rienner;
- Zucker, Lynne (1991) 'The Role of Institutionalization in Cultural Persistence' in Walter Powell en Paul DiMaggio (ed.) *The New Institutionalism in Organizational Analysis* (Chicago/London: University of Chicago Press): 83-107.

The Europeanization of Interest Groups and Political Parties in the Netherlands

Introduction

The influence of the European Union has been growing dramatically within Dutch policy and decision-making. There has been a 'silent revolution', particularly since the late 1980s. After the three founding treaties of 1951 (European Coal and Steel Community) and 1957 (European Economic Community and European Atomic Energy Community) other important events followed, such as the realization of the common agricultural policy (1962), the completion of the customs union (1968), the foundation of the European Council (1975), the implementation of the European Monetary System (1979), the agreement on the internal market programme (Single European Act, 1986), the introduction of one currency (Maastricht Treaty, 1992) and the extension of cooperation in the area of justice and home affairs (Amsterdam Treaty, 1997). The European Union also went through an institutional development within which the formal importance of the European Commission and the European Parliament became larger. The Commission won some executive competences and the exclusive right of initiative on most policy areas, whereas the co-decision procedure, giving an equal decision-making role to the Parliament and the European Council, was extended to more policy spheres. A greater range of decisions of the Council of Ministers was taken on the basis of qualified majority voting in stead of unanimity, which simultaneously decreased the autonomy of member states and added more significance to European governance. Students of political science, public management and law disagree on the extent to which Dutch legislation and regulations nowadays are influenced by the European Union. The claim that it is getting more and more difficult to find national laws and rules which do *not* bear the traces of Brussels can hardly be rejected.

The contrast between the growing significance of European policy and decision-making and the low European involvement of Dutch politicians and citizens at the national level is striking. The Dutch European Constitution referendum of 2005 did not bring about any greater interest in European issues. Despite the fact that the no-vote made questions about Europe's future quite urgent and the promise to initiate a dialogue with society by the political parties, the European Union was almost completely ignored during the Second Chamber elections campaign of 2006. The European Parliament elections of 2004 had already shown that Dutch voters are relatively indifferent to Europe: 38 percent of the electorate took the trouble to go to the

polling stations, while 80 percent voted in the national elections of 2006. An interesting issue presents itself. Although Europe holds little interest in the Dutch political arena, all actors in the Dutch policy and decision-making, whether active within ministries, companies, political parties or interest groups, see themselves confronted with the growing importance of European governance. They have been forced to ask themselves what position they must take towards Europe. Are they for or against the new directive that urges farmers to reduce their environmental burden? Do they want national tax systems to be harmonised or not? Do they allow European institutes more power or not? They also needed to consider strategic and organizational questions. How do they prevent enactment of European laws and measures which may be contrary to the Dutch policy preferences? Can they strengthen their positions at the national level by anticipating European developments in a clever way? How can they ensure that they are well informed about these developments?

Little is known about the changes that have taken place within the Dutch world of politics and policy. The government might have gained more power at the cost of the national parliament due to an information advantage in European affairs. The legal power might have strengthened its position vis-à-vis the legislative and executive power since it applies a multitude of European rules and legislation. An important area of attention in the 'Europeanization' of the Netherlands are political parties and interest groups. In liberal democracies such as the Dutch these actors fulfill a most relevant function: they express the wishes citizens have with regard to government policy, they contribute to the socialization of citizens, and they promote political participation (Woerdman, 2004: 182). Political parties and interest groups are the most important 'linkage pins' between citizens and government and therefore *the* central binding mechanism in society. In the words of Hague and Harrop, 'Interest group activity creates a system of functional representation operating alongside electoral representation' (2007: 213). According to them political parties are 'a necessary instrument in shaping collective interest' (p. 231).

This research looks closely at the extent to which the Dutch political parties and interest groups have adapted to the European Union in organizational and strategic respect. The research aims to give insight into whether and how these organizations are succeeding in reducing the distance between them and the European Union. In doing so, its role in bridging the distance between the Union and its Dutch citizens can be verified. The results of the research can also contribute to the debate on the 'hollowing out' of the national state, the process of losing political-governmental authority caused by the shift of competences to other governmental levels and other factors.

Europeanization and organizational change

That political parties and interest groups have their bridging function in common does not alter the fact that they are also different. Candidate selection is usually known as the crucial difference between political parties and interest groups or other organizations. In the public domain, parties concentrate on aggregating inte-

rests, whereas interest groups focus on articulation, i.e. the formulation of demands on specific policy areas. Political parties hold a more central position in political decision-making and are also more involved in political-societal debates. The different functions imply that parties and interest groups have a different organizational-functional logic and also a different organizational structure. A political party is not a unity, but a multitude of organs and related organizations. Interest groups often have a simple structure with an executive board, policy departments and mostly sub-national organizations. They do not have related organizations which have clearly defined competences and resources of their own, like the scientific bureaus and youth organizations of political parties. The organizational and logistic-functional differences indicate that the adaptive behaviour of interest groups and political parties have different patterns. Staff members of interest groups, for instance, probably have more autonomy than staff members of political parties who only assist their politicians.

The differences between political parties and interest groups also have consequences for the extent of Europeanization which can be expected from both types of organizations. From political parties a lesser extent of adaptation to the European Union is expected than from interest groups as they act in a different and less stimulating European environment. First, unlike national governments and interest groups, political parties have not been influenced by Europe directly. As Poguntke *c.s.* (2004: 4) explain, 'national parties have neither direct resources that emanate from the EU that are considered crucial to their existence or core activities, nor are they subject to the regulation of their activities in their national arenas by EU legislative or judicial decisions'. Secondly, in the European Commission and the European Parliament, interest groups have lobby targets that are, more or less, equivalent to the actors they concentrate on at the national level. Interest groups can lobby according to the normal 'rules of the game', although the circumstances at the European level make lobbying more difficult (see below). Political parties, however, are forced to play another game in the European context as their own European party groups are strongly divided along ideological and national lines and they overlook the European public opinion which would otherwise reward political entrepreneurship (see below). Political parties may have specific complaints or policy positions they would like to have adopted in the EU legislative process, 'but their ability to participate is limited to influencing their agents, i.e. national delegations within EP groups and ministers bargaining in the Council of Ministers' (Poguntke *c.s.*, 2004: 6-7).

The Europeanization literature concentrates on consequences of the continuing European integration process at the member state level; the European Union is seen as originating changes within the domestic systems. In this literature, adaptations that occur at the national level as a consequence of European integration are the dependent variables. Adaptations to Europe can have both a 'downloading' and an 'uploading' character as actors not only react to EU decisions but also can be part of the integration process. Europeanization can be found in the domains of policies (agricultural policy, monetary policy, etc.), politics (parties, interest groups, discourse) and polity (national institutes), and can vary in its degree. Following Radael-

li's classification (2000: 14-5) Europeanization can bring about four levels of change: retrenchment (change towards less Europe), inertia (lack of change), absorption (incorporation of non-fundamental changes) and transformation (paradigmatic change). Having a high or a moderate level of adaptation depends on whether essential organizational functions are included in the European policy and decision-making context or not.

This research is based on assumptions taken from neo-institutional theories and the resource mobilization approach in organizational sociology. The first and second assumptions arise from the concepts of two modes of institutional reproduction (Powell, 1991: 190-4). Persistence in existing practices can have its cause in complex interdependencies (mutual dependencies) and the so-called path-dependent development processes. In the first situation, persistence exists when a certain structure is embedded in a network of practices and procedures to such an extent that change in each aspect requires changes in many other elements; mutual relations with other organizations, especially in a hierarchical situation (for example with higher authorities such as the state or central co-ordinating institutes), generate a certain amount of resistance for attempts to change. In the second situation, patterns of development exist in which initial choices exclude future options; organizations tend to proceed on the structural characteristics which are adopted at the time of their foundation. The resulting assumptions are:

(1) Younger political parties and interest groups in the Netherlands are better adjusted to the process of European integration than older ones since they have been founded in later and therefore in more actual environments.

(2) Organizations with the highest level of embeddedness in Dutch organizational fields are more oriented towards national political processes than organizations that have a lower embeddedness.

The third and fourth assumptions are derived from the concept of resources and the concept of political opportunity structures. Marks and McAdam (1996) have developed a model that applies the structure of political opportunities to the European environment in which interest groups operate. They distinguish: 1) the relatively structural access of an interest group to the European Union institutes and 2) the general policy receptivity of the Union, especially the European Commission, to issues that are important to the interest group. How successfully an organization utilizes these opportunities depends on the extent to which they are nationally rooted, i.e. the extent to which their resources have a national origin. The resulting assumptions are:

(3) Organizations that are nationally depended on their resources have adapted to a lesser extent to the European Union than organizations that do not have this impediment.

(4) Organizations that have greater access (transnational) to the EU institutes and are active on important policy areas to these institutes have adapted to a greater extent to the integration process than organizations that have smaller access and concentrate on issues that receive relatively little attention from the EU institutes.

The fifth assumption arises from the fact that in the European context national organizations are connected to transnational umbrella organizations or federations, normally seated in Brussels. These organizations can influence the adaptive behaviour of the national member organizations, especially when they possess a high degree of competences. The resulting assumption is that:

(5) As the transnational organization has a stronger position and operates more effectively in the European arena, this organization influences a political party or a interest group to a higher degree, and in this way this political party or interest group in turn adapts itself to the EU to a higher extent.

On the basis of Scott's (1987) neo-institutionalist organization theory organizational adaptation can be defined as:

Change in the social structure of an organization that consequently changes the functioning of the organization. Inherent in its character, the change is of a permanent nature. It has consequences for the internal functioning of organization members, regardless of its formal or informal character.

Strategic adaptation is defined as:

Change in the considerations of an organization about reaching its aims. Inherent in its character, the change is of a structural nature.

This type of adaptation has both a formal and an informal component. This research concentrates on the formal aspects, based on the assumption that the most relevant informal adaptations consist of concrete activities often in the context of formal settings. Participating in an executive board or a working group at the European level is seen as an indicator of strategic adaptation: the decision to participate in such an organ must have been part of earlier strategic considerations.

Neo-functionalism, intergovernmentalism and the multi-level governance approach each offer a perspective on the process of European integration and lead to different predictions about European adaptive behaviour of national interest groups and political parties. Having liberal intergovernmentalism as a starting point, one expects interest groups and political parties to stay 'home' and only do business with the national government, even when decisions are taken at the European level. Accepting the neo-functional view, one would expect 'spill-over' effects to occur, for instance by delegating certain competences to the European level. It would also be logical to expect non-state actors to act as driving forces of European integration. Consistent with the multi-level governance approach one should notice national

actors operating intensively with self-reliance in both national and Brussels arenas (policy networks).

The research

Domestic structures have a mediating role between developments at the European level and the organizational logic of national politics and policy-making (Ladrech, 1994). The Netherlands is mostly typified as a consociational democracy, a term applied to states that combine social heterogeneity with co-operation at the elite level. Dutch policy-making is corporatist in nature as interest groups are actively involved in this, for instance via public-law organizations of economic activity. Because national characteristics have consequences for the way Europeanization develops, the hypotheses resulting from this research can best be applied to consociational democracies like Austria, Belgium and Switzerland and states with a corporatist tradition like Germany, Sweden, Austria, Norway and Finland. There is some empirical evidence that Benelux governments have difficulties in applying European directives into national legislation, which brings Beyers, Kerremans and Bursens (2001: 83) to the suggestion that consociational democracies are less inclined to adapt to Europe than states that are less directed towards consensus.

In this research, the trade-off between the interest of studying enough cases to discover patterns and regularities and the interest of limitation to enable profound research has led to a focus on six cases. The aim of the research is to generate hypotheses as its character is explorative. The years 1990-2000 have been chosen as the research period, but the emphasis lies on the second half of the 1990s and the possibility exists to cross the period limitations if the findings provide the grounds for such a decision. The selected cases are the PvdA, the VVD en GroenLinks (political parties) and LTO-Nederland, the Consumentenbond and the Stichting Natuur en Milieu (interest groups). The selection has been based on the estimated case values on one independent variable (age). The main considerations were to have sufficient variety in the composition of cases and to prevent biased research results as a consequence of the case selection. Qualitative research methods have been applied, conducting interviews and studying written sources. Prior to the research, no selection was made on the data to be collected as the research focuses on all traceable organizational and strategic adaptations. The data were collected according to the so-called snowball method.

Interest groups

With the growing significance of European policy and decision-making a separate European system of interest intermediation has emerged. Lobbying in Brussels arenas happens according to the normal 'rules of the game', but under different circumstances. 'The Euro-policy process is unusually complex, unpredictable and un-

stable', Mazey and Richardson (1999: 107) agree. Interest groups can choose transnational and national routes to Brussels. Transnational routes can directly go to the European Union institutes (European Commission, European Parliament, European Court of Justice and the Council of Ministers), via umbrella organizations or via platforms and advisory committees in Brussels. National routes go towards the Dutch cabinet, ministries, parliament, advisory organs and the Dutch Court of Justice. Having one's own office in Brussels can be helpful when following the direct transnational route. During the 1990s more and more interest groups opened such offices, often prompted by lack of effectiveness of their European umbrella organization. Unlike what one might expect, the importance of national routes has increased not despite but thanks to the rise in lobbying at the European level: national governments can be most effective in influencing European policy decisions, for instance because of their access to the Committee of Permanent Representatives. The national routes have probably become more accessible to interest groups. National government staff members have an interest in maintaining contact with interest groups as they provide information, give warnings about 'accidents', give support to the entire political system. There is a bit of empirical evidence that Dutch interest groups, as could be expected, have indeed taken European interest representation in their own hands.

Studying their characteristics leads to the conclusion that all three Dutch interest groups are influenced by factors that stimulate as well as factors that discourage adaptation to the European Union. The findings show that the characteristics of SNM are the most favourable for adapting to the European Union: the environmental organization appears to be a relatively young organization, which is relatively little embedded in the national decision-making and has a favourable European structure of political opportunities. These factors can explain why SNM, if this is so, appears to have been adapting to the EU to a greater extent. If the nature and environmental organization has been adapting to a lesser extent, the explanation would lie in its relatively high dependence on national resources and the relatively weak position of its umbrella organization. The adaptive behaviour of the Consumentenbond has been favourably influenced by its relatively small embeddedness in national decision-making and the relatively strong position of its umbrella organization. These characteristics can explain why, if this is so, the consumer organization appears to have been adapting to a higher degree well to the EU. If the Consumentenbond has been reacting to Europe to a lesser degree, its old age, its strong dependence on national resources and its unfavourable structure of political opportunities would make this phenomenon understandable. The old age, the large embeddedness in national decision-making and the large dependence on national resources of LTO-Nederland would explain why the farmers' organization has been adapting to Europe to a lesser degree, if this is so. In that case, it would be of interest that national factors apparently have more influence on the interest groups than factors at the European level. If LTO-Nederland has been adapting to a greater extent to the EU, the explanation would lie in its having a favourable structure of political opportunities and the originally conducive effect of its umbrella organization.

Empirical evidence shows that all three organizations have applied organizational changes in reaction to the European Union. It appears that people working at SNM, the Consumentenbond and LTO-Nederland can no longer afford ignoring Europe. This holds for the unit managers as well as the policy staff members. As a rule staff members are expected to incorporate the European aspects of their policy fields in their working activities. A number of them have maintained international contacts as a part of their regular tasks. SNM and LTO-Nederland have made more progress in adapting organizationally than the Consumentenbond. First, the information exchange with its respective umbrella organization has 'sunk' into the organization of SNM and to a lesser extent of LTO-Nederland. Within SNM the information exchange passes partly via the so-called International Programme (see below) and partly via direct connections between staff members. Positions in the executive board of European umbrella organizations or networks are occupied by SNM staff members themselves, not by the director or the chairman. In the case of LTO-Nederland, the chairman sits in the board of all concerned umbrella organizations. Within the Consumentenbond an important part of the information exchange still takes place at the highest level, i.e. between the director of the Consumentenbond and the director of the umbrella organization.

Another difference is that both SNM and LTO-Nederland have a separate contact person for foreign sister organizations, but the Consumentenbond does not. A foreign environmental organization that wants to consult SNM about a European directive can contact the co-ordinator of the International Programme. He will refer the foreign colleague to the involved SNM staff member. At LTO-Nederland the manager of International Affairs functions as the contact person and before his appointment the international secretary. Sister organizations of the Consumentenbond ought to contact the director, for whom foreign affairs only takes up a part of his working activities. A third organizational adaptation which SNM and LTO-Nederland have carried through, but the Consumentenbond has not, is to enlist European specialists for staff meetings. At SNM the weekly staff meetings of three out of four policy units take place in the presence of an International Programme member, whose task it is to point out the developments in Brussels and to help staff members cope with the European aspects of their work. At LTO-Nederland the specialists visit the staff meetings of two out of four policy units. Staff members of the Consumentenbond participate in a strategic meeting together with the director, the unit manager (Policy), the manager Communication and the media spokespersons. European affairs are included in this discussion, but a European specialist is not present. The weekly unit staff meeting also takes place in the absence of a European specialist. The staff member International Affairs (see below) probably participated in the strategic meetings before 1999.

The most concrete adaptation to the European Union is the foundation of a Brussels office by LTO-Nederland. The so-called Bureau Brussels started in 1993 and was run originally by one person. The functioning of umbrella organization COPA, developments at the European level and discontent of members (agricultural companies) about the interest representation in Brussels were the main reasons for the measure. One expected that the new 'agricultural lobbyist' would enable his colleagues

in the Netherlands to burden themselves as little as possible with European affairs. In 1997, however, the capacity was extended to two persons because of the enormous amount of work that needed to be done in Brussels. Two years later a third staff member (part time) was added. The establishment of the Brussels office followed after organizational measures taken earlier. In the beginning the predecessors of LTO-Nederland hired external specialists who represented their organizations in COPA's general experts groups and fulfilled a co-ordinating role within their national organizational structures. Then, at a later moment, they were employed by the Dutch agricultural public-law organization. This situation continued until LTO-Nederland was founded (1994) and International Affairs came into being. During the 1980s and 1990s a EU consulting group, contact groups and working groups of the preceding organizations of LTO-Nederland, and a Foreign Affairs committee of the Landbouwschap functioned. Together with the extension of Bureau Brussels a weekly 'foreign' staff meeting arose, consisting of the chairman, the unit managers and the staff members of International Affairs. Contacts between the national organization and the Brussels office improved under these new circumstances.

Since its reorganization in 1995, SNM has had an internal horizontal structure in order to improve the connection between and effectiveness of its international activities. With the exception of the only policy unit which has an exclusive national working field, all policy units are represented in the International Programme. The 'international' staff members of these policy units discuss the international activities of their units and the recent developments in the Brussels arenas on a regular basis. The International Programme is aimed at co-ordinating, monitoring, supporting and guiding the international activities of the policy units. The IP members do not take up specific policy activities as the policy units themselves are expected to carry out such activities. The International Programme cannot force staff members to unfold international activities as it is considered to be a 'light' horizontal structure. However, the International Programme can exert some influence via the unit managers, its members who are present at the weekly staff meetings, and the management team member who has International Affairs in portfolio.

SNM passed through three stages in its organizational European adaptation. In the first stage a staff member for International Affairs was appointed whose portfolio consisted of European policy as such. He was expected to be an 'identification and co-ordination point' for relevant European information. He needed to develop and co-ordinate European action strategies. In the second stage the 'international' staff members were employed. In the third stage the rule was introduced that other policy staff members have to incorporate the European dimension in their working activities, with the same rationale as they include regional and national aspects. The simultaneous introduction of the International Programme formalized the co-operation that had developed between the 'international' staff members and the staff member International Affairs. In comparison with LTO-Nederland, which lacks an international horizontal structure and has not appointed 'international' staff members, SNM possesses more internal guarantees for a European working method.

In terms of strategic adaptation, the Dutch interest groups are aware that participating in transnational organizations is to their own benefit and serves their own inte-

rests. All three were actively involved in the foundation of organizations such as the European Environmental Bureau, the European Federation for Transport and Environment, COPA, the International Federation of Agricultural Producers, BEUC, Consumers International, and the European Association for the Coordination of Consumer Representation in Standardisation. SNM, LTO-Nederland and the Consumentenbond also participate in executive boards and working groups of European and other international organizations. Within their European umbrella organization SNM and LTO-Nederland are actively involved in policy development. The two interest groups also unfold direct lobby activities towards the European Commission and the European Parliament, although the farmers' organization left most of its lobby activities to COPA until the extension of Bureau Brussels. The Consumentenbond leaves European lobby activities to its umbrella organization BEUC. By contrast, in the first half of the 1990s, the Consumentenbond was an active actor in Brussels. The direct lobby activities were carried out by a foundation that facilitated co-operation between the Consumentenbond and another Dutch consumers organization, Stichting Samenwerking Consumentenbond/Konsumenten Kontakt. The foundation, financed by the Dutch ministry of Economy, needed to follow and signal relevant European (international) developments, carry out projects with a strong European aspect, be an internal European oracle for staff members, take care of adequate information facilities, maintain contacts with the relevant European transnational organizations, participate in European advisory committees such as the ESC (Economic and Social Committee) and CCC (Consumers Consultative Council), and to co-ordinate and execute national activities that are directed towards Europe. The foundation functioned rather independently. It used its own list of European priorities and went to Brussels to achieve progress on these areas.

At the time of the Maastricht Treaty and the Amsterdam Treaty, i.e. at the time of the Dutch Chairmanship in 1991 and 1997, the three interest groups carried out strategic European activities. SNM made a substantial contribution to EEB's lobby activities in 1997 and was also an active partner of the European nature and environmental movement in 1991. LTO-Nederland followed indirect routes to both Chairmanships as it made use of the Council of Central Business (Raad van Centrale Ondernemingsorganisaties), in which employers' organization VNO-NCW, the organization for smaller firms MKB Nederland and LTO-Nederland co-operate. It also made use of the SER, the most important public-law organization of economic activity in which employers and trade unions are represented. The Consumentenbond did not involve itself in BEUC's lobby activities in 1997. Most probably the Consumentenbond, i.e. the co-operative foundation, participated actively in the 1991 lobby activities. SNM claims to play a pioneering role within the European nature and environmental movement by taking several policy initiatives. Evidence suggests that this claim is correct. LTO-Nederland and the Consumentenbond do not have good reasons to claim a leading role within their umbrella organization.

All the findings of the research lead to the conclusion that SNM and LTO-Nederland have adapted relatively strongly to the EU and that the Consumentenbond adapted itself relatively weakly, both in organizational and strategic respect. SNM adapted itself to a higher extent than LTO-Nederland as SNM has a pro-active,

deeply rooted European attitude and LTO-Nederland has a reactive, partly internalized European attitude. The adaptive behaviour of the three interest groups indicate that the embeddedness in national decision-making and the structure of political opportunities are the factors (independent variables) with the largest explaining value. Its relatively weak embeddedness in national decision-making has prevented SNM from letting its interest representation be absorbed in existing co-operative structures with national actors, as has happened in the case of LTO-Nederland. SNM's dependence on national resources, in particular its dependence on national government subsidies and the weak position of its European umbrella organization, appear to have no blocking influence. On the contrary, the government subsidies enabled SNM to employ its 'international' staff members. The weakness of the EEB enforced the European umbrella organization to stimulate active participation of its member organizations. This offered SNM opportunities to involve itself directly in European lobby activities on behalf of the EEB.

The case of LTO-Nederland suggests that national factors have more influence on the farmers organization's adaptive behaviour than factors at the European level. This was also put forward as a possible conclusion. Knowing the extremely favourable structure of political opportunities in the EU and also the findings in the case of SNM, more active and earlier initiated adaptive behaviour could have been expected. It must have been its embeddedness in national decision-making that held LTO-Nederland back from this. National structures themselves adapted to the European Union, making it easy for LTO-Nederland to rely on national patterns. Its strong relationship with the Dutch government also contributed to this. The relatively little European adaptation of the Consumentenbond shows the importance of a favourable European structure of political opportunities. The absence of a favourable European opportunity structure gives the consumer organization little reason to involve itself in European developments. In BEUC the Consumentenbond has a strong umbrella organization, but apparently this factor stimulates a European attitude to a lesser degree than the European structure of political opportunities. This is not surprising in light of the finding that an umbrella organization need not have a strong position in order to have a stimulating effect (see before). As the case of SNM already has shown, a large dependence on national resources need not have an impeding effect on European adaptive behaviour. When the Consumentenbond was active in the European arena, in the first half of the 1990s, most of its European activities were executed by the foundation that was completely financed with governmental resources (Stichting Samenwerking). There is little chance that its high dependence on national resources has important explaining value for the Consumentenbond's lack of success in adapting to the European Union. The dependence on national resources of SNM and LTO-Nederland was also large, but this did not prevent them from *more* engagement with Europe. The nature of the dependence on national resources could be relevant, but no supporting evidence for this claim has been found. Evidence is also lacking for the explaining value of the age factor.

Political parties

In the Netherlands, transnational party activities developed in the 1980s and 1990s. In the 1960s and 1970s party groups in the European Parliament were obtaining legislative authority and were strengthening their position vis-à-vis other European institutes. After the first European elections of 1979 gradually mutual party competition on the basis of party manifestos arose, consequently a left-right distinction emerged. The party groups' grip on the political behaviour of their members (MEPs) grew as they started to decide who among them may occupy key positions within Parliament. Transnational party federations were founded not long before the 1979 elections. In the beginning party federations were simple co-ordinating structures to which party groups had delegated the drafting of election manifestos. Since the late 1980s the significance of party federations increased the meetings of party leaders got institutionalised as central decision-making bodies. By means of these meetings, party federations obtained influence on the agenda-setting and position-taking processes of the intergovernmental conferences. After the insertion of the so-called 'party article' into the Maastricht Treaty, the European party federations also succeeded in establishing new and coherent organizations.

At the European level political parties have to operate in an essentially different situation than they are used to at the national level. In the European context, political parties are not the dominant political organizations as they have to often compete with national governments, lots of interest groups and strongly organized business sector. The European party groups are much more internally divided than their national counterparts as a consequence of ideological cleavages and national traditions and differences. Public debate is lacking in the European context since electorates mainly react to national and local politics, this is also the case in the European elections. Under these circumstances European party groups do not function as mediators between the interests of national citizens and governmental and supragovernmental institutes. Ladrech (1996: 294) recognizes a lack of 'parliamentary identity' at the European level as the European party groups do not translate electoral choices into legislative and executive activities. Co-operation with European party groups appears to have a low priority for national political parties.

National political parties have both direct as well as indirect routes to Brussels. Party members who hold a national representative position and at the same time sit on the European Council and the Council of Ministers constitute the direct routes, which of course are closed to opposition parties. Indirect routes consist of European Commissioners and members of the European Parliament. European Commissioners do not have a representative role, but are dependent on the support of 'their' national party leader, whereas MEPs have a small role in national political activity and rely on the national party for their election or re-election. Current literature suggests that national political parties only adapted a little in organizational terms to the European Union. Power relations within national political parties seem to have changed somewhat because of Europe, this has strengthened the position of cabinet members.

Studying their characteristics leads to the conclusion that all three political parties are influenced by factors that stimulate as well as discourage adaptation to the European Union. In one case (GroenLinks) the factors at the national level have an influence favourable to European adaptation, whereas in the other cases (PvdA, VVD) the factors at the European level have no such an effect. There is much difference between the starting situations of the PvdA and GroenLinks. The PvdA deals with a favourable European structure of political opportunities and is part of a relatively strong European party family (national party, party group in European Parliament and party federation). In contrast with the PvdA and the VVD, GroenLinks is a young party that is relatively little embedded in national decision-making. The European environment of GroenLinks is unfavourable to European adaptive behaviour. The European structure of political opportunities and the strength of its European party family are somewhat less favourable in the case of the VVD than they are for the PvdA. If GroenLinks appears to have been adapting to the EU to a large extent, the explanation would lie in its young age or its small embeddedness in national decision-making, or in a combination of both. If the PvdA appears to have been adapting to Europe to a large extent, its European environment would have strong explanatory value. This should also apply to the VVD, as the assigned values of its independent variables are alike.

Empirical evidence shows that to a certain degree all three organizations have applied through the same organizational changes in reaction to the European Union. To begin with, the PvdA, the VVD and GroenLinks have an organizational structure to strengthen the contact with the party's rank and file. These organizational structures have stemmed from or have come under the auspices of the foundations to which the Euro-delegations are connected. The VVD founded its so-called Euro-contactgroup (Euro-contactgroep) in 1984, consisting of regional party representatives and MEPs, and guests like the international secretary, the VVD members of the European Committee of the Regions and (other) members of the Provincial Councils (Provinciale Staten) who have European affairs in portfolio. The PvdA established its Advisory Committee for European Politics (ACEP, Adviescommissie voor Europese Politiek) in 1990. It was the continuation of the EC Committee. This committee already existed in 1970 (see below). The ACEP was expected to improve the European debate within the party and to initiate a dialogue between members of the European Parliament and the national parliament. The ACEP, however, proved to be not suitable for this second purpose, as mutual co-ordination between the parliamentarians took place bilaterally and within the so-called Co-ordination Group Europe (CGE, Coördinatiegroep Europa, see below). GroenLinks created its Advisory Council Europe (Adviesraad Europa) in 1998, which consists of specialist party members, non-members, and MEPs.

Another organizational adaptation which all three political parties have applied is the establishment of a foundation on behalf of aid projects in Middle and Eastern Europe. Dutch political parties receive government subsidies to organize training, seminars and conferences that contribute to the construction of sister parties in the region. The PvdA and the VVD established their foundation in 1990. Originally GroenLinks made its educational and training institute responsible for the projects,

and established its foundation in 1996. According to their composition, the general party committees of the three parties took notice of the relevance of international, European aspects. Here another organizational adaptation presents itself. The PvdA already had the function of international secretary since 1966-1968. The international secretary is part of both the general party committee and the executive board. The VVD established an international secretary in 1993. Before that the VVD had a committee member who was responsible for the co-ordination of international party activities, the contacts with liberal parties in foreign countries, and the relations of the Dutch Group of the Liberal International. The international secretary of GroenLinks has been a member of the executive board since 1995, but he has no international secretariat at his disposal.

Another organizational adaptation of the three parties is the institutionalization of the relations between the Euro-delegation and the Second Chamber group. The general party committee of the PvdA set up the Steering committee European Politics (Stuurgroep Europese Politiek) in 1980. This committee was to become the connecting part not only between the Euro-delegation and the Second Chamber group, but also the European Commission, the party and the districts. The steering committee, however, was overshadowed by the CGE which was successful in being a platform for the exchange of information and considerations, and co-ordination of policy standpoints between party members in the First Chamber, the Second Chamber and the European Parliament. GroenLinks has had a liaison officer who facilitates contacts between the Euro-delegation and the Second Chamber group since 1989. Besides that, the liaison officer writes, co-ordinates and edits papers and opinion articles on European related subjects, organizes Advisory Council meetings, and guides the working group Europe (see below). As a rule he is present at the weekly meetings of the Second Chamber group and the Euro-delegation. The VVD has also had a liaison officer too, since 1996. He is responsible for intensifying the contact between the MEPs and the press, the party organization, the First Chamber group and the Second Chamber group. This liaison officer also visits the weekly meetings of the Second Chamber group and the Euro-delegation. Judging by his tasks, however, he has a less of a stimulating role than GroenLinks's liaison officer.

Furthermore, the PvdA, the VVD and GroenLinks have an organizational development in common that is related to the aforementioned adaptations, namely an increasing concentration on the national level by the Euro-delegation. The Euro-delegation of the VVD not only decided to appoint a liaison officer and to have the delegation leader present at the weekly meetings of the Second Chamber group, it also opened its own staff office near the Dutch parliament building. The office had to organize contacts with party members, interest groups, companies and other relevant national actors. The Euro-delegation also decided to pool individual budgets of the MEPs, so that party members and others can be invited to visit Brussels and Strasbourg. Furthermore, MEPs of the VVD sometimes give courses on Europe to their fellow party members. The Euro-delegation of the PvdA opened its own office near the Dutch parliament building in 1994. The socialists had higher ambitions with their office, as it also was expected to maintain contacts with the public and the media in the Netherlands, and to intensify the co-operation with the Second Cham-

ber group. The delegation also organized visits to the European Parliament in Brussels and Strasbourg on a regular basis, and decided that each MEP is responsible for more intensive party contacts in two provinces. The Euro-delegation of GroenLinks decided not only to establish the Advisory Council Europe, but also to appoint a staff member to promote acquaintance with European activities of the party. This staff member organized party activities and produced information materials. The appointment of this person was made possible by the higher budget that resulted from a European elections victory in 1999.

Another common development between the three political parties, which is related to the increasing concentration on the national level by the Euro-delegation, is the increasing co-operation between MPs and MEPs. Intensifying relations between the MPs and MEPs in The Hague and Brussels are mentioned by the interviewees of all parties. The biggest increase probably occurred within GroenLinks after its big national elections victory in 1998 (from 5 to 11 seats): the enlarged Second Chamber group could now invest more time and energy on European affairs.

The PvdA and the VVD carried through adaptations to structure information flows concerning European affairs which GroenLinks did not do or did to a lesser extent. First, the PvdA and the VVD have set up special European party committees, in which both normal and prominent party members sit. The PvdA had an EC Committee since 1968, which had to facilitate the internal debate on Europe and had an advisory function for the general party committee. It was replaced by the ACEP in 1990. The VVD has had a party committee on Europe since 1990. Within this committee normal party members are active as well as the international secretary, MEPs, and MPs. GroenLinks does not have a party committee on European affairs, but a working group. It was set up in 1997 and consisted of normal party members only.

Secondly, the PvdA and the VVD have started an international secretariat, which is largely oriented to European affairs. The international secretariat is the link between the Euro-delegation, the parliamentary groups, the party federation and the party bureau. The international secretariat of the PvdA has a longer history than the international secretariat of the VVD, which has existed since 1993. GroenLinks only has a staff member on Foreign Affairs at the party bureau. Thirdly, the Euro-delegation of both the PvdA and the VVD is represented in the general party committee, which does not apply to GroenLinks. Fourthly, relying on the perception of the interviewees, within the Second Chamber group of the PvdA and the VVD relatively much energy has been spend on co-ordinating the European contribution to national parliamentary debates, but within the group of GroenLinks relatively little energy has been spend on this activity. The spokespersons for European Affairs are the party group members who co-ordinate European activities. None of these spokespersons are very effective in co-ordinating European political affairs; however, like most fellow group members they have an indifferent attitude towards Europe. Finally, the mutual co-operation between the Eurodelegation and the Second Chamber group of the PvdA and the VVD might be more intensive than the co-operation between the Eurodelegation and the Second Chamber of GroenLinks, especially in policy areas where the co-decision procedure is in force: as governing parties the PvdA and the VVD are more involved in the legislation process than GroenLinks.

There are other organizational European adaptations that have been applied by the PvdA and GroenLinks which the VVD has not realized. First, the scientific bureaux of both leftist parties have joined a European network. The Wiardi Beckmans-tichting, the scientific bureau of the PvdA, is a member of the European network of scientific bureaux of socialist parties. Each year representatives from the Netherlands, England, France, Spain, Germany, Austria, Sweden and other countries take part in a conference on ideological issues and policy matters. Together with the German sister organization the Wiardi Beckmanstichting it was the initiator of the first meeting in 1997. The scientific bureau of GroenLinks has been a part of the European Green Academic Network since 2001. The foundation of the network was an initiative of GroenLinks' bureau and its German and Belgian sister organization. Second, the Second Chamber groups of the PvdA and GroenLinks have adapted their functioning by creating project teams on European subjects, by appointing a staff member for European affairs, and by putting Europe on the agenda of their plenary group meetings. The tradition of discussing Europe as an item on the agenda was abolished by both groups in 1998.

In certain respects the PvdA has adapted itself much stronger in organizational terms to Europe than both the VVD and GroenLinks. Since 1998 the PvdA has sent a delegation to the European party federation that consists partly of normal party members. The general board took this decision, approved by the congress, to promote a more democratic working method within the PES. The VVD and GroenLinks do not have a party delegation with normal party members selected by the party congress. Grounded on the participation of the party leaders, the PvdA assigns more interest to the special, half-yearly European party federation meetings for party leaders than the VVD and GroenLinks. The PvdA party leader was always present at these meetings in the 1990s. The first VVD party leader in the 1990s (Bolkestein) attended the meetings from a certain moment onwards, but his successor (Dijkstal) hardly did so. The EFGP, the party federation of GroenLinks, did not organize bi-annual party and leaders meetings. The co-ordination between the Euro-delegation and the Second Chamber group of the PvdA has been institutionalized to a higher degree than in the case of the VVD and GroenLinks. Since 1994 the socialists have had the CGE. Before 1994 the socialists had a liaison officer between The Hague and Brussels, and from 1980 until 1994 they had the Steering committee European Politics. The VVD and GroenLinks did not create a separate organ for organizing national-European co-ordination. A final difference between the PvdA and the other parties, resulting from this stronger institutionalization of The Hague-Brussels relations, is that personal contacts are less important for effective co-operation within the PvdA than within the VVD and GroenLinks.

As the only party GroenLinks has a Euro-delegation that regularly puts 'The Hague' as an item on the agenda of its weekly meetings. The liaison officer (see above) discusses the item by highlighting developments at the national level, i.e. within the Second Chamber group. On the basis of announcements in party magazines and information from year reports the VVD is the only party that organizes courses on Europe for its cadre members. Most likely all parties make specific demands on the candidates for European Parliament elections in terms of mastery of

languages and dealing with other cultures. None of the parties have pursued an exchange policy for staff members working in Brussels and The Hague.

There are no large differences in the European strategic adaptation of the three political parties. Because of their representation in the European Parliament they use this access to the European institute anyhow. The PvdA (since 1989) and the VVD (since 1994) also use their access to the Council of Ministers. The PvdA, the VVD and GroenLinks all were actively involved in the foundation of their European party federation. The VVD was one of the founders of the ELDR in 1976 and provided its first secretary general and one of the first two vice-presidents. GroenLinks hosted the final meetings that led to the foundation of the EFGP in 1990. It prepared a large part of the EFGP's program and statutes. The PvdA initiated the foundation of the PES in 1992, which formally took place in The Hague. The socialists wanted to introduce majority decision-making so that the federation could operate more effectively than its predecessor. Measured by the positions of their MEPs, the VVD and GroenLinks have a stronger presence within their European party group than the PvdA. In the first half of the fifth parliamentary term (1999-2004) all four MEPs of GroenLinks were co-ordinator of a group committee. In the fourth parliamentary term (1994-1999) the only MEP of GroenLinks was chairman of a European Parliament committee (women rights), the only prestigious position of the Greens in the EP. Three out of six VVD MEPs were co-ordinators of a group committee in the fifth parliamentary term. In the fourth term, a MEP of the Dutch liberals was vice-chairman of a European Parliament committee (home affairs and justice). From 1994 until 1998 one of them (De Vries) presided over the ELDR group. The PvdA, having eight MEPs, only fulfilled one coordinator-ship in 1994-1999. Another MEP chaired a European Parliament committee (Culture). In the fifth parliamentary term the PvdA did not have any important posts within the socialist group. Compared to the VVD and GroenLinks the Dutch socialists have a relatively small delegation within the European party group. At the national level the capacity to anticipate European developments is most likely larger within the parliamentary groups of the PvdA and the VVD than within GroenLinks, amongst other reasons because the PvdA and the VVD each have two spokespersons for European Affairs.

The research findings lead to the conclusion that the PvdA has adapted itself relatively strongly to the European Union and that GroenLinks lags most behind. Most organizational adaptations first took place within the PvdA. The PvdA and the VVD have adapted more broadly to Europe than GroenLinks. Contrary to the broader pattern within this party, GroenLinks has adapted itself relatively strongly in the parliamentary terms (relation Second Chamber group-Eurodelegation). This does not mean, however, that the parliamentarians in The Hague and Brussels give more attention to Europe and their mutual co-operation: the Second Chamber group of the VVD also has a higher degree of co-ordination and possibly a higher degree of co-operation with the Euro-delegation. In strategic respect the PvdA seems to have not adapted itself so well to the European Union. The VVD and GroenLinks probably have been more active within their European party federations. Both parties also have a stronger position within their European party groups. In organizational

terms, the VVD has adapted itself to a larger extent than GroenLinks and a somewhat less extent than the PvdA.

As the PvdA and to a lesser degree the VVD have been adapting to the European Union relatively strongly, it seems that the European environment has indeed the most important explanatory value in this research, something which was earlier put forward as a possible conclusion. Consistent with expectations concerning the less favourable effects of its European structure of political opportunities and the strength of its European party family, the VVD has been showing a somewhat weaker adaptive behaviour than the PvdA. The relatively strong adaptation to Europe by the PvdA and to a lesser extent by the VVD can also be explained by their relatively strong embeddedness in national decision-making. This is striking because strong embeddedness in national decision-making was expected to have an impeding and not a stimulating effect. Large parties like the PvdA and the VVD not only have more knowledge and resources than small parties, as government participants they are also automatically involved in decision-making at the European level. This promotes a 'European consciousness'. The fact that GroenLinks has been adapting itself relatively little to Europe in organizational terms confirms the explanatory strength of the European structure of political opportunities and the position of the European party family. GroenLinks lacks an international party history in which it can develop together with its European party family. Its small embeddedness in national decision-making did not stimulate the Europeanization of GroenLinks, which is not surprising in view of the conclusion about its reversed effect (in the case of the PvdA and the VVD). Dependence on national resources also appears to have another unexpected effect, government subsidies for aid projects stimulated co-operation with sister parties in Middle and Eastern Europe and added financial resources after elections victory created new possibilities for co-operation between The Hague and Brussels and for developing European activities.

Conclusions

To a certain extent the phenomenon of Europeanization seems to bear the characteristics of both intergovernmentalism and supranationalism. Intergovernmentalism predicts that interest groups and political parties stay 'home' and only do business with the national government, even when decisions are taken at the European level. It indeed cannot be claimed that SNM, LTO-Nederland and the Consumentenbond have been staying 'home', but there are no signs that co-operation with actors at the national level has been losing its relevance either (see below). According to the neo-functional logic, 'spill-over' effects will occur as certain competences are delegated to the European level and non-state actors become driving forces of European integration. None of the three interest groups have been delegating competences to European umbrella organizations, although SNM in particular set itself up as one of the driving forces of European environmental policy. The adaptive behaviour found in this research connects mostly to the starting points of the multi-level governance approach: SNM and LTO-Nederland operate intensively and with self-reliance in

both national and Brussels policy networks, whereas their autonomy as an organization has not really changed.

Confirming earlier formulated expectations, the 'silent revolution' has influenced interest groups more than political parties, as interest groups applied further-reaching measures like the opening of a lobby office in Brussels and the introduction of a horizontal European structure within the organization. Both types of organizations, however, did not adapt to Europe fundamentally. They absorbed changes and preserved their national core: interest groups keep acquiring resources from within its national borders and have at most an external post (office) in Brussels, whereas political parties obtain their votes and most of their resources at the national level. The adaptive behaviour of the parties and interest groups lead to the overall conclusion that the European structure of political opportunities is the variable which has the most explanatory value. The availability of resources, and not so much their origin, can also be important in determining the adaptive behaviour of interest groups and political parties. Like national resources embeddedness in national decision-making and the position of the transnational organization appear to have another effect than theoretically expected. A strong embeddedness in national decision-making can impede the adaptive behaviour of interest groups, but it can also have a stimulating effect on political parties because of its inherent 'European consciousness'. A strong position of the transnational organization does not necessarily stimulates adaptations of interest groups, possibly because the transnational organization attaches less importance to participation of its member organizations. A weak position of the transnational organization can have a favourable effect as it leaves more space for initiatives of its member organizations. The research findings give no reason for claims on the effect of the age factor.

The overall conclusions lead to the following hypotheses:

- (1) interest groups that have a favourable structure of political opportunities at the European level and are embedded in national decision-making to a less extent, adapt to a greater degree to the European Union;
- (2) interest groups that have a favourable structure of political opportunities at the European level and are embedded in national decision-making to a great extent, adapt to a lesser degree to the European Union;
- (3) political parties that have a favourable structure of political opportunities at the European level and are embedded in national decision-making to a great extent, adapt to a greater degree to the European Union;
- (4) political parties that have a favourable structure of political opportunities at the European level and are embedded in national decision-making to a less extent, adapt to a lesser degree to the European Union;
- (5) interest groups and political parties that have the disposal of (financial) resources for European purposes adapt, irrespective of the origin of the resources, to a greater

extent to the European Union than organizations that –other circumstances being equal– do not have the disposal of such resources;

(6) interest groups that are member of a weak European umbrella organization adapt to a greater extent to the European Union than interest groups that –other circumstances being equal– are member of a strong umbrella organization;

(7) political parties that have a strong numerical presence in a European party federation/party group that has a weak position in comparison with other party federations/party groups, adapt to a greater extent to the EU than parties that –other circumstances being equal– have a weak position within a party federation/party group that has a strong position towards other party federations/party groups.

When valid in other countries, these hypotheses can be expected to find support first and foremost in countries with a corporatist tradition in policy-making and a consociational democracy. This expectation leads to the following hypotheses:

(8) interest groups in consociational democracies and countries with a corporatist tradition that are strongly embedded in national decision-making adapt to a less degree to the European Union, even if they have a favourable structure of political opportunities at the European level;

(9) political parties in consociational democracies and countries with a corporatist tradition that are strongly embedded in national decision-making, adapt to a great degree to the European Union, on the condition that they have a favourable structure of political opportunities at the European level.

This research did not focus on the question of whether national advisory and consultative structures themselves have adapted to the European Union. This research nevertheless showed such a development. The finding leads to the following hypotheses:

(10) advisory organs in countries with a corporatist tradition have become more strongly Europeanised than advisory organs in non-corporatist countries.

International comparative research could include hypotheses about the extent to which interest groups and political parties will adapt to the EU in the respective countries. Assuming a connection between the heavy dependence on national resources and the limited adaptation to the EU among Dutch organizations, two hypotheses can be formulated in this research:

(11) interest groups and political parties in consociational democracies and countries with a corporatist tradition that are completely or largely nationally dependent on resources, show a less degree of Europeanization;

(12) interest groups and political parties in consociational democracies and countries with a corporatist tradition that are largely internationally dependent on resources, show a great degree of Europeanization.

The results of this research give some reason to critically evaluate neo-institutional theories and the resource mobilization approach in organizational sociology. Evidence suggests that adaptation to the European Union is attended by an increasing similarity of organizational activity within the same environment, a phenomenon Powell and DiMaggio (1983) describe as isomorphism. This evidence is especially present in the case of political parties. Less evidence has been found of institutional reproduction caused by complex interdependencies or path-dependent development processes. The case of LTO-Nederland gives some reason to ascertain institutional reproduction in its tendency to rely on national structures of embeddedness. Its embeddedness in mutual dependencies probably did have a delaying or hampering effect on LTO-Nederland's adaptive measures. It did not, however, prevent LTO-Nederland from taking such measures.

There is no clear evidence of a process of hollowing out the Dutch state taking place, as there are no signs that the national context is losing its relevance for interest groups and political parties. Interest groups develop European strategies and are active in Brussels policy networks to a certain extent. When working with Europe, however, they co-ordinate and co-operate with national civil servants. The increasing influence of Europe on national policy-making might even have caused more intensive co-operation at the national level.

Do Dutch interest groups and political parties succeed in reducing the distance between citizens and the European Union? No, they do not. Generally spoken, political parties are currently less successful in involving citizens in political-governmental issues than they were in earlier days. This development has consequences for both national and European politics. Interest groups are more successful in European adaptation and less indifferent to the EU than national political parties. For these reasons, it might be helpful when interest groups take up the task of bridging the gap between the state and its citizens. It then would be interesting to look at to which extent interest groups tend to assert themselves as driving forces of European integration: further-reaching European integration might damage their strategic and strong position at the national level, which is very difficult to copy at the European level.

Register

- aanjagersrol 167
aanpassingsgedrag
aanpassingsgradaties 33, 46, 190
Aarts, Kees 18
Aartsen, Jozias van 112
Abbott, Keith 65
absorption 33, 205, 260
Adviescommissie voor Europese Politiek
(ACEP) 152, 155, 163
Adviescommissie Warenwet 70
adviesorganen 62, 66, 69, 82, 89, 115, 196
Adviesraad Europa 152-153, 156, 160
Afval Overlegorgaan 70
Agalev 171
Agenda 2000 86
agentschappen 28, 41, 201, 206
aggregatie 25, 146, 211
Agt, Dries van 139
Alfred Mozerstichting 153, 165, 182
Algemene Nederlandsche Wielrijders-
Bond (ANWB) 66
d'Ancona, Hedy 159
Anderson, Koos 221
Andeweg, Rudy 49, 66, 68, 69
Anne Vondelingstichting 152, 159
Anti-Revolutionaire Partij (ARP) 138
Armingeon, Klaus 49
articulatie 25, 131
asielbeleid 169, 204
Assembly of European Regions (AER) 64,
65
Association of European Chambers of
Commerce and Industry (Eurocham-
bres) 64
Aspinwall, Mark 37, 42, 43, 60, 61, 64, 91
Averyt, William 78
Ayllott, Nicholas 26, 134, 135, 137

Baalen, Hans van 153, 154, 158, 162, 165,
167-168, 173, 174, 179, 180, 186, 234
Bache, Ian 32, 33

Balkenende, Jan Peter 18
Bardi, Luciano 137, 144
Barlebo-Larsen, Kay 117
bedrijfsleven 64, 98, 100, 130, 175
bedrijven 20, 23, 63, 64, 65, 68, 74, 75, 84,
103, 158
Beemster, Floris 164, 239
beginselprogramma 25, 145
behavioralisme 41
belangengroepen
brugfunctie 21, 23, 51, 207, 209
definitie en functie 24-25
Europese omgeving 59-65
onderlinge onderscheid 53
toekomstige aanpassing 209-210
verschil in aanpassing met politieke partij-
en 190-191, 197-198
beleidsconcurrentie 132, 206
beleidsinstrumenten 133, 207
beleidsnetwerken 44, 46, 49, 61, 66, 136,
144, 190, 202, 207
beleidsrepertoire 133, 207
beleidsruimte 133
beleidsversnippering 83, 84
België 49, 50, 56, 91, 171, 195, 205
Bellamy, Richard 204
Benelux 50, 205
Berg, Joop van den 20
Berg, Max van den 170
Berghe, van den Gerard 208
Berkvens, Arjen 164, 182, 239
Bestrijdingsmiddelenoverleg 69
Beuge, Chris van 177
bewaker 207
Beyers, Jan 50, 205
bezoeken 99, 107, 158, 159, 160
Biesheuvel, Barend 108, 139
Binnema, Harmen 135
Bjerregaard, Ritt 116
blackmail potential 53
Blair House Akkoord 77
Blank, Kermit 45

- Boer, Bartho 18, 208
 Boer, Anne de 180
 Boer, Margreeth de 116
 Bolkestein, Frits 142, 154, 174
 Böll Stiftung, H. 171
 Bomberg, Elizabeth 32, 136
 Bonte, Arno 164
 Boomen, Berend Jan van den 181
 Börzel, Tanja 28, 29, 32, 33, 48, 202, 205
 Brede Komissie Buitenland (BKB) 155
 Brendle, Uwe 117
 Broekmeulen, Renée 181
 bronnen van onderzoek 53-54, 55
 Bruyn, Jean-Pierre de 21
 Brzinski, Joanne 147
 Bugdahn, Sonja 48
 Buitenlandberaad 179
 Buitenweg, Kathalijne van 161, 164
 Buller, Jim 29
 Bulmer, Simon 28, 29, 30-31, 32, 42, 45, 48
 Burch, Martin 29, 30-31, 32, 48
 Bureau Brussel zie LTO-Nederland, Brussels kantoor
 Bureau Européen des Unions de Consommateurs (BEUC)
 functioneren 89-90, 93
 interne verhoudingen 92
 middelen en menskracht 87
 oprichting 108
 bureaucrativering 187, 195
 burgerschap 42, 204
 Bursens, Peter 50, 205
 Butt Philip, Alan 79, 80
- cacaorichtlijn 115
 Caporaso, James 29, 33
 Carter, Elizabeth 135
 catch-all parties 48
 Castiglione, Dario 204
 CDA 51, 68, 138, 208
 centrale landbouworganisaties (CLO's) 67, 68, 74, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 117, 123
 centrifugale en centripetale democratie 48
 Chalmers, Alan 51
 Checkel, Jeffrey 42, 204
- Christelijk-Democratische Unie (CDU) 138
 Christelijk-Historische Unie (CHU) 138
 cleavages 32, 50, 128, 130
 Climate Network Europe 91, 96
 coalition potential 53
 codecisieprocedure 20, 43, 79
 coercive isomorphism zie dwang
 Confederation of Family Organisations in the European Community (COFACE) 64, 89
 Confederation of Professional Agricultural Organizations (COPA)
 algemene experts 88, 96, 99, 100, 102, 108
 functioneren 87-88, 92
 interne verhoudingen 90, 91-92
 middelen en menskracht 87
 oprichting 108
 Collie, Lynn 65, 86
 Collier, Ute 86
 Comité van Permanente Vertegenwoordigers (COREPER) 62, 202
 Committee of Environment, Public Health and Consumer Affairs 76, 83
 compartementalization 134
 competitive isomorphism 36
 complexe interdependenties 37
 Communistische Partij Nederland (CPN) 138
 conflicterende loyaliteiten 133
 congres 25, 130, 144, 145, 159, 166, 171, 173, 174, 180, 181, 185
 consensusdemocratie 49-50, 195-196, 201
 Consultatiegroep Project Mainportontwikkeling Rotterdam 70
 consumentenbeleid 20, 76-77, 79, 81-83, 84-85, 89, 114, 117
 Consumentenbond
 afdeling Collectieve Belangenbehartiging 97, 106, 117
 organisatorische aanpassing
 afdelingshoofd 95, 97, 106
 beleidsmedewerkers 95-96, 96, 103, 106, 107, 109, 120
 directeur 96-97, 106
 Engelse taal 107, 120
 medewerker Internationale Zaken 97, 106-107, 120
 scholings- en trainingsprogramma 107

- strategische aanpassing
 internationale samenwerkingsverbanden
 107-109
 lobbyen 110, 112-114, 117
 Stichting Samenwerking CB/KK zie
 aldaar
 Consumenten Commissie voor Europa 70,
 113, 115
 Consumer Consultative Council (CCC) 82,
 108, 114
 Consumer Unit of the ETUC (EURO-C) 89
 Consumer Policy Service 82, 84
 Consumers Consultative Committee 82
 Consumers International (CI) 96, 108, 109
 Contact-Commissie voor Natuur- en Land-
 schapsbescherming 68
 Contact Committee for Consumer Questi-
 ons 81
 contingentiedenken/contingentiethorieën
 24, 33-36, 197
 Coördinatiegroep Europa (CGE) 152, 155,
 175, 187
 coördinatorschap 182, 186
 corporatisme 21, 42, 49, 50, 56, 68, 69,
 200, 201
 in hypothesen 195-196
 Council of European Municipalities
 (CEMR) 64, 65
 Council of European Professional and Ma-
 nagerial Staff (Eurocadres) 64
 Cowles, Maria Green 29, 32, 33, 65, 75
 Cram, Laura 61
 Crepaz, Markus 49
 Cuijpers, Thijs 95, 96, 97, 99, 100, 110,
 112, 119, 218
 cultuurbeleid 20
 Cuperus, René 171
 cursus Europa 158, 177, 210
 Czempiel, Ernst-Otto 45

 D66 138, 208
 Daalder, Hans 48, 49
 Daniels, Philip 136
 Dankert, Piet 154
 dataverzameling 47, 51, 54, 55
 Dell'Olio, Fiorella 204
 democratisch tekort 135, 207-208
 Den Uyl, Joop 138, 139, 166

 Denemarken 69, 79, 91, 112, 205
 Deschouwer, Kris 49
 Dettmeyerstichting, D.W. 153, 165
 Dijk, Nel van 161, 173, 179, 182
 Dijkstal, Hans 174-175
 DiMaggio, Paul 35-36
 Dinan, Desmond 19, 41, 78, 86, 128, 135,
 204, 209
 discourse 32, 202
 Donaldson, Lex 34
 Doornbos, Gerard 108
 douane-unie 19
 driehoeksrelatie zie partijpolitieke drie-
 hoek
 Driel, Martin van 99
 drijvende kracht 40, 44, 46, 80, 85, 190,
 200, 209
 dubbelmandaat 128
 Duitsland 42, 49, 50, 56, 79, 82, 85, 90, 91,
 112, 119, 135, 136, 171, 195, 204, 205
 Duverger, Maurice 25
 dwang 35, 122, 136, 197, 198, 199
 Dwars 141, 164
 Dyson, Kenneth 30

 Ebbinghaus, Bernhard 65, 201
 Economische en Monetaire Unie (EMU)
 98, 144, 164
 Economisch en Sociaal Comité (ESC) 65,
 99, 113, 114, 115
 Economische Zaken 70, 73, 74, 114, 115,
 117, 143, 164
 Eekelen, Wim van 180
 Eerste Kamer 17, 25, 156, 163, 164, 166
 EG-Commissie 152, 162-163
 Egeberg, Morten 28, 48, 201, 206
 Eising, Rainer 45
 Elfrink, Bas 160
 eliminatie 35
 energiebeleid 20, 114
 enquête 135-136, 194, 205
 Environment and Consumer Protection
 Service 83
 Environmental Law Network 96
 erosie van de nationale staat zie uitholling
 etikettering levensmiddelen 112
 Ettl, Harald 117

- EU-specialisten 135
- Eurocontactgroep 151-152, 158, 177, 186
- Eurodelegatie 128, 133, 137, 147, 184-185, 186, 188, 191, 193, 199, 210
 - in organisatorische aanpassing 151, 152, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 176
 - in strategische aanpassing 180, 182, 183
- euroforie 19
- Europadag 159
- Europaoverleg 169
- Europawoordvoerder 156, 161, 162, 167, 168, 172, 173, 183, 187, 208, 210
- European Association for the Coordination of Consumer Representation in Standardisation (ANEC) 108, 109
- European Citizens Action Service (ECAS) 64
- European Community of Consumer Cooperatives (EURO COOP) 89
- European Confederation of Agriculture (CEA) 96, 99, 117
- European Environmental Bureau (EEB)
 - zie Europees Milieubureau
- European Federation for Transport and Environment (T&E) 96, 107, 108
- European Free Alliance (EFA) zie Europese Vrijheidsalliantie
- European Green Academic Network 171
- European Habitatforum 108
- European Inter-regional Institute for Consumer Affairs (IEIC) 89
- European People's Party (EPP) 129, 146, 147 zie ook EVP
- European Round Table of Industrialists (ERT) 64, 75
- European Secretariat of the Liberal, Independent and Social Professions (Seplis) 65
- Europeanisering
 - bottom-up benadering 29-30
 - crossloading 31
 - definities 29-30
 - downloading 31, 32-33, 46, 48
 - empirisch bewijs 205
 - politieke partijen 134, 135, 136
 - resolutie PvdA 181
 - twee gezichten van 29
 - uploading 31, 46, 48
- Europees besef 17, 105, 111, 134, 186, 194, 198, 207, 209
- Europees Comité van de Regio's 151
- Europees Forum Democratie en Solidariteit 182
- Europees Liberaal Forum 172
- Europees Milieubureau (EEB)
 - functioneren 88-89, 93
 - interne verhoudingen 90-91
 - middelen en menskracht 87
 - oprichting 108
- Europees Monetair Stelsel (EMS) 19
- Europees Parlement
 - bevoegdheden 20, 43, 78, 79, 135, 163, 204
 - consumentenbeleid 83, 85, 89
 - landbouwbeleid 78, 86
 - milieubeleid 80, 85, 86
 - lobbyen bij 27, 62, 76, 110
 - verkiezingen 20, 26, 132
- Europees referendum 17-18, 20
- Europees Verbond van Vakverenigingen (EVV) 64, 65
- Europese Akte 60, 65, 77, 79, 81, 82, 209
- Europese belangengroepen 59, 60-61, 64, 201
- Europese beleidsnetwerken 40, 44, 46, 49, 61, 144, 190, 202, 207, 211
- Europese bestuurslaag 20, 93, 118, 122, 156, 169, 208
- Europese Commissie
 - bevoegdheden 20, 28, 43, 62, 77, 78, 85, 201, 204, 206, 208, 210
 - consumentenbeleid 81, 82-83, 85, 86
 - landbouwbeleid 76, 78, 85, 86
 - lobbyen bij 27, 62, 84, 87, 88, 93, 109, 110, 118, 202
 - milieubeleid 79, 80, 85, 86
 - als subsidieverstrekker 67, 71-72, 87, 117, 199
- Europese Conventie 17
- Europese dimensie 28, 103-104, 105, 106, 113, 114, 115, 122, 157, 167, 190, 199, 210
- Europese Economische Gemeenschap (EEG) 18, 77, 79, 81, 163, 189

- Europese Federatie van Groene Partijen (EFGP) 145-146, 148, 155, 165, 175, 180-181
- Europese fractiegroep 156, 187
- Europese Gemeenschap voor Atoomenergie (Euratom) 19
- Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) 128
- Europese Grondwet zie Grondwettelijk Verdrag
- Europese Hof van Justitie 62, 80, 204
- Europese Liberale en Democratische Partij (ELDR) 129, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 154, 155, 165, 166, 172, 180, 182, 183
- Europese partijfamilies 128, 136, 144, 147-148, 149, 186, 187, 193, 210
interne scheidingen 130-131
- Europese partijfederaties 127, 128, 129, 130, 133, 134, 137, 144-146, 148, 173, 174, 180, 181, 184, 185, 187, 192, 195, 197, 201, 206
- Europese Raad 17, 19, 20, 77, 129, 133, 142, 143, 144-145, 167
- Europese regels 21, 26, 50, 80, 82, 85
- Europese Unie (EU)
politiek systeem 41, 44
pijlerstructuur 200, 204
- Europese Volkspartij (EVP) 48, 129, 138, 146, 147, 221
- Europese Vrijheidsalliantie (EVA) 108, 142
- eurosepsis 18, 208
- eurosclerose 19
- Euoweek 160, 181
- Evangelische Volkspartij (EVP) 138
- Evert Vermeerstichting (EVS) 163
- ex ante en ex post 135
- executive bias 135, 201
- exploratief onderzoek 31, 47, 55
- Featherstone, Kevin 28, 29, 32
- Federatie van de Socialistische Partijen van de Europese Gemeenschap 181
- ‘filiaal’ zie PvdA, Haags kantoor
- Finland 49, 56, 79, 136, 195, 204
- Fischler, Franz 92
- Fligstein, Neil 35, 76
- Flora Peter 130, 131
- FNV 53, 65
- Fonds VSB 71-72
- Forsyth, Murray 45
- fractiegroepen 156, 187
- Frankrijk 19, 29, 49, 50, 77, 90, 91, 119, 135, 171, 204, 205
- Freestone, David 79
- functieverlies 28, 63, 197, 202-206 zie ook
uitholling van de nationale staat
- Gaffney, John 128, 130-131, 132, 133
- gatekeeper 132
- gekwalificeerde meerderheid 67, 77, 79, 81, 85, 86, 144, 204, 209, 211 zie ook
meerderheidsbesluitvorming
- gelegenheidscoalities 112
- Gemeenschappelijk Landbouwbeleid zie
landbouwbeleid
- gemeenteraden 25
- General Agreement on Tariffs and Trade (GATT) 77, 101, 113
- General Committee for Agricultural Cooperation (COGECA) 87, 91-92, 98, 108
- generaliseerbaarheid 56
- George, Stephen 29
- Geurtsen, Aart 178
- Ginjaar, Petra 234
- Goetz, Klaus 27, 30, 43, 206
- governance 27, 40, 42, 43-44, 45, 206
- governing potential 137
- Grahl, John 75
- grand theories 28, 41
- Grant, Wyn 64, 87, 89, 90
- Green East West Dialogue 180
- Greenpeace 53, 88, 89
- Greens zie Groenen
- Greenwood, Justin 64-65, 75, 76, 80-81, 83, 84, 88, 89, 91
- groene staten 79-80
- Groenen 107, 128, 136, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 183
- GroenLinks
organisatorische aanpassing
belangrijkste beleidsgebieden 169

- delegatieoverleg 175, 176
 Europawoordvoerder 167-168, 183, 208, 210
 Europese eisen 177-178, 179
 fractie-overleg 156, 166-167, 173, 175
 internationaal secretaris 155, 165
 medewerker Buitenland 165
 medewerker Europese Zaken 173
 medewerker Voorlichting 160
 medewerkers Europa 161
 partijbestuur 155, 181, 191-192
 verbindingspersoon 153, 156-157, 160, 161, 173, 175, 183, 184, 187
 werkgroep Europa 164, 191-192
 strategische aanpassing
 positie binnen partijfederatie en fractie 180-181, 182
 Groep van Acht 88
 Gronden, Egbert van de 69
 Grondelle, Willem Jan van 95, 96, 107, 108, 215
 Grondwettelijk Verdrag 17, 18, 19, 20, 208, 211
 Groot-Brittannië 19, 50 zie ook Verenigd Koninkrijk
 grootte 49, 51, 56, 137, 192, 195
 Grote, Jürgen 60, 61, 78

 Haas, Ernst 40
 habitatrichtlijn 97, 108, 110, 112
 Hague, Rod 21, 53
 Hall, Peter 42
 Hallo, Ralph 89, 91, 96, 103, 105, 108, 109, 215
 Hanf, Kenneth 49-50, 69
 Harmsen, Robert 48
 Harrop, Martin 21, 53
 Haverland, Markus 30
 Hay, Colin 42
 Haya van Somerenstichting 177
 Heijden, Hein-Anton van der 91
 Helsinki 162, 180
 Henselmans, Jan 103, 104, 215
 Héritier, Adrienne 33, 50
 Hervormingsverdrag zie Verdrag van Lisabon
 Hey, Christian 19, 88, 91, 108, 116-117, 118, 215
 Heywood, Andrew 19

 Hill, Michael 21, 49
 Hix, Simon 27, 41, 42, 44, 78, 85, 128-130, 131, 132, 133-134, 137, 144-145, 146-147, 148, 181
 'hoed' 109, 123, 201
 Hoffmann, Stanley 41
 hollowing out 28, 132 zie ook uitholling
 Holzacker, Ronald 30
 Hontelez, John 118
 Hooghe, Liesbet 44, 45
 Hoop Scheffer, Jaap de 180
 Howell, Kerry 30-31
 hulpbronnen 26, 36-38, 45, 55, 56, 66, 137, 187, 189
 van belangengroepen 71, 75, 93-94
 factor voor belangen groepen 122, 124
 van politieke partijen 140-142
 factor voor politieke partijen 148-149
 conclusies 191, 192-196, 199, 201, 210
 hypothesen 47, 50, 51, 52, 55-57, 189, 194-196

 imitatie 35, 197-199
 immigratiebeleid 204
 implementatie 50, 63, 80, 82, 112, 163, 201, 205
 implementation deficit 80, 82
 industriebeleid 20, 77, 83
 inertia 33
 ingedaalde informatieuitwisseling 96, 121
 Initiatiefgroep Appèl Biologische Landbouw 70
 instellingen 11, 27, 32, 33, 37-38, 42, 45, 50, 60, 61, 67, 75, 85-86, 98, 106, 114, 115, 128-129, 132, 135, 137, 144-146, 147, 153, 192, 197, 201, 202, 204
 institutie 27, 41, 43, 44
 institutional theory 34
 institutionalisering 91, 155, 161, 175, 184-185, 191, 199
 intergouvernementalisme 19, 40-41, 44, 190, 200
 International Federation of Agricultural Producers (IFAP) 96, 99, 108
 Intergouvernementele Conferentie (IGC) 116, 129, 172
 Intergroup on Consumer Affairs 83, 89

- institutionele reproductie 37, 197, 199
 Internationaal Programma zie SNM
 International Organization of Consumer Unions (IOCU) 108, 113
 interne markt 19, 75, 79, 82, 98, 108, 113, 163, 164, 169, 204
 iron triangle 76, 78, 85
 Irwin, Galen 49, 66, 68
 isomorfisme zie vormgelijkheid
 Italië 50, 90, 205
- Jaarsma, Adam 68, 74, 96, 99, 100, 108, 109, 112, 117, 119, 218
 Jachtenfuchs, Markus 42
 Jaffee, David 38-39
 Jones, Erik 49
 Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD) 158
 Jordan, Andrew 32, 33, 48
 Jordana, Jacint 48
 Junk, Horst 159
- kabinet 18, 62, 135-136, 138, 139, 142, 143, 179, 182, 208
 Kalekin-Fishman, Devorah 204
 Kamercentrales 151-152, 158, 177, 186
 Kamerleden 156-157, 159, 161, 169, 173, 176, 183, 186, 190
 kandidaatstelling 24, 133
 Karimi, Farah 162, 167, 172, 228
 karteldemocratie 48
 Kassim, Hussein 48
 Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond (KNBTB) 67-68, 100, 108
 Katholieke Volkspartij (KVP) 138
 Katz, Richard 134, 198
 Katzenstein, Peter 49
 Kelemen, Daniel 45
 Kenen, Peter 19
 Keohane, Robert 51, 52, 53, 54
 Kerremans, Bart 42, 43, 50
 Kester, Jos 241
 key variable 52
 Kieser, Alfred 34
 King, Gary 51-54
 kleurstoffenrichtlijn 112
 Klimbie, Rogier 157, 158, 161, 173, 234
- kloof 208, 209
 Knill, Christoph 32, 33, 48, 50, 82
 Knoke, David 36
 Koenders, Bert 167
 Kohler-Koch, Beate 45, 63
 Kok, Wim 139, 143, 166, 170, 174, 181-182
 Kolk, Henk van der 18
 Koninklijk Nederlands Landbouwcomité (KNLC) 67-68, 100, 108
 Konsumenten Kontakt 70-73, 112-117, 121, 124, 191, 193, 199
 Koole, Ruud 21, 25, 48, 49, 139, 140, 198, 208
 Koole, Wibo 74, 95, 96, 97, 106, 107, 108, 110, 117, 119, 221
 Kopecký, Petr 208
 Koster, Hans de 180
 Kubicek, Herbert 34
 kwalitatief onderzoek 47, 53, 55, 135
 kwantitatief onderzoek 19, 56, 135, 142, 194
- Ladrech, Robert 26, 29-30, 48, 128, 129, 131-133, 134-135, 137
 Laffan, Brigid 90
 Lagendijk, Joost 153, 155, 157, 161, 169, 170, 176, 181, 183-184, 228
 Lammers, Cor 33, 34, 35, 36, 69, 198
 Land- en Tuinbouworganisatie Nederland (LTO-Nederland)
 organisatorische aanpassing
 afdelingshoofd 95, 96, 100, 101, 120
 afdeling Internationale Zaken 96, 97, 99, 100, 101, 109
 beleidsmedewerkers 95-96, 99, 103, 104, 107, 109, 111, 120
 Bureau Brussel 97, 98, 99, 100, 111, 112
 Engelse taal 107, 120
 excursie 107
 internationaal secretaris/secretaris Internationale Zaken 96, 97, 99
 projectgroep inzake nitraatrichtlijn 112
 staf Buitenland 99, 101
 regionale organisaties en landelijke vakgroepen 125
 strategische aanpassing
 internationale samenwerkingsverbanden 107-109

- lobbyen 109-110, 111-112, 115, 117
 Landbouw, Natuurbeheer en Visserij
 (LNV) 71-72, 75, 99, 198, 203
 landbouwbeleid 19, 32, 62, 68, 69, 84-85,
 86, 87, 90, 92, 98, 100-101, 110, 112,
 113, 115, 118, 123, 167, 169, 202, 203
 ontwikkeling van 76-78, 83
 Landbouwschap 67-68, 96, 97, 98, 99,
 100-102, 120, 123
 Landelijk Bureau 154, 177
 Landelijk Milieuoverleg 69
 Landelijk Overleg Scharreproducten 71
 landenvergelijkend onderzoek 194, 196
 Lanzalaco, Luca 65
 leeftijd 45, 52, 53, 56, 66, 67, 93-94, 122,
 124-125, 136, 138, 148-149, 185-187,
 189, 192, 194, 197
 Lehbruch, Gerhard 49
 Lehmkuhl, Dirk 32
 Leids Europaproject 22, 203-205
 Lempers, Fred 241
 Lenschow, Andrea 48
 Lesse, Urs 181
 Letschert, Henk 88, 99, 218
 Levi-Faur, David 48
 liberal intergovernmentalism 28, 41, 44, 46
 Liberale Internationale (LI) 154-155, 158,
 172, 174, 179
 Liberale Unie 139
 Liberale Staatspartij (LSP) 139
 liberalen 128, 139, 142, 144, 146, 147-148,
 159, 162, 173, 180, 185
 lidstaten 17, 19, 24, 27, 32, 43, 48, 49-50,
 90, 92, 108, 111, 112, 134, 135, 145,
 146, 147, 191, 200, 201, 205
 in Europese beleidsvorming 31, 42, 63, 76-
 78, 79, 81, 82, 85, 202, 204, 209
 Lijphart, Arend 48
 Lindberg, Leon 40
 linkage pins 21, 23
 links-rechtstegenstelling 129, 131
 List, Gerry van der 166, 180
 lobbyen 26, 60-62, 65, 84, 88, 89, 121,
 174, 190, 191, 193, 197, 200
 in Europese omgeving 60-62, 65
 in organisatorische aanpassing 98-101, 102
 in strategische aanpassing 109-110, 111,
 112-113, 116, 117
 logic of negotiation 62
 Lord, Christopher 128-130, 131, 133-134,
 137, 144-145, 146-147, 148
 Lubbers, Ruud 139, 143
 Lucardie, Paul 138, 139
 Luther, Kurt Richard 26, 137
 Maas, Willem 204
 Maaten, Jules 157, 158, 165, 169, 176, 234
 MacSharry, Ray 77-78, 101
 Maier, Lothar 76, 82, 83-84, 108
 Mair, Peter 29, 68, 117, 132-133, 134, 154,
 198, 204, 206-207
 Manow, Philip 49
 Mansholt, Sicco 81
 Marks, Gary 27, 37, 44, 45, 67
 massapartijen 25
 Mastenbroek, Ellen 22, 50, 205
 Mazey, Sonia 60-63, 123, 197, 203
 McAdam, Doug 27, 37, 67
 McCarthy, John 36
 McCormick, John 77, 79, 83, 84
 McLoughlin, Aaron 79
 McNichol, Jason 76
 medebeslissingsprocedure 20, 169, 186
 medialogica 198
 meerderheidsbesluitvorming 67, 77, 79,
 81, 85, 86, 88, 90, 144, 145, 181, 204,
 209, 211
 Meny, Yves 48
 Meyer, John 35, 36
 Meyer, Wim 166
 Midden-en Oost-Europa 19, 98, 141-142,
 153-154, 165, 182, 184, 187, 199
 middle-range theories 28, 41
 Mierlo, Hans van 25
 Mijs, Ton 33, 34, 35, 36, 198
 milieubeleid 69, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 82,
 84, 85, 86, 93, 122, 144, 152, 169, 190
 milieubeweging 69, 104, 116, 118, 121
 Milieudefensie 70
 milieuorganisaties 69, 70, 80, 83, 85, 86,
 88, 89, 91, 93, 104, 108, 111, 116, 119
 mimetic isomorphism zie imitatie
 ministeries 20, 23, 62, 63, 71, 99, 111, 143,
 190, 202, 207
 MKB-Nederland 70, 117

- Moravcsik, Andrew 41
 Mudde, Cas 208
 Muller, Pierre 48
 multi-level governance 28, 43, 44, 46, 61, 62, 190, 200, 206, 211
 multinationals 65, 75-76, 210
 Murray, Jim 89, 92, 108, 221
- National Farmers' Union (NFU) 42, 88
 Nationale Coöperatieve Raad voor Land- en Tuinbouw (NCR) 97, 98, 99, 100, 101
 Nationale Postcode Loterij 71-72
 Nationale Raad voor de Volksgezondheid 70
 nationale overheden 26, 41, 43-44, 45, 62, 78, 87, 203, 206
 nationaliteitsbeleid 204
 Natuurmonumenten 69, 71-72
 Nederland 111, 112, 154, 198, 202, 211
 corporatistisch land 21, 56, 68, 69, 195-196
 eenheid van onderzoek (casus) 21-22, 56, 189, 194-195, 205, 206
 lidstaat 17, 18, 50, 77, 102, 209
 Nederlands Consumentenplatform Normalisatie 70, 117
 Nederlands Voorzitterschap 116, 121
 Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond (NCBTB) 67-68, 100, 108
 Nederlandse Onderneming voor Energie en Milieu (NOVEM) 71, 72
 Nederlandse Patiënten/Consumenten Federatie 70
 Nederlandse Vereniging tegen Water-, Bodem- en Luchtverontreiniging 68
 negatieve integratie 19, 207
 neofunctionalisme 40, 41, 44, 61, 197, 200
 neo-institutionalisme 32, 33, 35, 36, 38, 41-43, 197
 netwerkanalyse 61
 netwerkbenaderingen 41, 43, 206
 new institutionalism 28, 42
 Nicolaidis, Kalypso 45
 nitraatrichtlijn 110, 112
 Noort, Wim van 33, 34, 35, 36, 69, 198
 Noorwegen 49, 56, 146, 195
- Nord, Hans 163, 166, 177
 Nordsieck, Wolfram 143
 Nordstichting, Mr. H.R. 152, 157, 177
 normatieve druk 32, 35, 197
 normatieve isomorphism zie normatieve druk
 Nugent, Neill 77, 78, 79, 83, 87, 92, 108, 129, 132, 133, 143, 204
- objectiviteit 51
 Old Left 138
 Olsen, Johan 30-31, 32, 48
 omzetting 50, 82, 205 zie ook implementatie
 onderwijsbeleid 20, 228
 onderzoeksbevindingen 40, 47, 52, 57, 135, 196, 203, 210
 presentatie van 54-55
 one issue 198
 ontzuiling 48, 69
 Oort, Coen 177
 Oostenrijk 49, 56, 79, 135, 171, 195, 196
 Opleidingsinstituut 177
 oppositiepartij 18, 133, 136, 139, 142, 165, 200
 organisatiekunde 32, 33, 189
 organisational fields zie organisationele velden
 organisationele velden 36-37
 organisatorische aanpassing 39
 organisatorische inflexibiliteit 125
 Ossewijer, Esther 234
 overlegmodel 66 zie ook poldermodel
 Overlegorgaan Verkeersinfrastructuur V&W 70
 overplaatsing 161
- pacificatiedemocratie 48, 56
 pacificatiepolitiek 49, 201
 Pacifistische Socialistische Partij (PSP) 138
 padafhankelijke ontwikkelingsprocessen 37
 paradigma 30-31, 33, 46, 51, 191, 201
 parlement 21, 176, 179, 187, 204-205, 208
 parlementsleden 69, 106, 152, 156, 161, 165, 175, 179, 184

- Parlementair Documentatie Centrum 139
 parlementaire identiteit 132
 Partij van de Arbeid (PvdA)
 kenniscentra 163
 organisatorische aanpassing
 belangrijkste beleidsgebieden 169
 bewindspersonenoverleg 165, 166
 delegatie-overleg 175
 Europawoordvoerder 156, 161, 162,
 167-168, 172, 173, 183, 187, 208, 210
 fractie-overleg 155-156, 165-166, 173,
 175, 187
 Haags kantoor 159-160
 internationaal secretariaat 155, 164, 184-
 185
 internationaal secretaris 154, 164, 165
 medewerker Europese Zaken 172
 partijbestuur 154-155, 155, 159, 162,
 164, 165, 166, 173, 191-192
 partijcommissies 162-163, 184-185,
 191-192
 verbindingspersoon 159, 175, 187
 strategische aanpassing
 positie binnen partijfederatie en fractie
 181-182, 182-183
 Partij van de Europese Socialisten/Sociaal-
 democraten (PES)
 als federatie 129, 134, 144, 154, 164-165,
 171, 175, 181-182
 als fractie 142-143, 146-147, 148, 183
 Partij van de Vrijheid (PvdV) 138-139
 partij-elites 133-134, 135-136
 partijfamilies, zie Europese partijfamilies
 partijgroepen 127, 128, 130, 131, 132, 133,
 134, 136, 137, 142, 143, 144, 145, 146,
 180, 192, 195
 geschiedenis 128-129
 stemgedrag 146-148
 partijleden 130, 133, 134, 152, 158, 159,
 163, 173, 177, 198
 partijleider 133, 134, 140, 146, 174, 181,
 182
 partijleidersbijeenkomsten 129-130, 144-
 145, 174-175, 185
 Partijontwikkeling 141, 177
 partijpolitieke driehoek 128, 133
 partijstelsel 48, 53, 55, 130, 132, 134, 144,
 147, 206-207
 partijvorming 133, 181
- Party Leaders' Meetings zie partijleiders-
 bijeenkomsten
 party on the ground 198
 Pas, Gerrit 181
 Pastoor, Berend 99
 Pelinka, Anton 49
 Pennings, Johannes 34
 personeelsadvertentie 106, 107
 PES-delegatie 172, 173-174, 181
 Peters, Guy 28, 41
 Peterson, John 32, 41
 Pfeffer, Jeffrey 36
 Philips 75-76
 Pierre, Jon 28
 Pierson, Paul 42
 Pirro, Ellen 205
 Pisuise, Cees 80
 Pitkänen, Pirkko 204
 Planologische Werkcommissie EZ 70
 Platform Biologische Landbouw en Voe-
 ding 70
 Platform Mest en Ammoniak 69-70
 platformen 62, 207
 Poguntke, Thomas 21, 26, 135, 137, 140
 poldermodel 49, 70, 203 zie ook overleg-
 model
 policies 32, 202, 205
 policy networks 28, 29
 Politieke Partij Radicalen (PPR) 138-139
 politieke partijen
 brugfunctie 21, 33, 51, 207-209
 definitie en functie 24-25, 140
 eigenschappen 53, 132
 Europese omgeving 128-134
 gewesten 155, 166
 ledentallen 198
 organisatorische opbouw 25
 toekomstige aanpassing 209-211
 verschil in aanpassing met belangengroe-
 pen 190-191, 197-198
 politics en polity 32, 202, 205
 poortwachter 132
 Poppens, Heleen 166, 180
 positieve en negatieve integratie 19
 Powell, Walter 35-36, 37
 pro-actieve houding 50, 51, 65, 121, 207
 Productschap Vee en Vlees 99

- project 17, 21, 22, 30, 70, 71, 72, 74, 75, 82, 89, 111, 112, 114, 115, 180, 182, 184, 187, 191, 199, 205, 207
 in organisatorische aanpassing 102, 104, 105, 153, 154, 161, 165, 171, 172
 promotional and protective interest groups 53
 Provinciale Staten 25, 162
 publieke opinie 26, 132, 209
 publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties (PBO's) 49, 68
 Puig, Imma 48

 Quermonne, Jean-Louis 48

 Raad van Centrale Ondernemersorganisaties (RCO) 70, 117, 121, 123, 199
 Raad van Ministers 19, 20, 62, 63, 67, 75, 76, 86, 107, 133, 137, 142, 143, 144, 145, 157, 165, 169, 180, 200, 202, 204
 consumentenzaken 81, 81-82, 82, 83, 85
 landbouw 78, 85, 91, 113
 milieu 79, 80, 85, 86, 105, 110-111, 116
 Raad van State 18
 Raad voor de Certificatie 71
 Raad voor Milieubeheer 70, 169
 Raap, Lianne 208
 Radaelli, Claudio 29-31, 32-33, 202, 206
 radicaal-marxisme 138
 Ramada Renaissance Hotel 117
 rank-and-file party members 134
 Rath, Fritz 65, 201
 rational choice 41, 42, 44
 rationale adaptatie 34-35, 197
 Raunio, Tapio 128, 133, 134
 reactieve houding 88, 92, 121
 regeringspartij 136, 139, 165, 193, 200
 regionaal beleid 20, 99, 116
 renationalisering 86, 209
 Rens, Johan van 65
 respondenten 135
 resource dependence perspective 36
 resource mobilization approach 36, 197, 199
 retrenchment 33
 Rhodes, Rod 28, 45

 Richardson, Jeremy 60, 60-63, 82, 123, 197, 203
 richtlijn grensoverschrijdende transacties 113
 richtlijn oneerlijke contractbedingen 115
 richtlijn prijsaanduidingen 115
 richtlijn toegang milieu-informatie 118
 richtlijnen 20, 50, 79, 83, 113, 115, 118, 163, 205, 207
 Rieger, Elmar 77, 78
 Risse, Thomas 28, 29, 33, 202, 205
 Robinson, Alan 108, 203
 Ronde van Uruguay 77
 Ronit, Karsten 60, 61, 63, 64
 Roo, Alexander de 181
 Rooij, Rob de 22, 50-51, 203, 204
 Rooy, Yvonne van 117
 Rooyen, Edwin van 136
 Rosamond, Ben 40
 Rosenau, James 45
 Rottenberg, Felix 171
 routes 65, 117, 127, 135, 191, 192, 203, 209
 voor belangengroepen 59-63
 voor politieke partijen 133
 Rucht, Dieter 91

 Salancik, Gerald 36
 samenwerkingsprocedure 79
 Sandholtz, Wayne 40
 Sartori, Giovanni 21, 24, 48, 53
 Sbragia, Alberta 79-80, 83, 84
 Schendelen, Rinus van 19, 62, 63, 65, 177
 Schie, Patrick van 172, 234
 Schmitter, Philippe 40
 Schneider, Gerald 43
 Schoen, Hans 145, 173, 228
 Scholings- en Vormingsinstituut 154, 177, 180
 Scholten, Gerard 21, 24
 Schreiber, Lionel 164
 Schuur, Wijbrandt van 138, 139
 Scott, Richard 35, 36, 38-39
 second order elections 132
 Secrétariat de Coordination pour la Normalisation (ANEC) 108, 109
 Senior Nello, Susan 78, 87, 89, 90

- Shackleton, Michael 90
 Shaw, Jo 204
 Shell 76
 Simons, Jan 117
 Single European Act zie Europese Akte
 situatiefactoren 34-35
 Skogstad, Grace 77, 78
 Slinger, Ed 157, 158, 161, 173, 234
 Smits, Harke 74, 221
 sociaal beleid 144
 Sociaal Economische Raad (SER) 66, 68,
 69-71, 113, 115, 117, 121, 123, 190,
 196, 199, 203, 207
 Commissie Europese Aangelegenheden
 (CEA) 117
 Werkgroep Internationale Consumentene-
 naangelegenheden (WICA) 113, 115
 Sociaal Democratische Arbeiderspartij
 (SDAP) 138, 139
 Sociaal-Democratische Bond (SDB) 139
 Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) 50,
 51, 65, 66
 sociaal wetenschappelijk onderzoek 51
 sociale bewegingen 36, 138
 socialisten 128, 130, 142, 144, 146, 147-
 148
 Socialistische Internationale (SI) 165, 182
 Soetendorp, Ben 49-50
 Spanje 90, 91, 135, 171, 205
 spillover 40, 44, 46, 190, 200-201
 spoorbeleid 50
 spreekrecht 169-170
 Staat van de Europese Unie 170
 Statuten
 van koepelorganisaties 87, 90, 91, 92, 108
 van partijfederaties 130, 134, 144, 145,
 166, 181
 Steiner, Jürg 49
 Steinmo, Sven 41
 Stekelenburg Plan 65
 steminstructies 133
 Steunenbergh, Bernard 43, 205
 Stichting Consument & Biotechnologie 70
 Stichting Duurzame Solidariteit 141, 153
 Stichting Geschillencommissies 70
 Stichting GroenLinks in de EU 140-141,
 152-153, 155
 Stichting Milieukeur 70
 Stichting Natuur en Milieu (SNM)
 organisatorische aanpassing
 afdelingshoofd 95, 96
 coördinator Internationaal Programma
 97, 109
 beleidsmedewerkers 95-96, 96, 103,
 105, 107, 109, 111, 120
 Engelse taal 107, 120
 excursies 107
 Internationaal Programma 96, 97, 102-
 104, 105-106, 116, 120
 internationale beleidsmedewerkers 96,
 103, 104, 105, 106, 109, 120, 122
 medewerker Internationale Zaken 105,
 110
 stadia 105
 strategische aanpassing
 internationale samenwerkingsverbanden
 107-109
 lobbyen 109, 110-111, 116-117
 Stichting Samenwerking Consumenten-
 bond/Konsumenten Kontakt 70, 73,
 113, 114, 115, 117, 124, 199
 Stichting van de Arbeid (STAR) 66, 68, 69-
 71
 Stichting Vergelijkend Warenonderzoek 70
 Stichting Waterpakt 118
 stille revolutie 18, 65, 190, 209
 Stone Sweet, Alec 40, 76
 Strategisch Beraad 69
 strategische aanpassing 39-40
 Streeck, Wolfgang 201
 structuur van politieke mogelijkheden/
 structure of political opportunities 37-
 38, 45, 53, 75, 84, 86, 91, 136, 137,
 142, 189, 204, 210
 van belangengroepen 93-94
 factor voor belangengroepen 122-124
 van politieke partijen 148-149
 factor voor politieke partijen 185-187
 conclusies 192-196
 structuurfondsen 203
 Stuurgroep Europese Politiek (STEP) 155,
 175, 187
 Stuurgroep Zelfregulering 70
 subjectiviteit 51
 subsidiariteit 79, 86
 supranational governance 40
 supranationalisme 19, 40, 190, 200

- Taylor, Rosemary 42
 Teague, Paul 75
 Teldersstichting 171, 179
 telecommunicatiebeleid 20
 Teubner, Annick 80
 Thelen, Kathleen 41
 themadag 177
 Themaoverleg Mobiliteit 70
 Thomassen, Jacques 211
 Thorbeckehuis 154
 'thuis' blijven 44, 46, 179, 190
 Tilly, Charles 36
 Timmermans, Frans 17, 156, 162, 166, 167, 168, 170, 239
 toetreding 17, 19, 79, 163 zie ook uitbreiding
 Tonra, Ben 48
 Top van Den Haag 19
 Top van Kopenhagen 162
 transformation 33, 201
 transnationale organisatie 45, 56, 59, 67, 137, 189
 als factor 38
 conclusies 192-194
 transnationale partijfederaties zie Europese partijfederaties
 transportbeleid 20, 118
 transpositie zie ook implementatie 205
 Triebert, Vincent 219
 Tweede-Kamerleden 142, 156, 159, 161, 173, 176, 183, 186, 190
 Tweede-Kamerverkiezingen 20, 138, 139, 208
 uitbreiding 17, 19, 20, 69, 90, 162, 209 zie ook toetreding
 uitholling
 van de nationale staat 22, 28, 63, 132, 197, 202-206
 beleidsconcurrentie tussen partijen 206
 uitwisselingsbeleid 177
 unanimititeit 20, 63, 77, 80-81, 82, 85, 90, 204, 209
 Union of Industrial and Employers' Confederations of Europe (UNICE) 64, 65, 75, 117
 vacature 54, 71, 72, 105, 107, 110, 122, 158, 161
 Varekamp, Marius 177
 variabelen 26, 45-46, 54, 56, 66, 136, 185
 in Europeaniseringsliteratuur 30-31
 in onderzoek 52, 53
 Verba, Sidney 51-54
 Verbeek, Herman 173
 verbreding 19
 verdieping 19
 Verdrag van Amsterdam 20, 43, 79
 activiteiten belangengroepen 116-118, 121
 Verdrag van Lissabon 18, 209
 Verdrag van Maastricht 20, 43, 52, 56, 79, 81, 131, 160, 182, 189-190, 204
 activiteiten belangengroepen 116, 117, 118, 121
 consumentenbeleid 81, 83, 113, 117
 partij-artikel 129-130
 Verdrag van Nice 162, 172
 Verenigd Koninkrijk 49, 69, 80, 90, 91, 119, 135, 136, 163, 171, 204, 205 zie ook Groot-Brittannië
 Verenigde Naties (VN) 15, 79, 118, 153
 Verkeer en Waterstaat (V&W) 70, 71
 verkiezingscampagne 20, 128, 133
 verkiezingsmanifest 145, 174, 180, 181
 verkiezingsprogramma 25, 129, 132, 135, 153, 180, 181
 verordeningen 20, 68
 Versluis, Esther 78
 verwevenheid 37, 45, 49
 van belangengroepen 66, 93, 122, 123, 124
 van politieke partijen 136, 137, 148, 185, 186, 187
 conclusies 189, 192, 193, 194, 196, 197, 199-200, 201, 203
 Vink, Maarten 22, 28, 204
 Visser, Jelle 65, 201
 visserijbeleid 20
 Vleuten, Anna van der 204
 VNO-NCW 53, 70, 99, 117
 Volanen, Risto 87, 90, 108, 119, 218
 volharding 37, 197, 199-200
 Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM) 70, 71, 72, 105, 110, 119, 198, 202

- Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)
- organisatorische aanpassing
 - belangrijkste beleidsgebieden 169
 - bewindspersonenoverleg 165, 166
 - delegatie-overleg 175
 - Europese eisen 178-179
 - Europawoordvoerder 167-168, 183, 208, 210
 - fractie-overleg 157, 158, 166, 175
 - Haags kantoor 158
 - internationaal secretariaat 153, 154, 158, 164, 165, 184-185
 - internationaal secretaris 151, 153, 154, 155, 163, 165, 174-175, 179, 180
 - partijbestuur 154, 155, 166, 177, 191-192
 - partijcommissie Europese Zaken 158, 162, 163, 164, 177, 184-185, 191-192
 - verbindingspersoon 157-158, 175, 184
 - strategische aanpassing
 - positie binnen partijfederatie en fractie 180, 182
 - Vollaard, Hans 18, 208
 - Voerman, Gerrit 18, 138, 139, 205
 - Voermans, Wim 205
 - vogelrichtlijn 112
 - Voogt, Sabine 241
 - voortrekkersrol 116, 118, 119, 121
 - vormgelijkheid 35-36, 197, 198
 - Vos, Marijke 181
 - vrachtvervoerbeleid 50
 - vredesbeweging 138, 160
 - Vree, Johan de 40
 - Vries, Egbert de 174
 - Vries, Gijs de 182
 - Vrijheidsbond 139
 - Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) 138
 - Waarden, Frans van 49
 - Waddenzeevereniging 118
 - Wallace, Helen 61
 - Warleigh, Alex 45
 - Wateroverleg 70
 - waterrichtlijn 112, 118
 - Webster, Ruth 87
 - wetenschappelijk bureaus 25, 141, 171-172, 179, 197
 - welvaartsstaat 138
 - Wereldnatuurfonds (WNF) 88, 89
 - Werkgroep Vaarbelasting 70
 - Werner Plan 19
 - Westendorp, Dick 117
 - Wetering, Roger van de 234
 - wetlandsbeleid 110
 - whipping system 146
 - Wiardi Beckmanstichting (WBS) 152, 155, 156, 159, 162, 166, 173, 174, 175
 - Wiebenga, Jan Kees 180, 182
 - Wiersma, Jan Marinus 152, 159-160, 170, 181, 237
 - Wijbenga, Reinout 100, 107, 109, 219
 - Wijsenbeek, Florus 151, 180
 - Wincott, Daniel 42
 - Woerdman, Edwin 21, 25
 - Wolters, Hans 152
 - Wöltgens, Thijs 166, 181, 182
 - Woltjer, Eisso 166
 - Wood, James 36
 - workshop 104, 119, 202
 - worteling 190
 - Wouters, Richard 145, 153, 155, 156, 161, 164, 167, 169, 173, 227
 - Wulf-Mathies, Monika 116
 - Young, Alasdair 61, 76, 81-83, 84, 89, 92, 108
 - Zald, Mayer 36
 - Zeff, Eleanor 205
 - Zomerschool Europa 177
 - Zucker, Lynne 35, 36
 - zusterorganisatie 38, 40, 97, 106, 112, 115, 121, 137, 142, 171, 198, 210
 - zusterpartij 153, 174, 182, 187
 - Zweden 49, 56, 79, 112, 135, 136, 171, 195
 - Zwitserland 49, 56, 91, 195

Curriculum Vitae

Edwin van Rooyen (Hillegom, 1969) studeerde van 1991 tot 1995 aan de Academie voor Journalistiek en Voorlichting in Tilburg, waar hij zich specialiseerde in de schrijvende pers. Hij was enige tijd werkzaam voor het Haarlems Dagblad, het Rotterdams Dagblad en NRC Handelsblad. Van 1995 tot 1998 studeerde hij politicologie aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij zich toelegde op internationale betrekkingen. De examencommissie kende bij zijn afstuderen het predikaat 'cum laude' toe. Na een periode als pre-promovendus was hij van 1999 tot 2003 werkzaam als assistent in opleiding aan de Universiteit Leiden. Van 2004 tot 2008 was hij docent aan De Haagse Hogeschool. Momenteel is hij universitair onderzoeker aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen en universitair docent Europese Unie Studies aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit Leiden. Edwin van Rooyen woont in Oegstgeest, samen met Elly Roelofs, zijn dochter Vika en zoon Timme.